VOLTAIRE

VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI ÍRÁSAI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

VOLTAIRE

VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI ÍRÁSAI

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

ÚJ FOLYAM

XXXVII. KÖTET

VOLTAIRE

VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI ÍRÁSAI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1991

VOLTAIRE

VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI ÍRÁSAI

A SZÖVEGET GONDOZTA ÉS ELŐSZÓVAL ELLÁTTA:
LUDASSY MÁRIA

FORDÍTOTTA
KIS JÁNOS ÉS RÉZ PÁL

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1991

A kötetben szereplő Voltaire-versek és -fordítások magyarra ültetését Tandori Dezső végezte.

ISBN 963 05 5730 4

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1991

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991

Hungarian translation © Kis János és Réz Pál

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és a televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

Ludassy Mária: Voltaire, a tolerancia intoleráns apostola 7
Filozófiai levelek (Fordította *Réz Pál*) 36
Metafizikai értekezés (Fordította *Kis János*) 160
Keresztényi párbeszédek, avagy óvintézkedések az Enciklopédia ellen *(Réz Pál)* 207
Egy vadember és egy bakkalaureus beszélgetése *(Réz Pál)* 219
Republikánus gondolatok egy városköztársaság tagjának tollából *(Kis János)* 228
Értekezés a türelmességről Jean Calas halála alkalmából *(Réz Pál)* 254
Beszámoló La Barre lovag haláláról *(Réz Pál)* 349
Felhívás a közönséghez a Calas és a Sirven családnak tulajdonított gyermekgyilkosságok ügyében *(Kis János)* 362
A tudatlan filozófus *(Kis János)* 385
Nagybátyám védelmében *(Kis János)* 439

VOLTAIRE, A TOLERANCIA INTOLERÁNS APOSTOLA

Voltaire magyarul még meg nem jelent műveinek egyik lehetséges válogatását tartja kezében az olvasó. A hatalmas életmű bármely részének kiválasztása — s ami ugyanezt jelenti: más részek kihagyása — szükségképpen az önkényesség bélyegét hordja magán. Egy, Voltaire filozófiai írásait bemutató kötet szükségszerűen magában foglalja a rendszeralkotó szándékkal írt — vagy ami ugyanaz: a rendszeralkotó szándékok lehetetlenségét állító — alapműveket, a *Filozófiai leveleket*, *A metafizikai értekezést*, *A tudatlan filozófust*. Ám az már feltétlenül a válogató világnézeti állásfoglalását tükrözi, hogy hasonló súllyal szerepelteti a Calas- és a La Barre-ügy hatalmas vitairatait, *Az értekezés a toleranciáról*, *A felhívás a közönséghez* és a *Beszámoló La Barre lovag haláláról* c. írásokat — bár kétségkívül nem áll egyedül azon véleményével, hogy a legélőbb Voltaire-t nem annyira avuló metafizikai elmélkedéseiben, mint az emberi jogokért, az emberi méltóságért folytatott küzdelme elévülhetetlen érdemeiben lelhetjük meg. Az élő Voltaire másik izgalmas arca, az ironikus elbeszélő, a keserű moralista és szarkasztikus történetíró, sajnos terjedelmi és műfaji okokból kimarad e kötetből, de regényei és elbeszélései szerencsére szép kiadásban olvashatóak, s a történetíró Voltaire-t is megismerhetjük a *XII. Károly* deheroizáló leírásaiból. A *Tanulmány a nemzetek szokásairól* in extenso már nehezen olvasható mű, de a körötte folyó filozófiai csatározások közül bemutathatjuk *A nagybátyám védelmét*, a polémista Voltaire e stílusbravúrját. Voltaire polémiáinak volt kevésbé fennkölt oldala is — így a Rousseau elleni kíméletlen pamflet-hajtóvadászat —, de több mint kétszáz évvel a nagy ellenfelek halála után talán méltányosabb, ha a filozófusi mél-

tósággal és filozófiai magaslaton folytatott vitáját — a *Republikánus gondolatok*at — mutatjuk be, s a vitriolos Voltaire-től az igazi reakció elleni polémiáit reprezentáló *Keresztényi párbeszédek, avagy óvintézkedések az Enciklopédia ellen*t.

FILOZÓFIAI LEVELEK

Az „angol" leveleknek is nevezett *Lettres philosophiques* a tanulmányútnak is beillő angliai száműzetés éveinek terméke. Minden Voltaire-életrajzból tudjuk, hogy mi vetette a filozófust a „Liberty and Propriety", a közszabadság és a magántulajdon idealizált hazájába: komolyan merte venni, hogy szellemi sziporkáival egyenrangú társa ama főuraknak, akik szívesen látták fényes vacsoráikon az ünnepelt költőt és kiváló társalgót. Amíg egyikük, az imbecillis Rohan lovag nem riposztozott szolgái botütéseivel egy olyan szellemességre, melyet másképp megválaszolni nem tudott. Bastille, majd száműzetés remek eszközök arra, hogy a harmadik rend filozófusában felébresszék az osztályöntudatot, melyhez hamarosan a materiális alapokat is megszerzi: a Rohan-ügy után Voltaire kétes, de kétségkívül sikeres pénzügyi spekulációival a szellemi szférán kívül is talál egy olyan területet, ahol túlszárnyalhatja az arrogáns arisztokrácia bornírt világát.

Franciaországban *lettre de cachet*, Angliában *habeas corpus*, itt egy exkluzív és intoleráns államvallás, amott 30 vallás békés egymás mellett élése — e voltaire-i idealizáció fél évszázadra megszabta a francia felvilágosodás „anglomán" orientációját. Ami a „nagy" filozófiában eképp jelentkezett: Descartes spekulatív fizikája ellenében Newton experimentális mechanikája, Descartes a priori metafizikája ellenében Locke szenzualista empirizmusa.

A *kvékerekről* szóló nagysikerű négy levél nem nélkülözi a voltaire-i iróniát: bizony kívülálló számára badarságokat beszélnek a hirtelen ihletet kapott hívők — ám a lényeg az, hogy *szabadon* beszélhetnek bármit, mert különben megeshet, hogy egy még butább dönt arról, hogy mi bölcs és mi a badar. Még nyilvánvalóbb a katonai szolgálatot lelkiismereti okból megtagadó hívők iránti szim-

pátiája, ám reálpolitikusi belátása azt sugallja, hogy egy pacifista, kardot nem húzó kvéker közösség kizárólag akkor maradhatna fenn, ha kizárólag kvéker közösségek vennék körül... A többi: történelmi ismeretterjesztés és toleranciapropaganda, azaz a felvilágosodás filozófiai receptje Voltaire szerint.

Az angliai vallásszabadság nem annyira politikai vívmány (annak nem is tökéletes: a nem anglikán, a nonkonformista vallások híveit *Berufsverbot* sújtja) mint a polgári társadalom, a szabad, korlátozásmentes gazdasági élet mindennapos gyakorlata. Meglehet a parlamentnek nem lehet tagja a kvéker, aki nem hajlandó esküt tenni, ám a tőzsdén spekulációival szabadon tönkreteheti az episzkopális egyház leghithűbb — csak rosszabbul kalkuláló — képviselőjét: „Lépj be a londoni Tőzsdepalotába, amely tiszteletreméltóbb hely, mint jó néhány királyi udvar, látni fogod, hogy az emberek hasznán munkálkodva különféle nemzetek képviselői ülnek egymás mellett; a zsidó, a mohamedán és a keresztény úgy tárgyal egymással, mintha egyazon hitet vallana, istentelennek azt nevezik csak, aki csődbe ment; a presbiteriánus itt megbízik az anabaptistában, az anglikán hisz a kvéker ígéretében. Amikor távoznak a békés és szabad gyülekezetből, az egyik a zsinagógába megy, a másik a kocsmába, a harmadik a templomba, hogy az Atya nevében a Fiúval a Szentlélek színe előtt megkereszteltesse magát egy hatalmas medencében; van, aki levágatja fia fitymáját, miközben héber igéket mormol, melyekből egy szót sem ért, van, aki templomába siet, hogy kalappal a fején várja az isteni sugallatot, és valamennyien elégedettek." *(Hatodik levél)* Persze az a tőzsdei kiátkozott, aki csődbe ment, minden bizonnyal kevésbé elégedett, de ő maga választotta ama játszma szabályait, melyen veszített — s Voltaire szerint (miként a mai liberális politikai filozófusok, pl. Hayek szerint is) a modern társadalomtól több nem várható igazságosság címén.

Az önelégült francia kultúrfölény koncepciójával szemben (melyet mellesleg maga Voltaire is vallott) Anglia társadalomszervezési és politikai intézményrendszerbéli fölényét a harmadik (sőt: legalábbis ami a parasztságot illeti, a negyedik rend) teljes gazdasági emancipációjával magyarázza.

A középkor véres pártharcaiban politikailag meggyengült, gaz-

daságilag pedig teljesen tönkrement a feudális nemesség — „Angliában a zsarnokok viszályaiból született a szabadság" *(Kilencedik levél)*, s miközben a főurak a rózsák színeiért folyó viszályokban elvéreztek, a kereskedő meggazdagodott, s a személyében is fokozatosan szabaddá vált paraszt tisztes jómódra tett szert. A *pair* kisebbik fia sem átall kereskedni, s ezzel hasznos polgárrá válni. Voltaire visszavág az üresfejű és gyáva Rohanoknak — persze bottávolságon kívül: „Franciaországban csak az nem márki, aki nem akar az lenni, s aki csak Párizsba érkezik egy eldugott tartományból, némi pénzmaggal és *-ac*kal vagy *-ille*-lel végződő névvel, bátran mondhatja: 'egy magamfajta ember, egy rangombéli ember', s fölényesen lenézheti a kereskedőt; maga a kereskedő oly gyakran hallja megvetéssel emlegetni a foglalkozását, hogy ostoba módon pirul miatta; pedig nem tudom, ki van nagyobb hasznára az államnak, egy rizsporos parókájú nagyúr, aki pontosan tudja, hány órakor kel a király és hány órakor fekszik, aki pöffeszkedve uraskodik, miközben rabszolgaszerepet játszik egy miniszter előszobájában, avagy egy kereskedő, aki hazája gyarapodásán munkálkodik, irodájából Suratéba és Kairóba küld parancsokat, s hozzájárul a világ boldogulásához." *(Tizedik levél)*

A *Filozófiai levelek* filozófiatörténeti része alakította ki a francia felvilágosodás általánosan kötelező értékrendjét — a Bacon—Locke—Newton „vonal" egyedül üdvözítő voltáról —, mely a *Szent Család* közvetítésével a marxista filozófiatörténeti kézikönyvekbe is kritikátlanul átkerült. Holott az empirista episztemológia mellett és az a priori metafizikai konstrukciók ellen érvelő Voltaire egyoldalúságait még a kortársak közül sem mindenki osztotta: Helvétius ugyan a szenzualista dogmatizmus folytatója, de a Helvétiust bíráló és Descartes dinamikusabb filozófiájához kapcsolódó Diderot éppúgy elvetette a dogmatikus szenzualizmust, mind a descartes-i metafizikára hivatkozó Rousseau savojai vikáriusának morálteológiai idealizmusa. Az enciklopédisták közül d'Alembert *Discours préliminaire*-je éppúgy a descartes-i *módszeres kételyben* látja az újkor új eszméinek kezdetét, mint Condorcet — *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos történetében* Descartes a korszakalkotó filozófus, s Locke csupán liberális államelméletével kerül az elsők közé.

Közismertsége ellenére sem árt röviden rekapitulálni a Voltaire-féle filozófusi szentháromság érdemeit: Bacon, az experimentális módszer felfedezője, akinek pozitív tanítása már elavult, de metodológiája örök érvényű. „Legeredetibb és legjobb műve, amelyet napjainkban kevesen olvasnak és feleslegesnek tartanak, a *Novum scientiarum organum*, azaz állványzat, amelynek segítségével az új filozófia felépült, ám amikor az épület már elkészült, az állványzatra többé nincs szükség." *(Tizenkettedik levél)*

A *Tizenharmadik levél* Locke apoteózisa, méghozzá egy meglehetősen materialistának átinterpretált Locke-é. „Minekutána oly sok gondolkodó a lélek regényét akarta megírni, egy bölcs szerényen megírta a történetét; Locke úgy mutatta meg az embereknek az emberi értelmet, ahogy egy kitűnő anatómus magyarázza meg az emberi test mozgató erőit." Voltaire-nek köszönheti nagy XVIII. századi karrierjét az a locke-i félmondat, mely megengedő módban beszél „egy pusztán anyagi lény" gondolkodási képességéről. Voltaire a Teremtő mindenhatóságának kétségbevonásaként értékeli, ha valaki kétségbevonja, hogy Isten képes volt gondolkodási képességgel ellátni az anyagot: „Ugyanis ki állíthatja bizonyossággal, mégpedig képtelenül istentelen kiindulópontról, hogy a Teremtőnek nem állt hatalmában gondolatokkal és érzelmekkel felruházni az anyagot?" A karteziánus filozófia, melyet idealizmusa miatt támad, így még istentelenség gyanújába is keveredik...

Descartes és Newton „párhuzamos életrajza" *(Tizennegyedik levél)* a karteziánus fizika karikatúraszámba menő összegzésével emeli ki a newtoni mechanika és optika fölényét (bár ez utóbbiak értő kommentálásához még hiányzik Madame du Châtelet fizikusi kompetenciája).

Az angol ideál integritása érdekében Voltaire az *angol levelek*-ben még Shakespeare nagyságának is hódolattal adózik, holott a nagy drámaíró „nyersesége" nemigen nyerte meg kifinomult klasszicista ízlését — később már sokkal igazságtalanabb ítéleteket olvashatunk Voltaire-nél Shakespeare „tragédiának mondott szörnyűséges bohózatairól", „bizarr és hatalmas gondolatairól", „természetes és fenséges szelleméről, melybe azonban jóízlés egy szikrányi sem szorult". *(Tizennyolcadik levél)*

Az igazi megoldhatatlan probléma a *Filozófiai levelek* szerzője számára azonban nem a shakespeare-i tragédia „szabálytalansága", hanem Pascal, a szabálytalan tragikus gondolkodó által képviselt kihívás, melyre 1734-ben oly magabiztosan fogalmazza meg az antropológiai optimizmus válaszát (mely válasz két évtized múlva összeomlik a természeti és társadalmi világ állandó katasztrófái következtében). „Véleményem szerint az a szellem, amelyben Pascal e gondolatokat írta, gyűlöletes megvilágításba helyezi az embert. Szenvedélyes dühvel gonosznak és szerencsétlennek fest valamennyiünket; jóformán úgy ír az emberi természet ellen, mintha a jezsuiták ellen írna; természetünk lényegének tulajdonítja azt, ami csak néhány ember sajátja: ékesszólóan sértegeti az emberi nemet. Bátorkodom védelembe venni az emberiséget e nagyszerű embergyűlölő ellen; bátorkodom azt állítani, hogy sem olyan gonoszak, sem olyan szerencsétlenek nem vagyunk, mint Pascal véli..."

Az ember annak ellenére — vagy talán éppen azért — kevésbé boldogtalan Voltaire szerint, mint Pascal *Gondolatai*ban, mert kevésbé komplikált lény — a felvilágosodás kötelező optimizmusa itt valóban a leegyszerűsítésekben leli meg bizonyító bázisát: „Az ember nem rejtély, mint ahogy Ön képzeli... Az ember minden jel szerint megtalálta helyét a természetben, felsőbbrendű az állatoknál, de szerveiben hasonló hozzájuk, más lényeknél viszont alacsonyabb rendű, akikhez szellemében hasonlatos, olyan, mint minden, amit látunk: a jó és a rossz, a gyönyör és fájdalom kevercse."

Voltaire embere nemcsak a természeti, a társadalmi világban szintúgy megtalálta helyét, s metafizikai kétségbeesés helyett fizikai gyönyörökkel is kecsegtető társasági élvezetek közepette éli egyáltalán nem elviselhetetlen életét: „Ami engem illet, ha körülnézek Párizsban vagy Londonban, úgy látom, semmi okom arra a kétségbeesésre, amelyről Pascal beszél: egy várost látok, amely csöppet sem hasonlít puszta szigetre, népes, gazdag, pallérozott, ahol az emberek boldogok, amennyire azt az emberi természet megengedi. Van-e okos ember, aki föl akarná kötni magát, mert nem tudja, hogyan lehet szemtől-szembe látni az Istent, s mert agya képtelen megbirkózni a Szentháromság misztériumával? Épp annyira kétségbe kellene esnünk azon is, hogy nincsen négy lábunk és két szárnyunk."

Párizs és London luxusboldogsága a *mondain* önfeledt életélvező világát, a *carpe diem* életfilozófiáját támasztja alá: „A földi paradicsom ott van, hol én vagyok."

E paradicsomi boldogságnak nem akadálya, hanem előfeltétele az értelmes egoizmus, az önszeretet rendszere: ez nem a *bellum omnium contra omnes* állapotához vezet, mint Hobbes kíméletlen emberénél, de nem is a velünkszületett igazságtalanság bélyege, mint Pascal *Gondolatai*ban, hanem minden társadalom működési feltétele. „Hogy Önmagunk felé hajlunk, teljességgel megfelel a rendnek. Egy társadalom éppoly kevéssé alakulhat ki és maradhat fenn önszeretet nélkül, mint ahogy nem lehet bujaság nélkül gyermekeket csinálni, étvágy nélkül táplálkozni, s így tovább. Önszeretetünk megtámogatja a mások szeretetét; kölcsönös szükségleteink révén válunk az emberi nem javára: ez minden kapcsolat alapja, az örök kötelék, mely összefűzi az embereket. Nélküle semmiféle mesterség, tudomány, művészet nem alakult volna ki, de egyetlen, tíz emberből álló társaság sem; az önszeretet, amit a természet minden állatba beletáplál, arra figyelmeztet minket, hogy tartsuk tiszteletbe a többiek önszeretetét." Ezt negyed évszázad múlva Helvétius: *A szellemről* c. művének egysíkú egoizmuselméletétől visszarettenve, már Voltaire sem látja ilyen kézenfekvőnek. De azt a véleményét mindvégig fenntartja — később Rousseau erényre kényszerítő politikai filozófiája ellenében talán még határozottabban —, hogy egy normális polgári társadalomnak egyáltalán nem szükséges kelléke, hogy polgárai egytől egyig morális virtuózok legyenek. „Igaz, Isten olyannak is teremthette volna az élőlényeket, hogy kizárólag a többiek érdekével törődjenek. Ebben az esetben a kalmárok könyörületből utaznának Indiába, a kőműves meg azért faragna követ, hogy örömet szerezzen felebarátjának." Adam Smith a piacgazdálkodás providenciájaként írja le a „láthatatlan kéz" ama csodáját, mely az önfeláldozás helyett az önzés motívumára építve képes megteremteni a társadalmi harmóniát — Voltaire „angol" levelei is eme mindennapos mirákulum csodálatát zengik: „Az embernek általában szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja puszta jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önérdekükre hivatkozik, s meggyőzi őket, hogy saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt,

amit kíván tőlük. Ezt tesszük, valahányszor cserét ajánlunk fel. Ebédünket nem a mészáros, a serfőző vagy a pék jóakaratától várjuk, hanem attól, hogy ezek saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem az emberségükhöz, hanem az önszeretetükhöz fordulunk..." (*A nemzetek gazdagsága*, Akadémiai Kiadó, 1959. 64.)

Ahogy a mindent megfojtó monopólium kialakulása szétzúzza a szabad piac harmóniáját, aképpen a szellemi monopóliumára irigy ideológiai nagyhatalom, a katolikus klérus is megakadályozni vágyta Voltaire *Filozófiai levelei*nek és angol eszméinek szabad terjesztését francia földön: cenzúra, majd a mű máglyahalála. Ami a szerző személyét illeti: ezúttal a Bastille elmaradt, és békés, sőt boldog belső száműzetés évei következtek Cirey-ben, Madame du Châtelet szellemileg is vonzó társaságában. E fizikai kísérletekkel és erkölcsi hitvitákkal zsúfolt „földi paradicsom" egyik legfontosabb terméke a metafizikai rendszerek elleni értekezés, mely mindazonáltal a

METAFIZIKAI ÉRTEKEZÉS

címet viseli. Mint a XVIII. század francia *philosophe*-jai minden metafizikainak mondott elmélkedésének, Voltaire vizsgálódásainak központjában is az emberi természet és a társadalom törvényei mibenlétének, de mindenekelőtt a morális maximák megalapozásának problémája áll. Az emberi természet erkölcsi egységét azonban a fizikai — sőt történelmi-társadalmi — sokféleség bázisán kell biztosítani: a cserzett bőrű paraszt, aki alig „néhány szót beszél, földet művel, s bár nem tudja miért teszi, adókat fizet egy másik állatnak, akinek neve király, és az év bizonyos napján összegyűlik a társaival, hogy valami érthetetlen nyelven imádságokat énekeljenek", alig látszik azonos fajhoz tartozónak a cicomás párizsi dámával, aki „ha egyszer bevezették a társaságba, csupán azt látja az emberi fajban, ami hiúságának eszköze lehet"; nem is beszélve a fajok feltűnő fizikai különbözőségéről, mely mindig faszcináló kihívást jelentett a moralista Voltaire számára. (*Tudjuk-e, hogy mi az ember?*) Ez utóbbi ugyan okozott megoldhatatlan morális dilemmákat Voltaire-nek (az erkölcsi relativizmus félelmetes példáit prezen-

tálván), ám annál jobban jött a bibliakritikusnak, bizonyítván, hogy „a szakállas fehérek, a gyapjasfejű négerek, a sörényes sárgák és a szőrtelen vörösek nem lehetnek ugyanannak az emberpárnak a leszármazottai". *(A különböző emberfajokról)*

Igen ám, de ez esetben lehetnek-e azonos erkölcsi elveik, avagy az emberi természet(ek) sokfélesége szükségképpen összemérhetetlenné teszi szokásaik és moráljuk értékrendszerét? A metafizikai hipotézisek esküdt ellensége, Voltaire, e kérdés megnyugtató megválaszolása érdekében a hagyományos metafizikák kerülő útját választja: előbb Isten létezése, a lélek halhatatlansága és az akarat szabadsága kérdéseire keresi a választ, s csak ezek után tér vissza az erkölcsi alapzatának megerősítéséhez. Istenérvei nem túl eredetiek, érdekes talán csak az, hogy a gondolkodó anyag *Filozófiai levelek*béli hipotézise itt már az istenbizonyítékok sorába lépett elő: „Kitől kapták hát az érzést és a gondolkodást a gondolkodó és érző anyagrészek? — nem kaphatták önmaguktól, hiszen önmaguk ellenére éreznek; nem kaphatták általában az anyagtól, hiszen a gondolkodás és az érzés nem tartozik az anyag lényegéhez; tehát egy felsőbbrendű lénytől kapták, egy értelmes és végtelen lénytől, minden más létező eredendő okától." *(Az Isten léte mellett szóló érvek összefoglalása)*

Az *ateista* materializmus elleni érveit sokan taktikai játéknak tekintik: ama Voltaire képe ez, aki csupán inasai számára tartotta szükségesnek az esetleg nem létező Isten kitalálását. Ám az a tény, hogy élete utolsó évtizedében szinte többet írt a *coterie d'Holbach* dogmatikus ateizmusa ellenében, mint a „Gyalázatos" ellen, nem tekinthető többé az óvatoskodó filozófus öncenzúrájának: Voltaire valóban az *erkölcsi nihilizmus* elméleti ekvivalensének tekintette az emberi természet kitüntetett voltát tagadó naturalista ateizmust (elég, ha az irodalmilag nem túl sikeres *Jenni történet*ére gondolunk: az istentagadó nő szükségszerűen házasságtörő, és ha szükséges, férjgyilkos is).

Az erkölcsi rossz léte nem Isten ellen szóló érv — írja a *Metafizikai értekezés*ben. Ahogy a természeti teleológiát nem véli bizonyíthatónak Voltaire, az igazságosság és igazságtalanság fogalmainak isteni eredetét sem, „hogy Isten igazságtalan és kegyetlen, ezekre

először is azt válaszolom, hogy amennyiben egyáltalán létezik erkölcsi rossz (ami nézetem szerint agyszülemény), ezt az erkölcsi rosszat éppoly lehetetlen megmagyarázni az anyag, mint egy Isten rendszerében. Továbbá azt válaszolom, hogy az igazságosságot csak egyféleképpen tudjuk elgondolni, mint a társadalom számára hasznos és a közjó érdekében általunk felállított törvényeknek megfelelő cselekedeteket; márpedig ez a fogalom csupán az ember és az ember viszonyára vonatkozik, semmiféle párhuzamba nem állítható az Istennel. Ha Istent ebben az értelemben igazságosnak vagy igazságtalannak nevezzük, éppoly képtelenséget állítunk, mintha azt mondanánk, hogy Isten kék vagy szögletes." *(Válasz az ellenvetésekre)*

Hogy egy Isten aki éppúgy nem lehet igazságos vagy igazságtalan, mint kék vagy zöld, miképp lehet végső soron a társadalmi igazságosság és az erkölcsi törvény szavatolója, nyitott kérdés marad: a deisták istene, aki nem szólhat bele a való világ dolgaiba, ebben a felfogásban alig kap több szerepet, mint az epikureisták intermundiumokba száműzött istensége. Hasonlóan ambivalens Voltaire a szabadság—szükségszerűség kérdése kapcsán. Azt a predeterminista rendszert, melyet a kortárs materialisták képviselnek, visszautasítja, méghozzá a lehető leghagyományosabb *teista* érveléssel — a személyes szabadság tagadása az erkölcs lehetőségét kérdőjelezi meg, s ezzel minden társadalmi rendszer alapját teszi kérdésessé: „Továbbá kénytelenek leszögezni, hogy nem létezik szabadság, és ezáltal szétszaggatni minden társadalmi köteléket, és a fatalizmusban hinni, jóllehet a végzet éppoly felfoghatatlan, mint a szabadság, s a gyakorlatban ők maguk cáfolnak rá." *(A materialista nézet szükségszerű követelményei)* Ám szigorúan szenzualista ismeretelmélete *(Minden ideánkhoz az érzékek útján jutunk)*, illetve a lélek halhatatlansága ellen hosszasan felsorolt érvei *(Halhatatlan-e a léleknek nevezett valami?)* lényegében visszavetik azon mechanikus materialista—naturalista szenzualista világképhez, melyek cáfolatául írta az Isten létezését és az (erkölcsi) szabadság szükségszerűségét posztuláló fejezeteket.

Voltaire azonban könnyen túlteszi magát a pusztán spekulatív nehézségeken, ha úgy véli, hogy „a praktikus ész posztulátumaival" meg tudja oldani a problémát. Berkeley-polémiájában csupán a

vulgármaterializmus érveit tudja felhozni a külső tárgyak reális létezésének védelmében. „Ugyanígy, ha éhesek volnánk, kérnénk egy darab kenyérlátszatot, hogy látszatra megemésszük." *(Léteznek-e külső tárgyak?)* Ha episztemológiailag nem is tud tökéletesebb cáfolatot találni a világ látszat, az élet álom koncepciója ellenében, szociológiailag feltétlenül: „Akárhogyan is, mivel itt a legfőbb célom a társas ember vizsgálata, s mivel nem lehetek társas lény, ha nem létezik társadalom, s következésképpen, ha nem léteznek kívülük lévő tárgyak. Pürrhon hívei bizonyára megengedik nekem, hogy a testek létezésében vetett szilárd meggyőződéssel kezdjem, különben kénytelen volnék kételkedni a pürrhonisták létezésében." *(Uo.)*

A társadalmi élet törvényei jelentik az ember számára a legszükségszerűbb természeti törvényeket, két ember kapcsolatából éppoly szükségszerűen alakul ki a társadalmi világ, az egész erkölcsi világrend, mint ahogy a gravitáció hat a szabadon eső tárgyra: „Hogy a világ olyan legyen, amilyen manapság, ehhez elegendő volt egy férfinak beleszeretni egy nőbe." *(Az ember mint társas lény)* A társadalomban Voltaire változatlan antropológiai optimizmusa fényében a szenvedélyek nem jelentenek centrifugális erőt: épp szenvedélyeik miatt vannak az embereknek szükségleteik, melyek kölcsönösen szükségessé teszik egymás számára az embereket — egy csupa önzetlen szentből, érdekmentes erényfanatikusból álló társaság sohasem alkotna emberi táradalmat. „Igaz, hogy a szánalom és a jóindulat érzését gyakran elfojtja a mértéktelen önszeretet, de a bölcs természetnek nem is kellett több szeretetet belénk plántálnia mások, mint önmagunk iránt; már az is nagy dolog, hogy van bennünk jóindulat, ami hajlamossá tesz az embertársainkkal való szövetkezésre. Ám ez a jóindulat még gyenge segítség volna a társadalom létrehozásához, soha sem vezet nagy birodalmak és virágzó városok alapításához, ha nincsenek nagy szenvedélyeink." *(Uo.) A birvágy és a hatalomvágy*, mely Hobbes naturalista antropológiájában szétvetni látszik az emberi együttélés erkölcsi alapjait, Pascal komor *Gondolatai* szerint pedig kölcsönös kínpaddá változtatja az együttélést, Voltaire *mondain* világképében a társadalmi élet biztos bázisa és *primus movens*e: nélkülük nincs verseny, nincs mozgás és motívum, azaz

semmi, ami társadalmi lénnyé teszi a gondolkodási képességgel felruházott anyagot.

Mivel az emberi természet két alapvető szenvedélye összekötő eleme és nem destruáló ellensége a társadalmi létnek, a voltaire-i erkölcsfelfogás konvencionalizmusa is harmóniába hozható a természeti törvény koncepciójával. Az erény és a bűn fogalma ugyan annyiféle, ahány nép, szokás és törvény van, ám a meghozott törvényeknek való megfelelés kritériuma biztos fogódzót nyújt az erkölcsi relativizmus útvesztőjében: „Egy országban az apák és anyák esdve kérik az idegeneket, hogy feküdnének le leányaikkal, másutt mindjárt elveszíti becsületét az a lány, aki odaadja magát egy férfinak. Spártában bátorították a házasságtörést; Athénban halálbüntetéssel sújtották. A rómaiaknál az atyák élet-halál urai voltak gyermekeik fölött; Normandiában az apa legfeljebb egy obolust vehet el engedetlen fiának a vagyonából. Számos nemzetnél szent a király neve, másoknál gyűlölet övezi. De mindezen oly igen különböző módon viselkedő népek találkoznak abban az egy dologban, hogy erényesnek nevezik azt, ami megfelel a lefektetett törvényeknek, és bűnösöknek, ami ellentmond neki. Így az az ember, aki Hollandiában ellenáll az önkényes hatalomnak, igen erényes embernek számít, azt pedig, aki Franciaországban köztársasági kormányzatot akar bevezetni, halálbüntetéssel sújtják." *(Az erényről és a bűnről)* Csakhogy: biztos, hogy ez utóbbi ember éppoly — vagy még sokkal inkább — erényes, mint az, aki köztársaságban republikánus? A természetjog 2000 éves tradíciója éppen arra szolgált, hogy a fennálló törvények, a pozitív jog parancsolatai ellenére követhessük lelkiismeretünk diktátumát, avagy „az istenek nem változó törvényeit" — ahogy Antigoné fogalmazott. Voltaire ezen erénydefiníciója alapján nem nagyon lehet felháborodni La Barre lovag kivégzésén: Franciaországban megégetik azt, aki nem veszi le a kalapját a körmenet előtt, tehát az illető *per definitionem* bűnös, míg bírái a lehetséges bírák legerényesebbjei. Persze tudjuk: Voltaire felháborodott, minden metafizikai definíciója ellenére.

REPUBLIKÁNUS GONDOLATOK

Az a negyed évszázad, mely a *Metafizikai értekezés* szinte eleve elrendelt harmóniájú világképének szerzőjét az 1760-as évek tiltakozó mozgalmainak fő szervezőjétől elválasztja, bőven adott alkalmat a közéleti felháborodásra, sőt még magánkétségbeesésre is. Megalázó kalandja a hajdani hercegi levelezőpartner, II. Frigyes udvarában, Madame du Châtelet értelmetlen halála, a lisszaboni földrengés és a hétéves háború szörnyűségei, az ifjabb eszmetársak, az enciklopédisták elleni üldözések, Rousseau, az egyik legjobb tollú filozófuskollega megmagyarázhatatlan „dezertálása" az Ész Birodaloma híveinek táborából... Voltaire kétségbeesését és felháborodását nemcsak a Gondviseléssel való szakítását látványosan kinyilatkoztató *Lisszaboni földrengésről* írt poémája ill. a *Candide* keserű *happy end*je illusztrálja, hanem a szatirikus vitázó hangnemének megkeményedése is. Hogyan válaszol a jámbor pap, midőn az enciklopédista a magánrágalmak ellenében a jogra, s vélt védelmezőjére, a rendőrségre hivatkozik? „És még maguk számítanak a rendőrségre! Reszkessenek, hogy le ne sújtson az írókra is, miután a művekre lesújtott már; reszkessenek, hogy előbb-utóbb mindnyájukat tömlöcbe ne vessék, ahonnan valamennyiüket a Grève térre hurcolják majd és a pokol tűzére vetik, ama tűzre, melyet a sátánnak és szolgáinak gyújtottak!" *(Kereszténvi párbeszédek, avagy óvintézkedések az Enciklopédia ellen)*

Vesztére hivatkozik a szegény filozófus az angliai tolerancia példájára is — ez csak arról győzi meg „elvi" ellenfelét, hogy nemcsak istentelen, de hazaáruló is: „Úton-útfélen az angolokra hivatkoznak, valamennyi filozófusnak ez a jelszava: angol! Kötelességünknek tekintik, hogy magasztalják ez istentelen, eretnek nemzetet; akárcsak ők, Önök is azt a kiváltságot követelik, hogy mindent megvizsgálhassanak, amit csak akarnak, saját fejükkel gondolkodjanak, s elragadják a papoktól annak ősi jogát, hogy Önök helyett gondolkodjanak és irányítsák Önöket. Céljuk az, hogy az emberek csodálják ősi ellenségünket, azokat, akik elragadják gyarmatainkat és tönkreteszik kereskedelmünket; nem elég, hogy engedetlenek a vallással szemben, az államnak sem engedelmeskednek! A kormány,

gyengeségből úgylehet szemet fog hunyni árulásuk felett, de mi módot találunk rá, hogy megbüntessük Önöket!"

Érdekes, hogy a kanti „mi a felvilágosodás?" summázatát épp a pap, a *sapere aude* esküdt ellensége előlegezi. Aki mellesleg méltatlankodva utasítja vissza azt a felháborító feltételezést, hogy elolvasta volna ama művet, melynek megégetését — ha módja volna szerzőikkel együtt — oly igen üdvösnek találná: „Nem vagyok olyan elvetemült, hogy e szentségtörő mű olvasásával szennyezzem magam: egyetlen sorát sem olvastam, nem is fogom olvasni; beérem azzal, hogy leleplezzem újságomban, s hétről hétre újra és újra azt harsogjam, hogy emberemlékezet óta nem írtak ilyen veszedelmes könyvet."

A filozófus itt feladja a „vitát", ám megjelenik a protestáns prédikátor, és hamarosan szent szövetséget köt a katolikus pappal: a filozófiai kétely, a racionalista kritika jelenti a fő veszélyt, ami miatt évszázados dogmatikai disputáikat *ad acta* kell tenniök. Az ősi ellenségek összefogása a haladás erői ellenében csak még keserűbbé tette Voltaire-t a haladás erőit megosztó Rousseau-val szemben, aki az Enciklopédiát illető fenntartásait — d'Alembert *Genf* címszava kritikájaként írt *Levél a színházakról* c. művében — akkor fogalmazta meg és publikálta, midőn az Enciklopédia elleni hivatali hajsza a tetőpontjára hágott.

A Rousseau—Voltaire szellemi párbaj már évek óta folyt, mikor Jean-Jacques megírta híres-hírhedt „Én gyűlölöm Önt"-jét a ferney-i pátriárkának, ill. Voltaire a *Sentiment des citoyens* c. pamfletjét, melyben nemcsak gyermekei kitételével (ami igaz), nemcsak népfelkelésre való lázítással (ami igaz lehet), de istentelenséggel is vádolja Rousseau-t, ami ebben a felállásban komikus lenne, ha nem volna olyan tragikus. A providencia-vitában (Rousseau válaszlevele Voltaire-nek a lisszaboni földrengésről írt versére, 1755) Jean-Jacques képviselte a harcosan „osztályöntudatos" pozíciót: a gazdagok minden kiváltságát élvező Voltaire panaszkodik a gondviselésre, míg ő, a szegény, beteg és kiközösített író gyenge tollával védelmébe veszi... Ám magamagának írt jegyzeteiben Voltaire sem kevésbé tudatosan tárja fel kettőjük világnézeti ellentétének lényegét, míg nyilvánosan *capucinade*-dal, a vallási otodoxiának való behódolással

vádolja Rousseau-t, addig az *Egyenlőtlenség eredetéről szóló értekezés* margójára írt megjegyzésében így interpretálja a *genfi polgár* társadalombírálatát: „íme egy koldusfajzat filozófiája, aki azt szeretné, hogy a szegények kirabolják a gazdagokat!"

Ilyen, *A társadalmi szerződés* margójára írt kritikai reflexiónak fogható fel a *Republikánus gondolatok* (1762), mely azonban nemcsak az elvek fennkölt magaslatában, hanem Genf napi politikai harcaiban is fel kívánja venni a harcot a *genfi polgár* konzervatív demokratizmusával. Mert amíg a választójog kiszélesítése, a politikai participáció egyenlősége terén vitathatatlanul Rousseau a demokratikusabb gondolkodó, éppoly vitathatatlan, hogy a köztársasági közösség legkonzervatívabb tradícióinak védelme (pl. a színházakkal szembeni puritán előítéletek megerősítése) egyértelműen a fontolva sem haladók táborába sorolja. Rousseau a *citoyen*ek mellett a *bourgeois*-k, sőt a *natif*ok számára is egyenlő politikai jogokat követel, ugyanakkor a színielőadások szigorú tilalmát kívánja a legortodoxabb kálvinizmus szellemében. Színház a puritán Genf felségterületén — ez volt Voltaire régi álma és féllegális gyakorlata. Ehhez előbb a leggazdagabb — így némiképp libertinus — patríciusok támogatását akarta megnyerni, majd midőn a politikai konzervativizmust a vallási ortodoxiával látta szövetkezni, maga is „lefelé" tájékozódott: a demokratikusabb *bourgeois*-k, sőt a plebejus *natif*-ok irányában, azaz ugyanazon rétegeket próbálta megnyerni, mint Rousseau *A társadalmi szerződés* direkt demokratikus ideáljával. (L. erről Peter Gay *Voltaire's Politics* c. monográfiáját.)

Ennek a nem is olyan titkos rivalizálásnak a terméke a *Republikánus gondolatok*, Voltaire, a *thèse royale* kiábrándult képviselőjének köztársasági elmélkedései, miután kénytelen volt belátni, hogy a lehetséges királyok éppoly kevésbé a legjobbak, mint a lehetséges világok. „Visszatértünk a községi kormányzathoz, melyet ugyanúgy rendeztünk be, mint a rómaiak, s a vérünkön megváltott szabadság tette köztársaságunkat szilárddá és kiválóvá. Nem ismertük a nemesek és közemberek gyűlöletes és lealázó megkülönböztetését, mely eredetileg semmi egyebet nem jelent, mint az urak és rabszolgák közötti különbséget. Valamennyien egyenlőnek születtünk, és azok

is maradtunk, és a közméltóságokat, azaz a közterheket azokra bíztuk, akiket a viselésükre a legalkalmasabbnak találtunk." *(X.)*

A monarchikus törvény marhacsordának tekinti a népet, melyet csak azért kell hizlalni, hogy jobban tejeljen vagy ízletesebb húsa legyen — írja a *Republikánus gondolatok* szerzője, XV. Lajos udvari történetírója és II. Frigyes kamarása —, míg a köztársasági kormányzatot a közakarat konstituálja: „A polgári kormányzat mindenki akarata, amit egyetlen vagy több személy hajt végre, olyan törvények alapján, melyeket mindenki közösen hozott." *(XIII.)* Ez azonban nem azonos *A társadalmi szerződés*nek a *közvetlenül* a népgyűlésen manifesztálódó általános akarat koncepciójával — Voltaire a közvetett, képviseleti demokrácia híve, azon angol berendezkedésé, mely *A társadalmi szerződés* kritikáinak középpontjában áll: „Meglehetősen különösnek tetszik, hogy *A társadalmi szerződés* írója bátorkodik kijelenteni, miszerint az egész angol népnek állandóan parlamentet kellene ülnie, s mihelyt egy nép arra szorítkozik, hogy küldöttek útján képviseltesse magát a parlamentben, vége a szabadságnak. Azt akarja-e a szerző, hogy három millió polgár gyűljön össze a Westminsterben leadni a szavazatát? Hogyan jelenjenek meg Svédország parasztjai a parlamentben, ha nem képviselőik útján?" *(XXIX.)*

Talán még fontosabb Voltaire Rousseau-kritikája ez utóbbi fényűzésellenes törvényei kapcsán. Ez a vita is éppoly régi, mint Rousseau filozófusként való fellépése: az első értekezés, a *Művészetekről és a tudományokról* lényegében a *mondain* fényűző és frivol világának moralizáló bírálata, *A társadalmi szerződés* meg egy olyan egalitáriánus köztársaság tervezete, melyben a polgárok politikai egyenlőségét szigorú fényűzésellenes törvények szavatolják. Voltaire a luxuscikkek gyártását és fogyasztását akadályozó törvényeket az önkényes letartóztatást megengedő jogsértő intézkedések sorába helyezi: éppúgy sértik az egyéniség jogait, a személyes szabadságot — s ráadásul megbéklyózzák a fejlődést, no nem „az erkölcsök ama nemesbedését", melyet Rousseau spártai ideáljai hirdetnek, hanem a modern polgári társadalmak ipari növekedését, gazdasági prosperálását. „Egy fényűzésellenes törvény jó lehet egy szegény és minden mesterséget nélkülöző köztársaságban, de képtelenséggé válik, mi-

helyt az az állam iparosodik és jómódúvá válik. Mert megfosztja a mesterembereket a gazdagokkal kötött üzletből származó jogos haszontól; mert megfosztja a vagyont szerzett embereket vagyonuk élvezetének természetes jogától; mert csírájában elfojt minden ipart, mert egyszerre zaklat gazdagot és szegényt." *(XX.)*

Voltaire fényűzés-apológiájának két, egyaránt fontos mozzanata van, s mindkettő összeegyeztethetetlen a rousseau-i társadalomideál és politikai program lényegével: az első a *privacy*, a magánélet szentségének és sérthetetlenségének hirdetése — hisz a luxusfogyasztást korlátozó törvények kivihetetlenek a fogyasztás, így a magánélet szigorú ellenőrzése nélkül —, a másik meg ama meggyőződés, hogy a gazdasági egyenlőtlenség fontos hajtóereje a társadalmi fejlődésnek, mivel csupán az állandó gazdasági expanzió — és nem az adott szinten való nivellálás — hozhat pozitív kiegyenlítődést a társadalomban. „A gazdag ember öltözékét éppúgy nem szabad törvényekkel szabályozni, mint a szegény ember rongyait. Az egyik ugyanolyan polgár, mint a másik, mindkettőt egyaránt megilleti a szabadság. Mindkettő úgy öltözködik, táplálkozik, lakik, ahogy tud. Ha megtiltják, hogy a gazdag felcicomázza a házát, száz mesterembert tesznek tönkre. A fényűző életet élő polgár megalázza a szegényt, de ugyanezzel a fényűzéssel még sokkal inkább gazdaggá teszi, mint amennyire megalázza. A szűkölködőnek a bővelkedőre kell dolgoznia, hogy egy napon majd egyenlővé válhasson vele." *(XXI.)*

Ha a magánéletet nem szabad államilag ellenőrizni, a magánfogyasztást központilag korlátozni Voltaire köztársaságában, még kevésbé legitim a magánvélemények megszabása, egyéni meggyőződések hatalmi kontrollja. Bármely vallású ember előtt nyitva áll ezen ideális respublika kapuja — kiváltképp ha az illető polgár nagy vagyonnal párosítja az állam többségi vallásától eltérő hitét. „Az aranynak és az ezüstnek, a szorgalomnak és a tehetségnek nincs vallása." *(XXIV.)* Voltaire történelemfilozófiailag visszavonta a nantes-i ediktum történeti visszavonását. A vallás szabadsága mit sem ér a sajtó szabadsága nélkül: hisz hitemet, meggyőződésemet közölni kívánom másokkal, azok meggyőzésére vágyva — avagy arra, hogy érveikkel engem győzzenek meg esetleges tévedéseimről. Rousseau kötelező állampolgári hitvallása, politikai törvény rangjá-

ra emelt államvallási ceremóniái nem engedik meg a kritikus kétely semminemű nyilvános manifesztációját; Voltaire szerint a köztársaság *per definitionem* olyan államforma, melyben minden nézet és vélemény szabadon nyilvánosságra kerülhet. „Ha egy köztársaság méltó a nevére, akkor ott a polgárok természetes joga, hogy szabadon közzétegyék gondolataikat. Tollal vagy szóval egyaránt élhetnek; az írás nem lehet tilalmasabb, mint a beszéd..." *(XXV.)*

A másik mű, mely Voltaire *Republikánus gondolatai*nak kritikai céltáblája, a montesquieu-i *Törvények szelleme*. Voltaire számára a „felvilágosult" despotákból való kiábrándulás után sem lett kedvesebb a germán erdőkben született szabadság mítosza, a *thèse nobilitaire* arisztokratikus republikánizmusa. Midőn Montesquieu arról ír, hogy a kereskedelmet mennyire megvetették az antik respublikák, mint a harci erénnyel összegyeztethetetlen valamit, Voltaire éppúgy felháborodik, mint mikor Rousseau-nál azt olvassa, hogy egy erényes köztársaságban csak a fizikai munkának lehet becsülete. „Nem tudom mit ért a szerző alantas kereskedelmen, de tudom, hogy Athénben minden polgár kereskedett, hogy Platón olajat adott el, s Démoszthenész, a népszónok apja pedig vaskereskedő volt. Észre kell vennünk, hogy a görög köztársaságokban a kereskedés egyáltalán nem volt összeegyeztethetetlen a hivatalviseléssel..." *(LV.)*

Amivel viszont összeegyeztethetetlen minden emberi társadalom — lett légyen az liberális köztársaság vagy alkotmányos monarchia — az a fanatizmus, az intolerancia. Ezért Voltaire végül megbocsájt Montesquieu-nek, mivel műve arra tanítja a fiatalokat, hogy „megóvják magukat mindennemű fanatizmustól; megérezzék, hogy a béke a türelmesség gyümölcse és minden társadalom igazi célja"; de soha nem tud megbocsájtani Rousseau-nak, aki egyazon polgári hitvallást akar rákényszeríteni a társadalomra. „Minden dogma nevetséges és szörnyűséges. Minden kényszer, mely a hitre irányul, visszataszító. Azt parancsolni az embereknek, hogy higgyenek, képtelenség" — írta *A társadalmi szerződés* „A polgári vallásról" c. zárófejezetének margójára. És a türelem invokációjával zárul a *Republikánus gondolatok* a másként gondolkodáshoz való jog vindikálása, a Nagy Tolerancia-traktátusok vezéreszméjéhez vezet át. „A türelmességre éppoly szükség van a politikában, mint a vallás terén;

csak az elvakult gőg türelmetlen. Ez lázítja fel az elméket, rá akarván őket kényszeríteni, hogy úgy gondolkodjanak, ahogy mi magunk; minden viszálynak ez a titkos forrása." *(LXIV.)*

ÉRTEKEZÉS A TÜRELMESSÉGRŐL

Az alcím — *Jean Calas halála alkalmából* — elárulja, hogy mily szomorú, sőt szörnyű aktualitása volt Voltaire 1763-mal kezdődő tolerancia-kampányának. A máshitűekkel szembeni előítélet mindig készen áll a rituális gyilkosságok vádjával: mi sem egyszerűbb, mint fanatikus — és irigy — szomszédokkal elhitetni, hogy egy kálvinista kereskedő szükségképpen megöli katolizálni készülő fiát? Először maga Voltaire is elhitte a vádat, ti. épp genfi tartózkodása győzte meg arról, hogy „hugenotta" oldalon is van, s nem is kevés fanatizmus — de gondoljunk csak a mi „árva Bethlen Katánk" kitörő örömére katolikus férje és kisfia halálakor, hogy belássuk, a ferney-i patriarchának is lehettek ilyen tapasztalatai. Ám ami a gondolkodó embert megkülönbözteti a vakbuzgótól éppen az, hogy a tények hatására képes felülbírálni előbbi meggyőződését, és Voltaire a tények ismeretében a Calas család ártatlanságáról bizonyosodott meg. Igen ám, de ez a bírák bűnösségét jelenti, azon bírákét, akik ugyanezen tények ismeretében — ám ezek szándékos elhallgatásával vagy tudatos elferdítésével — hozták meg vérlázító ítéletüket Jean Calas kínhalálára. „Calas meggyilkolása, amit 1762. március 9-én az igazságszolgáltatás pallosával hajtottak végre Toulouse városában, oly különleges esemény, hogy megérdemli korunk és az utókor figyelmét. Azt a temérdek halottat, aki a csatamezőn esett el, igen hamar elfelejtjük. . .ám ha egy ártatlan családapa a tévedés, a szenvedély vagy a fanatizmus áldozatául esik, ha a vádlottnak nincs más védelme, mint az erénye, ha azok, akik életéről döntenek, meggyilkolván őt legfeljebb annyit kockáztatnak, hogy netalán tévedtek, ha egy ítélettel büntetlenül ölni lehet, akkor az emberek felzúdulnak, ki-ki önmagát félti, ráébredvén, hogy senki sem érezheti magát biztonságban egy olyan ítélőszék előtt, mely eredetileg a polgárok oltalmára létesült. . ." *(Első fejezet)*

Az Értekezés a türelmességről ékesszólóan mutatja be a vallási fanatizmus, a népirtáshoz vezető előítéletek történetét, de ama talán kevésbé tényszerű történelmet is, mely a kölcsönös tolerancia hol volt, hol nem volt históriáját hivatott propagálni. Így jelennek meg a Kelet türelmes népei — a francia felvilágosodás stilizált Kína-képével az élen —, melyek csupán azért nem tűrték meg a kereszténységet, mert annak bevezetése vallási villongásokhoz vezetett volna békés birodalmunkban. A japánok elzárkózása az európai „civilizáció" áldásai elől is annak tudható be, hogy a dicső nyugati kultúra kizárólag a hitvitákat kívánta exportálni a boldog szigetre. És oly egyszerű lenne Európában is megteremteni pl. Kelet kiegyensúlyozott s békés harmóniáját: ha megszűnik az üldözés, megszűnik az üldözött kisebbségek fanatizmusa is, a makacs ellenállásnak csak ott van értelme, ahol az erőszak fojtogatja az etnikai vagy világnézeti különbségek képviselőit. „A mániákusok számát, ha ugyan akadnak még mániákusok, legeredményesebben úgy lehet csökkenteni, ha a szellemnek ezt a betegségét az értelem diétájára fogjuk, minthogy az, lassan bár, de biztosan megvilágítja az embereket. Az értelem emberséges, szelíd, megbocsájtást sugall, elfojtja a viszályt és megszilárdítja az erényt, arra ösztönöz, hogy örömmel engedelmeskedjünk a törvénynek, ez pedig annak komolyabb biztosítéka, mint az erőszak. *(Ötödik fejezet)*

Vajon alaptörvénye-e az emberi természetnek a türelmetlenség, a saját meggyőződésnek, önnön hitelveinek követelt kizárólagosság? A „higgyél abban, amiben én hiszek, különben megöllek" maximája? *(Hatodik fejezet)* Voltaire történelmi tablója az ellenkezőjét kívánja bizonyítani: az ismeretlen istennek is áldozó görögök — akik maguk borzadtak el elsőként Szókratész szörnyű halála miatt — *(Hetedik fejezet)*, és a rómaiak, akik csak polgári engedetlenségük — és nem hitük! — miatt üldözték a kereszténye*k*et *(Nyolcadik fejezet)*, nem ismerték a vallási fanatizmus zsidó-keresztény megnyilvánulásait.

A *vértanúkról* szóló *Kilencedik fejezet* persze nem nélkülözi a voltaire-i irónia talán hívő érzékenységet sértő kellékeit: nála a meggyalázásra ítélt keresztény szűzek legalább hetven esztendősek, ami az aktus végrehajtására rendelt római katonáknak nagyobb

nehézséget okoz, mint az erényük védelmére az Ég segítségéért fohászkodó hölgyek számára szűzességük megóvása. S általában a kereszténylüldöző császárok kezdeti toleranciáját bizonygatja — amíg nem vált *politikai* kérdéssé a kereszténység; mert az államhatalom integritása érdekében a tolerancia apostola — aki azért nem szűnt meg az abszolút uralkodók támogatásában reménykedni az intoleráns egyházak ellenében — is jogosnak tartja a repressziót. Ennek mértéke azonban messze elmarad a kora keresztény apologéták statisztikai adati mögött. „Figyeljük meg, hogy a vértanúk történeteiben, amelyeket maguk a keresztények beszéltek el és csakis ők, majdnem mindig egy sereg keresztény keresi fel a börtönében az elítéltet, szabadon és önszántából, elkísérik a vesztőhelyre, felfogják a vérét, eltemetik a holttestét, csodákat tesznek az ereklyéivel. Ha a vallást üldözték volna, egyedül vallási okokból, vajon nem ölik meg azokat a kereszténveket is, akik vigaszt nyújtottak elítélt testvéreiknek... vajon nem bántak volna velük úgy, ahogy mi bántunk a valdensekkel, az albigensekkel, huszitákkal, a különféle protestáns szektákkal?" *(Tizedik fejezet: A hamis legendák...)*

Ám ha éppen annyi keresztény szűz és megtért katona esett volna a pogány római császárok kegyetlenségének áldozatául, mint amennyit a keresztény legendáriumok felsorolnak, akkor sem jogosít fel senkit a pogány példa, hogy immár keresztényként üldözze a máshitűeket: hogy a XVIII. századi Franciaországban gályára vagy máglyára ítéljenek egy protestáns prédikátort, mert reformált hitét prédikálta... A vallásra hivatkozó justizmordok nem a vallási hitet, hanem a nihilista hitetlenséget erősítik meg, folytatja Voltaire, mintegy Holbach *Leleplezett kereszténység*ének példatárára hivatkozván: „Íme milyen következményekkel jár a sokféle kegyes csalás, babonaság. Az emberek okoskodása általában megáll félúton: Jacopo de Voraigne, az *Arany legenda* írója, a Ribadeneira, a *Szentek legendáinak* jezsuita összeállítója csupa ostobaságot beszél: tehát nincs Isten; a katolikusok lemészároltak egy csomó hugenottát, a hugenották felkoncoltak egy csomó katolikust: tehát nincs Isten; a gyónást, az áldozást és a többi szentségeket némelyek arra használták fel, hogy szörnyűséges bűnöket kövessenek el; tehát nincs Isten. Én, épp ellenkezőleg, azt a következtetést vonnám le: tehát van Isten,

aki kurta életünk után, melynek során oly igen félreismertük és oly sok bűnt követtünk el a nevében, megvigasztal majd szörnyűséges szerencsétlenségeinkért..." *(Uo.)*

Nem Isten, csak önjelölt földi helytartója adta áldását a Szent Bertalan-éji vérfürdőre és az inkvizíció máglyáira, ahogy egy alkalmi versében írta:

Zsarnokká tettek, én atyát keresek Benned,
Nem vagyok keresztény — hogy jobban szeresselek.

Ám az *Értekezés a türelmességről* szerzője még a bibliai tradíciót is fel tudja használni toleranciatézisének megerősítésére: míg a *Sermon des cinquante* blaszfémia határát súroló Biblia-értelmezése a gyilkosságok és vérfertőzések tárházaként mutatta be az Ótestamentumot, s hisztérikus és ellentmondó kijelentések halmazaként az Újat, addig az *Értekezés* a zsidó teokrácia történetében is a más vallásúakkal szembeni tolerancia példáit keresi ki a szent könyvekből. *(Tizenharmadik fejezet: A zsidók rendkívüli türelmessége)*

Az Újszövetségben pedig kivételesnek ítéli az intolerancia szószólói által agyonidézett részeket (a „Kényszeríts bejőni mindenkit" és a megátkozott fügefa allegóriáit), s alapvetőnek a megbocsájtás, a felebaráti szeretet prédikációját és az emberséges erkölcs személyes példamutatását tartja a krisztusi tanításban: „Ha Jézus Krisztushoz akartok hasonlítani, vértanúk legyetek, ne hóhérok!" *(Tizennegyedik fejezet: Türelmetlenséget tanított-e Jézus Krisztus?)*

Különben éppen a kereszténység története bizonyítja be, hogy az erőszak tehetetlen a hittel szemben: karddal csak képmutatást lehet kikényszeríteni, igaz konverziót soha. Hitet éppúgy nem lehet megparancsolni vagy megtiltani, mint a szerelmet — idéz Voltaire egy, a vallásháborúk idejéből származó levelet — az emberek gondolkodásmódjának diktálása a legdespotikusabb diktatúrában sem sikerülhet: „Nagy balgaság volna azt hinni, hogy minden embert arra lehet késztetni, hogy egyforma módon gondolkodjék a metafizikáról. Sokkal könnyebb volna fegyverrel leigázni az egész világot, mint egyetlen város minden lakosának gondolatait igába fogni." *(Huszonegyedik fejezet)* A kereszténység tanításából a legmaradan-

dóbb az, mely minden ember egyetemes testvériségét hirdeti: „Bár minden ember emlékeznék rá, hogy egymás testvérei vagyunk! Bár minden ember úgy iszonyodnék a lelkek fölötti zsarnokságtól, ahogy az útonállást gyűlöli, mely erőszakkal elragadja munkánk gyümölcseit! Ha már a háború csapásai elkerülhetetlenek, legalább békeidőben ne gyűlöljük és ne gyötörjük egymást, és szenteljük annak létünk röpke pillanatát, hogy Sziámtól Kaliforniáig száz és száz nyelven áldjuk a Te jóságodat, melynek a pillanatnyi létet köszönhetjük" — szól a záró invokáció.

Mely Jean Calas ügyében — hacsak *post mortem* is — nem volt pusztába kiáltott szó: a diadalmas rehabilitáció leírásával zárul a tanulmány (hány filozófus könyvelhet el ilyen sikert életében?). „Nyilvánvaló, hogy ebben az ügyben nem csupán egy családról volt szó, s hogy a szekták örjöngő dühe ezreket veszejtett el; de napjainkban, amikor évszázados öldöklés után egy kis béke hatja át a keresztény közösséget... a Calas család balsorsának még nagyobb hatást kell keltenie. Ritkák az efféle esetek, de megesnek ama sötét babonaság következtében amely arra készteti a gyönge lelkeket, hogy bűnöket tulajdonítsanak mindazoknak, akik másként gondolkodnak, mint ők."

A Calas-ügy minden borzalma ellenére egyszerű eset: nem a törvényt, a tényeket kellett felülvizsgálni a rehabilitáció érdekében. Ám ha a törvény, a pozitív jog, melynek való engedelmességet Voltaire hajlamos volt az erénnyel azonosítani, megengedi, sőt megparancsolja, hogy halállal büntessenek egy gyermekembert, aki elfejeti levenni a kalapját egy körmenet előtt vagy kocsmában kissé sikamlós dalokat énekel, akkor van igazán ok a kétségbeesett kiáltásra. Csakhogy kihez? A „jó király" éppúgy tudja, hogy milyenek a törvényei, őt erről felvilágosítani fölösleges, justizmord nem történt, legfeljebb egy kis helyi túlkapás, mert Párizsban kevés kamasz maradna életben, ha La Barre lovag vétkeiért máglyára vetnék őket. Ráadásul ebben az esetben az inkvizíció képviselte sötét hatalmak tudatos ellentámadásáról van szó; a 19 éves „szentségtörő" máglyájára odavetett *Filozófiai szótár* — melyről a szerző makacs tagadása ellenére mindenki tudta, hogy Voltaire remeke — Ferney-be és a

filozófusoknak szóló üzenet volt: 'Titeket ugyan véd a világhír és a királyi pártfogás. Ám olvasóitokra le tudunk még sújtani!'

A kínvallatás, a megfélemlített tanúk irányított vallomásai is siralmas eredménnyel jártak: a fiatalok egyszer a p...-ra ürítették poharukat, nem a legszebben nyilatkoztak — egy diákdalban — a szeplőtelen fogantatásról, és midőn az ifjú La Barre lovag egy szent szobrát meglátta a kapusnővér cellájában, megkérdezte, hogy vajon azért tartja-e ott, hogy férfi legyen a háznál... Csak azért fagy az arcunkra a mosoly e diákcsínyek hallatán, mert életútjuk végét a máglya sötét lángja világítja meg, a „fény századának" 66. esztendejében. „Kikutatták minden korábbi cselekedetüket, titkos beszélgetéseiket, egy évvel ezelőtt egyetlen ember előtt elejtett szavaikat; olyan tényeket gyűjtöttek össze, melyek között semmi összefüggés sincs; e téren a procedúra teljességgel szabálytalan volt. A monitóriumok és Belleval erőszakos fellépése nélkül e szerencsétlen gyermekek ügyében sohasem került volna sor botrányra, bűnperre: a közbotrány maga a pör volt." *(Beszámoló La Barre lovag haláláról)*

Csak egyben tévedett Voltaire: az ilyenfajta bűnvádi eljárásoknál ezek a „szabálytalanságok" törvényszerűek. Ahogy a törvénysértések — vagy ami ugyanaz: emberiségellenes törvény nevében lefolytatott „jogszerű" eljárás — után szükségszerű a halálos ítélet kimondása, mert különben mi igazolná a kínzással kicsikart beismerő vallomásokat? Halál, „mivelhogy ocsmány és gyűlöletes dalokat énekeltek a Szűzanya ellen. Emlékezzetek, hogy ezeket az ocsmány és gyűlöletes dalokat a szentek ellen mindössze egyetlen tanú jelenlétében énekelték, annak vallomását pedig akár törvényesen vissza is utasíthatták volna. Vajon e jelzők méltók-e a bírósághoz? Egy régi vidám dal végre is csak egy dal. A könnyelműen ontott emberi vér, a kínvallatás, a kitépett nyelv, a levágott kéz, a lángok közé vetett test kínja, igen, ez az, ami ocsmány és gyűlöletes."

Voltaire kampányát ezúttal nem koronázta siker: no persze, a világ királynője, a közvélemény felvilágosult része mellette volt az elborzadásban, a protestáns uralkodók is biztosították arról, hogy az ifjú lovag semmi olyat nem követett el, ami országukban akár vétségszámba menne (II. Frigyes szerint kiváló katona vált volna belőle, mert egyedül őt nem törte meg a tortúra, La Barre elmenekült

„bűntársát" fel is vette a porosz hadseregbe), ám a fennálló hatalom pozitív törvényei ellenében senki nem mert tenni. Eme hatalom pedig épp ezzel a verdikttel kívánta a bizonyítani, hogy fellazult-frivol erkölcsei ellenére szilárdan elszánt a katolikus dogmák védelmére. „A bírák azt mondják, hogy a politika kényszerítette őket az ítéletre. Micsoda ostoba és kegyetlen politika! Ó uram, milyen iszonyatos bűn az igazság ellen politikából ítélkezni, kivált halálos ítéletet mondani ki! és méghozzá micsoda halálra ítélték őket!" — La Barre lovag rehabilitálását az utolsó *philosophe*, Condorcet mondatta ki a Konventben, nem sokkal önnön politikai halálos ítéletének kimondása előtt.

A TUDATLAN FILOZÓFUS

Három évtized után tér vissza Voltaire a „metafizikához", a magas filozófiai elmélkedésekhez, miután Lisszabonban oly szörnyű mód megingott a föld az elbizakodott emberiség lába alatt, miután a teoretikusan a történelem lomtárába dobott inkvizíció oly látványosan gyújtogatta a fanatizmus máglyáit a magabiztos filozófusoktól karnyújtásnyira — s miután eme filozófusok némelyike nemcsak a „Gyalázatos"-sal, de minden metafizikai megalapozású morállal, nemcsak a hetedíziglen bosszút álló inhumánus istenséggel, de a deisták humanista hitvallásával is szembefordult. A Holbach-féle *Természet rendszere* éppúgy megingatta a morálfilozófiai talajt Voltaire lába alatt (l. erről René *Pomeau* kiváló elemzését a *Religion de Voltaire* zárófejezeteiben), mint a földrengések a fizikait, mint az 1760-as évek inkvizicionális ítéletei a jogbiztonság bázisát.

A metafizikaellenesség, az empirista episztemológiai krédó változatlan: Descartes és Malebranche, Cudworth és Leibniz fogalomköltészete ellenében az egyedül igaz tan Locke tudós tanítása az emberi értelemről. Egyedül a szabad akarat kérdése kapcsán adta fel a *Metafizikai értekezés* akaratszabadság-posztulátumát: „Igen különös volna csakugyan, hogy az egész természet, valamennyi csillag örök törvényeknek engedelmeskedik, és egy mindössze ötlábnyi kis állat e törvényekkel dacolva mindig úgy cselekedhetnék, ahogy neki tetszik, a puszta szeszélye szerint." *(XIII. Szabad vagyok-e?)*

A XVII. századi metafizikai rendszerek közül most mintha Spinoza filozófiája kapná a legtöbb figyelmet: a fatalizmus felé forduló filozófusnak szembe kell nézni az *Etika* esetleges erkölcsellenes implikációival. A válasz megnyugtató: ha metafizikájában nem is, magánmoralitásában Spinoza nagyszerűen bizonyította az emberi természet erkölcsi kiválóságát.

1755, Lisszabon óta Leibniz optimizmusa éppoly kihívást jelent Voltaire számára, mint az 1730-as években Pascal pesszimizmusa. A *Candide* kedves zanzáját olvashatjuk *A világok legjobbikáról* a XXVI. fejezetben: „Ám hirtelen elővettek a vesekő okozta görcsök; elviselhetetlen fájdalom tört rám, s a világok legjobbikának polgárai egy közeli kórházba vittek. Útközben e szerencsés lakosok közül kettőt elragadtak felebarátaik, hozzájuk hasonló teremtmények: vasra verték őket, az egyiket holmi adósság miatt, a másikat puszta gyanú alapján. Nem tudom, hogy vajon a lehetséges kórházak legjobbikába vezettetem-é, de az biztos, hogy két vagy háromezer, hozzám hasonlóan szenvedő nyomorult zsúfolódott ott össze velem együtt. Akadt köztük néhány honvédő hős, akik elmondták, hogy élve meglékelték és felboncolták őket, hogy levágták a lábukat meg a karjukat, és hogy nagylelkű honfitársaikat ezrével mészárolták le az ütközetben, mely csak egy volt a legutóbbi háború harminc csatája közül, míg a háború körülbelül a százezredik azóta, hogy a háborúskodással ismeretségben vagyunk. Láttam továbbá e házban vagy ezer mindkét nembeli embert, akik ocsmány kísértetekhez voltak hasonlatosak; valami fémmel dörzsölgették testüket, mert engedelmeskedtek a természet törvényének, és mert a természet, nem tudom, mi módon, elővigyázatosságból megmérgezte bennük az élet forrását."

Ha a tapasztalati világ — pontosabban a való világban tapasztalt tények — ily látványosan látszanak is cáfolni a leibnizi teodiceát, egy kérdésben Voltaire többé nem követi kritikátlanul a locke-i empirizmust. Az egyetemes emberi erkölcs létét nem kérdőjelezheti meg azon erkölcsellenes és embertelen szokások léte, melyeket Locke oly lelkesen sorol fel az erkölcsi eszmék velünkszületett voltát cáfolandó. „Minél több embert láttam, akik különböző éghajlat alatt élnek, akik különböznek erkölcseik, törvényeik, nyelvük, vallásuk és

értelmi színvonaluk tekintetében, annál inkább megfigyeltem, hogy az erkölcs valamennyiüknél ugyanazon alapul; mind rendelkeznek valamilyen durva fogalommal az igazságosságról és igazságtalanságról..." *(XXXI. Van-e erkölcs?)* Az igazságosság és igazságtalanság eszméje persze nem karteziánus értelemben vett a priori idea, hanem *diszpozíció,* mely éppoly szükségszerűen kifejlődik minden normális emberben, mint a diszkurzív gondolkodás képessége.

Ez az igazságosságeszme nem lehet a történelmi tapasztalat terméke, mivel a történelemben túlnyomórészt az igazságtalanságot tapasztalja az ember: Voltaire korai konvencionalizmusához képest kifejezetten jusznaturalista állásponthoz közeledik, a pozitív jog és pozitív vallások előtt és fölött létező örök és univerzális természeti törvény tanításához. „Nekem úgy tűnik, az igazságosság fogalma oly természetes, oly egyetemesen kialakul minden emberben, hogy független minden törvénytől, minden szerződéstől, minden vallástól." *(XXXII.)* Diderot, aki ez idő tájt Helvétius szenzualizmusával és utilitariánizmusával folytatott életében sohasem publikált filozófiai vitát, szinte szó szerint így érvel a konvencionalista politikai és egoista erkölcsfilozófia ellenében (l. *Helvétius cáfolata*).

Az egyetemes erkölcs elvei azonban csak regulatív, nem konstitutív princípiumok: egész népek megtagadhatják társadalmi gyakorlatukban, ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonni, hogy elvileg sem érvényesek a morál maximái. „Tegyük fel, hogy mindannyiunkkal vele születik az a kifejtett erkölcsi elv, hogy senkit sem szabad üldözni a gondolkodása miatt: hogyan válhattak akkor egész népek perzekutorokká? Tegyük fel, hogy minden ember lelkében ott a nyilvánvaló törvény, amely azt parancsolja, hogy híven tartsuk be eskünket; hogyan határozhatták el az emberek testületileg, hogy az eretneknek adott szót nem kell megtartani? Még egyszer ismétlem: kiagyalt velünk született eszmék helyett az Isten észt adott nekünk, amely a korral kifejlődik, és amely, ha szenvedélyek és előítéletek nélkül figyelünk szavára, valamennyiünket megtanít arra, hogy van Isten, hogy igazságosnak kell lennünk; de nem tudom elfogadni a következményeket, melyeket ebből Locke levon. Mintha itt túlzottan közel kerülne Hobbes rendszeréhez, pedig egyébként igen távol áll tőle." *(XXXV. Locke ellen)*

S Voltaire, minden vallások kíméletlen kritikusa Hobbes és Holbach rendszere ellenében az összes vallások természetjogi-erkölcsi normákat alátámasztó maximáit idézi *A tudatlan filozófus* zárófejezetében: Zoroaszter és Konfucius, a görög filozófusok irányzatokra való tekintet nélkül, mind-mind azt hirdették, hogy nem lehet igaza Hobbesnak, aki szerint „a világon nem létezik más törvény, mint a megállapodás törvényei, hogy csak az igazságos és igazságtalan, amit a konvenció szerint annak neveznek egy országban". Az isteni erény és az emberséges isten hite háromezer éves igazságainak hosszas felsorolása után azonban újra felmerül a kétely: „Mire jó ez az egész prédikáció, ha az ember nem szabad?" *(LI. Tudatlanságomról)*

Ha a metafizika végső kérdései kapcsán csupán tudatlanságát is látja megerősíteni a filozófus, a történelem tanulmányozása mégsem teljesen hiábavaló: „Láttam, hogy milyen értelmetlen ostobaságok miatt átkozták el, gyűlölték, öldösték, akasztották, törték kerékbe, lökték máglyára egymást az emberek", s annyi erkölcsi konzekvencia máris adódik, hogy metafizikai meggyőződések miatt nem muszáj meggyilkolnunk egymást. És bár a fanatizmus szörnyei változatlanul szedik áldozataikat, a felvilágosodás filozófusa nem választhatja az előkelő eszképizmust, a szubtilis teoretikus témák terméketlen és veszélytelen analizálgatását. „Aki az igazságot kutatja, kockáztatja az üldöztetést. Gubbasszunk tétlenül a vaksötétben? Vagy gyújtsunk fáklyalángot, melynél az irigység és a rágalom is meggyújthatja mécsesét? A magam részéről úgy hiszem, az igazságnak nem szabad elrejtőznie e szörnyek láttán, miként a táplálkozástól sem szabad megtartóztatnunk magunkat attól való félelmünkben, hogy megmérgezhetnek" — szól *A tudatlan filozófus* zárópasszusa, mely *Az ész kezdete* címet viseli.

*

Könnyű volna azt a tanulságot levonni, hogy századunkban, midőn a toulouse-i inkvizíció áldozatait nagyságrendileg messze meghaladó és abszurditását messze túlszárnyaló justizmordok millióival kell elszámolnunk, Voltaire — mint mondani szokták: „sajnos!" — még mindig aktuális. Mert az a filozófus, aki képtelen volt a Szent Bertalan éjszakája évfordulóján aludni, hány hónapot, hány

évet tölthetne álmatlanul a XX. század holokausztjainak hála? Ám kevésbé patetikusan is megfogalmazhatjuk Voltaire aktualitását: egyhangúlag a *Candide*-ot szokták megjelölni életműve legelőbb darabjaként. Ám e mű nemcsak a providencia égbekiáltó hiányát tanítja nekünk, meg azt az agyonidézett félmondatot a kertművelésről, hanem azt is, hogy ideálunk, mire a mienk lesz, százszor megbecsteleníttetik és ráadásul meg is csúful. Hogy meg kell tanulnunk együtt élni ifjúságunk meggyalázott és eltorzult ideáljaival.

Ludassy Mária

*

A *Filozófiai levelek*et, a *Keresztényi párbeszéd*eket, az *Értekezés a türelmességről* és a *Beszámoló La Barre lovag haláláról* c. műveket Réz Pál, a *Metafizikai értekezés*t, a *Republikánus gondolatok*at valamint *A tudatlan filozófus*t Kis János fordításában idéztem.

FILOZÓFIAI LEVELEK[1]
(1734)

ELSŐ LEVÉL[2]

A kvékerekről

Azt gondoltam, hogy egy ilyen rendkívüli nép tanai és története megérdemlik egy értelmes ember érdeklődését. Okulni vágyva felkerestem tehát Anglia egyik legismertebb kvékerét, aki harminc évig kereskedő volt, majd határt tudván szabni vagyonának és vágyainak, visszavonult egy faluba, London közelében. Meglátogattam magányában; kicsiny, de alaposan épített, tiszta, ám minden cifraság nélküli házban lakott. Az életerős aggastyán, minthogy sohasem ismerte a szenvedélyeket és a mértéktelenséget, sohasem volt beteg; életemben nem láttam nemesebb és vonzóbb embert. Öltözete olyan volt, mint bármelyik hittestvéréé, oldalvást ránc nélküli ruhát viselt, gomb sem zsebein, sem ruhájának ujján nem volt, széles kalapjának karimáját lehajtotta, akár nálunk a papok; kalappal a fején foga-

[1] Megjelent: 1734-ben *Lettres philosophiques par M. de Voltaire* címmel Amsterdamban, E. Lucas kiadónál (valójában Rouen-ban). Voltaire angliai tartózkodása alatt, 1727—28-ban kezdte írni, a befejezés esztendeje 1729—30, 1733-ban került a kiadóhoz. Ez év augusztusában jelent meg Londonban az angol fordítás, melyet csak 1734 áprilisában követett a francia kiadás, Jore gondozásában, akit azonnal le is tartóztattak, míg a mű fellelhető példányait Párizsban a hóhér égette el a Parlament parancsára, és Voltaire ellen is elfogató parancsot adtak ki, de ő Lotaringiába menekült.

[2] A XVII. század vége óta nagy érdeklődést mutattak a franciák a kvékerek dogmái és életformája iránt. Voltaire forrásai közül a kritikai kiadás kiemeli *Aubert de Versé: Le Protestant pacifique* (Amsterdam, 1684), *Philippe Naudé: Histoire abrégée de la naissance et des progrès du kuakerisme avec celle de ses dogmes* (1692), *P. Catrou: Histoire des trembleurs* (1733), s főként *Sewel: The History of Rise, increases and Progress of the Chistian People called Quakers* (1726) c. művét.

dott, s amikor felém jött, csöppet sem hajolt meg, nyílt és emberséges arcán mégis több volt az udvariasság, mint abban a szokásban, ahogy némelyek egyik lábukat a másik mögé görbítik, azt pedig, amit fejükön kellene viselniök, kezükbe kapják. — Barátom — mondta —, látom, idegen vagy; ha bármiben szolgálatodra lehetek, szólj, kérlek. — Uram — mondtam —, kissé meghajtva derekam és előre csúsztatva egyik lábamat, ahogy nálunk szokás, azzal kecsegtetem magam, hogy nem ütközik meg jogos kíváncsiságomon, és kegyeskedik felvilágosítást nyújtani vallásáról. — Honfitársaid — mondta —, túlontúl sokat udvariaskodnak és hajbókolnak, de egygyel se találkoztam, aki oly kíváncsi lett volna, mint te. Gyere be, vacsorázzunk együtt. Továbbra is olcsó bókokat hajtogattam, minthogy ily gyorsan nem vetkőzi le szokásait az ember, majd az egészséges és egyszerű vacsora után, amely Istenhez intézett imával kezdődött és végződött, faggatni kezdtem emberemet. Első kérdésem az volt, amit a jó katolikusok szoktak megkérdezni a hugenottáktól: — Kedves Uram, meg van Ön keresztelve? — Nem — felelte a kvéker —, mint ahogy hittestvéreim sem. — Az ördögbe is, hát Önök nem keresztények? — Fiam — mondta szelíd hangon —, ne káromkodj; keresztények vagyunk és igyekszünk jó keresztények lenni, de szerintünk a kereszténység nem abból áll, hogy egy kis hideg vizet és sót hintenek az ember fejére. — A teremtését! — kiáltottam, felháborodva istentelenségén —, hát elfelejtette, hogy Jézus Krisztust is megkeresztelte Szent János? — Barátom — mondta a nyájas kvéker —, kérlek, ne káromkodj. Krisztust csakugyan megkeresztelte János, ám ő nem keresztelt meg senkit, mi pedig nem János tanítványai vagyunk, hanem a Krisztusái. — Fájdalom — mondtam —, mindazokban az országokban, ahol inkvizíció működik, megégetnék Önt, szegény ember!... Isten szerelmére kérem, hadd kereszteljem meg, és térítsem kereszténnyé. — Ha csak ezen múlna, hogy kedvében járjunk gyarlóságodnak, készséggel megtennénk valamennyien, mondta komoly hangon, hiszen senkit sem ítélünk el a keresztelés ceremóniája miatt, ám úgy véljük, hogy aki ily szent és spirituális vallást követ, annak tartózkodnia kell, amennyire csak lehetséges, a zsidó ceremóniáktól. — Nocsak, ez még furcsább! — kiáltottam fel. — Zsidó ceremóniák? — Azok, fiam, folytatta, olyannyira zsidók,

hogy még ma is vannak zsidók, akik János keresztségével élnek; olvasgasd csak a régi könyveket, meglátod, hogy János csupán felújította ezt a szokást, amely már hosszú évekkel születése előtt épp annyira el volt terjedve a héberek között, mint az izmaelitáknál a mekkai zarándokút. Jézus készséggel alávetette magát János keresztségének, ahogyan a körülmetélésnek is, de a körülmetélést és a keresztvizet egyaránt meg kell szüntetnie a krisztusi keresztségnek, vagyis a szellem keresztségének, a lélek ablutiójának: az váltja meg az embert. János, az előfutár, ugyanis azt mondta: „Én ugyan vízzel keresztellek titeket megtérésre, de aki utánam jő, erősebb nálamnál, akinek saruját hordozni sem vagyok méltó; ő a Szentlélekkel és tűzzel keresztel majd titeket";[3] a pogányok nagy apostola, Pál pedig így ír a korintusiaknak: „Nem azért küldött engem a Krisztus, hogy kereszteljek, hanem hogy az evangéliumot hirdessem";[4] Pál egyébként mindössze két embert keresztelt meg vízzel, azokat is akarata ellenére; tanítványát, Timotheust viszont körülmetélte, s a többi apostol is körülmetélte mindazokat, akik kérték. — Te körül vagy metélve? — kérdezte. Azt feleltem, hogy nem részesültem ebben a tisztességben. — Nos, barátom — mondta —, te körülmetélés nélkül vagy keresztény, én meg keresztvíz nélkül.

Íme, hogyan élt vissza ez a szent ember, igencsak körmönfontan, a Szentírás három vagy négy passzusával, amely kedvezni látszott szektájának, de, ha jóhiszeműen is, megfeledkezett száz más passzusról, amely összezúzta volna érveit. Óvakodtam tiltakozni, egy rajongót úgysem lehet meggyőzni, teljességgel felesleges egy férfinak felsorolni kedvese hibáit, egy pereskedőnek érvelése gyenge pontjait, egy illuminátusnak az ellene szóló érveket. Így hát más kérdésre tértem át. — És hogyan áldoznak? — kérdeztem. — Sehogy — felelte. — Hogyhogy? nem áldoznak? — Nem, mi csak a szívek áldozásában és közösségében hiszünk. — És megintcsak a Szentírást idézte. Ékes prédikációt tartott az áldozás ellen, s ihletett hangon bizonyítani igyekezett, hogy valamennyi szentség emberi találmány, és hogy maga a szentség szó egyetlenegyszer sem fordul elő az

[3] Mt 3, 11.
[4] 1Kor. 1, 17.

Evangéliumban. — Bocsásd meg tudatlanságomat — mondta —, vallásom bizonyítékainak századrészét sem soroltam fel, de mindet elolvashatod abban a munkában, melyet Robert Barclay szerzett hitünkről; kevés jobb könyvet írtak mindeddig. Ellenségeink egyértelműen roppant veszélyes könyvnek tartják, ez pedig azt bizonyítja, hogy roppant értelmes mű. Megígértem, hogy elolvasom a könyvet, mire kvékerem azt hitte, hogy máris megtérített.

Ennek utána, ha csak röviden is, megmagyarázta szektájuk néhány furcsa szokását, amely miatt a többiek lenézik őket. — Valld csak be — mondta —, alig tudtad elfojtani nevetésedet, amikor udvariaskodásodra le se vettem kalapomat és tegezve válaszoltam, pedig eléggé műveltnek látszol ahhoz, hogy tudd: Krisztus idejében egyetlen nép sem választotta ketté ily nevetségesen a tegezést meg a magázást. Augustus császárnak azt mondták: szeretlek, kérlek, köszönöm neked; még azt sem tűrte, hogy úrnak, Dominusnak szólítsák. Az embereknek csak jóval később jutott eszükbe, hogy a *te* helyett megkövetelték az *Önt*, s oly pimasz címeket bitoroljanak, mint Nagyságod, Kegyelmességed, Szentséged: a föld egyik férge nevez így egy másik földi férget, mély tisztelettel és gyalázatos álnoksággal biztosítva arról, hogy alázatos és engedelmes szolgája. A hazugság és hízelgés e hitvány gyakorlata ellen védekezve mi a királyokat és a foltozóvargákat egyaránt tegezzük, nem köszönünk senkinek, minthogy az emberek iránt csak könyörületet érzünk, tiszteletet pedig csupán a törvények iránt.

Öltözetünk is különbözik némileg a többi ember viseletétől, hogy ez szüntelenül figyelmeztessen bennünket: ne hasonlíts rájuk! A többiek méltóságuk jeleit hordják magukon, mi a keresztény alázat jeleit; nem járunk örömtanyákra, színházba, nem kártyázunk; felettébb szánandók volnánk, ha efféle hiú dolgokkal töltenénk meg szívünket, amelyben Istennek kell lakoznia; sohasem esküszünk, még a törvény előtt sem: szerintünk a Magasságbeli nevét nem szabad meggyaláznunk az emberek nyomorúságos viszályai során. Ha mások ügyében meg kell jelennünk a bíróság előtt (mert mi magunk sohasem pörösködünk), igennel és nemmel nyilatkozunk az igazságról, s a bírák puszta szavunkra hisznek nekünk, míg oly sok keresztény hamisan esküszik az Evangéliumra. Hadat sohasem vise-

lünk; nem mintha félnénk a háborútól, épp ellenkezőleg, áldjuk a percet, mely egyesít a Lények Lényével; de nem vagyunk farkasok, sem tigrisek, sem pedig vérebek, hanem emberek, keresztények vagyunk. Istenünk, aki azt parancsolta, hogy szeressük ellenségeinket és egyetlen jajszó nélkül viseljük el szenvedéseinket, bizonnyal nem akarja, hogy átkelve a tengereken lemészároljuk testvéreinket, csak azért, mert vörös ruhába öltözött, két láb magas csákót viselő gyilkosok egy kifeszített szamárbőrön két kis pálcikával zajt verve, besorozzák polgártársaikat; s amikor győztes csaták után egész London fényesen ki van világítva, rakétáktól fényes az ég, dicshimnusz, harangszó, orgonaszó, ágyúszó zeng, mi halkan sóhajtozunk, gyászolván a gyilkosságokat, amelyeken a tömeg ujjong.

MÁSODIK LEVÉL

A kvékerekről

Nagyjából így beszélgettünk ezzel a különös emberrel; csodálkozásom csak növekedett, amikor következő vasárnap elvitt a kvékerek templomába. A kvékereknek több templomuk is van Londonban; az, ahová mentem, a Monumentnek nevezett híres-nevezetes oszlop mellett áll. Amikor beléptünk vezetőmmel, a gyülekezet már együtt volt. Mintegy négyszáz férfi és nő ült a templomban; a nők legyezőjük mögé rejtették arcukat, a férfiak fején széles karimájú kalap; néma csöndben ültek. Ahogy elhaladtam közöttük, egyikük sem emelte rám a szemét. Negyedóráig ültünk így. Végül egyikük fölállt, levette kalapját, s néhány fintor és néhány sóhaj után félig a száján, félig az orrán át zavaros szónoklatba kezdett, amelyet, legalábbis ő azt hitte, az Evangéliumból merített, de amelyből sem ő, sem más nem értett egy szót sem. Amikor a fintorgó férfiú befejezte ékes monológját, a gyülekezet pedig sokat épülve és álmélkodva szétoszlott, megkérdeztem emberemet, vajon bölcs társai miért tűrik el az efféle sületlenségeket. — Kénytelenek vagyunk vele — felelte —, hiszen nem tudhatjuk, hogy amikor valaki szólásra emelkedik, vajon az ész avagy a balgaság ihleti-e meg; ebben a bizonytalanságban türelmesen végighallgatjuk; még a nőknek is szabad beszélniök.

Gyakorta megtörténik, hogy két vagy három hívő társnőnk egyszerre érez sugallatot, olyankor aztán nagy a zsivaj az Úr házában. — És papjuk nincsen? — kérdeztem. — Nincs, barátom — mondta a kvéker —, s igen jól érezzük magunkat nélküle. Isten ments, hogy azt merjük parancsolni valakinek, hogy kirekesztve a többi hívőt vasárnaponként magába fogadja a Szentlelket. Hála az égnek, egyedül nekünk nincsenek papjaink. Meg akarnál fosztani bennünket ettől a felettébb előnyös megkülönböztetéstől? Miért bíznánk fizetett dajkákra gyermekeinket, ha egyszer elegendő a tejünk? Hamarosan ezek a fizetett emberek uralkodnának házunkban, és az anyát meg a gyermeket egyaránt elnyomnák. Isten azt mondta: Ingyen vettétek, ingyen adjátok.[5] Ha egyszer elhangzottak ezek a szavak, vajon bocsássuk-e áruba az Evangéliumot, adjuk el a Szentlelket, aljasítsuk szatócsbolttá a keresztények gyülekezetét? Nem, nem adunk pénzt feketébe öltözött embereknek, hogy azok istápolják szegényeinket, ők temessék el halottainkat, ők prédikáljanak a hívőknek: e szent feladatok sokkal drágábbak számunkra, hogysem másokra bízzuk őket.

— De hogyan tudják megítélni — erősködtem —, hogy csakugyan az Úr szelleme ihleti-e szavaikat? — Aki Istenhez fohászkodik, hogy világosítsa meg elméjét — felelte a kvéker —, s aki olyan evangéliumi igazságokat hirdet, amelyeket át is érez, bizonyos lehet benne, hogy Isten ihleti. És a Szentírásból merített idézetekkel árasztott el, amelyek szerinte mind azt bizonyították, hogy közvetlen kinyilatkoztatás nélkül nincs kereszténység, majd e figyelemre méltó szavakkal folytatta fejtegetéseit: — Amikor megmozdítod valamely tagodat, vajon tulajdon erőd-e, amely mozgatja? Nyilván nem, hiszen e tagod gyakorta akaratodtól függetlenül is mozog. Tehát aki testedet teremtette, az mozgatja földi testedet; és az eszméket, amelyek lelkedbe hatolnak, vajon te magad alakítod-e? Még kevésbé, mert azok akaratod ellenére születnek meg benned. Tehát lelked Teremtője plántálja beléd őket, de minthogy lelkedet szabadnak alkotta meg, olyan gondolatokat ad elmédnek, amilyeneket lelked megérdemel; Istenben élsz, Istenben cselekszel, Istenben gondolko-

[5] Mt 10, 8.

dol, nincs tehát más feladatod, mint hogy kinyisd a szemed erre a fényre, amely minden embert megvilágít, akkor látni és láttatni is fogod az igazságot. — Nocsak! — kiáltottam fel —, hiszen ez Malebranche atya, vegytisztán! — Ismerem a te Malebranche-odat — mondta —, kvéker volt egy kicsit, de nem eléggé.

Íme, ez a lényege annak, amit a kvékerek tanairól megtudtam; következő levelemben történetüket olvashatja, amelyet bizonyára még különösebbnek fog találni, mint tanaikat.

HARMADIK LEVÉL

A kvékerekről

Mint látta, a kvékerek Krisztus idejéből valók, aki is szerintük az első kvéker volt. A vallást, mondják, csaknem nyomban Jézus halála után megrontották, s ezerhatszáz évig e romlott állapotban maradt fent, ám mindig élt valahol néhány titkos kvéker, akik őrizték a másutt már kialudt szent lángot, míg végül ez a fény 1642-ben Angliában terjedni kezdett.

Akkortájt, amikor három vagy négy szekta az Úr nevében kirobbantott polgárháborúkkal dúlta fel Nagy-Britanniát, George Fox,[6] egy selyemgyári munkás fia Leicester grófságban, elhatározta, hogy prédikálni fog, mégpedig, mint maga mondta, igaz apostolként, vagyis írástudatlanként; feddhetetlen erkölcsű, szent és őrült fiatalember volt, huszonöt esztendős. Tetőtől talpig bőrruhába öltözött, járta a falvakat, és a háború meg a papság ellen szónokolt. Ha csak a katonák ellen prédikált volna, mitől sem kellett volna tartania, ám Fox a papokat is támadta: csakhamar tömlöcbe került. A darbyi békebíró elé vezették. Fox bőrsapkával fején jelent meg a bíró színe előtt. Egy poroszló jó erősen pofon csapta, mondván: — Te koldus, hát nem tudod, hogy hajadonfőtt kell megjelenned a bíró úr előtt? Fox odanyújtotta a másik arcát, s arra kérte a poroszlót, Isten szerelmére vágja még egyszer pofon. A darbyi bíró, mielőtt kihall-

[6] *George Fox* (1624—1690) a kvékerek szektájának megalapítója.

gatta, meg akarta esketni. — Barátom, mondta Fox a békebírónak, tudd meg, hogy hiába nem veszem számra Isten nevét. A bíró, hallván, hogy Fox tegezi, nyomban a darbyi tébolydába küldte, hogy korbácsolják meg. George Fox Isten dicsőségét zengve ment a bolondokházába, ahol szigorúan végre is hajtották rajta a bíró ítéletét. Akik megkorbácsolták, meghökkenve hallották, hogy arra kéri őket, lelki üdvösségének érdekében mérjen rá még néhány csapást. Nem sokat kérették magukat: Fox dupla adagot kapott. Hálásan megköszönte, majd prédikálni kezdett; először kinevették, később meghallgatták, s minthogy a rajongás ragályos kór, többeket is meggyőzött: ily módon ostorozói lettek első tanítványai.

Szabadulván börtönéből, tucatnyi új hívével járta az országot, s mindenütt a papok ellen szónokolt; olykor ismét megkorbácsolták. Egy ízben, amikor pellengérre állították, oly erővel szólt a néphez, hogy mintegy ötven hallgatóját megtérítette, s a többieket is olyannyira befolyása alá vonta, hogy nagy tumultus közepette kivonszolták a veremből, ahová bezárták, majd megkeresték és elővezették azt az anglikán papot, akinek tekintélye győzte meg arról őket, hogy meg kell büntetniök Foxot, s Fox helyett a papot állították pellengérre.

Odáig merészkedett, hogy még Cromwell néhány katonáját is megtérítette, akik is nyomban otthagyták a sereget és kijelentették, hogy nem hajlandók esküt tenni. Cromwell nem tűrt meg egy olyan szektát, amely ellene van a fegyverviselésnek, mint ahogy V. Sixtus is rossz jövőt jósolt annak a szektának, *dove non si chiavava,*[7] s hatalmával élve üldözni kezdte az új felekezetet. A tömlöcök kvékerekkel teltek meg — csakhogy az üldözés jóformán mindig azt eredményezi, hogy szaporodnak az új hívők. Hitükben megerősödve szabadultak börtönükből, s csatlakoztak hozzájuk a megtérített porkolábok is. Ám a szekta terjedését leginkább az segítette elő, hogy Fox azt hitte magáról, sugallatot követ. Következésképp azt hitte továbbá, hogy másképpen kell beszélnie, mint a többi embernek, reszketni kezdett, görcsösen vonaglott, fintorgott, hol visszatartotta lélegzetét, hol meg zihálva szedte a levegőt; a delphi papnő sem

[7] Ahol nem zárkóznak be — azaz nem tartanak konklávékat.

csinálhatta volna jobban. Rövidesen nagy gyakorlatra tett szert az ihletettségben, s csakhamar nem is tudott másképpen beszélni. Ez volt az első örökség, amit tanítványaira hagyott. A tanítványok teljes jóhiszeműséggel épp olyan fintorokat vágtak, mint mesterük, a sugallat pillanatában pedig minden tagjukban reszkettek. Ezért nevezték el őket kvékereknek,[8] vagyis reszketőknek. A köznép azzal mulatta magát, hogy utánozta őket. Reszkettek, orrukon át beszéltek, görcsösen vonaglottak, s azt hitték, beléjük szállt a Szentlélek. Most már csak csodákra volt szükségük — csodákat műveltek tehát.

Fox pátriárka egy szép nap népes gyülekezet előtt azt mondta egy békebírónak: — Vigyázz, barátom, az Úr hamarosan meg fog büntetni, amiért üldözöd a szenteket. A bíró részeges ember volt, egész nap olcsó sört és pálinkát vedelt; két nappal ezután, épp abban a pillanatban, amikor aláírt egy parancsot, amely néhány kvékert börtönbe küldött, megütötte a guta. A bíró hirtelen halálát nem féktelen italozásának tulajdonították: mindenki a szent ember jóslatának beteljesedését látta benne.

A bíró halála több embert térített meg a kvékereknek, mint száz prédikáció és görcsös rángatódzás. Cromwell, látván, hogy a kvékerek száma napról napra növekszik, igyekezett megnyerni őket, pénzt ajánlott föl nekik, ám a kvékerek megvesztegethetetlennek bizonyultak; egyszer azt mondta, hogy ez a vallás az egyetlen, amelyen font sterlinggel sem tudott diadalmaskodni.

II. Károly idejében üldözték őket olykor, nem vallásuk miatt, hanem mert megtagadták a papi tized megfizetését, tegezték a bírákat, nem voltak hajlandók letenni a törvény előírta esküket.

Végül 1675-ben a skót Robert Barclay[9] a király elé terjesztette *A kvékerek apológiája* című munkáját; ez a könyv olyan jó, amilyen jó lehet. A *II. Károlyhoz intézett ajánló levél* nem aljas hízelgéseket tartalmaz, hanem bátor igazságokat és helyes tanácsokat:

„Megízlelted az édes és keserű ízeket egyaránt — olvashatjuk e levél végén —, a szerencsét és a legnagyobb szerencsétlenséget, elűz-

[8] Ezt az etimológiát Voltaire Sewel idézett művéből vette, de ez volt az általánosan elterjedt magyarázat.

[9] *Barclay* művének eredeti címe: *Theologia verae Chistianiae Apologia.*

tek az országokból, amelyeken uralkodsz, s magad is érezted az elnyomásnak súlyát: tudnod kell tehát, mily gyűlöletes az elnyomó Isten és az emberek előtt; ha ily sok megpróbáltatás és áldás után szíved megkeményedne és megfeledkeznél Istenről, aki megemlékezett rólad balsorsodban, bűnöd még nagyobb volna, büntetésed még szörnyűségesebb. Ne udvarod hízelgőire hallgass tehát, hanem lelkiismereted szavára, amely sohasem fog hízelegni neked. Hűséges barátod és alattvalód, Barclay."

Bármilyen meghökkentő, ez a levél, amelyet egy alacsony sorú magánember egy királyhoz intézett, elérte célját: véget vetettek az üldözéseknek.

NEGYEDIK LEVÉL

A kvékerekről

Ekkoriban tűnt fel a nevezetes William Penn, aki utóbb megvetette Amerikában a kvékerek hatalmának alapjait, s Európában is tekintélyt szerzett volna nekik, ha az emberek a nevetséges külsőségek mögött tisztelni tudnák az erényt.

William Penn elsőszülött fia volt Penn lovagnak, Anglia altengernagyának, a yorki herceg, vagyis a majdani II. Jakab király kegyencének.[10] Tizenöt esztendős korában Oxfordban, ahol tanulmányait végezte, találkozott egy kvékerrel; a kvéker meggyőzte hitének igazáról, s az eleven eszű, ékesszóló, nemes arcú és modorú fiatalember csakhamar megtérítette néhány társát is. Szinte észrevétlenül megalakította az ifjú kvékerek társaságát, mely az ő szállásán tartotta összejöveteleit: ilymódon William Penn tizenhat éves korában szektavezér lett.

Amikor a kollégiumot elvégezvén hazatért atyjához, az altengernagyhoz, ahelyett, hogy letérdelt volna és áldását kérte volna, ahogyan az angoloknál szokás, kalapjával fején elébe lépett, és azt mondta: — Nagyon örvendek, barátom, hogy jó egészségben talál-

[10] Voltaire forrása: *A collection of the Works of William Penn* (London, 1726), különösen a szerző életéről szóló első fejezet.

lak. Az altengernagy azt hitte, hogy fia megbolondult, de csakhamar rájött, hogy kvéker lett. Minden elképzelhető módszerrel megpróbálkozott, hogy rávegye, éljen úgy, akár a többi ember; a fiatalember azonban arra buzdította atyját, térjen meg ő is kvékernek.

Atyja végül már csak annyit kért, hogy amikor a király és a yorki herceg fogadni fogja, vegye le kalapját és ne tegezze őket. William azt felelte, hogy lelkiismerete ezt nem engedi meg, mire is atyja felháborodásában kétségbeesve kikergette házából. Az ifjú Penn hálát mondott Istennek, hogy szenvedni engedi az ügyért, prédikálni kezdett a városban, és sok embert megtérített.

A prédikációk új és új híveket toboroztak, s minthogy Penn fiatal volt, csinos és jóképű, az udvar és a város hölgyei jámborul siettek meghallgatni szentbeszédeit. George Fox pátriárka, meghallván hírét, Anglia másik sarkából Londonba sietett; közösen elhatározták, hogy missziós tevékenységüket külföldön folytatják. Minekutána nagyszámú pásztort bíztak meg a londoni nyáj őrzésével, elhajóztak Németalföldre;[11] munkásságuk Amszterdamban szerencsés eredménnyel járt, de a legnagyobb megtiszteltetés akkor érte őket, igencsak veszélyeztetve alázatosságukat, amikor fogadta őket az eszéről és tudásáról híres Erzsébet palotahercegnő, I. György angol király nagynénje, akinek Descartes filozófiai regényét ajánlotta.

Erzsébet akkoriban visszavonultan élt Hágában, itt fogadta *barátait,* mert azidőtt így nevezték Hollandiában a kvékereket; több ízben is eltársalgott velük; a kvékerek gyakorta prédikáltak palotájában, s ha tökéletes kvékerre téríteni nem is tudták, nem tagadták, hogy a hercegnő közelébe jutott a mennyei birodalomnak.

Németországban is vetettek a barátok, ám ott keveset sikerült aratniok. Abban az országban, ahol az emberek kénytelenek Fenségnek és Kegyelmességnek nevezni uraikat, nem tetszett a tegezés. Penn, értesülvén arról, hogy atyja megbetegedett, csakhamar visszahajózott Angliába, de mire megérkezett, az altengernagy már haldoklott. Az atya, ha más valláson volt is, kibékült fiával, s gyöngé-

[11] A valóságban két hollandiai útról van szó; Voltaire a második — az 1677-es — eseményeihez kapcsolódik.

den megölelte; William hiába intette, hogy ne vegye fel az utolsó kenetet s hunyja le szemét kvékerként, a derék öregúr pedig hiába javasolta Williamnak, hogy hordjon gombokat kabátujján, kalapján pedig paszományt.

William hatalmas vagyont örökölt, többek között a korona adósságait is, minthogy az altengernagy a tengeri expedíciók során hitelt folyósított a királynak. Akkoriban a király adósságát nem volt könnyű megkapni: Williamnek többször is le kellett tegeznie II. Károlyt és miniszterei, míg törlesztettek. A kormány 1680-ban készpénz helyett egy amerikai, dél-marylandi tartománnyal és annak kormányzói méltóságával fizetett: így lett egy kvékerből valóságos uralkodó. William Penn két, kvékerekkel megrakott hajón indult el új birodalmába. Ekkor nevezték el Pennről Pennsylvaniát; ekkor alapította meg Philadelphiát, amely napjainkban virágzó város. Mindenekelőtt szövetséget kötött a szomszédságában lakó amerikaiakkal; máig ez az egyetlen szerződés e népek és a keresztények között, amelyre nem esküdtek meg és amelyet nem szegtek meg. Az új uralkodó egyszersmind Pennsylvania törvényhozója lett; szerfölött bölcs törvényeket hozott, azóta sem változtak semmit. Az első törvény megtiltotta, hogy bárkit is bántsanak vallása miatt, s elrendelte, hogy mindenkit, aki Istenben hisz, testvérnek kell tekinteni.

Alighogy megvetette kormányzata alapjait, amerikai kereskedők érkeztek Pennsylvaniába és benépesítették a gyarmatot. A bennszülöttek, ahelyett, hogy az erdőkbe menekültek volna, fokozatosan megszokták a békés kvékereket; amennyire gyűlölték a többi keresztényt, Amerika hódítóit és pusztítóit, annyira megszerették e jövevényeket. Rövid idő alatt az állítólagos vademberek jó része, akiket elbűvölt szomszédaik nyájassága, tömegesen keresték fel William Pennt, s arra kérték, fogadja őket hűbéreseivé. Merőben újszerű látvány volt ez: egy uralkodó, akit mindenki tegez és akivel kalappal fejükön szólnak az emberek, kormány, papok nélkül, nép, fegyveresek nélkül, polgárok, akik — a bírák kivételével —, mindnyájan egyenlők, végül pedig irigységet nem ismerő szomszédok.

William Penn azzal dicsekedhetett, hogy meghonosította az aranykort, amelyről oly sok szó esik, de alighanem egyedül Pennsylvaniában létezett valaha is. II. Károly halála után új hazájának

ügyeit intézni visszatért Angliába. Jakab király, aki kedvelte atyját, hasonlóképpen kegyelte a fiút is, s immár nem obskurus szektavezérnek tekintette, hanem igen nagy embernek. A király politikája e téren megegyezett ízlésével: kedvében akart járni a kvékereknek, eltörölvén a nonkonformisták elleni törvényeket, hogy e szabadságjogok segítségével meghonosíthassa a katolikus vallást. Valamennyi angliai szekta felismerte a csapdát, s nem mentek lépre; ma is egységesek a katolicizmus, közös ellenségük ellen. Penn azonban úgy vélte, hogy hiba volna lemondania elveiről a protestánsok érdekében, akik gyűlölik, és a király ellenében, aki kedveli. Amerikában már sikerült uralomra juttatnia a lelkiismereti szabadságot, semmi kedve sem volt olyan színben feltűnni, mintha Európában szét akarná rombolni; hűséges marad tehát II. Jakabhoz, olyannyira, hogy sokan jezsuitasággal vádolták: ez a rágalom mélységesen sértette, kénytelen volt röpiratokban tisztázni magát. Eközben a szerencsétlen II. Jakab, aki, mint majd minden Stuart, kevercse volt a nagyságnak és gyarlóságnak, s akárcsak ők, túlontúl sokat és túlontúl keveset cselekedett, anélkül, hogy meg lehetne mondani, miképpen, elveszítette birodalmát.

Az angol szekták III. Vilmostól és parlamentjétől ugyanazt a vallási szabadságot kapták meg, amit Jakab kezéből nem akartak elfogadni. Ekkortól kezdve élvezik a kvékerek is mindazokat a törvényes előjogokat, amelyeket ma is birtokolnak. Penn, miután elérte, hogy szektája végre szülőhazájában is elismertessék, visszatért Pennsylvaniába. Övéi és az amerikaiak örömkönnyekkel fogadták, mint hazalátogató apjukat a gyermekek. Távollétében minden törvényt szigorúan betartottak, ami előtte egyetlen törvényhozóval sem történt meg. Néhány évig Philadelphiában időzött, majd ismét Londonba utazott, ha nem is örömmel, hogy új kedvezményeket szerezzen a pennsylvaniai kereskedelemnek; ennek utána Londonban élt késő öregkoráig, mint egy nép és egy vallás feje. Csak 1718-ban halt meg.

Pennsylvania tulajdonjogát és kormányzóságát utódai örökölték, akik később tízezer aranyért adták el azt a királynak. A király anyagi helyzete azonban csak ezer arany kifizetését engedte meg. A francia olvasó talán azt hiszi, hogy a fennmaradó összeget a kor-

mány folyósította, s megkaparintotta Pennsylvania kormányzatát is; nem így történt, s minthogy a korona a megadott határidőben nem fizette ki a teljes összeget, a szerződést semmisnek nyilvánították, és a Penn család visszanyerte jogait.

Nem tudom megjósolni, hogyan alakul majd Amerikában a kvéker vallás sorsa, de azt tapasztalom, hogy Londonban napról napra romlik. Az uralkodó vallás minden országban, ha nem is üldözi, előbb-utóbb felfalja mind a többit. Kvéker nem lehet tagja a parlamentnek, nem lehet tisztviselő, minthogy előbb esküt kellene tennie, márpedig a kvékerek nem hajlandók letenni az esküt. Arra kényszerülnek tehát, hogy kenyerüket kereskedelemmel keressék; gyermekeik, akik — apjuk szorgalmának hála — már gazdagnak születnek, élvezni akarják vagyonukat, kitüntetésekre, gombokra és kézelőre vágynak, szégyellik, hogy kvékernek nevezik őket, s a divat kedvében járva protestánssá lesznek.

ÖTÖDIK LEVÉL

Az anglikán vallásról

Anglia a szekták országa. Egy angol, mint szabad ember, azon az úton igyekszik az égbe, amelyen kedve tartja.

De jóllehet ki-ki a maga módján szolgálhatja itt Istent, az angolok igazi vallása az, amelynek híveként boldogulni lehet, az episzkopalisták szektája, amelyet anglikán egyháznak is neveznek, vagy egyszerűen Egyháznak. Sem Angliában, sem Írországban nem lehet hivatalhoz jutni, ha az ember nem anglikán;[12] ez a tény, amely igencsak meggyőző érv, oly sok nonkonformistát térített meg, hogy napjainkban a nemzet huszadrésze sem tartja távol magát az uralkodó Egyháztól.

Az anglikán papság sok katolikus szertartást átvett, kivált azt, hogy roppant aggályosan ragaszkodik a papi tized behajtásához. Egyszersmind kegyesen arra törekednek, hogy ők dirigáljanak mindenben.

[12] Az 1711-es vallási konformitást előíró törvény értelmében.

Mi több, amennyire csak erejükből telik, szent buzgóságot szítanak nyájukban a nonkonformisták ellen. Ez a buzgalom eléggé erőteljes volt a toryk alatt, Anna hercegnő uralkodásának utolsó éveiben, noha csak arra szorítkozott, hogy olykor beverték az eretnekek kápolnáinak ablakait, minthogy a polgárháborúkkal együtt Angliában kialudt a szekták dühe, s Anna királynő idejében már csak a vihar elülte után még sokáig háború tenger tompa moraja hallatszott; amikor a whigek és a toryk két pártra szakították országukat, mint egykor a guelfek és ghibellinek, szükségképpen a vallás is részt kért a pártviszályokból. A toryk az episzkopalizmus mellett foglaltak állást, a whigek el akarták tiporni, ám uralomra kerülve megelégedtek azzal, hogy korlátok közé szorítsák.

Amikor Harley, Oxford grófja, és milord Bolingbroke a toryk egészségére emelte a poharát, az anglikán egyház a szent előjogok védelmezőinek tekintette őket. Az alsópapság gyülekezete, amely mint egy papokból álló alsóház, akkoriban némi szabadsággal rendelkezett: ha mást nem is, de üléseznie szabad volt, hitvitákat is folytathatott, s olykor-olykor megégethetett egy-két istentelen könyvet, vagyis olyan munkákat, amelyeket ellenük írtak. A mai kormány, amely whigekből áll, nem engedi meg ezeknek az uraknak, hogy gyűléseket tartsanak, sőt azt a szomorú kötelezettséget rója rájuk, hogy plébániájuk csöndjében az Úr áldását kérjék a kormányzatra, amelyet legszívesebben elátkoznának. Ami a püspököket illeti, tehát a huszonhat püspököt, ők a whigek uralma ellenére is tagjai a felsőháznak, minthogy ma is érvényes az a régi visszaélés, mely főuraknak tekinti őket, hatalmuk azonban nem nagyobb a felsőházban, mint a hercegeké és paireké a párizsi parlamentben. Az államnak tett esküjükben van egy klauzula, mely igencsak próbára teszi ezeknek az uraknak keresztényi türelmét.

Ebben a klauzulában ugyanis megígérik, hogy azért szolgálják az Egyházat, mert az a törvény engedélyével működik. Csakhogy minden püspök, dékán, esperes meg van győződve arról, hogy isteni jogon az; szerfölött nagy keserűség tehát számukra, hogy kénytelenek bevallani: tisztségüket a profán világiak által hozott nyomorúsá-

gos törvénynek köszönhetik. Egy pap (Courayer atya)[13] nemrég könyvet írt, hogy bebizonyítsa az anglikán papszentelések jogosságát és az öröklődés rendjét. Franciaországban betiltották ezt a művet, — de azt hiszik, hogy az angol kormánynak netalán megnyerte a tetszését? Csöppet sem. A fránya whigeket egyáltalán nem érdekli, hogy az episzkopális örökösödést félbeszakították-e, avagy sem, hogy Parker püspököt egy kocsmában szentelték-e fel (mint állítják), vagy egy templomban; mi több, szívesebben veszik, ha a püspökök a Parlamenttől nyerik el hatalmukat; mint az apostoloktól. Az isteni jog eszméjének, jelentette ki lord B.[14] csak püspöki körgallért és karinget viselő zsarnokokat köszönhetnénk, a törvénynek viszont állampolgárokat köszönhetünk.

Erkölcsei tekintetében az anglikán papság helyzete rendezettebb, mint a francia papságé, egyszerűen azért, mert minden pap az oxfordi vagy a cambridge-i egyetemen nevelkedett, távol a főváros romlottságától; magasabb egyházi méltóságra csak igen későn emelkednek, olyan életkorban, amikor az embernek már nincs más szenvedélye, mint a kapzsiság, és immár becsvágyát sem szítja semmi. A magasabb rang Angliában az egyházban csakúgy, mint a hadseregben, hosszú szolgálat jutalma: nincsenek fiatal püspökök vagy ezredesek, olyanok, akik épp hogy csak kinőttek az iskolapadból. Ezenfelül csaknem minden pap házasember; az egyetemesen rájuk ragadt bárdolatlanság következtében, s mert errefelé a férfiak keveset forognak nők társaságában, a püspökök többnyire kénytelenek beérni feleségükkel. A papok olykor be-betérnek a kocsmába, minthogy a szokás ezt megengedi, de ha le is isszák magukat, csöndesen viselkednek, botrányt nem okoznak.

Az a meghatározatlan emberfajta, amely sem nem pap, sem nem világi személy, vagyis akit abbénak neveznek, Angliában ismeretlen; a papok itt mind tartózkodók, és csaknem mind pedáns.

[13] A *Dissertation sur la validité des ordinations anglicanes et sur la succession des évêques de l'église anglicane* (Bruxelles, 1723) c. nagy botrányt kavaró műről van szó.

[14] *Lord Bolingbroke* (Henry Saint John) (1678—1751), Voltaire barátja és pártfogója. A filozófus angliai tartózkodása alatt elhidegültek, mivel Voltaire tory támogatója ellenére whig politikusokkal is barátkozott.

Amikor azt hallják, hogy Franciaországban züllött hírű fiatalemberek, akik női intrikáknak köszönhetik prelátusi méltóságukat, nyilvánosan szerelmeskednek, pajzán dalok szerzésével mulatják magukat, minden este dús és hosszú vacsorát rendeznek, hogy onnan induljanak a templomba a Szentlélek világosságáért fohászkodni, miközben vakmerően az apostolok utódainak nevezik magukat — akkor hálát rebegnek Istennek, hogy protestánsok. Ám ezek az emberek hitvány eretnekek, a pokol forró tüzére méltóak, ahogyan François Rebelais mester mondja: ezért hát nem is avatkozom ügyeikbe.[15]

HATODIK LEVÉL

A presbiteriánusokról

Az anglikán vallás csak Angliában és Írországban terjedt el, Skóciában a presbiteriánizmus az uralkodó vallás. A presbiteriánizmus nem más, mint tiszta kálvinizmus, úgy, ahogyan Franciaországban is működik és ahogyan Genfben máig fennmaradt. Mivel e szekta tagjai csak igen szegényes javadalmazásban részesülnek egyházuktól, s következésképp nem élhetnek oly fényűzően, mint a püspökök, mi sem természetesebb, mint hogy ócsárolják mindazokat a tisztességeket, amelyeket nem érhetnek el. Képzeljék el a gőgös Diogenészt, amint dölyféért becsméli Platónt: a skót presbiteriánusok felettébb emlékeztetnek e büszke és kolduszegény gondolkodóra. II. Károly királlyal szemben még kevesebb tiszteletet tanúsítottak, mint Diogenész Nagy Sándorral szemben. Amikor védelmében fegyvert fogtak Cromwell ellen, aki becsapta volt őket, a szegény királynak naponta négy prédikációt kellett meghallgatnia, megtiltották neki, hogy kártyázzon, és penitenciára kényszerítették — olyannyira, hogy Károly csakhamar megunta az uralkodást a pedáns presbiteriánusok fölött, s úgy szökött meg kezükből, ahogyan egy diák szökik meg a kollégiumból.

[15] III. 22.

Annak a fiatal és tüzes francia bakkalaureátusnak szemében, aki délelőtt a teológián ricsajozik, este pedig hölgyek társaságában danászik, egy anglikán teológus valóságos Cato, ám ez a Cato egy skót presbiteriánus szemében piperkőc és szoknyavadász. A presbiteriánusok peckesen lépdelnek, bosszús arcot erőltetnek magukra, hatalmas kalapot, rövid zekéjük fölött hosszú kabátot hordanak,[16] orrukon keresztül prédikálnak, és babiloni szajhának neveznek minden egyházat, amelynek egy-két papja oly szerencsés, hogy ötvenezer font évjáradékot húz, s ahol a nép oly jámbor, hogy eltűri és Nagyúrnak, Méltóságos Úrnak, Eminenciás Úrnak szólítja őket.

Ezek az urak, akiknek Angliában is van néhány templomuk, itt is divatba hozták a komolykodó, szigorú magaviseletet. Nekik köszönhető, hogy mindhárom királyságban szentté nyilvánították a vasárnapot: ezen a napon dolgozni is, szórakozni is tilos, ami is kétszerese a katolikus egyházak tilalmainak; Londonban vasárnap nem játszik az Opera, nem játszanak a színházak, nincsenek hangversenyek, mi több, vasárnap a szerencsejáték is oly határozottan tilos, hogy aznap csak előkelő emberek kártyáznak, no meg azok, akiket becsületes embereknek szoktak nevezni. A nemzet többi része prédikációt hallgat, kocsmába megy, vagy az örömlányokhoz.

Noha az episzkopalista és a presbiteriánus szekta Nagy-Britannia két uralkodó szektája, a többit is szívesen fogadják, s elég jól meg is férnek egymással, miközben prédikátoraik jó része kölcsönösen gyűlöli egymást — csaknem oly szívélyesen, mint ahogy egy janzenista ócsárol egy jezsuitát.

Lépj be a londi Tőzsdepalotába, amely tiszteletreméltóbb hely, mint jó néhány királyi udvar, látni fogod, hogy az emberek hasznán munkálkodva különféle nemzetek képviselői ülnek egymás mellett; a zsidó, a mohamedán és a keresztény úgy tárgyal egymással, mintha egyazon hitet vallana, istentelennek azt nevezik csak, aki csődbe ment; a presbiteriánus itt megbízik az anabaptistában, az anglikán hisz a kvéker ígéretében. Amikor távoznak e békés és szabad gyülekezetből, az egyik a zsinagógába megy, a másik a kocsmába, a harmadik a templomba, hogy az Atya nevében a Fiúval a Szentlélek

[16] Reverenda viselésére csak az anglikán papok voltak jogosultak.

színe előtt megkereszteltesse magát egy hatalmas medencében; van, aki levágatja fia fitymáját, miközben héber igéket mormol, amelyekből egy szót sem ért, van, aki templomába siet, hogy kalappal fején várja az isteni sugallatot; és valamennyien elégedettek.

Ha csak egyetlenegy vallás volna Angliában, tartani kellene a zsarnokságtól; ha kettő, elmetszenék egymás torkát; de harminc vallás működik, s boldogan, békésen élnek egymás mellett.

HETEDIK LEVÉL

A szociniánusokról, vagy ariánusokról, vagy antitrinitáriusokról[17]

Működik itt egy kicsiny szekta, mely olyan papi személyekből és nagy tudású világi emberekből áll, akik sem ariánusnak, sem szociniánusnak nem nevezik magukat, de nem értenek egyet szent Athanasiusszal a Szentháromság kérdésében, s kertelés nélkül kimondják, hogy az Atya hatalmasabb a Fiúnál.

Hadd emlékeztessem arra az ortodox püspökre, aki meg akarván győzni egy császárt az együttlényegülés igazságáról, a szent Felséges Úr színe előtt megfogta egyik kezével a császár fiának állát, másik kezével pedig megcsavarta orrát; a császár haragra lobbant a püspök ellen, ám a derék férfiú így szólt: — Felséges Úr, ha egyszer felháborodik, hogy nem adom meg a tiszteletet fiának, mit gondol, vajon az Istenanya mit tenne azokkal, akik megtagadják Jézus Krisztustól az őt megillető címeket? Akikről most szólok, azt mondják, hogy a szent püspök felettébb oktalan volt, érvelése csöppet sem meggyőző, s a császárnak azt kellett volna felelnie: — Tanuld meg, hogy két módja van a tiszteletlenségnek: az egyik az, hogy nem tiszteled eléggé fiamat, a másik az, hogy épp annyira tiszteled, mint engem.

Akárhogy van is, Arius hívei Angliában éppúgy kezdik felütni a fejüket, mint Németalföldön és Lengyelországban. Newton azzal

[17] Voltaire a különböző szentháromság-tagadó szektákon keresztül mutatja be a racionális teológia elterjedését; igazi elvbarátairól, az angol deistákról — feltehetően az öncenzúra okából — hallgat.

tisztelte meg ezt a hitet, hogy támogatta: e nagy filozófus úgy vélte, hogy az unitáriusok geometrikusabban gondolkodnak, mint mi. De az ariánus tanok leghatározottabb támogatója a híres-nevezetes Clarke doktor. Ez a férfiúi erkölcseiben merev, természete szerint szelíd, nézeteihez ragaszkodik ugyan, ám nem oly szenvedélyes, hogy híveket akarna toborozni nekik, semmi más nem érdekli, mint a számítás és a bizonyító magyarázatok: igazi gondolkodó gép.

Clarke doktor egy nehezen követhető, de nagyra becsült könyvet írt Isten létezéséről,[18] és egy másik, érthetőbb, ám kevésre tartott munkát a keresztény vallás igaz voltáról.[19]

Nem volt hajlandó afféle ékes skolasztikus vitákba bocsátkozni, amelyeket . . .[20] barátunk tiszteletreméltó locsogásnak nevez; arra szorítkozott, hogy megjelentessen egy könyvet, amely felsorolja az első századok valamennyi unitáriuspárti és unitáriusellenes érvét, az olvasóra bízva, hogy megszámlálja a szavazatokat és ítélkezzék.[21] A könyv sok hívet szerzett a doktornak, abban azonban megakadályozta, hogy cantenburyi érsekké nevezzék ki; nézetem szerint Clarke számítása hibás volt, mivelhogy Anglia prímásának lenni jobb, mint ariánus plébánosnak.

Íme, milyen változások történnek az emberek nézeteiben és a birodalmakban. Arius vallása háromszáz esztendős diadalmenet és tizenkét évszázados feledés után végre feltámad hamvaiból, csakhogy szerfölött rossz időpontban, épp akkor bukkan fel ismét, amikor a világ megelégelte a vitákat meg a szektákat; az ariánusok még túlontúl kevesen vannak ahhoz, hogy jogot kapjanak nyilvános összejövetelek tartására, de ha többen lesznek, minden bizonnyal elnyerik ezt a jogot; egyelőre az emberek oly langyosak az efféle kérdésekben, hogy egy új vagy megújított vallásnak már semmi esélye az érvényesülésre: mulatságos, ugye, hogy Luther, Kálvin, Zwingli, megannyi olvashatatlan író, Európát megosztó szektákat

[18] *Clarke* főműve: *A discours concerning the being and attributes of God* (1705—1706).

[19] *The verity and certitude of natural and revealed religion* (1705).

[20] *Jacques van den Heuvel* szerint maga Voltaire.

[21] *The Scripture Doctrine of the Trinity* (1712).

alapított, a tudatlan Mohamed új vallást adott Ázsiának és Afrikának, míg Newtonnak, Clarke-nak, Locke-nak, Leclercnek[22], koruk legnagyobb filozófusainak és legjobb íróinak alig sikerült egy kis nyájat toborozniok, s az is napról napra zsugorodik.

Lám, mit jelent, ha az ember megfelelő időben születik. Ha Retz bíboros napjainkban támadna fel, tíz nőt se tudna fellázítani egész Párizsban. Vagy ha Cromwell támadna fel, ő, aki lenyakaztatta királyát és uralkodóvá emelkedett, nem lehetne több, mint egyszerű londoni kereskedő.

NYOLCADIK LEVÉL

A parlamentről

Az angol parlament tagjai szívesen hasonlítják magukat az ókori rómaiakhoz, már amennyire ez lehetséges.

Shipping úr az alsóházban nemrég e szavakkal kezdte felszólalását: az angol nép fenségét sérelem érné, és így tovább. A sajátságos kifejezés nagy nevetést keltett, Shipping úr azonban nem jött zavarba, határozott hangon megismételte szavait, s ekkor már nem kacagtak. Bevallom, semmi közöset nem látok az angol nép és a római nép fensége, még kevésbé kormányzatuk között. Londonban is szenátus működik, amelynek néhány tagját azzal gyanúsítják, bizonnyal tévesen, hogy szavazatukat olykor áruba bocsátják, akárcsak némely római szenátor — de ennyi az összes hasonlóság, egyébként, véleményem szerint, a két nemzet jóban és rosszban egyaránt teljességgel különbözik egymástól. Rómában ismeretlen volt a vallásháborúk iszonyatos tébolya, ez a szörnyűség az alázat és türelem jámbor prédikátorainak kiváltsága. Marius és Sulla, Pompeius és Julius Caesar, Antonius és Augustus nem ment ölre, hogy eldöntsék, vajon a flamennek ruhája fölött kell-e hordania ingét, avagy ruháját inge fölött, a szent csirkéknek pedig enniök és inniok is kell-e vajon, vagy csupán enniök, hogy jóslatuk beváljon. Az angolok efféle perpatvarok során kölcsönösen felakasztották egymást az esküdtszékek ítéle-

[22] A *Liberi de sancto Amore epistolae theologicae* (1679) szerzője.

te szerint, avagy szabályos csatákban kaszabolták le egymást: az episzkopálisok és a presbiteriánusok szektája egy időre alaposan megzavarta ezeknek a komoly férfiaknak fejét. Azt hiszem, ezentúl nem fognak efféle ostobaságokat elkövetni; véleményem szerint a maguk kárán okulva megjön az eszük, s úgy látom, semmi kedvük már szillogizmusok miatt lemészárolni egymást.

De ennél is lényegesebb az a különbség Róma és Anglia között — a különbség egyébként az utóbbi javára szól —, hogy Rómában a polgárháborúk rabszolgasághoz vezettek, Angliában viszont a zavargások szabadságot eredményeztek. Az egész világon az angol az egyetlen nemzet, amelynek ellenállás révén sikerült korlátoznia a királyi hatalmat, s fokozatos erőfeszítések révén végül is bölcs kormányformát vezetett be, hol az uralkodó, ha jót akar tenni, teljhatalommal rendelkezik, ám ha rosszra készül, meg van kötve a keze, ahol a nagyurak pökhendiség és vazallusok híján nagyok, s a nép, noha osztozik a kormányzásban, nem kelt zűrzavart.

A nemzet bírája a felső- és alsóház, főbírája a király. Ez a mérleg hiányzott a rómaiak kezéből, a hatalmasok és a nép állandóan viszálykodott, nem volt közvetítő erő, amely egyeztethetett volna köztük. A római szenátus jogtalan és bűnös gőgjében nem akarta megosztani hatalmát a plebejusokkal, s hogy kirekessze őket a kormányzásból, nem tudott egyebet kitalálni, mint hogy folyton külháborúkkal foglalja el a népet. Vadállatnak tekintette, amelyet szomszédaira kell uszítani, nehogy urait marcangolja szét; így a rómaiak kormányzatuk legnagyobb hibájának következtében váltak hódítókká; mert hazájukban boldogtalanok voltak, a világ uraivá lettek, hogy viszályaik végül is rabszolgaságba döntsék őket.

Az angol kormányzat nem született ily nagy dicsőségre és ily gyászos végre; célja nem a hódítások csillogó őrülete, hanem az, hogy megakadályozzák ebben a tébolyban szomszédaikat: ez a nép nemcsak tulajdon szabadságára törekszik, hanem a többi nép szabadságára is. Az angolok csakis azért acsarkodtak XIV. Lajosra, mert becsvágyónak hitték.[23] Kedvtelésből indítottak háborút ellene, kétségtelen, hogy nem érdekből.

[23] III. Vilmostól származik ez az ideológia, aki 1702-es Francaiország elleni háborúját ezzel indokolta.

Igen sokba került az angoloknak, hogy hazájukban sikerült uralomra juttatniok a szabadságot; vértengerbe fojtották a zsarnoki hatalom bálványát; az angolok mégsem gondolják, hogy drágán vették volna jó törvényeiket. A többi nemzet sem zavargott kevesebbet, nem ontott kevesebb vért, de a vér, amit szabadságukért áldoztak, csak szolgaságukat szilárdította meg.

Ami Angliában forradalommá lesz, a többi országban lázadás csupán; ha Spanyolországban, Berberiában vagy Törökországban egy város fegyvert fog előjogainak védelmében, nyomban zsarnokok igázzák le, hóhérok büntetik meg, s a nemzet többi része láncait csókolgatja. A franciák azt hiszik, hogy e sziget kormányzata viharosabb, mint a tenger, mely körülveszi, s ez igaz is; vihar azonban csak akkor támad, ha a király robbantja ki, mert ura akar lenni a hajónak, holott csak a főkormányosa. A francia polgárháborúk tovább tartottak, kegyetlenebbek voltak és bűnökkel teljesebbek, mint az angliaiak, de egyiknek sem a bölcs szabadság volt a célja.

IX. Károly és III. Henrik förtelmes korában csupán az volt a kérdés, hogy az emberek vajon a Guise-ek rabszolgái lesznek-e. Az utolsó párizsi felkelés nem érdemel többet, mint egy kézlegyintést: mintha csak diákok lázadtak volna fel iskolájuk igazgatója ellen, hogy végül megvesszőzzék őket; Retz bíboros, aki roppant okos ember volt, de bátorságát rosszra használta, aki egy párthívek nélküli párt vezéreként értelmetlenül lázadozott, céltalanul bujtogatott, aki az ármánykodás kedvéért ármánykodott, — Retz bíboros mintha csak élvezetből robbantotta volna ki a polgárháborút. A parlament nem tudta, mit akar és mit nem; rendeletekkel hadsereget toborzott, majd feloszlatta azt, fenyegetődzött, bocsánatot kért, vérdíjat tűzött ki Mazarin bíboros fejére, hogy azután nagy ceremóniák közepette bókoljon előtte. Polgárháborúink VI. Károly korában kegyetlenek voltak, a Liga idején ocsmányak, a Fronde idején nevetségesek.

Franciaországban leginkább I. Károly kivégzését vetik az angolok szemére — ám legyőzői csak úgy bántak vele, ahogyan a király velük bánt volna, ha ő kerekedik felül.

De vessék csak össze I. Károly esetét, akit szabályos csatában legyőztek, foglyul ejtettek, a Westminsterben bíróság elé állítottak és

halálra ítéltek, VII. Henrik császár történetével, akit káplánja gyónás közben megmérgezett, III. Henrik sorsával, akit egy párt dühének eszközeként meggyilkolt egy pap, gondoljanak a IV. Henrik ellen tervezett harminc gyilkosságra, melyből többet meg is kíséreltek, s végül az utolsóra, amely Franciaországot megfosztotta e nagy királytól. Mérlegeljék előbb ezeket a merényleteket — azután ítélkezzennek.

KILENCEDIK LEVÉL

A kormányzatról

Az angol kormányzat szerencsés kevercse, az alsóház, a lordok és a király összhangja nem öröktől fogva való. Anglia hosszú ideig rabszolgasorban sínylődött, a rómaiak, majd a szászok, dánok, franciák rabszolgája volt. Kiváltképp Hódító Vilmos kormányozta vaskézzel, új alattvalói életével és vagyonával úgy rendelkezett, akár egy keleti zsarnok: halálbüntetés terhe mellett megtiltotta, hogy este nyolc óra után egyetlen angol is tüzet és fényt gyújtson otthonában, vagy azért, mert így akarta megelőzni az éjszakai összejöveteleket, vagy azért, mert e különös tilalommal ki akarta próbálni, vajon meddig terjeszkedhet egy ember hatalma a többi ember fölött.

Igaz, hogy Hódító Vilmos előtt és után Angliában parlamentek működtek; az angolok úgy kérkednek ezzel, mintha ezek az egyházi zsarnokokból és rablóbárókból álló, akkoriban parlamentnek nevezett gyülekezetek a szabadság és a közjó fölött őrködtek volna.

A barbárok, akik a Balti-tenger partjai felől nyomultak előre Európában, magukkal hozták e gyülekezetek vagy parlamentek intézményét, amelyről az emberek oly sokat beszélnek és oly keveset tudnak. A királyok, igaz, akkoriban, nem voltak zsarnokok, a népek mégis nyomorúságos szolgasorban sínylődtek. A Franciaországot, Hispániát, Angliát feldúló vad hordák vezérei egyeduralkodónak kiáltatták ki magukat, hadvezéreik felosztották a leigázottak birtokait, így emelkedtek őrgrófokká, lordokká, bárókká: megannyi kiskirály, akik gyakorta tulajdon királyukkal marakodtak a koncon. Mint ragadozó madarak, úgy csaptak össze egy sassal a galamb véréért; egy fejedelem helyett ezer zsarnok uralkodott a népeken.

Csakhamar a papok is részt kértek az osztozkodásból. A galloknak, germánoknak, az angliai bennszülötteknek ősidők óta az volt a sorsuk, hogy a druidák kormányozzák őket, valamint a falubírák, vagyis a hajdani bárók, akik azonban nem zsarnokoskodtak oly kegyetlenül, mint utódaik. A druidák kijelentették, hogy ők közvetítenek Isten és ember között, törvényeket hoztak, halálos ítéleteket, akit csak akartak, kiátkoztak. Világi hatalmukat a gót és vandál kormányzatokban fokozatosan a püspökök vették át, majd a pápa a püspökök élére állt, és a brévék, bullák révén a szerzetesek segítségével rettegésben tartották a királyokat: megfosztották őket trónjuktól, meggyilkolták őket, s egész Európában annyi pénzt csikartak ki tőlük, amennyit csak bírtak. A félkegyelmű Inas, az angliai Heptarkia egyik zsarnoka, egy római zarándokútja során elsőként kötelezte magát, hogy birodalmának minden háza után egy-egy Szent Péter-fillért fizet (mely körülbelül mai pénzünk tallérjának felel meg). Példáját hamarosan az egész sziget követte, Anglia fokozatosan a pápa tartományává lett, s a Szentatya olykor elküldte legátusait, hogy hajtsák be az elképesztően magas adókat. Földnélküli János végül megfelelő formák szerint átengedte királyságát a Szentatyának, aki kiátkozta volt, ám a bárók, akik nem találták meg számításukat, elkergették a szerencsétlen királyt, és VIII. Lajost, francia Szent Lajos király fiát ültették trónusára, majd csakhamar megunták a jövevényt és visszaküldték a tenger másik partjára.

Miközben a bárók, püspökök, a pápák, ki-ki uralkodni akarván, ilyképpen marakodtak Anglián, a népet, vagyis a lakosok legnépesebb, legerényesebb, következésképpen legtiszteletreméltóbb részét, azokat, akik tanulmányozták a törvényeket és a tudományokat, a kereskedőket, kézműveseket, egyszóval a nem zsarnokokat — mondom, a népet az embernél alacsonyabb rendű állatnak tekintették; igencsak szükséges volt, hogy akkoriban az alsóház is részt vegyen a kormányzásban: tagjai közemberek voltak, nem pedig nemesek, de munkájuk, testük-lelkük fölött uraik rendelkeztek, tehát azok, akik nemesnek nevezték magukat. Európában az emberek többsége, ahogyan északon ma is sokhelyütt, a hűbérúr rabszolgája volt, jószág, amelyet a földdel együtt adnak-vesznek. Századok múltak el, míg igazságot szolgáltattak az emberiségnek, míg az emberek

tudatára ébredtek, mily szörnyűséges is, hogy milliók vetnek és néhányan aratnak. Vajon nem az emberi faj jótéteménye-e, hogy Franciaországban a királyok és a nép törvényes hatalma véget vetett e kiskirálykodó haramiák hatalmának?

Szerencsére azoknak a megrázkódtatásoknak során, amelyeket a királyok és nagyurak viszályai robbantottak ki a birodalomban, a béklyók többé-kevésbé meglazultak; Angliában a zsarnokok viszályaiból született meg a szabadság: a bárók kicsikarták Földnélküli Jánostól és III. Henriktől a híres-nevezetes Chartát,[24] amelynek ugyanaz volt a főbb célja, hogy a király függővé váljék a lordoktól, de amely némileg a nemzet többi részének is kedvezett, avégett, hogy alkalomadtán állítólagos védelmezői mellé álljon. A Magna Charta, amelyet az angol szabadságjogok szent forrásának tekintenek, maga is bizonyítja, mily kevéssé volt ismeretes a szabadság. Már címe is tanúsítja, hogy a király teljhatalmúnak tudta magát, a bárók, sőt az egyház pedig csak azért tudták állítólagos jogáról való lemondásra kényszeríteni, mert erősebbek voltak nála.

Íme, a Magna Charta első szavai: „Szabad akaratunkból az itt következő kiváltságokat adjuk birodalmunk érsekeinek, püspökeinek, abbéinak, priorjainak és báróinak..."

A Charta cikkelyeiben szó sem esik az alsóházról, ami azt bizonyítja, hogy vagy nem létezett még, vagy létezett már ugyan, de semmi hatalma sem volt. A szöveg megkülönbözteti a szabad angol polgárokat, annak szomorú tanúságaként, hogy nem szabad polgárok is voltak. A 32. szakaszból kitűnik, hogy még az állítólag szabad polgárok is szolgálatokkal tartoztak uraiknak. Ez a szabadság sok mindent megőrzött még a rabszolgaságból.

A 21. szakaszban a király elrendeli, hogy tisztjei ezentúl ne vehessék el erőszakkal szabad emberek lovait és szekereit, csak fizetség ellenében; a szabályt a nép szabadságának tekintette, merthogy még nagyobb zsarnokságtól mentesítette.[25]

VII. Henrik, a szerencsés kezű bitorló és kitűnő politikus, aki gyűlölte a bárókat és félt tőlük, de úgy tett, mintha kedvelné őket,

[24] Az 1215-ös *Magna Charta.*

[25] Valójában a XXXVIII. paragrafusról van szó.

odáig merészkedett, hogy lehetővé tette birtokaik elidegenítését. Ennek a rendelkezésnek köszönhetően a nem nemesek, akik munkájuk révén vagyont gyűjtöttek, megvásárolták az esztelen költekezések következtében a tönk szélére jutott előkelő pairek kastélyait. Lassanként minden birtok gazdát cserélt.

Az alsóház fokozatosan mind nagyobb hatalomra tett szert, a régi pairi családok idővel kihaltak, s minthogy Angliában a törvény értelmében voltaképp csak a pairek nemesek, a nemesség meg is szűnt volna, ha a királyok olykor nem emeltek volna bárói rangra valakit, s ha nem őrizték volna meg a pairek rendjét, amelytől egykor oly nagyon tartottak, hogy most szembeállítsák azt a félelmetessé vált alsóházzal.

Ám a felsőházba bekerült új pairek csupán rangot kaptak a királytól, egyebet semmit: jóformán egyikük sem tulajdonosa annak a birtoknak, amelynek nevét viseli. Dorset hercegének talpalatnyi földje sincs Dorsetshire-ben. Egy másik nagyúr egy olyan falu grófja, amelyről azt sem igen tudja, hogy hol található. Hatalmuk csak a parlamentben van, másutt semmi.

Angliában szó sem esik felső, közepes és alsó jogokról, de annak jogáról sem, hogy egy nemesnek vadásznia szabad az állampolgár földjén, míg magának a polgárnak puskáját elsütnie is tilos tulajdon birtokán.

Csak azért, mert nemes vagy pap, Angliában senki sem mentesül bizonyos adók fizetésének kötelezettsége alól; valamennyi adó ügyében az alsóház rendelkezik, amely rangja szerint a második helyen áll ugyan, de befolyása révén az elsőn.

A nagyurak és püspökök elutasítják az alsóháznak az adókra vonatkozó billjeit, de változtatniok rajtuk nem szabad: vagy elfogadják, vagy egészükben visszautasítják őket. Amikor a billt a lordok megerősítették, a király pedig jóváhagyta, mindenki fizet, mégpedig nem rangja szerint (ami képtelenség), hanem jövedelme arányában; önkényes rovásadót, fejadót nem vetnek ki senkire, hanem mindenkire a birtokának megfelelő reális adót. A híres-nevezetes III. Vilmos király idejében valamennyi adót felbecsülték és leértékelték.

Az adó összege nem változik, ha a föld jövedelme emelkedik, így hát senkit sem sanyargatnak és senki sem panaszkodik. A paraszt

lábát nem töri facipő, fehér kenyeret eszik, jó ruhában jár, bátran szaporítja állatait és cseréppel fedi háza tetejét, nem kell attól félnie, hogy évről évre emelik adóját. Sok paraszt van Angliában, akinek vagyona mintegy kétszázezer frankra rúg, mégsem tartja magához méltatlannak, hogy továbbra is földjét művelje, amelynek gazdagságát köszönheti és amelyen szabadon él.

TIZEDIK LEVÉL

A kereskedelemről

A kereskedelem, amelynek az angol polgárok szabadságukat köszönhetik, elősegítette szabadságukat, majd szabadságuk mozdította elő a kereskedelem elterjedését, s ez volt az alapja az állam nagyságának; a kereskedelem révén épült ki fokozatosan a tengeri haderő, amelynek köszönhetően az angolok a tenger uraivá lettek. Jelenleg csaknem kétszáz hadihajójuk van; az utókor alighanem csodálkozni fog azon, hogy egy kis sziget, mely csak egy kevés ónt, ólmot, kallóföldet és durva gyapjút termel, kereskedelme révén oly hatalmassá emelkedett, hogy 1723-ban egyszerre három hajóhadat indított a világ három sarka felé, az egyiket a fegyvereivel meghódított és megőrzött Gibraltár elé, a másikat Porto-Bellóba, hogy megfossza a spanyol királyt indiai kincseinek élvezetétől, a harmadikat a Balti-tengerre, hogy megakadályozza az északi hatalmak háborúskodását.

Amikor egész Itália reszketett XIV. Lajostól, akinek hadai Szavoja és Piemont elfoglalása után már Turin előtt álltak, Jenő hercegnek a távoli Németországból kellett a szavojai herceg segítségére sietnie; minthogy nem volt pénze, márpedig pénz nélkül sem elfoglalni, sem megvédeni nem lehet egy várost, angol kereskedőkhöz fordult; fél óra alatt ötven milliót kapott kölcsön, ezzel felszabadította Turint, megverte a franciákat, majd kurta levelet írt hitelezőinek: „Uraim, megkaptam pénzüket, s remélem, megelégedésükre használtam fel."

Mindez jogos büszkeséggel tölti el az angol kereskedőt, s ennek köszönhetően nem ok nélkül meri a római polgárokhoz hasonlítani

magát.[26] Egy angol pair másodszülött fia sem nézi le a kereskedelmet: milord Townshend államminiszter egyik öccse például nem törekszik többre, mint hogy kereskedő legyen a londoni Cityben. Amikor milord Oxford kormányozta Angliát, öccse bizományos volt Aleppóban, ahonnan nem is akart hazatérni, ott is halt meg.

Ezt a szokást, noha újabban nagyon is terjed, a németek, akik makacsul ragaszkodnak címeikhez, szörnyűségesnek tartják; képtelenek megérteni, hogy egy angol pair fia nem több, mint gazdag és tekintélyes polgár, ha egyszer Németországban az égvilágon mindenki herceg: harminc királyi fenség is ugyanazt a nevet viseli, de vagyona nincs más, mint címe és gőgje.

Franciaországban csak az nem márki, aki nem akar az lenni, s aki csak Párizsba érkezik egy eldugott tartományból, némi pénzmaggal és *ac*kal vagy *-ille*-el végződő névvel, bátran mondhatja: „egy magamfajta ember, egy rangombéli ember", s fölényesen lenézheti a kereskedőt; maga a kereskedő oly gyakran hallja megvetéssel emlegetni foglalkozását, hogy ostoba módon pirul miatta; pedig nem tudom, ki van nagyobb hasznára az államnak, egy rizsporos parókájú nagyúr, aki pontosan tudja, hány órakor kel a király és hány órakor fekszik, aki pöffeszkedve uraskodik, miközben rabszolgaszerepet játszik egy miniszter előszobájában, avagy egy kereskedő, aki hazája gyarapodásán munkálkodik, irodájából Suratéba és Kairóba küld parancsokat, s hozzájárul a világ boldogulásához.

TIZENEGYEDIK LEVÉL

A himlőoltásról

A keresztény Európában halk hangon azt mondogatják, hogy az angolok bolondok és gonoszok: bolondok, mert himlővel oltják be gyermekeiket, hogy azok ne kapják meg a himlőt, gonoszok, mert gyermekeiket önként biztosan bekövetkező szörnyű kórral fertőzik meg, hogy megelőzzenek egy kétségesen bekövetkező betegséget. Az

[26] „ Egy *freeholder* nálunk nem kevesebb, mint egy római polgár volt e híres köztársaságban" — írta Addison *(Political Essays)*.

angolok viszont azt mondják: „Az európaiak gyávák és elfajzottak; gyávák, mert nem mernek egy kis fájdalmat okozni gyermekeiknek; elfajzottak, mert annak teszik ki őket, hogy majdan himlőben pusztuljanak el." Hogy eldönthesse, kinek van igaza a vitában, elbeszélem annak a nevezetes himlőoltásnak történetét, amelyet Angliában kívül mindenütt elszörnyedve emlegetnek.

A cserkesz nők emberemlékezet óta himlővel fertőzik meg gyermekeiket, mégpedig oly módon, hogy a gyermek karján olykor már hat hónapos korában bemetszést ejtenek, a bemetszésbe egy kis gennyet fecskendeznek, amelyet egy másik gyermek testéből vettek. A karban, amelybe beoltották, a genny olyan munkát végez, mint a kovász a tésztában, erjeszteni és terjeszteni kezdi a vérben a maga tulajdonságait; később annak a gyermeknek kiütései, akit mesterséges himlővel fertőztek meg, a kórt más betegeknek közvetítik; Cserkeszföldön ez csaknem állandó folyamat, és ha az egész országban sajnálatosan sehol sincs himlőmegbetegedés, ez épp olyan zavart kelt, mint más országokban a rossz időjárás.

A szokást, amelyet más népek felettébb különösnek tartanak, Cserkeszföldön pontosan az váltotta ki, ami a föld minden sarkán általános jelenség: az anyai szeretet és az anyagi érdek.

A cserkeszek szegény emberek, leánygyermekeik szépek: így hát elsősorban velük kereskednek; széplányokat szállítanak a szultán és a perzsa szofi háremeinek, valamint mindazoknak az uraknak, akik elég gazdagok ahhoz, hogy megvásárolják és eltartsák ezt a drága árut; leányaikat teljes jószándékkal és becsületességgel arra nevelik, hogy férfiaknak kedveskedjenek, parázna, buja táncokat lejtsenek, érzéki mesterkedésekkel fölgyújtsák azoknak a gőgös nagyuraknak vágyát, akiknek szánják őket: a szerencsétlen teremtések nap mint nap anyjukkal gyakorolják leckéjüket, akár a mi kisleányaink a katekizmust, anélkül, hogy egy kukkot is értenének belőle.

Mármost gyakorta megtörténik, hogy egy apa és anya, minekutána fáradságosan kitűnő nevelést adott gyermekének, egyszerre csak elvesztette reménységét: himlő fertőzte meg a családot, az egyik lány belehalt, a másik fél szemére megvakult, a harmadiknak megvastagodott az orra, a szegény szülők tehát tönkrementek, fillér nélkül maradtak; mi több, ha a himlő járvánnyá szélesedett, évekre

megszakadt a kereskedelem, ami is jelentős létszámcsökkenést okozott a perzsa és török szerájokban.

Egy kalmárnemzet mindig éberen őrködik érdekein, és egyetlen értesülést sem hagy figyelmen kívül, ha az hasznára válhat kereskedelmének. A cserkeszek megfigyelték, hogy ezer emberből egy is alig akadt, aki kétszer súlyosan megbetegedett volna himlőben, hogy az igazat szólva olykor háromszor is könnyű himlőfertőzésen esik át valaki, de komolyan és veszélyesen senki sem betegedik meg két ízben — egyszóval: két súlyos himlő senkit sem sújt; megfigyelték továbbá, hogy amennyiben a himlő enyhe lefolyású, s ha a kiütések zsenge, finom bőrön jelennek meg, nem hagynak nyomot az arcon; ezekből az egyszerű megfigyelésekből arra a következtetésre jutottak, hogy ha egy hat hónapos vagy egyéves gyerek enyhe himlőn esik át, nem hal bele, hegek sem maradnak a bőrén, és egész további életében nem fenyegeti ez a nyavalya.

Ha tehát meg akarták védeni gyermekeik életét és szépségét, jó korán himlővel kellett megbetegíteniök őket: ezt tették, amikor a gyermekeket olyan gennyel fertőzték meg, amit egy súlyos és erre alkalmas himlőbetegtől csapoltak le.

A kísérletnek szükségképpen sikerrel kellett járnia. A törökök, akik okos emberek, hamarosan átvették a módszert, s napjainkban valamennyi konstantinápolyi basa himlővel oltatja be fiát és leányát, amint elválasztották őket.

Némelyek azt állítják, hogy a cserkeszek ezt az eljárást egykor az araboktól vették át; nem foglalkozunk ezzel a kérdéssel, tisztázását egy tudós bencésre bízzuk, aki bizonnyal többkötetes, ívrét alakú munkában taglalja majd, felsorolván valamennyi bizonyítékát. Nekem mindössze annyi a mondanivalóm erről, hogy I. György uralkodásának kezdetén Mrs. Wortley-Montaigu, a legokosabb és legbátrabb angol asszonyok egyike, akinek férje konstantinápolyi követ volt, habozás nélkül himlővel oltatta be férje állomáshelyén született csecsemőjét; gyóntatója hiába hajtogatta, hogy ez nem keresztényi eljárás, csakis hitetleneknél járhat sikerrel, Mrs. Wortley fia kitűnő egészségnek örvendett. A hölgy, hazatérve Londonba, beszámolt tapasztalatairól a velszi hercegnőnek, aki ma királyné. A hercegnő címeitől és koronájától függetlenül is arra született, hogy támogassa

a művészeteket és istápolja az embereket: nyájas filozófus ül a trónuson, aki egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy okuljon és hogy nagylelkűséget gyakoroljon; ő az, aki meghallván, hogy Milton egyik leánya Londonban él, mégpedig nagy nyomorban, azonnal tekintélyes ajándékot küldött neki; ő az, aki támogatja a szegény Courayer atyát; ő az, aki nem tartotta méltóságán alulinak, hogy közvetítsen Clarke doktor és Leibniz között. Amint értesült a himlőoltásról, vagy más néven védőoltásról, kipróbáltatta négy halálraítélten: életüket kétszeresen is megmentette, mert nemcsak megszabadította őket az akasztófától, hanem — a mesterséges himlőnek hála — elhárította az igazi himlőbetegséget, amit valószínűleg megkaptak volna, és amelybe talán bele is pusztulnak.

A hercegnő, megbizonyosodván az eljárás hasznosságáról, beoltatta gyermekeit; Anglia követte példáját, s azóta legalább tízezer előkelő családból származó gyermek köszönheti életét a királynénak és Mrs. Mortley-Montaigunak, ugyanannyi leány pedig szépségéért tartozik hálával nekik.

Száz emberből legalább hatvan megkapja a himlőt: a hatvanból húsz élete virágjában belehal, húsz pedig örökre szenved kellemetlen következményeitől, tehát ez a kór az emberek ötödrészét biztosan megöli vagy elcsúfítja. Mindazokból, akiket Törökországban vagy Angliában beoltottak, senki sem hal meg, hacsak nem nyomorék, vagy nincs már eleve halálra ítélve valamilyen más betegség által; hegek senkin sem maradnak, senki sem kapja meg újra a himlőt, feltéve, hogy az oltást hibátlanul végezték. Bizonyos tehát, hogy ha egy francia követ felesége Konstantinápolyból e titok birtokában tért volna haza Párizsba, óriási szolgálatot tesz a nemzetnek.

Villequier herceg, a mai d'Aumont herceg atyja, a legegészségesebb, legdaliásabb francia férfi nem halt volna meg élete virágjában. Soubise herceg, aki kitűnő egészségnek örvendett, nem hunyt volna el huszonöt éves korában, XV. Lajos nagyatyját nem temették volna el ötvenévesen, s ma is élne az 1723-as párizsi himlőjárvány húszezer áldozata. Hogyan? A francia férfiak ily kevéssé ragaszkodnának életükhöz? A francia hölgyeket ily kevéssé érdekelné szépségük? Őszintén szólva különös emberek vagyunk. Tíz év múlva, ha plébánosaink és orvosaink megengedik, talán átvesszük majd az angolok

módszerét, bár az sem lehetetetn, hogy a franciák már három hónap múlva be fogják vezetni az oltást, puszta szeszélyből — de csak abban az esetben, ha az angolok állhatatlanságból ráunnak.

Nemrég hallottam, hogy a kínaiak száz éve élnek ezzel a módszerrel, márpedig a világ állítólag legbölcsebb és legpallérozottabb nemzetének példája igencsak komoly érv az eljárás mellett. Igaz, a kínaiak másképp csinálják: nem alkalmaznak bemetszést, orron át szippantják be a himlőt, akár a tubákot; ez a módszer kellemesebb, eredménye pedig ugyanaz, s ugyancsak bizonyítja, hogy ha Franciaországban is bevezetik a himlőoltást, sok ezer ember életét mentették volna meg.

TIZENKETTEDIK LEVÉL

Bacon kancellárról

A minap egy kitűnő társaságban arról az elcsépelt és komolytalan kérdésről vitatkoztak, hogy ki volt a legnagyobb ember Julius Caesar, Nagy Sándor, Tamerlán, Cromwell óta.

A társaságban valaki azt mondta, hogy kétségtelenül Isaac Newton az. Ennek az embernek igaza volt; mert ha az igazi nagyság abban áll, hogy valaki fényes elmét kapott az égtől és azt önmaga és mások megvilágosodására használja, az olyan ember, mint Newton, amilyen ezer évben egy ha akad, csakugyan nagy ember, azok a politikusok és hódítók pedig, akikben egyetlen század sem szűkölködött, többnyire csak hírnévre vergődött gonosztevők mellettük. Tisztelettel annak tartozunk, aki az igazság erejével uralkodik a szellemeken, nem azoknak, akik erőszakkal rabszolgává alázzák az embereket; annak, aki ismeri a világegyetemet, nem azoknak, akik kivetkőztetik eredeti alakjából.

Mivel azt kívánja, hogy szóljak Anglia híres embereiről, a Baconekkel, Locke-okkal, Newtonokkal meg a többiekkel kezdem. Később majd a hadvezérekre és miniszterekre is sor kerül.

A híres Verulam báróval kell kezdenem, akit Európában családi nevén, mint Bacont ismernek. Apja pecsétőr volt, ő maga I. Jakab idején sokáig kancellár, ám az udvari intrikák és méltóságának egész embert követelő foglalatosságai közepette is maradt ideje arra, hogy

nagy filozófus legyen, jó történetíró és választékos író, noha, s ez még meglepőbb, olyan században élt, amikor nem értettek a jó írás művészetéhez, a jó filozófiához még kevésbé. Bacont, ahogy szokás, halála után többre tartották, mint életében: ellenségei a londoni udvarban éltek, csodálói szerte Európában.

Amikor d'Effiat márki, a miniszter, Angliába kísérte Marie hercegnőt, Nagy Henrik leányát, akinek a velszi herceghez kellett feleségül mennie, fölkereste Bacont; a kancellár betegágyában fogadta, elhúzott függönyök mögött. — Uram, Ön olyan, mint az angyalok — monda d'Effiat; igen sokat hallunk róluk, azt gondoljuk, hogy magasabb rendűek, mint az emberek, ám abban a megtiszteltetésben, hogy lássuk is őket, sohasem részesülünk.

Mint tudja, Uram, Bacont filozófushoz méltatlan bűnnel vádolták, vagyis azzal, hogy hagyta magát megvesztegetni; bizonnyal azt is tudja, hogy a Lordok Háza körülbelül négyszázezer franknak megfelelő pénzbüntetésre ítélte, valamint megfosztotta kancellári méltóságától és lordi rangjától.[27]

Napjainkban az angolok oly nagyra tartják emlékét, hogy tagadják bűnösségét. Ha azt kérdi, Uram, vajon mi a véleményem erről, válaszként milord Bolingbroke megjegyzését idézem. Amikor társaságában arról esett szó egy ízben, hogy Marlborough herceget zsugorisággal vádolják, és bizonyos eseteket emlegetve tanúskodásra kérték milord Bolingbroke-ot, aki a herceg nyílt ellensége lévén talán az illendőség szabályait meg nem sértve nyilatkozhatott, Bolingbroke azt mondta: „Marlborough olyan nagy ember volt, hogy elfelejtettem a bűneit."

Arra szorítkozom tehát, aminek Bacon kancellár egész Európa nagyrabecsülését köszönheti.

Legeredetibb és legjobb műve, amelyet napjainkban kevesen olvasnak és feleslegesnek is tartanak, a *Novum scientiarium organum* az az állványzat, amelynek segítségével az új filozófia felépült, ám amikor ez az épület félig-meddig elkészült, az állványzatra már nem volt szükség.

[27] Valójában 40 000 livre; nem fosztották meg lordi méltóságától, csupán a lordok háza ülésein nem vehetett részt.

Bacon kancellár még nem ismerte a természet titkait, de ismerte és feltárta mindazokat az utakat, amelyek e titkokhoz vezetnek. Azt, amit az egyetemek filozófiának neveznek, igen korán lenézte, s minden tőle telhetőt megtett, hogy az emberi értelem tökéletesítése érdekében alakult társaságok ne rontsák még tovább ezt a filozófiai quidditásaikkal, az űrtől való iszonyodásukkal, szubsztanciális formáikkal, s mindazokkal a pökhendi kifejezésekkel, amelyeket a tudatlanság tiszteletreméltóvá emelt, mi több, a vallással való nevetséges elegyítésük jóformán szentnek tűntetett fel.

Bacon a kísérleti filozófia atyja. Igaz, már fellépése előtt döbbenetes titkokat tártak fel: feltalálták az iránytűt, a könyvnyomtatást, a metszetkészítést, az olajfestést, a tükörkészítést, annak módszerét, hogy pápaszemnek nevezett nagyítóüveggel többé-kevésbé visszaadják az öregek látását, a puskaport stb. A tudósok új világot kerestek, találtak és hódítottak meg. Bizonyára mindenki azt hiszi, hogy e nagyszerű találmányok nagy filozófusok művei, s a mi korunknál felvilágosultabb korban jöttek létre. Pedig nincsen így: a legsötétebb ostobaság korában történtek e nagy változások földgolyónkon, s csakhamar valamennyi találmány egyedül a véletlennek köszönheti születését: annak, amit véletlennek nevezünk, még Amerika felfedezésében is nagy része volt, legalábbis mindig azt mondták, hogy Kolumbusz Kristóf annak a hajóskapitánynak tanúsága alapján indult útnak, akinek hajóját a vihar a Karib-szigetek magasságáig sodorta.

Bárhogyan történt is, az emberek el tudtak hajózni a világ végére, városokat pusztítottak el mesterséges mennydörgéssel, amely szörnyűségesebb az igazinál, de mit sem tudtak a vérkeringésről, a levegő súlyáról, a mozgás törvényeiről, a fényről, a bolygók számáról stb., miközben azt, aki megvédte Arisztotelész kategóriáiról, az *a parte rei* egyetemesről vagy más efféle sületlenségről írt értekezését, valóságos lángelmének tartották.

Nem azok a legcsodálatosabb és leghasznosabb találmányok, amelyek az emberi szellem legnagyobb dicsőségére válnak. A tudományokat és mesterségeket a legtöbb emberben megtalálható mechanikai érzékeknek köszönhetjük, nem pedig az egészséges filozófiának.

A tűz feltalálása, a kenyérsütés, a fémek olvasztásának és alakításának, a házak építésének módszere, a vetélő felfedezése merőben más szükségletből született, mint a nyomtatás és az iránytű, ám ezeket a mesterségeket még vadnak nevezhető emberek eszelték ki.

Milyen csodálatos dolgokat műveltek is azóta a gépekkel a görögök és a rómaiak! Pedig akkoriban azt hitték az emberek, hogy az ég kristályból van, a csillagok kicsiny lámpák, amelyek olykor a tengerbe hullanak, s egyik nagy filozófusuk[28] hosszú vizsgálódások után megállapította, hogy a bolygók a földről leszakadt kavicsok.

Egyszóval Bacon kancellár fellépése előtt a kísérleti filozófia ismeretlen fogalom volt, mindazokból a fizikai kísérletekből, amelyeket azóta végeztek, mégsincs jóformán egy is, amelyről ne szólna könyvében. Maga is több kísérletet végzett, így léghajtásos gépeket szerkesztett, amelyeknek segítségével megfejtette a levegő rugalmasságának titkát; sokat foglalkozott a nehézkedés kérdésével, közel is jutott a megoldáshoz, hogy végül Torricelli derítse fel az igazságot. Nem sokkal ezután szinte Európa minden részében egyszerre tanulmányozni kezdték a kísérleti fizikát. Rejtett kincs volt az, amit Bacon megsejtett, majd jelzései nyomán a felbátorodott filozófusok iparkodtak megtalálni e kincset.

De a legjobban azon csodálkoztam el, hogy Bacon világos szavakkal beszél könyvében arról a vonzóerőről, amelynek felfedezőjeként Newtont tartják számon.

„Meg kell vizsgálni — mondja Bacon —, vajon nem működik-e valamilyen mágneses erő a föld és a súllyal rendelkező tárgyak, a hold és az óceán között, az egyes bolygók között, és így tovább."

Másutt ezt írja: „Úgy tűnik fel, hogy a súllyal rendelkező tárgyak a föld középpontja felé irányulnak, avagy kölcsönösen vonzódnak egymáshoz; az utóbbi esetben nyilvánvaló, hogy esés közben minél közelebb kerülnek a földhöz a testek, annál erősebb a vonzás. Kísérletekkel kellene megvizsgálni — folytatja —, vajon ugyanazon ingaóra hol jár gyorsabban, egy hegycsúcson, avagy egy bánya mélyén; ha az inga ereje csökken a hegyen és növekszik a bányában, a föld feltehetőleg vonzóerővel rendelkezik."

[28] Anaxagorász.

A filozófiának ez az előfutára egyszersmind választékos író volt, történész, és művelt, kifinomult szellemű ember.

Erkölcsi tárgyú esszéit igen sokra becsülik, de ezek célja inkább a tanítás, mint a tetszés, s minthogy nem az emberi természet szatírái, mint La Rochefoucauld maximái, de nem is a kételkedés iskolájába vezetnek be, mint Montaigne, kevésbé olvassák őket, mint e két leleményes és szellemes szerzőt.

VII. Henrikről írt könyvét annak idején remekműnek tartották, de azt hiszem, tévednék, ha feltételezném, hogy a mi kitűnő Thounk művéhez lehetne hasonlítani.

Parkinsról, a hírhedt, zsidó származású szélhámosról szólva, aki a burgundiai hercegnő biztatására vakmerően IV. Richard angol királynak neveztette magát és VII. Henrik koronájára pályázott, Bacon kancellár ezt írja: „Körübelül ez idő tájt Henrik királyt a burgundiai hercegnő varázslatai által életre keltett gonosz szellemek zaklatták; a hercegnő ugyanis felidézte a pokolból IV. Edward árnyát, hogy megkísértse Henrik királyt.

Minekutána kioktatta Parkinst, a burgundiai hercegnő azt latolgatta magában, vajon az ég melyik részén ragyogtassa fel az üstököst, majd úgy döntött, hogy az először Írország láthatárán tűnjön fel."

Azt hiszen, a mi bölcs Thounktól idegen az efféle dagályos beszéd, amelyet egykor nagyszerűnek tartottak ugyan, de napjainkban joggal mondanak zagyvaságnak.

TIZENHARMADIK LEVÉL

Locke-ról

Bölcsebb, módszeresebb, pontosabb és logikusabb elme talán soha nem élt a földön, mint Locke, nagy matematikus azonban nem volt. Sohasem szánta el magát a számolás fáradságos munkájára, a száraz matematikai igazságok kutatására, amelyek kezdetben semmi kézzelfogható eredményt nem nyújtanak a szellemnek; senki sem bizonyította be fényesebben, hogy az embernek a mértan segítsége

nélkül is lehet mértani érzéke. Jóval előtte nagy filozófusok határozottan leszögezték, hogy mi is az emberi lélek, de mivel semmit sem tudtak róla, mi sem természetesebb, mint hogy kinek-kinek merőben más volt az álláspontja.

Görögországban, a művészetek és tévedések bölcsőjében, ahol az emberi szellem nagysága és ostobasága egyaránt tetőfokára hágott, a lélekről hasonlóképpen vélekedtek, mint nálunk.

Az isteni Anaxagorász, akinek oltárt is emeltek, amiért felvilágosította az embereket arról, hogy a nap nagyobb a Peloponnészosznál, hogy a hó fekete és hogy az egek kőből vannak — Anaxagorász azt állította, hogy a lélek levegőből szőtt szellem, mégis halhatatlan.

Diogenész, de egy másik Diogenész, nem az aki előbb pénzhamisító volt, majd cinikus filozófus, kijelentette, hogy a lélek nem egyéb, mint Isten szubsztanciájának egy darabkája; ez a gondolat legalább ragyogó ötlet volt.

Epikurosz szerint a lélek, akárcsak a test, részecskékből áll; Arisztotelész — aki oly érthetetlen, hogy százféleképpen lehetett magyarázni —, ha némelyik tanítványának kommentárját fogadjuk el, azt hitte, hogy valamennyi ember értelme egy és ugyanazon szubsztancia.

Az isteni Platón, az isteni Arisztotelész tanítómestere, valamint az isteni Szokratész, az isteni Platón tanítómestere, azt mondta, hogy a lélek testi természetű és örök; Szokratésznek bizonnyal megsúgta a démona, hogy ez mit jelent. Vannak emberek, akik azt állítják, hogy ha valaki azzal kérkedik, hogy családi géniusszal rendelkezik, az vitathatatlanul őrült vagy csaló; de ezeknek az embereknek feletteb rossz a természetük.

Ami egyházatyáinkat illeti, az első századokban többen is testi jellegűnek vélték az emberi lelket, az angyalokat és Istent.

Ám a világ egyre kifinomultabb. Mabillon atya szerint Szent Bernát azt tanította, hogy a lélek a halál után nem találkozik az égben Istennel, csak Jézus Krisztus emberi valójával társalkodik. Amit mondott, ezúttal nem hitték el puszta szavára: a keresztesháború kalandja némileg lejáratta orákulumainak hitelét. Később száz és száz skolasztikus nyilatkozott a kérdésről, a megcáfolhatatlan

doktor, az éleselméjű doktor, az angyali doktor, a szeráfi doktor, a kerubi doktor, és így tovább; valamennyien meg voltak győződve arról, hogy az emberi lélek minden porcikáját ismerik, ám ki sem fogyott belőlük a szó, mintha csak az lett volna a céljuk, hogy mindabból amit mondanak, senki egy szót se értsen.

A mi Descartes-unk, aki avégett született, hogy megcáfolja az ókoriak tévedéseit és helyükbe tulajdon tévedéseit állítsa, ama rendszeres gondokodásmódtól sodortatva, amely a legnagyobb embereket is elvakítja, azt képzelte, sikerült bebizonyítania, hogy a lélek azonos a gondolattal, ahogyan az anyag, legalábbis szerinte, azonos a kiterjedéssel; azt állította, hogy állandóan gondolkodunk, s hogy a lélek, amikor testünkbe hatol, valamennyi metafizikai fogalmat magában hordja már, Istent csakúgy, mint a teret és a végtelent, tehát valamennyi elvont eszmének birtokában van, egyszóval pompás ismeretekkel rendelkezik; nagy kár, hogy amikor előbújunk anyánk méhéből, lelkünk mindezt elfelejti.

Az oratoriánus Malebranche káprázatos illúziókat kergetve nemcsak hogy elfogadja a velünk született eszmék létezését, hanem bizonyos benne, hogy mindent Istenben látunk, s mintegy Isten a lelkünk.

Minekutána ily sok gondolkodó a lélek regényét akarta megírni, egy bölcs szerényen megírta a történetét: Locke megmutatta az embernek az emberi értelmet, ahogyan egy kitűnő anatómus magyarázza meg az emberi test mozgatóerőit. Mindvégig a fizika fáklyájának fényénél dolgozik, néha állítani mer, máskor meg kételkedni; ahelyett, hogy nyomban meghatározását adná annak, amit nem ismerünk, fokozatosan megvizsgálja azt, amit meg akarunk ismerni. Megfigyeli születése pillanatában a gyermeket, lépésről lépésre követi értelmi képességeinek fejlődését, megvizsgálja, mi közös benne és az állatokban, miben múlja felül őket; mindenben tulajdon megállapításaira, gondolkodásának lelkiismeretére hallgat.

„Annak megvitatását, hogy lelkünk testünk megszerveződése előtt is létezik már, vagy csak utána — mondja — azokra hagyom, akik többet tudnak erről, mint én; bevallom azonban, hogy oly durva lélek jutott osztályrészemül, amely nem gondolkodik állandóan, mi több sajnos képtelen vagyok felfogni, miért volna nagyobb

szüksége a léleknek arra, hogy állandóan gondolkodjék, mint a testnek arra, hogy állandóan mozogjon."[29]

Ami engem illet, hadd dicsekedjem azzal a megtiszteltetéssel, hogy e téren épp oly ostoba vagyok, mint Locke: az égvilágon senki sem fogja elhitetni velem, hogy állandóan gondolkodom; továbbá nem vagyok Locke-nál hajlamosabb azt képzelni, hogy néhány héttel fogantatásom után felettébb tudós lélek lakozott bennem, ezernyi dolgot tudtam, amit aztán születésem pillanatában elfelejtettem, mint ahogy azt sem tudom elhinni, hogy anyám méhében merőben feleslegesen olyan ismeretek birtokában voltam, amelyek nyomban elpárologtak, amikor szükségem lett volna rájuk, s azóta sem tudom visszaszerezni őket.

Locke, miután megsemmisítő csapást mért a velünk született eszmék elméletére, miután felhagyott azzal a hiú hittel, hogy állandóan gondolkodunk, megállapítja, hogy minden eszménkhez, gondolatunkhoz érzékeink útján jutunk, majd megvizsgálja egyszerű és bonyolult eszméinket, végigköveti az emberi szellemnek ezeket a műveleteit, kimutatja, hogy az emberek által beszélt nyelvek közül igen sok tökéletlen, s hogy roppant gyakran visszaélünk a fogalmakkal.

Végül szemügyre veszi az emberi ismeretek hatókörét, vagy inkább semmiségét. Könyvének ebben a fejezetében szerényen ezeket a szavakat meri megkockáztatni: „Talán sohasem leszünk képesek megtudni, hogy egy pusztán anyagból álló élőlény gondolkodik-e vagy sem."[30]

Néhány angol férfiú, aki a maga módján vallásos ember volt, félreverte a harangokat. A babonás emberek olyan szerepet játszanak a társadalomban, mint a hadseregben a gyávák: pánikba esnek, majd terjesztik a pánikot. Azt ordították, hogy Locke alá akarja ásni a vallás alapjait;[31] valójában vallásról szó sem esett, a kérdés, amit Locke megvizsgált, merőben filozófiai kérdés, teljességgel független a hittől és a kinyilatkoztatástól; a feladat csupán az volt, hogy tárgyilagosan megvizsgálják, vajon ellentmondás van-e abban, ha

[29] *Értekezés az emberi értelemről.* II. i. 10.

[30] Uo. IV. iii. 22.

[31] L. *Mémoires de Trévoux,* 1725, szeptemberi szám.

azt mondjuk, az anyag gondolkodni képes, valamint azt, hogy Isten beleplántálhatja-e a gondolatot az anyagba. Csakhogy a teológusok felettébb gyakran ezzel kezdik, hogy kijelentik: aki nem ért egyet velük, az Istent káromolja. Igencsak hasonlítanak ebben azokhoz a rossz költőkhöz, akik azt kiáltozták, hogy Despréaux ócsárolta a királyt, mivelhogy rajtuk gyúnyolódott.

Stillingfleet[32] doktor mértéktartó teológus hírébe keveredett, mert nem szidalmazta elég határozottan Locke-ot. Harcba bocsátkozott ugyan vele, de vereséget szenvedett, minthogy doktorként okoskodott, Locke pedig az emberi szellem hatalmával és gyöngeségével számoló filozófusként olyan fegyverekkel, amelyeknek ismerte az erejét.

Ha elég bátor volnék ahhoz, hogy Locke után ily kényes kérdésről szóljak, azt mondanám: az emberek régóta vitatkoznak a lélek természetéről és halhatatlanságáról. Ami halhatatlanságát illeti, azt lehetetlen bebizonyítani, hiszen még természetéről is vita folyik, s nyilvánvaló, hogy alaposan ismernünk kell egy teremtett lényt, ha el akarjuk dönteni, vajon halhatatlan-e vagy sem. Az emberi ész önnön erejéből olyannyira képtelen bebizonyítani a lélek halhatatlanságát, hogy a vallás kénytelen volt kinyilatkoztatni azt. Az emberek közös érdeke megkívánja, hogy a lelket halhatatlannak higyjük, a hit megparancsolja, hogy annak véljük: több sem kell, a kérdés el van döntve; pedig mindez nem is tartozik a vallásra, a vallásnak édesmindegy, hogy a lélek milyen szubsztanciából való, ha egyszer erényes lélek: óra az, amit ránkbíztak, hogy kezeljük, ám az órásmester nem mondta meg, hogy rugója miből készült.

Test vagyok és gondolkodom: ennyit tudok, semmivel se többet. Miért tulajdonítsam valamilyen ismeretlen oknak azt, amit könnyűszerrel tuljadoníthatok annak az egyetlen másodlagos oknak, amit ismerek? A skolasztikus filozófusok itt félbeszakítják érvelésemet, s azt mondják: „A test nem rendelkezik más tulajdonságokkal, mint kiterjedéssel és szilárdsággal, s nem tehet szert másra, mint mozgásra és alakra. Márpedig a kiterjedés, szilárdság, mozgás és

[32] *Edward Stillingfleet*, Worcester érseke, *Discours in vindication of the Doctrine of the Trinity* (1697) c. művében.

alak nem gondolkodhat, a lélek tehát nem lehet anyag." Ez az elcsépelt bölcselkedés valójában mindössze azt jelenti: „Mit sem tudok az anyagról, csak néhány tulajdonságáról van némi homályos képzetem; fogalmam sincs, vajon e tulajdonságait össze lehet-e kapcsolni a gondolkodással; tehát mivel nem tudok semmit, határozottan azt állítom, hogy az anyag nem gondolkodhat." Íme, hogyan okoskodnak a skolasztikus filozófusok. Locke egyszerűen így válaszolna ezeknek az uraknak: „Legalább azt vallják be, uraim, hogy épp oly keveset tudnak, mint én: sem az Önök képzelete, sem az enyém nem tudja felfogni, miképpen rendelkezhetik eszmékkel egy test, de azt sem, ugyebár, miképpen rendelkezhet eszmékkel egy szubsztancia, bármilyen legyen is az. Sem az anyagot nem értik, sem a szellemet, hogyan mernek hát bármit is bizonyosnak állítani?"

Mire is a babonás ember azt mondja, hogy lelkiüdvük érdekében máglyára kell vetni mindazokat, akik azt sejdítik, hogy egyedül a test révén gondolkodni lehet. Vajon mit mondanának, ha őket vádolnák hitetlenséggel? Ugyanis ki állíthatja bizonyossággal, mégpedig képtelenül istentelen kiindulópontról, hogy a Teremtőnek nem áll hatalmában gondolatokkal és érzelmekkel felruházni az anyagot! Látják, kérem, milyen zavaros helyzetbe keverednek, ha ily módon korlátozni merészelik a Teremtő hatalmát! Az állatok ugyanolyan szervekkel, érzelmekkel, észlelésekkel rendelkeznek, mint mi; emlékeznek, néhány gondolat összekapcsolására is képesek. Ha Istennek nem állt hatalmában lelket lehelni az anyagba és érzelmekkel telíteni, akkor vagy puszta gépek az állatok, vagy spirituális lélekkel kell rendelkezniök.

Márpedig véleményem szerint jóformán kimutatott tény, hogy az állatok nem lehetnek egyszerű gépek; íme bizonyítékom: Isten pontosan olyan érző szervekkel látta el őket, mint bennünket, tehát ha nem éreznek, Isten hiábavaló munkát végzett. Nos, Isten az Önök véleménye szerint sem tett semmit feleslegesen, tehát nem teremthetett ennyi érző szervet, ha nem azt akarta, hogy érezzenek, az állatok tehát nem puszta gépek.

Ha Önök szerint az állatok nem rendelkezhetnek spirituális lélekkel, egyszersmind kénytelenek azt mondani, hogy Isten az álla-

tok anyagból való szerveit az érzés és észlelés képességével ruházta fel, amit is ösztönnnek neveznek.

Ám ki akadályozhatná meg abban Istent, hogy a mi kifinomultabb szerveinket is felruházza az érzés, észlelés, sőt a gondolkodás ama képességével, amit emberi értelemnek nevezünk? Bármelyik megoldást választják, kénytelenek megvallani tudatlanságukat és a Teremtő végtelen hatalmát: ne háborodjanak fel tehát Locke bölcs és szerény filozófiáján; dehogyis áll szemben a vallással, épp ellenkezőleg, bizonyítékokat szolgáltatna a vallásnak, ha ugyan annak szüksége volna rájuk; mert van-e vallásosabb filozófia, mint ez, amely bizonyossággal csak azt állítja, amit világosan felfog, s be mervén vallani gyarlóságát azt tanítja, hogy amikor az alapelveket vizsgáljuk, nyomban Istenhez kell folyamodnunk?

Egyébként sem kell attól tartani, hogy bármilyen filozófiai gondolat ártalmára lehet egy ország vallásának. A misztériumok hiába mondanak ellent tudományos bizonyítékainknak, a keresztény filozófusok változatlanul tisztelni fogják őket, mert tisztában vannak azzal, hogy az ész mással foglalkozik, mint a vallás; a filozófusok sohasem fognak vallási szektát alapítani. Hogy miért nem? Mert nem a népnek írnak, és mert nem rajongók.

Osszák fel húsz részre az emberi nemet. Tizenkilenc rész ama kétkezi munkásokból áll, akik sohasem fogják megtudni, hogy egy Locke nevű ember is élt a világon; a fennmaradó huszadik részben igen kevés embert találni, aki olvas, s azok között, akik mégis, húsz regényolvasó esik egyre, aki a filozófiát tanulmányozza; a gondolkodó emberek száma felettébb kicsi, és eszükbe se jut, hogy megzavarják a világ rendjét.

Nem Montaigne volt az, nem is Locke, Bayle, Spinoza, Hobbes, milord Shaftesbury, Collins, Toland, aki viszályt szított hazájában; jobbára a teológusok törekednek előbb egy szekta vezérségére, majd csakhamar egy párt vezéri posztjára is. Mit is mondok: valamennyi modern filozófiai munka, ha egy halomba hordanák őket, nem fog annyi perpatvart kelteni, mint egykor a ferencesek vitája arról, hogy milyen is legyen csuhájuk és csuklyájuk alakja.

TIZENNEGYEDIK LEVÉL

Descartes-ról és Newtonról

Egy francia, aki Londonba érkezik, itt a filozófia birodalmában, akárcsak minden más téren, merőben más helyzetet talál. A világ teli volt, most üres; Párizsban a világegyetemet úgy látják, hogy finom anyag örvénylik benne, Londonban mit sem látnak ebből; nálunk a hold nyomása váltja ki a tengerárt, az angoloknál a tenger vonzódik a holdhoz; úgyhogy amikor Önök azt hiszik, hogy a holdnak dagályt kellene keltenie, ezek az urak apályt várnak; hogy kinek van igaza, fájdalom, nem lehet eldönteni, minthogy a kérdést tisztázandó az áramlásokat a teremtés első pillanatától kezdve vizsgálat alá kellett volna venni.

Megfigyelhető továbbá, hogy a nap, amelynek Franciaországban semmi köze ehhez a jelenséghez, itt mintegy e jelenség negyedrészének kiváltója; az Önök karteziánusai szerint mindennek egy lökés az oka, amelyről mit sem tudnak, Newton szerint egy vonzás, amelynek okát hasonlóképpen nem ismerjük; Párizsban a földgolyót dinnye alakúnak képzelik, Londonban mindkét vége be van horpadva. A fény a karteziánusok szerint állandóan létezik a levegőben, a newtoniánus szerint hat és fél perc alatt érkezik földünkre a napból. Az Önök kémiája minden műveletet savakkal, lúgokkal és a finom anyaggal végez, az angol vegytanban a tömegvonzás a legfontosabb elem.

A dolgok lényege maga is teljességgel megváltozott: sem a lélek, sem az anyag meghatározásában nem értenek egyet. Descartes azt állítja, hogy a lélek és a gondolat egy és ugyanazon dolog, Locke eléggé meggyőzően az ellenkezőjét bizonyítja.

Továbbá: Descartes szerint az anyag egyetlen lényeges tulajdonsága a kiterjedés, Newton ezt a szilárdsággal egészíti ki — íme, csupa szöges ellentét.

Non nostrum inter vos tantas componere lites.[33]

A híres Newton, a karteziánus rendszer szétrombolója, tavaly, 1727 márciusában halt meg. Honfitársai tiszteletétől övezve élt, s úgy temették el, mint egy király, aki tenger jót tett alattvalóival.

Angliában mohón olvasták, le is fordították Fontenelle-nek a Tudományos Akadémián Newtonról elmondott emlékbeszédét.[34] Fontenelle-től itt az angol filozófia felsőbbrendűségének ünnepélyes kinyilatkoztatását várták, s amikor azt tapasztalták, hogy Descartes-ot Newtonhoz hasonlítja, a londoni Királyi Társaság valamennyi tagja felhördült. Nem nyugodtak bele Fontenelle véleményébe, bírálták az emlékbeszédet, sőt többeket (igaz, nem a legfilozofikusabb elméket) márcsak azért is meghökkentett az összehasonlítás, mert Descartes francia.

Mi tagadás, e két nagy ember magatartásában, sorsában és filozófiájában szerfölött különbözik egymástól

Descartes eleven és erős képzelőtehetséggel született, minek következtében magánéletében és okoskodásának módjában egyaránt különös ember vált belőle; képzelőtehetségét még filozófiai műveiben sem tudta eltitkolni, állandóan leleményes, ragyogó hasonlatokat olvasunk bennük: a természet csaknem költői képességekkel ajándékozta meg, írt is egy verses közjátékot a svéd királynő tiszteletére, de becsülték annyira emlékezetét, hogy e munkáját nem nyomtatták ki.

Rövid ideig a hadimesterséggel is megpróbálkozott, majd később, minekutána tetőtől talpig filozófus lett, még mindig nem tartotta magához méltatlannak a szerelmet. Kedvese, egy Francine nevű leány, fiatalon halt meg, Descartes keservesen meg is siratta: ily módon mindent átélt, ami az embernek osztályrészéül jut.

Sokáig azt hitte, hogy ha szabadon akar bölcselkedni, el kell menekülnie az emberek elől, kiváltképp hazájából. Igaza is volt:

[33] Köztetek ily versengést én eldönteni félnék. *Vergilius:* Eklogák, III. 108. — Lakatos István fordítása.

[34] *A Panegyric upon sir Isaac Newton,* megjelent 1728-ban a „Present State of the Republic of Letters"-ben.

kortársai nem tudtak eleget ahhoz, hogy bármit is tanulhatott volna tőlük, nem voltak másra alkalmasak, mint hogy ártalmára legyenek.

Elhagyta tehát Franciaországot, mert az igazságot kereste, márpedig akkoriban a nyomorult skolasztikusok üldözték az igazságot Franciaországban, ám a németalföldi egyetemeken, ahol meghúzódott, nem találkozott több józan ésszel: ugyanis abban az időben, amikor Franciaországban elítélték az egyedül igaz filozófiai tételeket, Descartes-ot az állítólagos hollandus filozófusok is üldözőbe vették, mivel ők sem értették meg jobban, s közelebbről tapasztalván dicsőségét, még ádázabbul gyűlölték személyét. Kénytelen volt eljönni Utrechtből, mivelhogy ateizmussal vádolták, lévén ez a rágalmazók utolsó érve: éppen őt, aki éles eszének minden képességét latba vetve új istenbizonyítékokat keresett, azzal vádolták, hogy nem ismeri el Isten létezését.

Ily sok üldözés igen nagy érdemeket és hírnevet feltételez: Descartes csakugyan mindkettőnek örvendhetett. Az ész, dacolva a skolasztikus filozófiával és a népi babonák előítéleteivel, többékevésbé terjedni kezdett világszerte, s Descartes neve végül olyannyira elhíresült, hogy különféle ígéretekkel vissza akarták csalogatni Franciaországba: ezer tallér évjáradékot kínáltak fel; az ígéretben bízva Descartes hazatért, pátenst vásárolt, amit is akkoriban pénzért adtak, ám az évjáradékot nem kapta meg, mire visszatért northhollandi magányába, hogy ott bölcselkedjék, mégpedig épp akkortájt, amikor a nagy Galilei nyolcvan esztendős korában az Inkvizíció tömlöcében sínylődött, mivel kimutatta, hogy a föld mozog. Descartes korai halálát hibás diéta okozta; Stockholmban hunyt el, ellenséges tudósok között, s betegágya mellett egy olyan orvos állt, aki gyűlölte.[35]

Newton lovag pályafutása merőben másként alakult: nyolcvanöt évig élt, nyugalomban, tisztelettől övezve, mindvégig hazájában.

Nagy szerencséjére nemcsak hogy szabad országban született, hanem olyan korban is, amikor a skolasztikusok arcátlanságainak már véget vetettek, amikor egyedül az értelmet tisztelték, s a világ immár csak tanítványa lehetett, nem ellensége.

[35] Galilei 1642-ben halt meg, Descartes 1650-ben

Newton különös módon abban is ellentéte Descartes-nak, hogy hosszú élete során sohasem élt át szenvedélyeket, gyöngéd vonzalmakat, sohasem közeledett nőhöz: ezt attól az orvostól tudom, akinek karjai közt meghalt. Csodálhatjuk ezért Newtont, ám Descartes-ot sem szabad gáncsolnunk.

Az angol közvélemény azt tartja e két nagy filozófusról, hogy Descartes álmodozó volt, Newton bölcs.

Londonban roppant kevesen olvassák Descartes-ot, akinek művei csakugyan feleslegessé váltak, de Newtont is igen kevesen, minthogy megértéséhez rendkívül nagy tudás szükségeltetik; ennek ellenére róluk beszél az egész város; a francia érdemeiből semmit sem ismernek el, mindent az angolnak tulajdonítanak. Van, aki azt hiszi, hogy ha napjainkban elvetjük az űrtől való iszonyodás elméletét, ha tudjuk, hogy a levegőnek súlya van, ha távcsövet használunk, mindezt Newtonnak köszönhetjük. Angliában Newton olyan, mint a mondabeli Herkules: a tudatlanok a többi hérosz hőstetteit is neki tudajdonítják.

Fontenelle emlékbeszédének egyik londoni bírálata még azt az állítást is megkockáztatta, hogy Descartes nem volt nagy mértantudós. Akik így beszélnek, felettébb hálátlanok: Descartes attól a ponttól, ahol fellépésekor találta a mértant, épp oly nagy utat tett meg addig, ameddig továbbfejlesztette, mint utóbb Newton; elsőként fedezte fel, hogyan lehet görbékkel ábrázolni az algebrai egyenleteket. Geometriája, mely működésének köszönhetően napjainkban általánosan elterjedt, a maga korában olyan mély volt, hogy egyetlen professzor sem mert magyarázatába bocsátkozni, s Németalföldön egyedül Schooten, Franciaországban egyedül Fermat értette meg.

A mértan és invenció szellemét a fénytöréstanba is bevezette, amely keze alatt új tudománnyá lett, s ha tévedett valamiben, ez csak azzal magyarázható, hogy aki új földrészeket fedez fel, nem ismerheti fel nyomban e földrészek minden tulajdonságát; akik nyomába lépnek majd és termékennyé fogják művelni a földeket, ha másért nem, e felfedezéséért hálával tartoznak neki. Nem tagadom azonban, hogy Descartes minden más művében hemzsegnek a tévedések.

A mértan olyan kalauz volt, amelyet bizonyos értelemben ő maga alakított ki, s amely biztosan irányíthatta volna fizikai kutatá-

saiban, de Descartes végül elfordult ettől a kalauztól, s teljességgel a módszer szellemére hagyatkozott: filozófiája ekkor már nem volt egyéb, mint szellemes regény, amely legfeljebb a tudatlanok szemében tűnik valószerűnek. Tévedett a lélek természetének, az istenbizonyítékoknak, az anyagnak, a mozgás törvényeinek, a fény természetének megítélésében; elfogadta a velünk született eszmék tanát, új elemeket talált ki, egy világot teremtett, az embereket a maga képére gyúrta át, joggal mondják tehát, hogy Descartes embere valójában csak az ő embere, merőben más, mint a valóságos.

Metafizikai tévedéseiben odáig rugaszkodott, hogy azt állította, kétszer kettő csak azért négy, mert Isten így akarta. De nem túlzás azt mondanunk, hogy még botlásai is tiszteletre méltók: tévedett, de legalább módszeresen és következetesen tévedett; szétrombolta azokat a képtelen agyrémeket, amelyekkel kétezer éve bolondították a fiatalokat; megtanította okoskodni kortársait, sőt arra is, hogy fegyvereit ellene fordítsák; igaz, nem mindig fizetett jó pénzzel, de az is nagy eredmény, hogy leleplezte a hamis pénzt.

Nem hiszem, hogy filozófiáját csakugyan Newton filozófiájához lehetne mérni bármiben is; Descartes filozófiája kísérlet, a Newtoné remekmű; de aki megmutatta a helyes utat, talán felér azzal, aki később ezt az utat végigjárja.

Descartes visszaadta a látást a vakoknak: meglátták az ókori tudósok és az ő tévedéseit. Az út, amelyet feltárt, a végtelenbe vezet immár. Rohault kis könyve[36] egy ideig a fizika teljes leírásának számított, napjainkban valamennyi európai akadémia tanulmánygyűjteménye még csak nem is bevezetés a fizika rendszerébe: amikor mélyebbre ásnak, kiderül, hogy ez a meredély feneketlen. Most már azt kell megvizsgálnunk, vajon mit ásott ki Newton ebből a mélységből.

[36] *Traité de physique*, 1671.

TIZENÖTÖDIK LEVÉL

A tömegvonzás rendszeréről

Newton lovag felfedezései, amelyek világszerte ismertté tették nevét, a világ szerkezetével, a fénnyel, a mértani végtelennel foglalkoznak, végül pedig az időrenddel, amellyel pihenésképpen mulatta magát.

Elmondom (ha képes vagyok rá, szószaporítás nélkül) azt a keveset, amit e nagyszerű gondolatokból sikerült megértenem.

Világunk szerkezetével kapcsolatosan régóta vita folyik arról, hogy milyen erő mozgatja és tartja meg pályájukon a bolygókat, valamint arról, hogy mely erő hajtja le a testeket a föld felszíne felé.

Descartes rendszere, melyet halála óta sokat kommentáltak és igencsak módosítottak is, elfogadható magyarázatot látszott találni e jelenségekre, s ez a magyarázat márcsak azért is helyesnek tűnt fel, mert egyszerű és mindenki számára érthető. Ám a filozófusnak gyanakvással kell néznie azt, amiről azt hiszi, hogy könnyűszerrel megértette, akárcsak azt, amit nem értett meg.

A nehézkedés, a földre hulló testek gyorsuló esése, a bolygók körforgása pályájukon, tengelyük körüli forgásuk — ez mind mozgás, márpedig mozgás nem képzelhető el impulzus nélkül: tehát mindezeket a testeket valami meglökte. De mi lökte meg őket? A tér meg van töltve, tehát tele van valamilyen anyaggal, ami roppant finom anyag, minthogy nem is észleljük; világos továbbá, hogy ez az anyag nyugat felől kelet felé tart, minthogy valamennyi bolygó nyugat felől kelet felé sodródik. Így hát az egyik feltételezéstől a másik feltételezésig, az egyik valószínűségtől a másik valószínűségig jutva Descartes azt képzelte, hogy e finom anyagból hatalmas örvény képződik, s a bolygók ebben keringenek a nap körül; ezenfelül még egy önálló örvényt teremtett, amely a nagy örvényben úszik és mindennap körbejárja a bolygót. Elkészülvén ezzel, azt állította, hogy a nehézkedés ennek a naponkénti mozgásnak függvénye: ugyanis, mondja, a mi kis örvényünk körül keringő finom anyagnak tizenhétszer gyorsabban kell mozognia, mint a földnek, márpedig ha tizenhétszer gyorsabban mozog, mint a föld, centrifugális ereje szükségképpen jóval nagyobb, s ennek következtében

minden testet a föld felé taszít. Íme, a nehézkedés oka a karteziánus rendszerben.

De mielőtt kiszámították volna a finom anyag centrifugális erejét és sebességét, meg kellett bizonyosodni afelől, hogy ez az anyag valóban létezik-e, s feltéve hogy létezik, mint bebizonyították, még mindig tévedés, hogy oka lehetne a nehézkedésnek.

Minden jel arra mutat, hogy Newton végérvényesen szétfújta ezeket a nagy és kis örvényeket, azt is, amely a bolygókat a nap körül mozgatja, azt, is, amely egy-egy bolygót saját tengelye körül forgat.

Először is bebizonyítja az állítólagos kis földi örvényről, hogy fokozatosan el kellene vesztenie mozgását, bebizonyítja továbbá, hogy amennyiben a föld folyadékban úszik, ennek a folyadéknak éppoly sűrűnek kell lennie, mint amilyen sűrű a föld, s ha ez a folyadék csakugyan épp oly sűrű volna, minden testnek, amit megmozgatunk, igen nagy ellenállásba kellene ütköznie, vagyis ahhoz, hogy egy mindössze egy font súlyú testet felemeljünk, olyan hosszú emelőre volna szükségünk, mint a föld.

Ami a nagy örvények elképzelését illeti, az még alaptalanabb: létüket nem lehet összeegyeztetni Kepler törvényeivel, noha azok igazsága bebizonyított tény. Newton kimutatja, hogy annak a folyadéknak körmozgása, amelyben feltételezés szerint a Jupiter kering, éppúgy összeegyeztethetetlen a földet körülvevő folyadék körmozgásával, mint ahogy a Jupiter körmozgása is összeegyeztethetetlen a földével.

Bebizonyítja továbbá, hogy mivel valamennyi bolygó ellipszis alakú körmozgást ír le, s következésképp naptávolságkor jóval közelebb vannak egymáshoz, napközelségkor jóval távolabb vannak egymástól, a földnek például sokkal gyorsabban kellene forognia, amikor közelebb került a Vénuszhoz és a Marshoz, minthogy a folyadék, amely magával sodorja, ilyenkor sűrűbb, tehát sebesebbnek kell lennie, ám a föld mozgása éppen ekkor lassabb.

Bebizonyítja továbbá, hogy egyetlen égi anyag sem mozog nyugat felől kelet felé, minthogy az üstökösök a teret hol kelet felől nyugat felé, hol meg északról dél felé szelik át.

Végül, hogy ha lehetséges, még ennél jobban is tisztázza a kérdést, bebizonyítja, vagy legalábbis felettébb valószínűvé teszi,

mégpedig kísérletek segítségével, hogy a kitöltött tér lehetetlenség, s visszatér az űr fogalmához, amit Arisztotelész és Descartes kiparancsolt a világegyetemből.

Minekután ezekkel az érvekkel és sok más érvvel megcáfolta a kartezianizmus örvényeinek létezését, Newton lemondott arról, hogy valaha is felfedezhesse a természetnek azt a titkos alapelvét, amely egyszerre oka valamennyi égitest mozgásának és a földi nehézkedésnek. 1666-ban vidékre vonult vissza, Cambridge közelébe; egy szép nap kertjében sétálva, amikor egy fáról gyümölcsök hullottak a földre, hosszasan elgondolkodott a nehézkedésen, amelynek okát a filozófusok oly régóta mindhiába keresték, s amelyben az átlagember nem is gyanít titkot. Newton azt gondolta: „Bármilyen magasságból esnek is hemisphaeránkban ezek a testek, kétségkívül a Galilei által felfedezett gyorsulásnak megfelelően esnek, s az út, amit megtesznek, négyzete az időnek, amely alatt megtették. Az erő, amely a súllyal rendelkező testeket lefelé húzza, mindig azonos, csökkenése nem észlelhető, akár mélyen a föld méhébe hatolunk, akár a legmagasabb hegycsúcson állunk. Miért ne terjedhetne ez az erő egészen a holdig? s ha igaz, hogy odáig hatol, nem látszik-e felettébb valószínűnek, hogy ez az erő tartja meg pályáján és ez határozza meg mozgását? Mármost ha a hold ennek az elvnek engedelmeskedik, bármi legyen is az, nem ésszerű-e továbbá azt gondolni, hogy a többi bolygónak is az parancsol?

Márpedig ha létezik ilyen erő (ami egyébként bizonyított tény), a távolság négyzetével fordított arányban kell növekednie. Feladatunk tehát immár csak az, hogy megvizsgáljuk, milyen hosszú utat tesz meg egy közepes magasságból leejtett súlyos test, s milyen hosszú utat tenne meg ugyanannyi idő alatt az a test, amely a hold pályájáról esne le. Ahhoz, hogy ezt megtudjuk, mindössze a föld méreteit és a holdnak a földtől való távolságát kell ismernünk."

Így okoskodott Newton. Csakhogy akkoriban Angliában földgolyónkról szerfölött pontatlan méretek álltak rendelkezésre: azoknak a kormányosoknak hozzávetőleges becslésére hagyatkoztak, akik hatvan angol mérfölddel számítottak egy fokot, holott hetvennel kellett volna. Minthogy e téves számítás nem állt összhangban a következtetésekkel, amelyekhez Newton el akart jutni, elvetette gon-

dolatát. Egy közepes filozófus, akit csak hiúság vezérel, a föld méreteit valamiképpen mégis csak összeegyeztette volna rendszerével, Newton azonban inkább felhagyott tervével. De amikor Picard pontosan lemérte a földet, Franciaország dicsőségére megállapítván a meridiánvonalat, Newton visszatért eredeti gondolatához, s Picard számításai alapján eredményre is jutott. Csodálatosnak tartom, hogy egy kvadráns meg egy kis aritmetika segítségével ilyen nagyszerű igazságokat fedezett fel.

A föld kerülete százhuszonhárom millió kétszáznyolcvankilencezer hatszáz párizsi láb. Ebből az egyetlen adatból kikövetkeztethető a tömegvonzás egész rendszere.

Ismerjük a föld kerületének hosszát, a hold pályájának és e pálya átmérőjének adatait. A hold ezen a pályán huszonhét nap, hét óra és negyvenhárom perc alatt teszi meg körmozgását, tehát bizonyított tény, hogy a hold átlagos mozgásával percenként száznyolvanhétezer kilencszázhatvan párizsi lábat tesz meg, továbbá egy ismert tétel szerint bizonyított tény az is, hogy a központi erő, mely egy testet a hold magasságából leejtene, az első percben csak tizenöt párizsi lábbal ejtené le.

Mármost ha igaz az a szabály, mely szerint a testek a távolság négyzetével fordított arányban nehézkednek, gravitálnak, vonzzák egymást, s ha e törvénynek engedelmeskedve ugyanez az erő hat az egész természetben, akkor nyilvánvaló, hogy a föld hatvan és fél átmérőre lévén a holdtól, egy súlyos testnek az első pillanatban tizenöt lábat, az első percben pedig ötvennégyezer lábat kell esnie a föld irányában.

Márpedig egy súlyos test az első pillanatban csakugyan tizenöt lábat esik, az első percben csakugyan ötvennégyezer lábat; adva lévén, hogy ez a szám a tizenöttel megszorzott hatvan négyzete, a testek a távolság négyzetével fordított arányban nehézkednek, tehát a földi nehézkedés oka ugyanaz az erő, mint amely a holdat pályáján tartja.

Ha egyszer bizonyítást nyert, hogy a holdat a föld vonzza, amely önmozgásának középpontja, egyszersmind az is bizonyított tény, hogy a földet és a holdat a nap vonzza, mindkettőjük évenkénti mozgásának középpontja.

A többi bolygónak is ezt az általános törvényt kell követnie, s ha van ilyen törvény, a bolygóknak a Kepler felfedezte szabályok szerint kell mozogniok. A bolygók csakugyan pontosan engedelmeskednek ezeknek a szabályoknak és viszonylatoknak, tehát a gravitációs erő valamennyi bolygót a nap felé vonzza, így a mi bolygónkat is; végül, adva lévén, hogy minden test ellenhatása arányos a hatással, amely érte, bizonyos az is, hogy a földet is vonzza a hold, a napot pedig mindkettő, a Szaturnusz valamennyi holdját mind a négy, mint ahogy őket is a Szaturnusz, mind az ötöt a Szaturnusz, a Szaturnusz pedig valamennyit; bizonyos továbbá, hogy ugyanez a helyzet a Jupiter esetében, s hogy valamennyi bolygót vonzza a nap, a napot viszont azok vonzzák.

A gravitációs erő a testben rejlő anyag arányában hat: ezt Newton kísérletekkel bizonyította. Új felfedezésének köszönhetően világosság vált, hogy a nap, valamennyi bolygó középpontja, tömegüknek és távolságuknak megfelelő arányban vonzza őket. Ebből a megállapításból kiindulva Newton lépésről lépésre olyan ismeretekig jut el, amelyekről addig azt hitték, hogy nem az emberi értelem számára teremtették őket: ki meri számítani a nap és külön-külön mind a bolygók anyagának mennyiségét, s ezáltal bebizonyítja, hogy a mechanika alaptörvényei szerint valamennyi égitestnek szükségszerűen kell ott elhelyezkednie, ahol valójában van. A gravitáció törvényeinek alapelve egymagában érthetővé teszi az égitestek mozgásában mutatkozó látszólagos egyenlőtlenségeket. A hold változásai e tövények szükségszerű következményeiként jelennek meg, ezenfelül nyilvánvalóvá válik, miért tart tizenkilenc évig a holdcsomók körforgása, és a földcsomóké a térben miért huszonhatezer évig. A tengerapály és dagály ugyancsak a gravitáció egyszerű következménye. Az új telihold közelsége és a holdnegyedek távolodása, összefüggésben a nap hatásával, tökéletesen indokolja az óceán vizének emelkedését és süllyedését.

Miután nagyszerű elméletével megmagyarázta a bolygók pályáját és egyenlőtlenségüket, ugyanazon törvény kötőfékjével megzabolázta az üstökösöket is. Ez ősidők óta ismeretlen lobbanásokat, amelyektől rettegtek az emberek és amelyeken zátonyra futott a filozófia, amelyeket Arisztotelész a hold alá képzelt, Descartes pedig

a Szaturnusz fölé parancsolt, Newton végre valóságos helyükre utasította.

Newton bebizonyítja, hogy az üstökösök szilárd testek, amelyek a nap hatókörében mozognak, s oly körhagyó, a parabolához olyannnyira közelítő ellipszist írnak le, hogy némely üstökös körforgása több mint ötszáz évig tart.

Halley azt hiszi, hogy az 1680-as üstökös ugyanaz, mint amely Julius Caesar idejében tűnt fel az égen; ez az üstökös a többinél is világosabban bizonyítja, hogy az üstökösök kemény és átlátszatlan testek, mivel olyannyira megközelítette a napot, hogy mindössze korongjának egyhatodára volt tőle, következésképp kétezerszer olyan erős hő hevítette át, mint a legforróbb vasat. Az üstökös, ha nem átlátszatlan test, szükségképpen rövid idő alatt felolvadt és megsemmisült volna. Ekkoriban jött divatba, hogy a tudósok előre kiszámítsák az üstökösök pályáját. Jacques Bernoulli, a híres matematikus, rendszere segítségével arra a következtetésre jutott, hogy az 1680-as nevezetes üstökös 1719. május 17-én fog ismét feltűnni.[37] Május 17-én egyetlen csillagász sem feküdt le egész Európában, ám a nevezetes üstökös nem jelent meg az égen. Okosabb lett volna, ha biztosabb nem is, ötszázhetvenöt évet adni neki, míg ismét feltűnik. Egy angol mértantudós, Whiston,[38] aki legalább annyira képzelgő, mint amennyire tudós, komoly hangon kijelentette, hogy a vízözön idején egy üstökös jelent meg, az árasztotta el vízzel földgolyónkat; érthetetlen módon meglepődött, amikor kinevették. Az ókorban nagyjából úgy gondolkodtak, mint Whiston; azt hitték, hogy az üstökösök mindig valamilyen nagy földi szerencsétlenség előjelei. Newton épp ellenkezőleg azt feltételezi, hogy hatásuk felettébb jótékony, a belőlük kicsapó gőzök éltetik és táplálják a pályájuk során az üstökösökről leszakadó részecskéket magukhoz szívó bolygókat. Ez a nézet legalább valószínűbbnek látszik, mint az előző.

És ez még nem is minden: ha a gravitációs erő, a vonzóerő valamennyi égitesten hat, kétségtelenül hat ezeknek az égitesteknek

[37] *A. J. Bernoulli: Examen novi systematis cometarum* (1682).

[38] *Whiston: A new theory of earth* (1696) c. munkájának 1722-es kiadása tartalmazta a vízöntőről szóló fejezetet (The cause of the Deluge demonstrated).

minden egyes részére is; mert ha a testek tömegük arányában vonzódnak, ez csakis részeik mennyiségének arányában történhet, s ha a vonzóerő az egészben lakik, kétségkívül benne lakik a testek felében, negyedében, nyolcadában is, a végtelenségig; sőt, ha a vonzóerő nem volna egyforma minden részben, a földgolyó némelyik része mindig erősebben gravitálna, mint a többi, márpedig ez nem így történik; a gravitáció tehát az egész anyagban és az anyag legkisebb részecskéiben valóságosan létező erő.

Íme, ez tehát a vonzóerő, a nagy rugó, amely az egész természetet mozgatja.

Newton, miután kimutatta ennek az alaptörvénynek létezését, sejtette, hogy már annak neve is felháborodást fog kelteni; könyvének nem egy passzusában óvatosságra inti olvasóját a vonzóerő kérdésében, figyelmezteti, hogy hiba volna összetévesztenie az ókoriak okkult kvalitásával, elégedjék meg azzal, hogy minden testben működik egy központi erő, amely a mechanika megingathatatlan törvényei szerint a világ egyik sarkától a másik sarkáig hat a legközelebbi és legtávolabbi testekre.

Meglepő, hogy e nagy filozófus ünnepélyes kijelentései ellenére Saurin[39] és Fontenelle, akik maguk is kiérdemelték ezt az elnevezést, határozottan azzal vádolták Newtont, hogy a peripatetikus filozófia agyrémeit vallja: tette azt Saurin 1709-es akadémiai értekezésében, Fontenelle pedig éppenséggel Newton-emlékbeszédében.

Csaknem minden francia, tudósok és nem tudósok egyaránt, ezt a szemrehányást hajtogatják. Úton-útfélen ezt hallani: „Vajon miért nem az impulzió kifejezést használta Newton, ami is világosan érthető, a vonzóerő kifejezése helyett, ami érthetetlen?"

E bírálatokra Newton azt felelhette volna: „Először is az impulzió kifejezést semmivel sem értik jobban, uraim, mint a vonzóerőt, s ha nem fogják fel, hogy egy test miért törekszik egy másik test középpontja felé, azt sem tudják felfogni, hogy egy test milyen képességek következtében taszíthat egy másikat.

[39] *Saurin: Examens d'une difficulté considérable proposée par M. Huyghens contre le système cartésien sur la cause de la pesanteur* (1709).

Másodszor: nem mondhattam impulziót, minthogy ehhez tudnom kellett volna, hogy csakugyan valamely égi anyag taszítja előre a bolygókat; márpedig nemcsak hogy nem ismerek ilyen anyagot, de be is bizonyítottam, hogy ilyen anyag nem létezik.

Harmadszor: a tömegvonzás kifejezést csupán a természetben általam felfedezett ama hatás leírására használom, amely egy ismert elv biztos és kétségbevonhatatlan következménye, az anyagban rejlő tulajdonság; okát majd nálam leleményesebb tudósok fogják felfedezni, ha képesek lesznek rá."

Hát akkor mi újat tárt fel számunkra, erősködnek ellenfelei, s miért e rengeteg számítás, ha csupa olyat mond, amit maga sem ért?

„Felfedeztem (folytathatná Newton), hogy a központi erők mechanikájának következtében minden test anyagának arányában gravitál, hogy egyedül e központi erők mozgatják az égitesteket és az üstökösöket, mégpedig megadott arányok szerint. Bebizonyítottam, hogy a nehézkedésnek és mind az égitestek mozgásának más oka nem lehet, mert adva lévén, hogy a súlyos testek a központi erők kimutatott arányában esnek a földre, a bolygók pedig ugyanezen arányok szerint mozognak pályájukon, ha volna egy másik erő, amely ezekre a testekre hat, az szükségképpen vagy fokozná sebességüket, vagy eltérítené irányukat. Márpedig e testek mozgásának, sebességének, útirányának minden fokát bizonyítottan a központi erők hatása szabja meg, tehát lehetetlen, hogy más princípium is létezzék."

Legyen szabad még egy percig Newtont beszéltetnem. Nem volna-e jogos azt mondania: „Helyzetem merőben más, mint a régieké; ők, ha például azt látták, hogy a szivattyúban emelkedik a víz, kijelentették: » A víz azért emelkedik, mert iszonyodik az ürességtől «; én azonban annak az embernek helyzetében vagyok, aki elsőként figyelte meg, hogy víz emelkedik a szivattyúban, s azt, hogy e jelenség okát megmagyarázzák, másokra bízta. Az anatómus, aki elsőként állapította meg, hogy a kar az izmok összehúzódásának következtében mozog, vitathatatlan igazságra tanította meg az embereket; vajon kisebb hálával tartozunk-e neki, mert nem tudta, hogy miért húzódnak össze az izmok? Nem ismerjük a levegő rugalmasságának okát, de aki e rugalmasságot felfedezte, nagy szolgála-

tot tett a fizikának. Az a rugalmasság, amit én fedeztem fel, rejtettebb volt és egyetemesebb, így nekem nagyobb hálával tartoznak. Az anyag új tulajdonságát fedeztem fel, a Teremtő egyik titkát, hatásait pedig kiszámítottam és kimutattam: szabad-e belémkötni a név miatt, amire elkereszteltem?

Okkult kvalitásnak az örvényeket lehet mondani, minthogy létüket soha senki sem bizonyította be. A vonzás, épp ellenkezőleg, valóságos jelenség, hiszen kimutatják hatásait, kiszámítják arányait. Az ok oka pedig Isten kebelében rejlik."

Procedes hus et non ibis amplius.[40]

TIZENHATODIK LEVÉL

Newton optikájáról

A múlt század tudósai új világot fedeztek fel, s ezt az új világegyetemet márcsak azért is nehéz volt feltárni, mert nem is gyanították létezését. A legbölcsebb férfiak is úgy vélték, hogy vakmerőség még csak gondolni is arra, hogy kifürkészhetjük, milyen törvények szerint mozognak az égitestek, hogyan terjed a fény.

Csillagászati felfedezéseivel Galilei, számításaival Kepler, Descartes legalábbis *Dioptrikájával*, Newton pedig minden munkájában a világ rugóinak mechanizmusát tárta fel. A mértanban számításaikkal leigázták a végtelent. Az állatok vérkeringésének és a növények nedvkeringésének felfedezése megváltoztatta szemünkben a világ képét. A légszivattyú új létezési módot adott a testeknek; a teleszkóp segítségével közelebb kerültek szemünkhöz a tárgyak; végül pedig az, amit Newton a fény természetéről kimutatott, megannyi újdonság után is méltó az emberi kíváncsiság legmerészebb várakozásaihoz.

Antonio de Dominis[41] fellépéséig a szivárvány megmagyarázhatatlan csodának tűnt fel; ez a filozófus kimutatta, hogy a szivár-

[40] Jób 38, 11 (Eddig jöhetsz, de tovább nem!)

[41] A *De radiis visus et lucis in vitris perspectivis et iride tractatus* (Velence, 1611) c. mű szerzője.

vány az eső és a nap szükségszerű hatására születik meg. Descartes halhatatlan érdemet szerzett e természeti tünemény matematikai magyarázatával: kiszámította a fénynek az esőcseppekben történő visszaverődését és törését — ebben az éleselméjűségben volt akkor valami az isteni bölcsességből.

De mit mondott volna Descartes, ha bebizonyítják neki, hogy a fény természetét illetően tévedett? Hogy semmi oka sem volt gömböcske alakú testnek feltételezni, hogy tévedés, miszerint a fény a világegyetemben mindenütt jelen levő anyag, mely működéséhez csak a nap lökésére vár, mint ahogyan egy hosszú bot vége megmozdul, ha másik végét megtaszítják; hogy a fényt csakugyan a nap lövelli ki, s hogy végül nem egészen hét perc alatt jut el a naptól a földre, noha ezt az utat egy sebességét mindvégig megőrző ágyúgolyó csak huszonöt év alatt teszi meg.

Mennyire meghökkent volna, ha azt hallja: tévedés, hogy a test közvetlenül verődik vissza, lepattanva a test szilárd részeiről; tévedés, hogy a testek akkor áttetszők, ha nagyok a pórusaik; s hogy jön majd valaki, aki sorra kimutatja ezeket a paradoxonokat, és ügyesebben bont elemeire egyetlen fénysugarat, mint ahogy a legtapasztaltabb anatómus boncolja fel az emberi testet.

Ez az ember eljött. Newton egyetlenegy prizmával kimutatta, hogy a fény színes sugarak kötege, s hogy azok együttesen a fehér színt adják. Egy sugarat hét sugárra bont szét, amelyek egy vászondarabon vagy fehér papíron belső rendjük szerint helyezkednek el, egyik a másik alatt, egyenlőtlen távolságban; az első sugár tűzszínű, a második citromsárga, a harmadik sárga, a negyedik zöld, az ötödik kék, a hatodik indigókék, a hetedik lila; e sugarak, ha száz új prizmán szűrik is át őket, színűket sohasem változtatják, ahogyan egy megtisztított aranyrög sem változik az olvasztótégelyben. Fölös bizonyítékaképpen annak, hogy valamennyi alapsugár magában hordja azt, ami szemünkben színét adja, vegyünk például egy sárga fadarabot, tegyük a tűzszínű sugár elé, a fadarab nyomban tűzszínű lesz, tegyük zöld sugár elé, átveszi a zöld színt, és így tovább.

Mi tehát a színek oka a természetben? Semmi más, mint a testeknek az a hajlandósága, hogy bizonyos rend szerint verjék vissza a sugarakat, a többi sugarat pedig elnyeljék. Mi ez a titkos

hajlandóság? Newton kimutatja, hogy egyedül a testet alkotó részecskék vastagsága. És hogyan történik a visszaverődés? Régebben azt hitték, hogy a sugarak, akár a labda, visszapattannak a szilárd test felszínéről. Nem így van: Newton azt tanítja a meghökkent filozófusoknak, hogy a testek csak azért átlátszatlanok, mert pórusaik nagyok; hogy a fény ezekből a pórusokból verődik vissza szemünkbe; hogy minél kisebbek egy test pórusai, annál átlátszóbb a test; például a papír, ha száraz, visszaveri a fényt, de ha olajjal itatjuk át, átengedi, mert az olaj betöltvén a pórusokat, össze is zsugorítja őket.

Megvizsgálván a testek rendkívüli porozitását, s megállapítván, hogy minden rész és a részek minden részecskéje is porózus, Newton rámutat arra, hogy semmi sem bizonyítja, miszerint a világegyetemben bármilyen kicsiny kocka alakú szilárd anyag is volna: ily kevéssé tudja felfogni az emberi ész, hogy mi is az anyag.

Elemeire bontva a fényt, s éleselméjű felfedezései során megtalálva az alapszínekből álló szín megismerésének módszerét is, kimutatja, hogy az alapsugarak, ha prizmával szétválasztjuk őket, azért helyezkednek el ebben a sorrendben, mert ebben a sorrendben törnek meg; a fény sugarainak ezt az eladdig ismeretlen tulajdonságát, vagyis azt, hogy ebben a sorrendben törnek meg, tehát a sugarak egyenlőtlen törését, azt a sajátságot, hogy a piros kevésbé törik meg, mint a narancssárga, és így tovább, Newton fénytörőképességnek nevezi.

A legerősebben visszaverődő sugarak egyszersmind a legfénytörőképesebbek; ennek a felismerésnek alapján Newton kimutatja, hogy a fény visszaverődésének és törésének ugyanaz az oka.

E nagyszerű megállapítások azonban csak felfedezéseinek kezdetét jelentik; Newton megtalálta annak módszerét, hogy megfigyelhessük az állandóan ide-oda sugárzó, a fényt az útjában álló részecskék vastagságának arányában továbbító vagy visszaverő fény vibrálásait és lökéseit; odáig merészkedett, hogy kiszámítsa, milyen vastagnak kell lenniök a levegőrészecskéknek két egymásra állított üveg között, ha az egyik lapos, a másik pedig domború az egyik oldalán, amennyiben azt akarjuk, hogy továbbítsák vagy visszaverjék a fényt, illetve egy-egy színt képezzenek.

E kombinációk segítségével Newton kiszámítja, hogy a fény milyen arányokban hat a testekre, a testek milyen arányokban hatnak a fényre.

Olyannyira tisztában volt a fény tulajdonságaival, hogy azt is megállapította, melyek a korlátai a távcső látásunkat növelő és segítő képességének.

Nemes bizakodásában, ami igencsak bocsánatos bűn, ha figyelembe vesszük, hogy milyen lelkesedésre késztették a jószerivel általa felfedezett tudomány első lépései, Descartes azt remélte, hogy távcsővel olyan parányi tárgyakat is szemügyre tudunk majd venni a bolygókon, mint amilyeneket a földön látunk.

Newton bebizonyította, hogy a távcsövet éppen a fénytörés és a fénytörőképesség miatt nem lehet tovább tökéletesíteni, hiszen az, közelebb hozván a tárgyakat, kiküszöböli az alapszíneket; kiszámította a vörös és kék sugarak távolságát a látcsőben, s olyan jelenségeket vetve alá bizonyítási eljárásnak, amelyeknek addig még a létezését sem gyanították, megvizsgálta, hogy melyik egyenlőtlenségnek oka a lencse alakja, melyiknek a fénytörőképesség. Megállapítja, hogy ha az egyik oldalán domború, másik oldalán lapos távcső tárgylencséjének lapos oldalát fordítjuk a tárgy felé, a lencse konstrukciójából és helyzetéből következő hiba ötezerszer kisebb, mint a fénytörésből következő hiba; a távcsövet tehát nem a lencse alakja miatt nem lehet tökéletesíteni, — maga a fény anyaga ludas.

Ezért szerkesztett Newton olyan távcsövet, amely a visszaverődés, nem pedig a törés segítségével hozza közelebb a tárgyakat. Ilyen újfajta távcsövet készíteni roppant nehéz, bánni is bajos vele, de Angliában azt mondják, hogy egy visszaverődéssel működő öt lábnyi távcső teljesítőképessége épp annyi, mint egy száz lábnyi rendes messzelátóé.

TIZENHETEDIK LEVÉL

A végtelenről és az időrendről

A végtelen labirintusának és mélységeinek új birodalmát is Newton tárta fel: neki köszönhetjük a fonalat, amelynek segítségével kiismerhetjük magunkat benne.

Ám Newton e döbbenetesen új felfedezésének is Descartes az előfutára: geometriája óriási lépésekkel haladt a végtelen felé, bár a peremén megtorpant. Wallis volt az első, a múlt század közepén, aki egy törtet örökös osztással végtelen sorra bontott.[42] Mynheer Brounker e sor segítségével négyszögesítette a hiperbolát. Mercator e négyszögesítés bizonyítását is elvégezte. Nagyjából akkoriban, huszonhárom éves korában dolgozta ki Newton azt az általános módszert, amelynek alapján minden görbével elvégezhető az, amit nem sokkal előtte a hiperbolán próbáltak ki.

Ezt a módszert, vagyis azt, hogy a végtelent minden téren algebrai számításnak vetik alá, differenciálszámításnak nevezik, avagy fluxióknak, illetve integrálszámításnak. E tudomány abban áll, hogy pontosan megszámoljuk és megmérjük azt, aminek még felfogni sem tudjuk létezését.

Mert nem gondolná-e, hogy lóvá akarják tenni, ha azt mondaná valaki, hogy vannak végtelenül hosszú vonalak, amelyek végtelenül kis szöget zárnak be?

Hogy egy egyenes, amely csak addig egyenes, amíg véges, végtelenül kicsit módosítva irányán végtelen görbévé alakul át; hogy egy görbe végtelenül kevésbé görbe vonallá változhat?

Hogy vannak végtelen négyzetek, végtelen köbök és végtelen végtelen-sorok, amelyeknek utolsó előtti tagja semmi az utolsóhoz képest?

Mindez, noha első pillantásra teljes esztelenségnek tűnik fel, valójában az emberi szellem sokoldalúságának és kifinomultságának eredménye, egyszersmind annak a módszere, hogy eladdig ismeretlen igazságokhoz jussunk el.

Mi több, ez a merész építmény egyszerű gondolatokon alapul. A feladat mindössze annyi, hogy megmérjük egy négyzet átlóját, kiszámítsunk egy görbe által határolt területet, megtaláljuk a négyzetgyökét egy olyan számnak, amelynek a közönséges számtanban nincs négyzetgyöke.

Végül is e számos végtelenen nem szabad jobban meglepődnünk, mint azon a jól ismert megállapításon, hogy egy kör és egy

[42] Az *Arithmétique des infinis* (1655) c. művében.

érintő közé mindig görbét húzhatunk, vagy azon, mely szerint az anyag mindig osztható. E két igazság régóta be van bizonyítva, noha ez nem érthetőbb, mint mind a többi.

Már jóval Newton előtt is sokat vitatkoztak e nevezetes számításon. Németországban Leibnizet tekintették ama differenciálok felfedezőjének, amelyeket Newton fluxióknak nevez, Bernoulli azt állította, hogy ő dolgozta ki az integrálszámítás módszerét, az első felfedezés érdeme azonban Newtoné, a többieknek csupán az a dicsőség jutott, hogy ingadozásra bírták az embereket tulajdon tanaik és az ő tanai között.

Így vitatták el Harvey-től a vérkeringés, Perrault-tól a nedvkeringés felfedezését. Hartsoeker és Leeuwenhoek egymástól vitatta el annak érdemét, hogy melyikük figyelte meg előbb azokat a parányi férgeket, amelyekből vagyunk. Ugyancsak Hartsoeker azt állította, hogy ő és nem Huygens fedezte fel, hogyan lehet új módszerrel kiszámítani az állócsillagok távolságát. Hogy a rulettet melyik filozófus találta fel, még nem tudjuk. De bármi is az igazság, Newton a végtelen geometriájának segítségével nagyszerű felismerésekhez jutott el.

Végül szólnom kell egy másik munkáról, amely hozzáférhetőbb az emberek számára, de ugyancsak magán viseli annak a kutató szellemnek jegyét, mely Newton minden vizsgálódását jellemezte: olyan időrend ez, mely merőben új, mert Newton, bármihez kezdett hozzá, minden téren szükségképpen megváltoztatta a korábbi közfelfogást.

Minekutána már sokféle káoszt sikerült szétfoszlatnia, Newton a történelemmel összekeveredett régi mondák zűrzavarában is némi fényt akart deríteni, s igyekezett valamilyen időrendet kialakítani, ha bizonytalant is.[43] Minden család, város, nemzet minél régebbinek iparkodik feltüntetni eredetét; az egykori történetírók mit sem törődtek a dátumok jelzésével; a könyvek hajdan ezerszer kevésbé voltak elterjedve, mint napjainkban, következésképp kevesebb bírálat is érte őket, büntetlenebbül csaphatták be olvasóikat; s mivel

[43] *Brevia chronica* (1725), *Chronologia veterum regnorum emendata* (1728) c. műveiben.

nyilvánvaló, hogy bizonyos eseményeket csak feltételeztek, felettébb valószínű, hogy feltételeztek időpontokat is.

Newton úgy vélte, hogy a világ mintegy ötszáz évvel fiatalabb, mint amilyennek a kronológusok mondják: ezt az elméletét a természet rendes menetére és csillagászati megfigyelésekre alapozza.

A természet menetén ebben a vonatkozásban egy-egy emberi nemzedék élettartamát kell értenünk. Ezt a bizonytalan számítási módszert először az egyiptomiak alkalmazták. Amikor meg akarták írni történelmük kezdetét, háromszáznegyvenegy nemzedéket számoltak Menesztől Szetonig, s pontos dátumokkal nem rendelkezvén, száz évre becsültek három nemzedéket, tehát tizenegyezerháromszáznegyven évet számítottak Menesz uralkodásától Szeton uralmáig.

A görögök, mielőtt bevezették az olimpiászok módszerét, az egyiptomiak eljárását követték, de egy-egy nemzedék élettartamát negyven évre emelték föl.

Ám az egyiptomiak és a görögök tévedtek számításaikban. Mert igaz ugyan, hogy a természet általános rendje szerint három nemzedék körülbelül száz-százhúsz évig él, ám a számításhoz az volna szükséges, hogy ennyi idő alatt három király uralkodjék. Márpedig nyilvánvaló, hogy az emberek általában tovább élnek, mint ameddig a királyok uralkodnak; így aki pontos dátumok nélkül akarna történelmet írni, s tudná, hogy egy nemzeten kilenc király uralkodott, alaposan tévedne, ha e kilenc királyra háromszáz évet számítana. Egy-egy nemzedék körülbelül harminchat évig él, egy-egy király körülbelül húsz évig uralkodik, egyik a másikat követve. Vegyük például a harminc angol királyt Hódító Vilmostól I. Györgyig: hatszáznegyvennyolc évig uralkodtak; ha ezt elosztjuk harminccal, egy-egy királyra huszonegy és fél éves uralkodás esik. Franciaországban hatvanhárom király uralkodott, egymást követve, kiki mintegy húsz-húsz évig. Íme, a természet rendes menete; a régiek tehát tévedtek, amikor az uralkodások idejét általában egyenlőnek tekintették a nemzedékek élettartamával; túlontúl hosszú időt számítottak, számításukat tehát jogos némileg csökkenteni.

A csillagászati megfigyelések még jobban alá látszanak támasz-

tani filozófusunk gondolatmenetét: amikor a maga terepén hadakozik, még erősebbnek mutatkozik, mint máskor.

Mint tudja, Uram, évenkénti mozgásán kívül, amely nyugat felől kelet felé irányulva egy év alatt sodorja körbe a nap körül, a föld egy másik külön körforgással is rendelkezik, ám erről a legutóbbi időkig mit sem tudtunk. A föld pólusai roppant lassan visszafelé mozognak, kelet felől nyugat felé, minek következtében helyzetük nem mindig felel meg az égi pontoknak. Ez az észrevehetetlen eltérés egy év alatt meglehetősen nagy eltolódássá összegződik, s hetvenkét év alatt a különbség már egy fok, vagyis az egész év háromszázhatvanad része. Így tehát hetvenkét év múlva a tavaszi napéjegyenlőségi pontokon áthaladó legnagyobb kör, amely egy adott állócsillagot metszett át, egy másik állócsillagot fog metszeni; ebből következik, hogy a nap ma már nem az égnek azon a részén helyezkedik el, ahol Hipparkhosz korában a Kos állt, hanem abban a zónában, ahol a Bika, az Ikrek pedig ott, ahol akkoriban a Bika. Valamennyi égi jegy helyet változtatott; ennek ellenére ugyanúgy beszélünk, mint az ókoriak, azt mondjuk, hogy a nap tavasszal a Kos jegyében van, s mondjuk ezt épp oly leereszkedő magabiztossággal, ahogy a nap forgásáról beszélünk.

Hipparkhosz volt az első görög, aki megfigyelte, hogy a csillagképek a napéjegyenlőségek viszonylatában némiképp megváltoznak, illetve átvette ezt a megfigyelést az egyiptomiaktól. A filozófusok e mozgást a csillagoknak tulajdonították, mivel akkoriban el sem tudták képzelni a föld efféle körmozgását, s azt hitték, hogy a föld teljességgel mozdulatlan. Eget teremtettek tehát, amelyre felaggatták mind a csillagokat, az égnek pedig önmozgást tulajdonítottak, melynek következtében az kelet felé halad, míg a csillagok mind kelet felől nyugat felé járják mindennapi útjukat. E tévedést újabb, jóval lényegesebb tévedéssel tetézték: azt hitték, hogy az állócsillagok állítólagos ege száz évenként egy évvel halad kelet felé; csillagászati számításaik tehát épp oly hibásak voltak, mint fizikai rendszerük. Egy csillagász például akkoriban azt mondta volna: „A tavaszi napéjegyenlőség egy bizonyos megfigyelő korában egy bizonyos jegyben, egy bizonyos csillagban volt; e megfigyelő korától napjainkig a napéjegyenlőség két foknyi utat tett meg, márpedig két fok

kétszáz évnek felel meg, tehát az a bizonyos megfigyelő kétszáz évvel előbb élt, mint én." Bizonyos, hogy a csillagász, aki így okoskodott, pontosan ötvennégy évet tévedett. A régiek, kétszeresen is csalatkozva, ezért gondolták, hogy a világ nagyéve, vagyis az egész égbolt körforgása, körülbelül harminchatezer évig tart. A maiak azonban tudják, hogy a csillagok egének ez a képzeletbeli körforgása nem egyéb, mint a föld pólusainak körforgása, ami is huszonötezerkilencszáz év alatt megy végbe. Nem érdektelen megjegyeznünk, ha csak röviden is, hogy Newton, meghatározván a föld alakját, meggyőzően magyarázta e körforgás okát.

Mindennek tisztázása után már csak az van hátra, hogy az időrendet rögzítendő megvizsgáljuk, vajon a napéjegyenlőségi pontokon áthaladó legnagyobb kör ma melyik csillagon keresztül metszi tavasszal az ekliptikát, s vajon nem akad-e egy ókori szerző, aki megemlítette, hogy az ő korában az ekliptikát milyen ponton metszette ez a legnagyobb kör.

Alexandriai Kelemen elbeszéli, hogy Khiron, aki részt vett az argonauták utazásában, e nevezetes vállalkozás közben megfigyelte a csillagképeket, s a tavaszi napéjegyenlőséget a Kos, az őszi napéjegyenlőséget a Mérleg, a nyári napfordulatot a Rák, a téli napfordulatot a Bak közepén látta.

Jóval az argonauták útja után, egy évvel a peloponnészoszi háború előtt Meton megfigyelte, hogy a nyári napfordulat pontja a Rák nyolcadik fokára esett.

Mármost az állatöv minden jegye harminc fokból áll. Khiron idejében a napfordulat a jegy felére esett, vagyis a tizenötödik fokra; egy évvel a peloponnészoszi háború előtt a nyolcadik fokon állt, tehát hétszer hetvenkét évet, vagyis ötszáznégy évet késett, nem pedig hétszázat, ahogyan a görögök mondják; ilymódon, összehasonlítva az ég mai képét akkori képével, megállapíthatjuk, hogy az argonauták útját körülbelül kilencszáz évvel és nem ezernégyszáz évvel Krisztus előttre kell tennünk, következésképp a világ mintegy ötszáz évvel fiatalabb, mint régebben gondolták. Ezáltal minden korszak közelebb kerül hozzánk, később történt minden, mint mondják. Nem tudom, vajon sikert fog-e aratni ez az ötletes rendszer, vajon az emberek hajlandók lesznek-e e gondolatmenet alapján

megreformálni a világ időrendjét; a tudósoknak talán az lesz a véleményük, nagy túlzás volna elismerni, hogy egyetlen ember tökéletesítette a fizikát, a mértant és a történelmet: olyan egyetemes egyeduralom volna ez, amelyet bajosan tűr el az emberi hiúság; s csakugyan, amikor igen nagy tudósok támadták Newtonnak a vonzóerővel kapcsolatos tanait, mások kronológiai rendszerének rontottak neki. Az idő, noha az volna a dolga, hogy eldöntse, ki győzött, talán még bizonytalanabb kimenetelűnek fogja mutatni a vitát.

TIZENNYOLCADIK LEVÉL

A tragédiáról[44]

Az angoloknak, akárcsak a spanyoloknak, már akkor is volt színházuk, amikor a franciák még vásári csepűrágókat bámultak. Shakespeare, akit az angolok Corneille-ének tekintenek, nagyjából Lope de Vega korában állt dicsősége tetőfokán; ő teremtette meg a színházat; erőteljes és termékeny szellem volt, természetes és fenséges, jó ízlés azonban szikrányi se szorult műveibe, és fogalma sem volt a szabályokról. Merészen hangzik, amit mondani fogok, de igaz: az angol színházat Shakespeare erényei veszejtették el; tragédiának mondott szörnyűséges bohózataiban oly gyönyörű jelenetek, oly nagy és félelmetes jelenetek találhatók elszórva, hogy darabjai mindig nagy sikert arattak. Az idő, amely egyedül biztosíthatja egy ember hírnevét, előbb-utóbb hibáit is tiszteletreméltónak mutatja. Shakespeare bizarr és hatalmas gondolatainak jó részét napjainkban, kétszáz év múlva, nagyszerűnek tartják; csaknem valamennyi modern író utánozni próbálja, ám azt, amit Shakespeare-nél megtapsoltak, náluk kifütyülik, s mint gondolhatja, e hajdani író annál nagyobb becsben áll, minél jobban lenézik a moderneket. Mégsem

[44] Voltaire a tragédia témáját hasonló szellemben tárgyalja a *Questions sur l'Encyclopédie* „A drámai művészetről" c. cikkében, a *Dissertation sur la poésie épique*-ben és a *Brutus* c. tagédiájához írt 1730-as bevezetőjében: *Discours sur la tragédie*.

mondja senki, hogy helytelen követni: utánzóinak kudarcából csak arra következtetnek, hogy utánozhatatlan.

Mint tudja, *A velencei mór* című megható tragédiájában a férj nyílt színen megfojtja feleségét, s a szegény asszony, miközben fojtogatják, azt kiáltozza, hogy ártatlanul hal meg. Bizonyára azt is tudja, hogy a *Hamlet*ben a sírások, miközben a sírgödröt ássák, isznak, vidám dalokat énekelnek, mesterségükhöz illő hangon tréfálkoznak a kihantolt koponyákon; de az alighanem meg fogja lepni, hogy e sületlenségeket még II. Károly uralkodásának idejében is utánozták, noha ez az idő a pallérozottság kora volt, a szépművészetek aranykora.

A megóvott Velence című színművében Ottway, amikor Bedmar márki összeesküvésének szörnyűségeit festi, e borzalmak közepette föllépteti Antonio szenátort és Nakit, a kurtizánt. Antonio, az öreg szenátor, úgy ugrabugrál a kurtizán körül, mint egy agyalágyult, impotens, vén kéjenc: bikát és kutyát utánoz, beleharap szeretőjének lábikrájába, az meg rugdossa és korbáccsal veri. Ottway színművéből kihúzták a hitvány csőcselék mulattatására szánt bohóckodásokat, Shakespeare *Julius Caesar*jában azonban bennehagyták azoknak a római csizmafoltozóknak és vargáknak tréfáit, akik Brutusszal meg Cassiusszal együtt lépnek színre. Ottway sületlenségei ugyanis modernek, a Shakespeare-éi régiek.

Bizonnyal sajnálja, hogy azok, kik mind ez ideig az angol színházról írtak, s kivált a híres-nevezetes Shakespeare-ről, csak hibáit hánytorgatják fel, de senki sem fordította le azokat a nagy hatású passzusokat, amelyeknek kedvéért minden fogyatékosságát meg kell bocsátanunk. Amire azt mondhatom, hogy roppant könnyű prózában felsorolni egy költő tévedéseit, ám igencsak nehéz lefordítani legszebb sorait. Azok a fűzfapoéták, akik kitűnő írók kritikusainak csapnak fel, köteteket kompilálnak: szívesebben vennék két oldalt, amelyből kitetszik a szöveg némely szépsége; mert a jó ízlésű emberekkel együtt mindig azt fogom vallani, hogy Homérosz és Vergilius tizenkét sorából többet lehet okulni, mint e két nagy emberről írt valamennyi bírálatból.

Megkíséreltem lefordítani néhány verset a legjobb angol költőktől: íme, egy Shakespeare-részlet. Kérem, kegyelmezzen a máso-

latnak az eredeti kedvéért, s valahányszor fordítást olvas, sohase feledkezzék meg arról, hogy csupán gyenge nyomatot lát egy gyönyörű képről.

A *Hamlet* egyik közismert monológját választottam, mely ezzel a sorral kezdődik:

To be, or not to be, that is the question.[45]

Hamlet dán királyfi beszél:

Megállj; s dönts, merre mégy, egy pillanat elég,
S élted halálba tár és semmibe a lét.
Kegyetlen istenek! vagytok? erős legyek;
Aggjak oly kéz alatt, mely engem sérthetett,
Tűrjem sorsom? legyen véged már, balszerencse?
Ki vagyok? Álljt ki mond? És a halál mi lenne?
Így végzik bajaink, ez egy szál menedékem;
Sok zaklatás után álmon jő pihenésem;
Elalszunk, s nincs világ; de hátha szörnyüségre
Ébreszt az álmaink édes következése!
Ijesztgetnek, hogy e rövid életet itt
Majd odatúl örök kínjaink követik.
Halál! rém-pillanat! Hallván csak nevedet,
A szív örökvalód iszonyától remeg.
S ha nem volnál? e lét nem lenne tűrhetetlen?
Képmutató papok hozsannáznak szünetlen,
S vár álnok kedvesed: hitványságát dicsérjed;
Szolgálj hajbókolón bűnök miniszterének;
És csüggedt lelkedet mutogasd mindenütt,
Hol hűtlen álbarát közönye szíven üt?
Édes vagy így, halál! de jaj, túl szertelen,
S az aggály visszafog, megálljt mond hirtelen;
Kezünkben még imént az üdvhozó gyilok,
S hősből mégis leszünk keresztény habozók etc.

Ne gondolja, hogy szóról szóra adtam vissza az angol szöveget; jaj annak a fordítónak, aki betű szerint ülteti át az eredetit, s minden

[45] Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés.

egyes szót lefordítva elsikkasztja értelmét. Ilyen esetben joggal mondhatjuk, hogy a betű öl, a szellem éltet.

Íme, még egy részlet egy híres angol drámaíró, Dryden színművéből. Dryden, aki II. Károly korában élt, termékenyebb költő volt, mint amilyen biztos ítéletű: hírneve fényesebben ragyogna, ha műveinek csak tizedrészét írta volna meg; legnagyobb hibája azonban az, hogy egyetemességre törekedett.

A részlet így kezdődik:

When I consider life, t'is all a cheat.
Yet fool'd by hope, men favour the deceit.[46]

Nézed s csalásnak látod életed.
De vársz, remény hadd csalná szívedet.
Tervével bánatot hurcol a balga lény,
Vágyával tévedést, hibbant ígéretet.
Szorongat a jelen, örömünk csak remény,
Nem élünk sohasem, várunk csak életet.
Holnap, mondjuk, ami vágyunk — beteljesül;
S jön a holnap, s a gond még jobban ránk terül.
Ó, rémes tévedés! emésztődnénk tovább?
Senki se kezdené újra, mi volt, e létet:
Átkozzuk hajnalunk első pillanatát;
S hátha meghozza még, várjuk az éjszakát,
Meg, mit szebb napjaink oly hívsággal igértek etc.

Az angol tragédiaírók mindeddig e kiszakított részletekkel tűntek ki: műveik egésze többnyire nyers, idegen tőlük a pallérozottság, a rend, a valószerűség, ám az éjszaka sötétjében olykor káprázatos fények gyúlnak. Stílusuk túlontúl fellengzős, természetellenes, túlontúl utánozza az ázsiai dagályossággal átitatott héber írókat, bár, mi tagadás, a képekben bővelkedő stílus gólyalábai, amelyeken az angol nyelv libeg, a szellemet is igen magasra emelik, még ha e stílus járása egyenetlen, szabálytalan is.

[46] *Dryden, John* (1630—1700).

Az első angol, aki ésszerű és első sorától az utolsóig választékos darabot írt, a híres Addison. *Uticai Cato* című drámája a dikció és a költői szépség tekintetében valóságos remekmű. Cato szerepe nézetem szerint jóval tökéletesebb, mint Corneille *Pompeius*ának Corneliája, minthogy Catóban semmi dagály sincs, míg Cornelia, aki egyébként is felesleges szereplője a tragédiának, olykor már-már zavarosan szónokol. Addison Catója véleményem szerint a világ egész színpadi irodalmának legszebb szerepe, ám a színmű többi alakja nem méltó hozzá, s a kitűnően megírt művet eltorzítja a hideg szerelmi történet: oly unalmas, hogy agyoncsapja a darabot.

Az a szokás, hogy egy színmű minden kis részletét szerelemmel kell megtölteni, 1600 körül terjedt át Párizsból Londonba, szalagjainkkal és parókáinkkal együtt. A nők, akik itt ékességei a színházi előadásoknak, nem tűrik, hogy a színpadon másról is szó essék, mint szerelemről. A bölcs Addison engedékenyen korának szokásaihoz és erkölcseihez hajlította szigorú jellemét, s a siker kedvéért elrontott egy remekművet.

Addison fellépése óta a színművek szabályosabbak, a közönség igényesebb, az írók korrektebbek és kevésbé merészek. Az új darabok, amelyeket láttam, roppant ügyesek, de hidegek. Úgy látszik, az angolok mindeddig csak szabálytalan szépségekre képesek. Shakespeare ragyogó szörnyetegei ezerszer nagyobb sikert aratnak, mint a modern józanság. Az angolok költői géniusza, legalábbis napjainkig, természet nevelte, terebélyes fára hasonlít, amely vaktában terjeszti szét száz meg száz ágát, s egyenlőtlenül, de erőteljesen növekszik; ha erőszakot teszel természetén, s a marlyi park fáinak mintájára nyesegeted, elpusztul.

TIZENKILENCEDIK LEVÉL

A vígjátékról

Nem tudom, hogy De Muralt, a *Levelek az angolokról és a franciákról* bölcs és szellemes írója, a vígjátékról szólva hogyan elégedhetett meg azzal, hogy egy Shadwell nevű komédiaírót bírálgasson. Ezt az írót a maga korában igen kevésre becsülték; nem a

műveltebb közönség költője volt, darabjait, amelyeket a nép egy-két előadáson megtapsolt, a jó ízlésű emberek lenézték; e vígjátékok egyébként igencsak hasonlítottak azokhoz a francia darabokhoz, amelyek vonzzák a tömeget és felháborítják az olvasókat. Az efféle darabokról joggal mondták: *Tout Paris les condamne et tout Paris les court.*[47]

De Muralt-nak nézetem szerint feltétlenül szólnia kellett volna egy akkoriban még élő kitűnő íróról, Wicherleyről, aki, mint mindenki tudta, hosszú ideig II. Károly leghíresebb kedvesének szeretője volt. Wicherley, aki egész életében a legelőkelőbb társaságban forgott, nagyszerűen ismerte annak minden bűnét és nevetséges vonását, s határozott ecsetvonásokkal, igaz színekkel ábrázolta.

Egyik darabjának[48] embergyűlölője Molière nyomán született. Wicherley hősének vonásai erőteljesebbek és merészebbek, mint a mi embergyűlölőnké, de nem olyan árnyaltak és választékosak. Az angol író korrigálta Molière darabjának egyetlen hibáját: ez pedig a cselekmény és érdekesség hiánya; az angol vígjáték érdekes, cselekménye ötletes, igaz, a mi ízlésünkhöz mérten túlontúl vakmerő. A főhős egy becsületes, nyílt természetű hajóskapitány, aki megveti az emberi nemet; okos és őszinte barátjára gyanakvással néz, kedvesét, aki gyöngéden szereti, pillantásra sem méltatja, viszont teljességgel megbízik egy hitszegő barátjában, aki minden porcikájában becstelen ember, s szenvedélyesen szeret egy kacér és álnok nőt: meg van győződve róla, hogy ez a nő valóságos Pénelopé, a hitszegő barát valóságos Cato. Amikor hadba vonul a hollandusok ellen, pénzét, ékszereit, egész vagyonát erre a derék nőre bízza, magát a nőt pedig erre a hűséges barátjára, akire, véli, feltétlenül számíthat. Őszintén becsületes barátja, akiben csöppet sem bízik meg, eközben vele együtt hajóra száll, s barátnője, akit pillantásra sem méltatott, apródnak öltözve ugyancsak elkíséri, ám a kapitány az egész hadjárat alatt észre sem veszi, hogy nő rejtőzik az álruhában.

A kapitány, kinek hajója elsüllyedt egy ütközetben, visszatér Londonba: se hajója, se pénze, semmi támasza, de vele tart apródja

[47] Párizs ítéli őket s Párizs hajszolja meg. — Tandori Dezső fordítása.
[48] *The plain dealer.*

és barátja, noha fogalma sincs róla, hogy az egyik barátságot, a másik szerelmet táplál iránta. Egyenesen a nők gyöngyéhez siet, arra számítva, hogy az hűségesen vár rá pénzesládikájával, ám a nő időközben feleségül ment a derék gazfickóhoz, akire rábízta: pénzét és ékszereit épp oly kevéssé őrízték meg számára, mint a többi kincset. Kapitányunk képtelen elhinni, hogy egy tisztességes nő ilyen aljasságot követett el; hogy még jobban meggyőzze a helyzetről, az erényes hölgy beleszeret a kis apródba, s erőszakoskodni kezd vele. De mivel egy színműben az igazságnak kell győzedelmeskednie, az erénynek pedig el kell nyernie méltó jutalmát, a kapitány végül ruhát cserél az apróddal, a hűtlen asszonnyal hál, felszarvazza galád barátját, aztán leszúrja, visszaszerzi pénzét és ékszereit, majd feleségül veszi az apródot. A darabot Wicherley megspékelte még egy házsártos öreg grófnővel is, a kapitány örökké pörösködő rokonával: nem láttam még színpadon mulatságosabb nőszemélyt, színesebb figurát.

Wicherley még egy darabot írt Molière témájából; ez a vígjáték épp ilyen furcsa és merész: egyfajta *Nők iskolája.*[49]

A vígjáték főhőse nagy szoknyavadász, a londoni férjek réme, aki még jobban bebiztosítandó magát, azt a hírt terjeszti, hogy legutóbbi betegsége során az orvosok eunuchhá operálták. Reputációjában bízva a férjek most már sorra rábízzák feleségüket, s a szegény fickó a bőség zavarában alig tud választani közülük; végül egy roppant ártatlan és roppant temperamentumos parasztasszonynál köt ki, akinek jóhiszeműsége, amellyel férjét felszarvazza, százszor inkább ínyére van a szoknyavadásznak, mint a legraffináltabb hölgyek minden kajánsága. A darab, ha úgy tetszik, nem a jó erkölcsök iskolája, de csakugyan iskolája a szellemnek és az igazi komikumnak.

Egy bizonyos Vanbrugh lovag még mulatságosabb, bár kevésbé ötletes vígjátékot írt. A lovag nagy kéjenc volt, ezenfelül építész és költő; azt mondják, úgy írt, ahogyan épített: kissé darabosan. Ő építette a híres blenheimi kastélyt, szerencsétlen hoechstaedti csatánk e nyomasztó és maradandó emlékművét. Ha a lakosztályok

[49] *The country life* (A vidéki élet).

csak olyan nagyok lennének, mint amilyen vastagok a falak, a kastélyt máris kényelmesnek mondhatnánk.

Mint Vanbrugh sírfeliratában olvasható, az emberek azt kívánták, hogy ha már oly rettenetesen megterhelte, ne legyen neki könnyű a föld.

A lovagot, aki az 1701-es háború előtt körutazást tett Franciaországban, a Bastille-ba zárták, és jó ideig ott is őrizték, anélkül, hogy valaha is megtudta volna, mivel érdemelte ki kormányunktól a megtiszteltetést. A Bastille-ban egy vígjátékot írt; nézetem szerint felettébb különös, hogy e darabban egyetlen rossz szó sem hangzik el az ország ellen, ahol ilyen igazságtalanságot kellett elszenvednie.

Az angol vígjáték-irodalom legdicsőségesebb alakja azonban a néhai Congreve. Kevés darabot írt, de a maga műfajában mind kitűnő. Szigorúan betartotta a színpad törvényeit, s valamennyi vígjátéka rendkívül finoman kidolgozott, árnyalt jellemekben gazdag; egyetlen olcsó tréfát sem kell hallanunk; az előkelő emberek stílusa gaz cselekedetekkel párosul — ami is azt bizonyítja, hogy Congreve igencsak jól ismerte a világot, amelyben élt, s hogy legotthonosabban abban a rétegben forgott, amelyet jó társaságnak szoktak nevezni. Amikor megismertem, már nyomorék volt, és jóformán haldoklott;[50] volt egy nagy hibája, nevezetesen az, hogy nem tartotta elég sokra fő mesterségét, amelynek népszerűségét és vagyonát köszönhette, vagyis a színműírást. Munkáiról mint hozzá méltatlan haszontalanságokról beszélt, s első találkozásunkkor azt mondta, hogy tekintsem csak nemesembernek, aki roppant egyszerűen él: azt feleltem, hogy ha szerencsétlenségére olyan nemesember volna, mint a többi, sohasem kerestem volna fel. Igencsak megütköztem fonák hiúságán.

Congreve vígjátékai a legszellemesebbek és legpontosabbak, Vanbrugh komédiái a legmulatságosabbak, Wicherley színművei a legerőteljesebbek.

Megjegyzendő, hogy e pallérozott szellemek Molière-ről mindig kedvezően nyilatkoztak: e nagy írónkat csak a rossz angol színpadi

[50] 1728. január 19-én halt meg.

szerzők csepülik.[51] Itáliában a kontár muzsikusok szidják Lullyt, de egy Buononcini már elismeri értékeit és nagyra tartja, mint ahogy egy Mead is sokra becsüli Helvétiust és Silvát.

De Angliában az említettek mellett is él még néhány jó vígjátékíró, így Steele, vagy Cibber, a kitűnő színész, aki egyébként a király költője, mely cím nevetségesen hangzik ugyan, de ezer tallér évjáradékkal és kellemes kiváltságokkal jár együtt. A mi nagy Corneilleünk nem kapott ennyit.

Ne kívánja tőlem, hogy részletesen ismertessem ezeket az angol színműveket, amelyeknek lelkes híve vagyok, de azt se, hogy beszámoljak Wicherley vagy Congreve valamely szellemes mondásáról, tréfájáról: fordításon nem lehet nevetni. Ha meg akarja ismerni az angol vígjátékot, Londonba kell jönnie, három évet kell itt töltenie, hogy jól megtanuljon angolul, s minden este színházba kell mennie. Nekem nem okozott különösebb élvezetet Plautus és Arisztophanész olvasása: hogy miért nem? mert sem görög, sem római nem vagyok. A szellemességek árnyalatai, az utalások, talpraesett fordulatok mind elsikkadnak az idegen számára.

A tragédiával más a helyzet: csupa nagy szenvedélyről esik szó bennük, valamint a mondák és történelemkönyvek ősrégi tévedései által szentesített hősi ostobaságokról. Oidipusz, Elektra éppúgy a spanyoloké, angoloké és a miénk, mint a görögöké; a jó vígjáték azonban egy nemzet komikus tulajdonságainak beszédes képe, s ha e nemzetet nem ismered alaposan, nem tudod megítélni a képet.

HUSZADIK LEVÉL

Az irodalmár nagyurakról

Volt idő Franciaországban, amikor az állam első emberei a művészeteknek szentelték magukat. Kivált az udvaroncok kontárkodtak bele a művészetekbe, minden tékozlásuk, a semmiségek iránti vonzódásuk, intrikus természetük, hazánk e bálványai ellenére.

[51] Valószínűleg *Shadell*re történő utalás.

Azt hiszem, napjainkban az udvart egészen más foglalkoztatja, mint az irodalom, de nem lehetetlen, hogy a gondolkodás divata hamarosan visszatér majd; mindössze az szükséges hozzá, hogy egy király így kívánja: ezzel a nemzettel azt lehet tenni, amit csak akarnak. Angliában az emberek általában gondolkodnak, s az irodalmat jóval többre becsülik, mint Franciaországban. Ez az előny természetes következménye kormányformájuknak. Londonban mintegy nyolcszáz embernek áll jogában nyilvánosan beszélni és a nemzet érdekeit védelmezni; mintegy öt-hatezer ember ugyanezt a megtiszteltetést igényli magának, a többi pedig mind ezek bírájává tolja föl magát, de ezenfelül bárki kinyomtathatja, amit a közügyekről gondol: ilymódon az egész nemzetnek tanulásra van szüksége. Egyébről sem hallani, mint az athéni, a római kormányzatokról; akár tetszik, akár nem, el kell olvasni mindazokat a szerzőket, akik e kérdéssel foglalkoznak, márpedig e művek tanulmányozása szükségképpen elvezet a szépművészetekhez. Az emberek gondolkodása általában megfelel helyzetüknek, foglalkozásuknak. Vajon mi az oka annak, hogy bíráink, ügyvédeink, orvosaink, sok papunk is műveltebb, szellemesebb és jobb ízlésű, mint a többi mesterség folytatója? Az, hogy foglalkozásuk műveltséget igényel, mint ahogy a kereskedő mestersége megköveteli, hogy értsen a kalmárkodáshoz. Nemrég Párizsban egy roppant fiatal angol nemesúr[52] keresett fel, Itáliából hazafelé utazva: verses útirajzot írt az országról, ahol járt, s az épp oly csiszolt mű volt, mint Rochester gróf vagy a mi Chaulieu-jeink, Sarrasinjeink és Chapelle-jeink munkái.

A fordítás, amit belőle készítettem, oly kevéssé adja vissza az eredeti erejét és humorát, hogy őszintén bocsánatot kell kérnem mindazoktól, akik angolul tudnak, de minthogy másképpen nem ismertethetem milord ... versét, itt közlöm nyelvünkön:

Mi kép volt hát Itália:
Gőgje, rossza, szegénye, és
Volt bő bókja, jóság kevés,
Ceremónia-mánia.

[52] John Harvey, aki 1696. október 15-én született.

Fura színjáték járt vele,
E gyakran inkvizíció
Ínyére lett religió:
Vallás? Hóbort-a-veleje!
A természet hiába jó,
Tájat tápláló, bájoló:
A pap halál-hideg keze
Fojtja szépségeit vele
Sok olasz főpap, Monsignor
Él itt, semmittevésre-lét,
Kong velük ó-palotasor,
Se pénz, se sürgő szolganép.
S a hemzsegő kisebb papok:
A kötelmek mártírja mind,
A szegénységet-fogadók,
Istent henyélve nyaggatók:
Áldja őket böjtjük szerint.
Felszentelt pápa, szép honod
Mintha ők laknák, ördögék,
S a nyomorult helybeli nép
Paradicsomra-kárhozott.

Talán azt fogják mondani, hogy ezt a verset eretnek írta. De hiszen nap mint nap újrafordítják Horatius és Juvenalis költeményeit, akik pedig szerencsétlenségükre pogányok voltak. Mint jól tudja, a fordító nem felel szerzőjének nézeteiért, mindössze annyi áll módjában, hogy Istenhez fohászkodjék megtéréséért — amit is természetesen nem mulasztok el megtenni a milord érdekében.

HUSZONEGYEDIK LEVÉL

Rochester grófról és Wallerről

Hírből az égvilágon mindenki ismeri Rochester grófot, Saint-Évremond sokat írt róla,[53] ám a nevezetes Rochestert mégis csak mint kéjencet és mint szerencsés, gazdag urat mutatja be; én a

[53] A *Saint-Évremond*-nak tulajdonított *Memoirs of the life of the R. H. John late Earl of Rochester* c. életrajzban.

lángelmét és a nagy költőt szeretném megismertetni Önnel. Egyedülállóan tüzes képzelet lángol műveiben, így többek között szatíráiban is, amelyek ugyanazokkal a tárgyakkal foglalkoznak, mint a mi híres Despréaux-nk költeményei. Elképzelni sem tudok hasznosabb módszert az ízlés csiszolására, mint az ugyanazon tárgyat feldolgozó két nagy szellem műveinek egybevetését.

Íme, hogyan támadja Despréaux az észt az emberről írt szatírájában:

Így látható, tele könnyű gőzzel az ember,
Ringatva önmagát sok ön-meséje szörnnyel,
Egy-alap s támasz ő a természet szerint,
És a tizedik ég csak miatta kering.
Megannyi állatok közén ő áll, uruk;
Ki tagadhatja ezt? Talán én: ki joguk
Adom, kire igényt tartanak, egyre-másra!
Kit ismer el, királyt, az állatok királya?

S íme, nagyjából hogyan fejezi ki magát ugyancsak az emberről írt szatírájában Rochester grófja — de kérem az olvasót, ne feledkezzék meg arról, hogy mindig szabad fordításban közlöm itt az angol költőket, mint ahogy arról sem, hogy verselésünk béklyói, nyelvünk finom és kényes illemszabályai nem teszik lehetővé az angol stílus szilaj szabadságának egyenértékű változatát.

E lélek — gyűlölöm! —, szellem — megtévedett!
Nem az én igazam, Doktor, ez a tied.
Ez gőgös és frivol, s nyugtalan igazad,
S — vetélytárs! — megveti a bölcs állatokat.
Hiszed az angyalok s köztük ott állsz középen,
S Isten képe vagy itt magad e földi téren.
Értéktelen atom, ki kétlőn hisz s vitázik,
S bukását is vakon tagadva, bukni mászik;
Mondja nekünk: „Szabad vagyok" — bilincse rajta!
Szeme zavart, hazug — s Mindenségig hatolna.
Bolondja főpapok, üdv-fanatikusok,
Skolasztikus vagyont, rajta, halmozzatok!

Atyái „látomásnak" s megannyi szent titoknak,
Eltévedt módolói a labirintusoknak!
Nyomorotok, sötétek, fényletni menjetek,
Iskolákba, csodálni agyrémeiteket.
Van sok más tévedés, mind e jámboroké itt,
Maguk kik tespedés unalmára ítélik.
E zárt titok, közöny-létére büszke, mit
Tesz Isten nagy-nyugodt keblén? Gondolkodik.
Nem, nem gondolkodol — alszol, te nyomorult:
Haszontalan, e föld holtjaihoz lehullt!
Ernyedett szellemed eldőlt csak rothatag;
Kelj, légy ember, rázd le hitvány mámorodat!
Cselekvésre születtünk, vágyunk a gondolat!

Akár helyesek ezek a gondolatok, akár nem, mindenképp bizonyos, hogy Rochester gróf vérbeli költőre valló erővel fejezi ki őket.

Óvakodom attól, hogy a kérdést mint filozófus vizsgáljam meg, és a körző kedvéért letegyem az ecsetet. Ebben a levélben egyetlen célom az, hogy ismertessem az angol költők géniuszát, így hát a továbbiakban is ezen a hangon folytatom.

Franciaországban sokat hallottam emlegetni a híres Wallert. La Fontaine, Saint-Évremond és Bayle[54] dicshimnuszt zengett róla, mégis csak a nevét ismerik nálunk. Londonban körülbelül olyan hírnévnek örvendett, mint Párizsban Voiture, de, azt hiszem, jobban megérdemelte reputációját. Voiture olyan korban lépett föl, amikor épp hogy kezdtük levetkőzni barbár műveletlenségünket, s tudatlanságban éltünk még. Az emberek már okosak akartak lenni, de még nem voltak azok; gondolatok helyett szellemességre törekedtek: a hamis gyémánt gyakoribb, mint az igazi drágakő. Voiture, aki frivol és felületes szellemű embernek született, elsőként ragyogott a francia irodalom e pirkadatának éveiben; ha később kezd írni, mint azok a nagy férfiak, akik hírnevet szereztek XIV. Lajos korának, vagy ismeretlen marad, vagy csak azért beszélnek róla, hogy ócsárolják,

[54] *La Fontaine: Œuvres*, Hachette IX. 385, 396, 408. *Saint-Évremond: Œuvres divers* (1706) III. 71., V. 44 és 180. Bayle-ben nem azonosítható a referencia.

vagy pedig csiszolt volna stílusán. Despréaux dicséri ugyan, de csak első szatíráiban,[55] tehát amikor ízlése még nem alakult ki: fiatal volt még, s ebben a korban hírük, nem pedig értékük szerint ítéljük meg az embereket. Despréaux egyébként is gyakorta hangoztatott igazságtalan dicséreteket és gáncsokat: rajongott Segrais-ért, akit ma már a kutya sem olvas; becsmérelte Quinault-t, akit mindenki betéve tud; La Fontaine-ről pedig egy árva szót sem szól. Waller, ha Voiture-nél jobb volt is, még nem volt tökéletes: gáláns művei bájosak, de pongyolaságuk következtében elerőtlenednek, s nem egyszer téves gondolatok torzítják el őket. Az angolok ebben a korban még nem írtak szabályosan. Waller komoly művei olyan erőtől duzzadnak, amilyet többi darabjának ernyedtsége alapján el sem tudtunk volna képzelni. Cromwellről írt gyászverse hibái ellenére is remekmű; ahhoz, hogy megértsük e költeményét, tudnunk kell, hogy aznap, amikor Cromwell meghalt, rettenetes vihar tombolt.

A vers így kezdődik:

Nincs többé; bírjuk el, e sors rendeltetett.
Viharokkal az ég jelezte e napot;
Hallga! fejünk fölött: mennydörgés csattog ott,
Holtát jelenti meg.
Utolsó sóhaján rázkódik e sziget ma,
Mely karjának nyomán annyit reszkethetett,
Hogy hőstetteivel, győzelmeket aratva,
Szétzúzott királyi fejeket.
S egy népet így az üdv igájára vetett.
Tenger, zavarodó! Lőn habod izgatott,
Hullámod ostromol távol vidékeket
A hírrel, hogy a föld réme, urad halott.
Mint egykor Romulus felrepült az egekbe,
Ő ekképp távozott viharok közepette,
Harcias nép fia, vitte hódolatát,
Rettegett volt míg élt, holtában lett csodált,
Palotáját e fény szent templommá emelte etc.

[55] *Satires* III. 181. és IV. 27.

Cromwellről írt siratóverse kapcsán válaszolta Waller II. Károlynak azokat a szavakat, amelyek Bayle szótárában is olvashatók. A király, akinek Waller felolvasta a királyok és költők szokása szerint dicséretektől hemzsegő versét, szemére vetette, hogy Cromwellhez írt költeménye jobb volt. Waller így felelt: „Felség, a költőknek erősebb a képzeletük, mint a valóságérzékük." Válasza nem volt oly őszinte, mint a németalföldi követé, aki azt felelte ugyancsak II. Károlynak, amikor a király azon panaszkodott, hogy Cromwellt többre tartják, mint őt: „Ó, Felség, ez a Cromwell egészen más káposzta volt."

De célom nem az, hogy kommentárt fűzzek Waller vagy bárki más jelleméhez: haláluk után egyedül műveik alapján ítélem meg az embereket, a többi semmivé foszlik szememben; mindössze azt jegyzem meg, hogy Waller, aki valósággal beleszületett az udvarba, és hatvanezer font évjáradékot húzott, sohasem volt oly ostobán gőgös vagy henye, hogy tehetségét sutba dobja. Dorset és Roscomon gróf, a két Buckingham herceg, milord Halifax és még sokan mások nem tartották magukhoz méltatlannak, hogy igen nagy költők, híres írók legyenek. Műveik nagyobb megbecsülést biztosítottak számukra, mint nevük. Úgy művelték az irodalmat, mintha csak attól várnák boldogulásukat; ezenfelül sikerült elérniök, hogy a művészet tiszteletreméltóvá váljék a nép szemében, amely mindenkor azt akarja, hogy az előkelők irányítsák, — ám Angliában mégis kevésbé igazodik hozzájuk, mint bárhol másutt a világon.

HUSZONKETTEDIK LEVÉL

Pope-ról[56] *és még néhány híres költőről*

Szólni akartam volna még Priorról, az egyik legszeretetreméltóbb angol költőről, akivel 1712-ben mint rendkívüli követtel és meghatalmazott miniszterrel találkozhatott Párizsban; azt terveztem továbbá, hogy igyekszem némi fogalmat adni milord Roscomon,

[56] *Pope, Alexander* (1688—1744) *Of Man*je Voltaire *Sur l'homme*-jának forrása.

milord Dorset és mások költészetéről, úgy látom azonban, hogy ehhez vaskos könyvet kellene írnom, és sok vesződség árán is csak roppant tökéletlen képpel szolgálhatnék műveikről. A költészet egyfajta zene, ahhoz, hogy megítéljük, hallanunk kell. Amikor lefordítok néhány idegen verset, tökéletlenül jegyzem le muzsikájukat, képtelen vagyok visszaadni dallamuk ízét.

Van egy angol költemény, amelyet kiváltképp hiába próbálnék megismertetni Önnel; *Hudibras* a címe,[57] tárgya a polgárháború, és a puritánok szektáját gúnyolja ki. Mintha csak egybeötvözték volna a *Don Quijotét* és a mi *Menipposzi Szatírá*nkat: valamennyi könyv közül, amit olvastam, ezt tartom a legszellemesebbnek, igaz, egyszersmind a legkevésbé lefordíthatónak is. Ki hinné, hogy egy könyvet, amely az emberi nem minden nevetséges vonását kifigurázza, s amelyben több a gondolat, mint a szó, nem lehet lefordítani? Azért van így, mert a *Hudibras* tele van utalásokkal különböző magántermészetű eseményekre, s mert a legmulatságosabb részek, olyan teológusokkal foglalkoznak, akiket kevés ember ért meg; folyton-folyvást kommentálni kellene a szöveget, márpedig a megmagyarázott tréfa nem tréfa: aki szellemességeket kommentál, sült bolond.

Igazából ezért nem fogják megérteni Franciaországban a felettébb ötletes Swift doktor műveit sem, akik sokan az angol Rabelaisnek neveznek. Az a tisztesség érte, hogy pap, akárcsak Rabelais, s akárcsak ő, az égvilágon mindenen csúfolódik; szerény véleményem szerint mégis igazságtalanul ragasztották rá ezt a nevet. Hóbortos és érthetetlen könyvében Rabelais páratlanul vidám és páratlanul pimasz; tékozló módon tenger tudást, mocskot és unalmat ömlesztett írásába: egy érdekes kétoldalnyi történetért kötetnyi ostobaság elolvasásával fizetünk; mindössze egy-két kificamodott ízlésű ember kérkedik azzal, hogy az egész művet ismeri és becsüli, a nemzet többi része mulat ugyan Rabelais mókáin, de a könyvet megveti. Óriási bohócnak tartják, s bosszankodnak, hogy egy ilyen eszes ember ilyen nyomorúságosan használta fel az eszét: Rabelais egy részeg filozófus, aki csak akkor írt, amikor be volt rúgva.

[57] *Butler*, Milton kortársának a műve.

Swift viszont jó értelemben vett Rabelais, aki egyszersmind jó társaságban is forog; őszintén szólva kedélye nem olyan víg, mint Rabelais-é, de birtokában van mindannak a kifinomultságnak, észnek, választékosságnak, ízlésnek, ami a mi meudoni plébánosunktól merőben idegen. Költeményei különleges hangulatot árasztanak, s szinte utánozhatatlanok; a nemes tréfálkozás verseinek és prózájának egyaránt erénye, ám aki alaposan meg akarja érteni, annak rövid utazást kell tennie Swift hazájában.

Pope-ról könnyebben alkothat fogalmat magának; azt hiszem, nem élt még választékosabb, szabályosabb, s ami nem csekélység, harmonikusabb költő Angliában. Az angol trombita recsegését a fuvola édes hangjaival cserélte föl; verseit le lehet fordítani, mert kristálytiszták, s mert témáinak többsége egyetemes, bármely nemzet körébe vonható.

Franciaországban hamarosan olvasható lesz *Értekezés a kritikáról* című műve, melyet Du Resnel abbé versben fordított le.

Íme, egy részlet *A fürtrablás*ból; akárcsak a többi költeményt, ezt is szabadon ültettem át, hiszen ezúttal sem követhettem volna el nagyobb balgaságot, mint hogy szó szerint fordítsak egy költőt:

Mord Umbriel, kinél szellem setétb
A fény szép arcát nem szennyezte még,
A föld méhébe szállt — otthon van ott —,
A bús üregbe, hol a Spleen lakott.
Koromszín szárnyon arra száll a gnóm,
Hol köd szitál, tátong a szörnyű dóm,
Langy szellőtől e vad táj nem vidul,
Csak napkelet metsző szélvésze fúj.
A szirtbarlangban, mit nem jár a lég,
S a gyűlölt fénytől kárpit óva véd:
Töpreng a Hölgy örökre fekhelyén,
Kín oldalán, Migrén az ágyfején.
Komorna kettő vár a trón előtt,
A rangjuk egy, másképp különbözők.
Aggszűz-képet visel Rosszmájúság,
Legörbedt termetén éjszín ruhák,

Imádságos könyvekkel két keze,
Pasquillusokkal keble van tele.
S Kényeskedés — nyögdélve kórosan,
Habár arcán bakfis-kor pírja van,
Negélyesen adván a selypitőt,
Ájuldozik, s keblét emészti gőg.
Kacér búval hever dús vánkosán
Gyöngélkedés és tetszelgés okán.
Így értsük hölgyeink ezer baját:
*Szintannyi kór, ahány új ágykabát.**

Ha eredetiben olvasná ezt a részletet, s nem ebben a gyarló fordításban, *A pulpitus* Puhaságának leírásához hasonlítaná.

Derekasan szóltam az angol költőkről; néhány szót ejtettem filozófusaikról; ami a jó történetírókat illeti, egyetlen egyet sem ismerek: történelmüket egy franciának kellett megírnia. Lehetséges, hogy az angolok géniuszának, amely vagy hideg vagy lobbanékony, mindeddig nem sikerült elsajátítania a történetírás naiv ékesszólását, nemes és egyszerű tartását; lehetséges továbbá, hogy a pártos szellem, amely elvakítja a szemet, hitelét rontotta valamennyi történetírójuknak: a nemzet egyik fele mindig ellensége a nemzet másik felének. Beszéltem emberekkel, akik azt állították, hogy milord Marlborough nyúlszívű volt, Pope pedig fajankó, mint ahogyan Franciaországban némely jezsuita szűk látókörűnek mondja Pascalt, némely janzenista pedig kijelenti, hogy Bourdaloue atya szószátyár volt. Stuart Máriát a jakobiták szent hősnőként tisztelik; a többiek szemében parázna, házasságtörő, gyilkos: Angliában tehát vád- és védőbeszédeket írnak, nem történelmet. Igaz, napjainkban dolgozik Gordon, Tacitus kitűnő fordítója, aki meg tudná írni hazája történetét, csakhogy Rapin de Thoyras megelőzte. Egyszóval az a véleményem, hogy az angoloknak nincsenek olyan jó történetíróik, mint nekünk, igazi tragédiáik sincsenek, viszont bájos vígjátékaik vannak, csodálatos versrészleteik, filozófusaiknak pedig az egész emberi nem tanítómestereivé kellene válniok.

* Julow Viktor fordítása.

Az angolok nagy hasznát vették a francia műveknek, most már nekünk kellene kölcsönvennünk tőlük, minekutána hiteleztünk volt nekik: valamennyien, angolok és franciák, később léptünk fel, mint az itáliaiak, akik mindenben mestereink — bár utóbb bizonyos területeken felülmúltuk őket. Nem tudom, e három nemzet közül melyiknek jár a pálma, de szerencsés ember, aki értékelni tudja egymástól különböző érdemeiket.

HUSZONHARMADIK LEVÉL

Arról, hogy milyen megbecsülést érdemelnek az írók

Sem Angliában, sem a világ bármely más országában nem látunk a szépművészetek szolgálatában álló olyan intézményeket, mint Franciaországban. Egyetemek jóformán mindenütt működnek, de egyedül Franciaországban létesítettek a csillagászatot, a matematika minden ágát, az orvostudományt, ókortudományt, festészetet, szobrászatot, építőművészetet eredményesen támogató intézményeket is. XIV. Lajos halhatatlan érdemeket szerzett ezekkel az alapítványaival, s e halhatatlanság mindössze évi kétszázezer frankjába került.

Bevallom, szerfölött meglepett, hogy az angol parlamentnek, mely húszezer guinea-s díjat tűzött ki a hosszúsági fokok megvalósíthatatlan felfedezésére, eszébe sem jutott, hogy utánozza XIV. Lajost a művészetek és tudományok bőkezű támogatásában.

De, őszintén szólva, az érdemet Angliában másképpen jutalmazzák, e nemzetre nézve dicséretesebb módon: az angol nép felettébb tiszteli a tehetséget, az érdemes emberek itt mindig fényes pályát futnak be. Addisont Franciaországban tagjává választotta volna valamelyik akadémia, esetleg tizenkétezer frankos évjáradékot utaltak volna ki számára, hála egy hölgy befolyásának, bár valószínűbb, hogy alaposan ellátták volna a baját, ha úgy vélik, hogy *Cato* című tragédiájában megcsipkedte egy nagy hatalmú férfiú portását; Angliában miniszter volt. Newtont a Királyi Pénzverde intendánsává nevezték ki; Congreve magas méltóságot viselt; Prior nagykövet volt; Swift doktor Írországban dékán, és sokkal többre becsülik ott,

mint magát a primásérseket. Pope-ot vallása megakadályozta abban, hogy hivatalt kapjon, abban azonban már nem, hogy Homérosz-fordítása kétszázezer frankot jövedelmezzen neki. Annak idején Franciaországban azt láttuk, hogy a *Rhadamiste* írója[58] csaknem éhen halt, s az egyik legnagyobb francia költő fia[59], aki atyja nyomdokaiba készült lépni, nyomorban élt volna, ha Fagon nem támogatja. De leginkább az buzdítja Angliában a művészeket, hogy megbecsülik őket: a miniszterelnök arcképe csak tulajdon dolgozószobájának kandallója fölött lóg, Pope arcképét azonban legalább húsz házban láttam.

Newtont életében is, halála után is úgy becsülték, ahogyan megérdemelte. A nemzet első emberei versenyeztek a megtiszteltetésért, hogy temetésén közvetlenül a koporsó mellett haladhassanak és foghassák a lepel zsinórját. Ha ellátogat a Westminsterbe, tapasztalni fogja, hogy nem a királyok sírjait bámulják az emberek, hanem azokat az emlékműveket, amelyeket a nemzet hálája ama nagy férfiaknak emelt, akik a legtöbbet tettek dicsőségéért; ott látja majd szobraikat, ahogyan Athénban Szophoklész és Platón szobrát lehetett látni, s meg vagyok győződve arról, hogy pusztán e dicsőséges emlékművek látványa nem egy szellemet gerjesztett munkára, nem egy nagy embert nevelt.

Szemére is vetették az angoloknak, hogy túlontúl megbecsülik az egyszerű érdemet; kifogásolták, hogy Oldfield kisasszonyt, a híres színésznőt csaknem olyan pompával temették el a Westminsterben,[60] mint Newtont; némelyek szerint az angolok azért tettek úgy, mintha ilyennyire megtisztelnék a színésznő emlékét, hogy még jobban éreztessék velünk, milyen barbár és gyáva igazságtalanságot vetnek szemünkre, amiért Lecouvreur kisasszony[61] tetemét nálunk a szemétdombra dobták.

[58] *Crébillon, Prosper* (1674—1762)

[59] *Racine, Louis*, a *De la Religion* szerzője.

[60] 1730. október 26-án.

[61] *Lecouvreur, Adrianne* (1692—1730) a kor híres tragikája, romantikus szerelmi kalandjairól is híres (a filozófushoz is közeli kapcsolat fűzte). A korabeli katolikus előítéletek következtében nem temethették el megszentelt földbe: csak a francia forradalom hozta meg a színészek polgári emancipációját.

Biztosíthatom azonban, hogy Oldfield kisasszony gyászszertartásának megrendezésekor, akit is az ő Saint-Denis templomukban temettek el, egyedül hajlamuknak engedelmeskedtek: mi sem idegenebb tőlük, mint hogy gyalázatosnak tartsák Szophoklész és Euripidész művészetét, s hogy azoknak a polgártársaiknak holttestét, kik nemzetük dicsőségét biztosító művek előadásának szentelték életüket, kitaszítsák a közösségből.

I. Károly korában és azoknak a polgárháborúknak kezdetén, amelyeket fanatikus erénycsőszök robbantottak ki, akik végül maguk is e viszályok áldozatául estek, sokat írtak a színielőadások ellen, márcsak azért is, mert I. Károly és felesége, a mi Nagy Henrikünk leánya, rajongott a színházért.

Egy Prynn nevű tudor, aki elviselhetetlenül aggályos volt, aki azt hitte, hogy elkárhozik, ha rövid köpeny helyett reverendát hord, s aki azt szerette volna, ha az emberiség egyik fele felkoncolná a másikat, Isten dicsőségére és a *propaganda fide* kedvéért egy rossz könyvben rontott rá azokra a meglehetősen jó vígjátékokra, amelyeket nap mint nap ártatlanul játszottak a király és a királyné színe előtt.[62] A rabbinusok tekintélyére hivatkozva és Szent Bonaventura egy-két passzusát idézve bizonygatta, hogy Szophoklész *Oidiposz*a a sátán műve, hogy Terentiust *ipso facto* kiközösítették, majd hozzáfűzte, hogy Brutus, aki szigorú janzenista volt, bizonnyal csak azért ölte meg Caesart, mert az főpap létére egy *Oidiposz*-tragédiát írt; végül kinyilatkoztatta, hogy aki végignéz egy színielőadást, ki van közösítve, minthogy megtagadta a krizmát és keresztségét. Ez a kijelentés a király és a királyi család megsértése volt. Az angolok akkoriban még tisztelték I. Károlyt: nem tűrték el, hogy valaki kiközösítéssel fenyegesse uralkodójukat, akit később lenyakaztattak. Prynnt a Csillagos Tanács elé idézték, arra ítélték, hogy nézze végig, amint remekművét elégeti a hóhér, neki magának pedig vágják le a fülét: pörének története a hivatalos közlönyben olvasható.

Itáliában óvakodnak attól, hogy megbélyegezzék az operát és kiátkozzák signor Senozinit vagy signora Cuzzonit;[63] ami engem

[62] *Histrio-Mastix*, 1633.

[63] Senesio Cuzzoni híres kontratenor 1721-től a londoni Opera tagja. Felesége 1726 és 1728 között énekelt a londoni Operában.

illet, merem remélni, hogy Franciaországban be fogják tiltani azokat a hitvány könyveket, amelyek színielőadásaink ellen dörögnek;[64] mert az itáliaiak és az angolok, ha megtudják, hogy nálunk gyalázatosnak bélyegzik azt a művészetet, amelyben kiválóak vagyunk, istentelenként elítélik azt az előadást, amelyet szerzetesek előtt, kolostorokban mutattak be, ócsárolják azokat a játékokat, amelyekben XIV. Lajos és XV. Lajos lépett fel, a démonok művének kiáltják ki a legszigorúbb bírák által engedélyezett és egy erényes királyné színe előtt játszott színműveket, mondom, ha az idegenek értesülnek erről az arcátlanságról, a királyi hatalom iránti tiszteletlenségről, arról az ósdi durvaságról, amit némelyek keresztényi szigorúságnak mernek nevezni — vajon mit gondoljanak ezek az idegenek nemzetünk felől, hogyan értsék meg, hogy egyfelől törvényeink engedélyezik ezt az ocsmánynak mondott művészetet, másfelől akadnak emberek, akik sárral merik dobálni a törvény által engedélyezett művészetet, noha uralkodók jutalmazzák azt, nagy emberek művelik, nemzetek bámulják, vagy hogyan is értsék meg, hogy ugyanannál a könyvkereskedőnél megvásárolhatjuk Le Brun atya dagályos röpiratát a színielőadások ellen és a Racine-ok, Corneille-ek, Molière-ek halhatatlan műveit?

HUSZONNEGYEDIK LEVÉL

Az akadémiákról

Az angoloknak jóval előbb volt Tudományos Akadémiájuk,[65] mint nekünk, de ez az akadémia nem oly jól szabályozott, mint a mienk, úgylehet, egyedül abból az okból, mert régebbi: ha később alapították volna, mint a párizsi akadémiát, bizonnyal átvette volna annak néhány bölcs szabályát, a többit pedig tökéletesítette volna.

A londoni Királyi Társaság híján van annak, aminek az emberek a legnagyobb szükségét érzik: jutalmaknak és szabályoknak.

[64] Rousseau-val való látványos szakítását is egy ilyen, a színházak elleni dörgedelem — *A levél d'Alembert-nek a színházakról* okozta 1758-ban.

[65] A Royal Society 1660-ban alakult, hat évvel a Francia Akadémia előtt.

Párizsban egy mértantudós, egy vegyész számára kis, de biztos jövedelmet biztosít az akadémiai tagság; Londonban, épp ellenkezőleg, a Királyi Társaság tagsága pénzbe kerül. Ha Angliában azt mondja valaki: „Szeretem a művészeteket, a tudományokat", s a Társaság tagja kíván lenni, már az is; Franciaországban ahhoz, hogy az Akadémia tagja és kegydíjasa légy, nem elegendő, ha műkedvelő vagy, tudósnak kell lenned, s a tagságért meg kell harcolnod vetélytársaiddal, akik márcsak azért is veszedelmes versenytársak, mert dicsvágy, érdek és megannyi akadály hevíti őket, valamint a matematikai tudományok rendszeres tanulmányozásával többnyire együttjáró szellemi hajthatatlanság is.

A Tudományos Akadémia bölcsen a természet tanulmányozására szorítkozott, s ez a terület csakugyan elég nagy ahhoz, hogy ötven-hatvan ember foglalkozzék vele. A londoni akadémia hanyagul összekeveri az irodalmat meg a fizikát; véleményem szerint okosabb önálló szépművészeti akadémiát létesíteni, nehogy összeelegyedjenek a témák a rómaiak hajviseletét taglaló értekezés egy kupacba kerüljön száz újonnan felfedezett görbével.

Minthogy a londoni Társaság működését semmi sem szabályozza és senki sem buzdítja, a párizsi viszont mindenben a szöges ellentéte, csöppet sem meglepő, hogy a mi akadémiánk értekezései a jobbak: jól fegyelmezett és jól fizetett katonáknak hosszú távon szükségképpen le kell győzniök az önkénteseket. Igaz, a Királyi Társaságnak volt egy Newtonja, csakhogy őt nem a Társaság tette azzá, ami lett, sőt alig akadt tagtársa, aki megértette volna; az olyan lángelme, mint Newton, valamennyi európai akadémiáé, mivel valamennyinek rengeteg tanulnivalója van tőle.

A híres Swift doktor Anna királynő uralkodásának utolsó éveiben azt tervezte, hogy a Francia Akadémia mintájára nyelvi akadémiát alapít;[66] tervét támogatta Oxford grófja, a főkincstárnok, s még melegebben Bolingbroke őrgróf, államminiszter, akinek az a képesség adatott meg, hogy épp oly világosan mondjon rögtönzött szónoklatot a parlamentben, amilyen világosan írt dolgozószobájában

[66] *Swift, J.: A proposal for correcting, improving and ascertaining the English tongue, in a letter to the most honourable Robert Earl of Oxford and Montimer* (1721)

Swift, s aki bizonnyal az akadémia pártfogója és dísze lett volna. Az akadémiának egyébként csupa olyan férfiú lett volna a tagja, akiknek művei addig élnek, amíg az angol nyelv él: Swift doktor, Prior, a párizsi követ, akinek Angliában olyan a reputációja, mint nálunk La Fontaine-nek, Pope, az angol Boileau, Congreve, akit az angol Molière-nek nevezhetnénk. Ők, valamint a többiek, kiknek neve most nem jut eszembe, már születésekor virágzóvá avatták volna a társaságot, — ám a királyné váratlanul meghalt, a whigek pedig fejükbe vették, hogy felakasztják az akadémia pártfogóit, ami is, mint gondolhatja, végzetes csapást mért a szépművészetekre. E testület tagjai nagy előnnyel rendelkeztek volna a Francia Akadémia első tagjaihoz képest; ugyanis Swift, Prior, Congreve, Dryden, Pope, Addison meg a többiek rögzítették műveikkel az angol nyelvet, míg az Önök első akadémikusai, Chapelain, Colletet, Cassaigne, Farret, Perrin, Cotin szégyenei nemzetüknek: nevük oly nevetségessé vált, hogy ha egy közepes írót szerencsétlenségére Chapelainnek vagy Cotinnek hívnának, kénytelen lenne megváltoztatni nevét. Az angol akadémiának merőben más feladatot kellett volna maga elé tűznie, mint a mi akadémiánknak. Egy szép nap egy művelt angol úr a francia akadémia értekezései felől érdeklődött: — A mi akadémikusaink nem írnak értekezéseket — feleltem —, de hatvan vagy nyolcvan kötet bókot nyomattak ki. Angol barátom átfutott egy-két szöveget, ám ezt a stílust képtelen volt megérteni, noha jó íróinkat remekül értette. — E szép beszédekből mindössze annyit sikerült felfognom — mondta —, hogy a testületbe felveendő új tag kijelenti, hogy elődje nagy ember volt, Richelieu bíboros nagyon nagy ember volt, Séguier kancellár elég nagy ember, XIV. Lajos a nagyobbnál is nagyobb ember, mire az elnökigazgató ugyanezt feleli, s hozzáteszi, hogy az új tagból ugyancsak nagy ember válhat, ami pedig őt, az elnökigazgatót illeti, ő sem mond le e jussáról.

Nem nehéz belátni, miféle végzet parancsa, hogy e beszédek túlnyomó többsége nem sok dicsőséget hozott a testületre; *vitium est temporis potius quam hominis*. Észrevételenül az a szokás alakult ki, hogy felvételekor minden akadémikus elismétli e dicséreket: szinte szabállyá vált, hogy untatniok kell hallgatóságukat. Ha azt vizsgáljuk, vajon miért az akadémia tagjaivá választott nagy emberek

mondták olykor a legrosszabb beszédeket, a válasz még egyszerűbb: mert csillogni akartak, mert újszerűen próbáltak kifejteni egy elcsépelt tárgyat; annak kötelezettsége, hogy beszélnie kell, zavara, amiért nincs semmi mondanivalója, végül ama óhaja, hogy szellemes legyen, a legnagyobb embert is könnyűszerrel nevetségessé teheti: mivel új gondolatokat nem tudtak kieszelni, új fordulatokat kerestek, gondolkodás nélkül beszéltek, mint az az ember, aki a semmit rágja, de közben úgy tesz, mintha az éhhalál szélén falna.

A Francia Akadémián szabály, hogy valamennyi beszédet ki kell nyomtatni, mivel az akadémia hírét egyedül ez terjeszti, pedig a szabálynak éppen hogy meg kellene tiltania e beszédek kinyomtatását.

A Szépművészeti Akadémia okosabb és hasznosabb célt tűzött ki maga elé, nevezetesen azt, hogy érdekes kutatásokat és bírálatokat tartalmazó értkezések gyűjteményét nyújtsa át az olvasóknak. E gyűjteményeket külföldön máris sokra becsülik; csupán az volna kívánatos, hogy némely témát alaposabban tárgyaljanak, némelyeket pedig egyáltalán ne. Szívesen nélkülöztük volna például azt az értekezést, amely azt vizsgálja, hogy a jobbkéz mennyiben ügyesebb a balkéznél,[67] valamint néhány más tanulmányt, melyeknek címe nem ilyen nevetséges, tartalmuk azonban az.

A Tudományos Akadémia komolyabb és hasznosabb kutatásai felölelik a természet megismerésének és a tudományok tökéletesítésének minden területét. Valószínű, hogy e mély és következetes vizsgálódások, pontos számítások, ötletes felfedezések, gazdag gondolatok végül is olyat eredményeznek, ami hasznára lesz a világnak.

Mindeddig, mint közösen megfigyeltük, a legbarbárabb korokban születtek a leghasznosabb felfedezések; úgy látszik, a legfelvilágosodottabb korok és legtudósabb társaságok osztályrésze az, hogy olyan felfedezéseket vizsgáljanak meg, amelyeket tudatlan emberek eszeltek ki. Huygens és Renaud hosszú vitái után napjainkban tudjuk már, hogy egy hajó kormánylapátjának és a hajótőnek mi a legkedvezőbb szöge, de Kolumbusz Kristóf úgy fedezte fel Amerikát, hogy erről a szögről fogalma sem volt.

[67] *Des privilèges de la main droite, Henri Morin* értekezése (1723), Mémoires de l'Académie III. köt. 68—72.

Eszemben sincs ebből arra következtetni, hogy kizárólag a vak gyakorlattal kell foglalkozni, de, azt hiszem, hasznos volna, ha a fizikusok és mértantudósok, már amennyire lehetséges, a gyakorlattal ötvöznék okoskodásaikat. Mert vajon szükségszerű-e, hogy az, ami a legnagyobb dicsőséget szerzi az emberi szellemnek, gyakorta igen kevés haszonnal járjon? Egy férfi, aki csak a négy matematikai alapműveletet ismeri, de akinek helyén az esze, gazdag kereskedő lesz, egy Jacques Coeur, egy Delmet, egy Bernard, míg egy szegény matematikus egész életében a számok viszonylatait és tulajdonságait kutatja, amelyek roppant érdekesek ugyan, ám hasznuk semmi, s nem okítják ki arról, hogy mi is a pénzváltás. Lényegében valamennyi tudománynak ez a helyzete; van egy pont, amelyen túl a kutatásokat már csak a kíváncsiság élteti: e leleményes és felesleges igazságok azokra a csillagokra emlékeztetnek, amelyek oly messze vannak tőlünk, hogy nem adnak semmi fényt.

Ami a Francia Akadémiát illeti: vajon nem tenne-e nagy szolgálatot az irodalomnak, a nyelvnek és az egész nemzetnek, ha ahelyett, hogy bókokat jelentetne meg évről évre, inkább a XIV. Lajos korában keletkezett jelentős műveket adná ki, megtisztítva őket a becsúszott nyelvi hibáktól? Corneille és Molière tele van efféle hibákkal, La Fontaine-ben hemzsegnek a hibák: azokat, amelyeket nem lehet kijavítani, legalább jelezni kellene. Európa, mely sokat olvassa e szerzőket, biztonsággal megtanulná tőlük nyelvünket, s nyelvünk tisztasága egyszer s mindenkorra rögződne; a király támogatásával kinyomtatott kitűnő francia könyvek gyűjteménye nemzetünk egyik legdicsőségesebb emlékműve volna. Úgy hallottam, Despréaux egykor javaslatot tett erre, majd az inditványt megismételte egy férfiú, akinek esze, bölcsessége és ép kritikai érzéke közismert, ám ez az ötlet ugyanarra a sorsra jutott, mint sok más hasznos terv: helyeselték és figyelmen kívül hagyták.

HUSZONÖTÖDIK LEVÉL

Pascal Gondolatairól[68]

Elküldöm Önnek kritikai észrevételeimet, amelyeket hosszú idő óta jegyzek Pascal gondolatainak margójára. Kérem, ne hasonlítson Ezékiáshoz, aki el akarta égetni Salamon valamennyi könyvét. Tisztelem Pascal lángelméjét és ékesszólását, de minél jobban tisztelem, annál határozottabb meggyőződésem, hogy ő maga is kijavította volna sok gondolatát, amelyet csak vaktában vetett papírra, hogy később majd megvizsgálja őket: éppen lángelméjét csodálva hadakozom némelyik eszméje ellen.

Véleményem szerint a szellem, amelyben Pascal e gondolatokat írta, gyűlöletes megvilágításba helyezi az embert. Szenvedélyes dühvel gonosznak és szerencsétlennek fest valamennyiünket; jóformán úgy ír az emberi természet ellen, mintha a jezsuiták ellen írna; természetünk lényegének tulajdonítja azt, ami csak néhány ember sajátja: ékesszólóan sértegeti az emberi nemet. Bátorkodom védelmembe venni az emberiséget e nagyszerű embergyűlölő ellen; bátorkodom azt állítani, hogy sem olyan gonoszok, sem olyan szerencsétlenek nem vagyunk, mint Pascal véli; mi több, szent meggyőződésem, hogy ha tervezett könyvében kiteljesítette volna a gondolataiban megmutatkozó szándékot, ékes álokoskodásokkal és remekül levezetett tévedésekkel teli művet írt volna. Sőt azt hiszem, hogy valamennyi újabb könyv, amely a keresztény vallást kívánja igazolni, inkább felháborítja az embert, mintsem épülésére szolgálna. Vajon csak nem hiszik ezek az írók, hogy többet tudnak a kereszténységről, mint Jézus Krisztus és az apostolok? Mintha csak úgy akarnának megtámogatni egy tölgyfát, hogy nádszálakat ültetnek köré; e felesleges nádakat bátran eltávolíthatjuk, nem kell attól tartanunk, hogy ártunk a fának.

[68] A kvékerekről szóló levelek mellett Voltaire Pascal-kritikája volt a *Filozófiai levelek* legnagyobb hatású és legnagyobb visszhangot kiváltó része. A felvilágosodás általánosan kötelező antropológiai optimizmusát szegezi szembe a XVII. század nagy kétségbeesés-filozófusának sötét világképével, melynek majdan sok elemét Voltaire is átveszi 1755-től, önnön világképe fokozatos elsötétülésével párhuzamosan.

Önkényesen kiválasztottam Pascal néhány gondolatát, majd alájuk írtam válaszomat; döntse el, kérem, igazam van-e, avagy tévedek.

I

Az ember nagysága és nyomorúsága tökéletesen nyilvánvaló, ezért az igazi vallásnak szükségszerűen arra kell tanítania bennünket, hogy az emberben benne él a nagyság és egyszersmind a nyomorúság alapelve. Az igaz vallásnak alaposan ismernie kell természetünket, vagyis ismernie kell mindazt, ami nagy és ami nyomorúságos benne, valamint mindkettőnek okát is. Egyben meg kell magyaráznia a benne található döbbenetes ellentéteket.

Az efféle okoskodás tévesnek és veszedelmesnek látszik; Prométheusz és Pandora, a platóni androgünek mondája és a sziámi dogmák ugyanis hasonlóképpen megmagyarázták a látszólagos ellentéteket. A keresztény vallás akkor is igaz vallás maradna, ha nem lehetne levonni belőle azokat a szellemes következtetéseket, amelyek egyedül a szellem megcsillogtatására jók.

A kereszténység nem tanít mást, csak egyszerűséget, emberséget, szeretetet: aki metafizikára akarja szorítani, tévedések forrásává torzítja.

II

Vizsgáljuk meg a világ minden vallását, hogy lássuk, van-e vallás a kereszténynyen kívül, amely megfelelő magyarázatot ad erre a kérdésre.

Fogadjuk el talán ilyennek azoknak a filozófusoknak hitét, akik a bennünk található jót jelölik meg az egyetlen jónak? Vajon ez volna az igazi jó? Találtak-e orvosságot bajainkra? Vajon azzal, hogy egy sorba helyezték Istennel, kigyógyították-e elbizakodottságából az embert? Vajon azok, akik az állatokkal egyenrangúvá süllyesztettek bennünket és egyetlen jónak a földi gyönyöröket tették meg, adtak-e gyógyírt buja vágyainkra?

A filozófusok nem vallást prédikáltak: tehát nem filozófiájuk ellen kell hadakozni. Egyetlen filozófus sem állította, hogy Isten ihlette, mert abban a pillanatban megszűnt volna filozófus lenni, prófétává lett volna. Nem az a feladatunk, hogy megtudjuk, vajon Jézus Krisztus legyőzi-e Arisztotelészt, hanem hogy bebizonyítsuk: Jézus Krisztus vallása az igaz vallás, Mohamedé, a pogányoké és mind a többieké pedig hamis.

III

Mindazonáltal e titok nélkül, mely minden titkok közül a legfelfoghatatlanabb számunkra, felfoghatatlanok volnánk önmagunk számára. Állapotunk bonyolultságának minden kibogozhatatlan szála az eredendő bűn mélységébe vezet: annyira, hogy az ember felfoghatatlanabb e titok nélkül, mint amilyen felfoghatatlan maga e titok az ember számára.

Okoskodás-e azt mondani: *Az ember felfoghatatlan e felfoghatatlan titok nélkül?* Miért akarunk túltenni az *Evangélium*on? Nem vakmerőség-e azt gondolni, hogy az *Evangélium*nak megerősítésre van szüksége, s ezek a filozófiai eszmék csakugyan meg is támaszthatják?

Vajon mit válaszolt volna Pascal annak, aki azt mondja: „Tudom, hogy az eredendő bűn misztériuma hitemre tartozik, nem pedig eszemre. E misztérium nélkül is pontosan tudom, mi az ember. Látom, hogy úgy jön a világra, mint a többi állat, hogy a szülés annál fájdalmasabb az anyák számára, minél törékenyebbek, hogy az anyák és a nőstényállatok néha belehalnak a szülésbe; hogy olykor torzszülöttek jönnek a világra, hiányzik egy vagy két érzékszervük vagy gondolkodási képességük; hogy azok a legépebbek, akiknek legkevesebbek a szenvedélyeik, hogy az önszeretet minden emberben egyforma, s épp annyira szükségük van rá, akár öt érzékszervünkre; hogy az önszeretetet önmagunk megőrzése végett kaptuk Istentől, a vallást pedig avégett, hogy szabályozzuk önszeretetünket; hogy gondolataink annak mértékében helyesek vagy következetlenek, homá-

lyosak vagy fényesek, amilyen mértékben szilárdak, áthatók érzékeink, amilyen mértékben szenvedélyesek vagyunk; hogy mindenben a bennünket körülvevő levegőtől, az elfogyasztott élelmektől függünk, s hogy nincs ebben semmi ellentmondás. Az ember nem rejtély, mint ahogy Ön képzeli, hogy aztán nagy élvezettel megoldja. Az ember minden jel szerint megtalálta helyét a természetben, felsőbbrendű az állatoknál, de szerveiben hasonlít rájuk, más lényeknél viszont alacsonyabb rendű, akikhez szellemében hasonlatos. Olyan, mint minden, amit látunk: jó és rossz, gyönyör és fájdalom kevercse. Szenvedélyeket kapott, hogy cselekedjék, értelmet, hogy irányítsa cselekedeteit. Ha az ember tökéletes volna, Isten volna, s az állítólagos ellentétek, amelyeket ellentmondásoknak nevez, szükséges alkatelemek, részei az ember összetételének, az pedig épp olyan, amilyennek lennie kell."

IV

Vizsgáljuk meg cselekedeteinket, figyeljük meg önmagunkat: vajon nem fedezzük-e fel két természetünk eleven jegyeit cselekedeteinkben és önmagunkban?

Ily sok ellentmondás volna-e egy egyszerű lényben? Az ember kettőssége oly nyilvánvaló, hogy vannak, akik azt gondolják, két lelkünk van, hiszen nézetük szerint egy egyszerű lény nem lehet képes ily nagy változatosságra, ily hirtelen változásokra, mértéktelen önhittségre és iszonyatos levertségre.

Különféle akarataink nem a természet ellentmondásai, az ember pedig nem egyszerű lény. Az embernek számtalan szerve van. Ha egyetlenegy szerve kicsit is megváltozik, agyának minden benyomását szükségképp meg kell változtatnia, s az állatnak új gondolatai és új akaratai támadnak. Igaz, hogy hol szomorúságba süppedünk, hol meg önteltségtől dagadozunk, de csak olyankor, ha más és más helyzetbe kerülünk. Egy állat, melyet gazdája dédelget és etet, meg egy másik, amelyet lassan és fortélyosan megölnek, hogy azután felboncolják, szögesen ellentétes érzéseken esik át; ez történik velünk

is; a bennünk lakozó különbségek oly kevéssé ellentmondásosak, hogy az volna ellentmondás, ha nem léteznének.

Azok a bolondok, akik szerint két lelkünk van, ugyanennyi fáradsággal akár harminc vagy negyven lélekkel is megajándékozhattak volna bennünket; mert az emberben, ha erős szenvedély uralkodik el rajta, gyakorta harminc-negyven különféle gondolat ébred ugyanarról, ami is szükségszerű, aszerint, hogy a tárgynak melyik oldala fordul felé.

Az ember állítólagos kettősségének gondolata épp oly képtelen gondolat, mint amilyen metafizikus. Akkor azt is mondhatom, hogy egy kutya, amely harap és a farkát csóválja, kettős lény; hogy a kotlós, amely szeretettel vigyáz csibéire, majd sorsukra hagyja, meg sem ismeri őket, kettős lény; hogy a tükör, amely különböző tárgyakat mutat, kettős lény; hogy a fa, amely hol tele van levelekkel, hol meg csupasz, kettős lény. Bevallom, hogy az ember felfoghatatlan, de az a természet többi része is, s az emberben nincs több látszólagos ellentmondás, mint bármi másban.

V

Aki nem arra fogad, hogy van Isten, arra fogad, hogy nincs. Melyik eshetőséget választja hát? Mérlegeljük, mit nyerhet és mit veszíthet, ha úgy dönt, hogy hisz Isten létezésében. Ha nyer, mindent megnyer, ha veszít, semmit sem veszít. Fogadjon hát habozás nélkül arra, hogy van. — Igen, fogadni kell, de talán túl sokat kockáztatok. — Lássuk csak. Minthogy a nyerés és a vesztés esélye egyforma, még akkor is fogadhatna, ha csupán két életet nyerhetne egy ellen.

Nyilvánvalóan téves azt mondani: aki nem arra fogad, hogy van Isten, arra fogad, hogy nincs; mert aki kételkedik és szeretne megvilágosodni, természetesen sem mellette, sem ellene nem fogad.

Ez a passzus egyébként illetlennek és gyermetegnek tűnik fel: a játék, nyerés és vesztés fogalma csöppet sem illik a komoly témához.

Továbbmegyek: az, hogy érdekemben áll hinni valamiben, nem bizonyítéka annak, hogy ez a valami létezik. A világ minden kincsét

Önnek adnám, mondja Ön, ha azt hinném, hogy igaza van. Erre szívemből kívánom, hogy igaza legyen; de amíg nem bizonyította be, nem hihetek Önnek.

Kezdje azzal, mondhatnánk Pascalnak, hogy értelmemet meggyőzi; érdekemben áll, természetesen, hogy Isten létezzék; de ha az Ön rendszerében Isten csak keveseknek mutatkozott meg, ha ily ijesztően kicsiny a kiválasztottak száma, ha a magam erejéből mit sem tehetek, mondja, kérem, mi érdekem fűződik ahhoz, hogy higgyek Önnek? Nem nyilvánvaló érdekem-e, hogy éppen az ellenkezőjéről győzzenek meg? Hogy meri felcsillantani előttem azt a végtelen boldogságot, amelyre ezer emberből legfeljebb egynek van joga pályázni? Ha meg akar győzni, máshogyan lásson neki, ne beszéljen egyszer szerencsejátékról, véletlenről, fogadásról, fejről meg írásról, máskor meg ne rémítgessen azokkal a tövisekkel, amelyeket az úton ültetett el, hiszen én ezen az úton akarok járni, nekem ezen az úton kell járnom. Okoskodása csupán arra volna jó, hogy ateistákat gyártson, ha a természet hangja azt nem kiáltaná, hogy van Isten, mégpedig oly erősen kiáltja, mint amilyen gyöngék e körmönfont érvek.

VI

Ha elnézem az ember vakságát és nyomorúságát, a természetében megnyilatkozó döbbenetes ellentmondásokat, ha elnézem az egész néma világegyetemet és a világegyetem e zugában sötétben tévelygő, magára hagyott embert, akinek sejtelme sincs, ki tette ide, mi a dolga itt, mivé lesz halálában, olyan rémület vesz erőt rajtam, mint azon, akit álmában egy félelmetes, puszta szigetre tettek ki, s amikor fölébred, nem tudja, hol van, és semmi módja, hogy elmeneküljön; mindezt látva elcsodálkozom, hogyan lehetséges, hogy mégsem esünk kétségbe nyomorúságos helyzetünk miatt.

Épp amikor ezt az eszmefuttatást olvastam, levelet kaptam egy igen távoli országban élő barátomtól. Íme, mit ír:

„Úgy élek itt, mint amikor utoljára nálam járt, sem vidámabb, sem szomorúbb, sem gazdagabb, sem szegényebb nem vagyok, kitű-

nő egészségnek örvendek, mindenem megvan, ami kellemessé teszi az életet, nem vagyok szerelmes, fösvény, becsvágyó vagy irigy, s ameddig ez így lesz, bátorkodom boldog embernek nevezni magam."

Sok ember él olyan boldogul, mint barátom: az emberek ebben a tekintetben olyanok, akár az állatok. Az egyik kutya úrnőjével eszik és alszik; a másik láncát rázza, s ugyancsak elégedett; a harmadik megvész s megölik. Ami engem illet, ha körülnézek Párizsban vagy Londonban, úgy látom, semmi okom arra a kétségbeesésre, amelyről Pascal beszél: egy várost látok, amely csöppet sem hasonlít puszta szigetre, népes, gazdag, pallérozott, ahol az emberek boldogok, amennyire az emberi természet ezt megengedi. Van-e okos ember, aki föl akarná kötni magát, mert nem tudja, hogyan lehet szemtől szemben látni Istent, s mert agya képtelen megbírkózni a Szentháromság misztériumával? Épp ennyire kétségbe kellene esnünk azon is, hogy nincsen négy lábunk és két szárnyunk.

Miért iszonyodnánk létünktől? Létezésünk nem olyan nyomorúságos, mint amilyennek láttatni akarják velünk. Börtönnek tudni a világot, s halálraítélt gonosztevőnek benne minden embert — ez fanatikus gondolat; a kéjek kertjének hinni, ahol csupa gyönyör vár ránk —, ez egy szibarita révedezése. Azt gondolni, hogy a föld, az ember, az állat olyan, amilyennek a Gondviselés rendje szerint lennie kell — azt hiszem, egyedül ez méltó a bölcs emberhez.

VII

A zsidók azt hiszik, hogy Isten nem fogja örökre a sötétségben hagyni a többi népet; hogy mindenki számára eljön majd a szabadító; hogy avégett vannak a földön, hogy Őt hirdessék az embereknek; hogy avégett teremtettek, hogy hírnökei legyenek eljövetelének, buzdítván minden népet, hogy egyesüljenek velük a szabadító várásában.

A zsidók mindig is egy felszabadítóra vártak, ám ez a szabadító csak az övéké, nem pedig a miénk is; olyan Messiásra várnak, aki a

zsidókat a keresztények uraivá teszi, mi viszont azt reméljük, hogy a Messiás egy szép nap egyesíti a zsidókat a keresztényekkel: tehát pontosan az ellenkezőjét gondolják annak, amit mi.

VIII

A törvény, mely e népet kormányozza, egészében a világ legrégebbi és legbölcsebb törvénye, s az egyetlen, amely egy államban mindig, megszakítás nélkül érvényben volt. Ezt bizonyítja több passzusában is a zsidó Philon, valamint nagyszerű módon Josephus Flavius az Appionosz ellen írt művében, kimutatván, hogy ez a törvény oly régi, hogy még magát a törvény szót is csak több mint ezer évvel később ismerték meg az ókori népek, úgyhogy Homérosz, aki igen sok népről szólt, sohasem használta. Tökéletességéről puszta elolvasása is meggyőzi az embert: azt látjuk, hogy oly nagy bölcsességgel, oly méltányosan és okosan ítélkezik mindenről, hogy a legrégebbi görög és római törvényhozók, ha csak kicsit is felvilágosultak voltak, legfontosabb törvényeiket innen vették át; ez derül ki az úgynevezett Tizenkét Táblás Törvényből is, valamint a Josephus Flavius felsorakoztatta többi bizonyítékból.

Óriási tévedés, hogy a zsidók törvénye a legrégebbi törvény, hiszen törvényhozójuk, Mózes fellépése előtt Egyiptomban éltek, márpedig az egész világon ez az ország volt a legismertebb bölcs törvényeiről.

Óriási tévedés, hogy a törvény szó csak Homérosz után terjedt el: Homérosz említi Minósz törvényeit; Hesziodosz is használja a szót; de ha a törvény szót sem Hesziodosz, sem Homérosz nem ismerte volna, ez sem bizonyítana semmit. Voltak királyok és bírák, tehát törvények is voltak.

Óriási tévedés továbbá, hogy a görögök és rómaiak a zsidóktól vették át törvényeiket. Respublikáik kezdeti idejében azért nem történhetett így, mert akkor még nem ismerhették a zsidókat; nagyságuk idejében azért nem, mert akkoriban, mint mindenki tudta, megvetették az efféle barbárokat.

IX

Ez a nép csodálatosan őszinte. Szeretettel és hűséggel őrzik azt a könyvet, amelyben Mózes kijelenti, hogy mindig hálátlanok voltak Istennel szemben, s tudja, hogy halála után még hálátlanabbak lesznek, de az eget és a földet hívja bizonyságul ellenük, hogy eleget tanította őket; hogy haragra gyulván ellenük, Isten végül is szétszórta őket a föld minden népe között; s amiképpen idegen istenek imádásával gyötörték őt, azonképpen fogja gyötörni őket azáltal, hogy idegen néphez fordul. A zsidók, noha ez a könyv ily sokféleképpen gyalázza őket, életük kockáztatásával őrzik. Erre az őszinteségre nincs még egy példa a világon, ennek az őszinteségnek nincs gyökere a természetben.

Erre az őszinteségre rengeteg példa van, s csakis a természetben gyökerezik. Minden egyes zsidó gőgjének érdekében áll azt hinni, hogy nem gyűlöletes politikája, nem a tudományokban és művészetekben való járatlansága, durvasága veszejtette el, hanem Isten bünteti haragjában. Elégedetten állapítja meg, hogy csak csodák tudták legyőzni; hogy népe most is Isten kiválasztott népe, ezért bünteti az Úr.

Ha egy prédikátor felmegy a szószékre, s azt mondja a franciáknak: „Nyomorult fickók vagytok, gyávák és otrombák; azért vertek meg benneteket Hoechstaedtnél és Ramillynél, mert nem tudtátok megvédeni magatokat" — akkor megkövezik; de ha azt mondja: „Katolikusok vagytok, Isten kedves gyermekei, ám ocsmány bűneitek haragra gerjesztették az Örökkévalót, s Ő Hoechstaedtnél és Ramillynél az eretnekek kezére adott benneteket" — akkor hallgatói a szívükbe zárják.

X

Ha van Isten, csak őt kell szeretnünk, nem pedig teremtményeit.

Szeretni kell, mégpedig gyöngéden, a teremtményeket; szeretnünk kell hazánkat, feleségünket, atyánkat, gyermekeinket, oly forrón, ahogyan Isten szeretteti meg őket velünk, akaratunk ellenére. Ellenkező elvek semmi másra nem alkalmasak, mint hogy barbár gondolkodókat szüljenek.

XI

Igazságtalannak születünk; mert mindenki önmaga felé hajlik. Ez ellenkezik a renddel: az általános felé kell hajolni, mert az önmagunk felé törekvés a kezdete minden rendetlenségnek a háborúban, államban, gazdálkodásban és mindenhol másutt.

Hogy önmagunk felé hajlunk, teljességgel megfelel a rendnek. Egy társadalom épp oly kevéssé alakulhat ki és maradhat fent önszeretet nélkül, mint ahogy nem lehet bujaság nélkül gyerekeket csinálni, étvágy nélkül táplálkozni, s így tovább. Önszeretetünk megtámogatja a mások szeretetét; kölcsönös szükségleteink révén válunk az emberi nem javára: ez minden kapcsolat alapja, az örök kötelék, mely összefűzi az embereket. Nélküle semmilyen mesterség, tudomány, művészet nem alakult volna ki, de egyetlen tíz emberből álló társaság sem; az önszeretet, amit a természet minden állatba beleplántált, arra figyelmeztet bennünket, hogy tartsuk tiszteletben a többiek önszeretetét. Az önszeretetet a törvény kormányozza, és a vallás tökéletesíti. Igaz, Isten olyannak is teremthette volna az élőlényeket, hogy kizárólag a többiek érdekével törődjenek. Ebben az esetben a kalmárok könyörületből utaznának Indiába, a kőműves azért faragna követ, hogy örömöt szerezzen felebarátjának. Isten azonban másképp rendezte el a dolgokat. Ne hibáztassuk az ösztönt, amit tőle kaptunk, s használjuk úgy, ahogyan parancsolja.

XII

A jövendölések rejtett értelme nem téveszthetett meg senkit, csakis a földi örömöknek hódoló nép érthette félre.

Mert amikor bőséges javak ígértettek, vajon mi akadályozta meg őket abban, hogy meghallják az igazi jót, ha nem kapzsiságuk, amely ezt a földi javakra értette?

Vajon a földkerekség legspirituálisabb népe értelmezhette volna másképpen, ha egyszer jóhiszemű? A zsidók a rómaiak rabszolgái

voltak; sóváran várták a szabadítót, aki győzelemre segíti őket, hogy az egész világ tisztelje és félje Jeruzsálemet. Vajon gondolkodásuk megengedte-e, hogy ezt a győzedelmes királyt felismerjék a szegény, a keresztre feszített Jézusban? Hogyan tekinthették volna fővárosuk nevét az égi Jeruzsálem nevének ők, akiknek tízparancsolata említést sem tesz a lélek halhatatlanságáról? Egy nép, mely oly nagyon ragaszkodik törvényeihez, vajon hogyan ismerhette volna fel a jövendölésekben, amelyek nem voltak törvények, a rejtőzködő Istent annak a körülmetéltnek alakjában, aki új vallásával eltörölte és gyalázatos színben tüntette fel a körülmetélést és a szombat megünneplését, a zsidó törvény szent alapjait! Ha zsidónak születik, Pascal éppúgy tévedett volna, mint ők. Még egyszer mondom: imádjuk Istent, anélkül, hogy be akarnánk hatolni titkainak homályába.

XIII

Jézus Krisztus első eljövetelének ideje megjövendöltetett, a másodiké azonban nem, mert az elsőnek rejtettnek kellett maradnia; a másodiknak azonban káprázatosnak kell lenni és oly nyilvánvalónak, hogy ellenségei is kénytelenek lesznek elismerni.

Jézus Krisztus második eljövetelének ideje még pontosabban megjövendöltetett, mint az elsőé. Úgy látszik, Pascal elfelejtette, hogy Jézus Szent Lukács Evangéliumának XXI. fejezetében határozottan kijelenti:

„Mikor pedig látjátok Jeruzsálemet hadseregektől körülvéve, akkor tudjátok meg, hogy elközelgett az ő romlása... Jeruzsálem megtapodtatik... és lesznek jelek a napban, holdban és csillagokban... a tenger és a hab zúgni fog... Az egek erősségei megrendülnek... És akkor meglátják az Embernek Fiát eljőni a felhőben, hatalommal és nagy dicsőséggel."

Hát nem ez Jézus Krisztus pontosan megjövendölt második eljövetele? S ha még nem is következett be, semmi jogunk odáig merészkedni, hogy faggatni kezdjük a Gondviselést.

XIV

A földi örömöknek hódoló zsidók szerint a Messiásnak hatalmas világi fejedelemnek kell lennie. A földi örömöknek hódoló keresztények szerint azért jött el, hogy felmentsen bennünket Isten szeretetének kötelezettsége alól, s olyan szentségeket adjon nekünk, amelyek nélkülünk is hatnak. Sem az egyik, sem a másik nem a keresztény vagy a zsidó vallás.

Ez a passzus inkább szatíra, mint keresztény gondolat. Mint látható, Pascal itt a jezsuitákat támadja. De valójában mondta-e valaha is egy jezsuita, hogy Jézus azért jött el, hogy felmentsen bennünket Isten szeretetének kötelezettsége alól? Isten szeretetének vitája üres szóvita, akárcsak ama többi tudományos perpatvar jó része, amely ádáz gyűlöletet szított és szörnyűséges szerencsétlenségeket okozott.

De más hibája is van e passzusnak. Azt feltételezi ugyanis, hogy a Messiás-várás a zsidó vallás egyik tétele, holott csak a zsidók körében elterjedt vigasztaló gondolat. A zsidók reménykedtek felszabadítójukban, de senki sem parancsolta meg nekik, hogy úgy higgyenek eljövetelében, mint egy hittételben. Egész vallásukat a Törvények Könyve tartalmazta. A prófétákat a zsidók sohasem tekintették törvényhozóknak.

XV

Ahhoz, hogy megvizsgáljuk a jövendöléseket, előbb meg kell hallanunk őket. Mert ha azt hisszük, hogy egy értelmük van csak, bizonyos, hogy a Messiás nem jött el; ám ha két értelmük van, bizonyos, hogy Jézus Krisztus alakjában eljött.

A keresztény vallás olyannyira igaz vallás, hogy semmi szüksége kétes bizonyítékokra, márpedig ha valami is megingathatná e szent és ésszerű vallás alapjait, az Pascalnak ez a nézete. Szerinte az Írásban mindennek két értelme van; de valaki, aki szerencsétlenségé-

re hitetlen volna, azt mondhatná erre: aki két értelmet ad szavainak, be akarja csapni az embereket, s e kettősséget a törvények mindig büntetik. Pirulás nélkül hogyan állíthatja hát, hogy Istenben olyasmi lakozik, amit az emberben büntetünk és gyűlölünk? Mi több: ugye milyen megvetéssel és felháborodással beszél a pogányok csodáiról, minthogy azoknak két értelme volt? Nem helyesebb-e azt mondanunk, hogy a közvetlenül Jézus Krisztusra vonatkozó jövendöléseknek — például Dániel, Mikeás és a többiek jövendöléseinek — csak egy értelmük van? Sőt nem mondhatjuk-e, hogy ha mit sem értenénk a jövendölésekből, akkor is épp ennyire bizonyított volna a vallás?

XVI

A testet a lélektől elválasztó végtelen távolság azt a végtelenül végtelenebb távolságot jelképezi, amely a lelket a szeretettől választja el, mivelhogy az természetfölötti.

Azt kell gondolnunk, hogy Pascal nem hagyott volna ilyen zagyvaságot művében, ha ideje lett volna kidolgozni azt.

XVII

A legnyilvánvalóbb gyarlóságok erőt jelentenek azok számára, akik helyesen értelmezik a dolgokat. Példa: Szent Máté és Szent Lukács kétféle családfája; napnál világosabb, hogy ez nem közös megegyezés műve.

Vajon jól tették-e Pascal *Gondolatai*nak kiadói, hogy kinyomtatták ezt a gondolatot, amelynek talán már bevezető része is alkalmas rá, hogy sértse a vallást? Mire jó azt mondani, hogy genealógiák, a keresztény vallásnak ezek az alapvető részei, ellentmondanak egymásnak, ha nem mondjuk meg, hogy miben illenek össze? A méreggel együtt az ellenmérget is át kellett volna nyújtani. Mit

gondolnánk egy ügyvédről, aki azt mondaná: „Ügyfelem ellentmondásba keveredett, ám ez a gyarlósága erő annak számára, aki helyesen értelmezi a dolgokat"?

XVIII

Ne hánytorgassák hát fel minduntalan, hogy nem teljes a világosság, hiszen ezt mi is bevalljuk. De ismerjék fel a vallás igazságát a vallás homályosságában is, ama kevés fényben, amely megadatott vele kapcsolatosan, mint ahogy megismerésére való törekvésünk restségében is.

Az igazságnak igencsak furcsa jegyeire hivatkozik itt Pascal! Hát akkor mik a hazugság jegyei? Hogyan? Ha azt akarom, hogy higgyenek nekem, elégséges azt mondanom: „Homályos vagyok, érthetetlen vagyok"? Okosabb volna csakis a hit fényeire rámutatni e tudós sötétség helyett.

XIX

Ha csak egyetlenegy vallás léteznék, Isten túlontúl is felismerhető lenne.

Hogyan! azt állítja, hogy ha csak egyetlenegy vallás volna, Isten túlontúl is felismerhető lenne? Hát elfelejtette, hogy könyvének minden lapján azt mondja, hogy egy szép nap egyetlenegy vallás lesz csak? Ön szerint akkot tehát Isten túlontúl felismerhető lesz?

XX

Azt mondom, hogy nem ebben állt a zsidó vallás, hanem egyedül Isten szeretetében, s Isten minden egyebet elítélt.

Hogyan! Isten tehát elítélte mindazt, amit oly csodálatos gondossággal és részletességgel Ő maga parancsolt meg a zsidóknak!

Nem helyesebb-e azt mondanunk, hogy Mózes törvénye a szeretetet is, a kultuszt is megparancsolta? Ha mindent Isten szeretetére vezetünk vissza, jóval kevésbé sugározzuk Isten szeretetét, mint ama gyűlöletet, amit valamennyi janzenista érez molinista felebarátja ellen.

XXI

Az egész élet számára a legfontosabb a mesterség megválasztása, mégis a véletlen dönt ebben: a szokás csinál az emberből kőművest, katonát, tetőfedőt.

Mi más késztethetné az embereket arra, hogy katonák legyenek, kőművesek vagy ipari munkások, ha nem az, amit véletlennek és szokásnak neveznek? Csak a zseniális tudományokat és művészeteket választják az elhivatottak önmaguktól; mi sem természetesebb és ésszerűbb, mint hogy azokra a mesterségekre, amelyeket bárki elsajátíthat, a szokás késztesse az embert.

XXII

Vizsgáljuk csak meg gondolatainkat, azt fogjuk tapasztalni, hogy mindig a múlt és a jövő foglalkoztatja őket. A jelenre úgyszólván nem is gondolunk —, s ha mégis, csak avégett, hogy a jelen fényénél rendezzük el jövőnket. Sohasem a jelen a célunk. A múlt és a jelen csupán eszköz, célunk csakis a jövő.

Nem siránkozni kell, hanem köszönetet mondani a természet teremtőjének mindazért, amit kapunk tőle, azért az ösztönért is, amely folyton-folyvást a jövő felé hajt bennünket. Ez a remény az ember legdrágább kincse, ez csillapítja fájdalmainkat, ez csillantja fel majdani élvezeteinket a jelenlegi élvezetek közepette. Ha ez emberek olyan boldogtalanok volnának, hogy csak a jelennel tudnának foglalkozni, senki sem vetne, építene, ültetne, semmiről sem gondoskodnánk: álélvezeteinket élvezve mindent elmulasztanánk. Hogyan le-

hetséges, hogy egy olyan szellem, mint Pascal, ily hamis közhely vermébe esett? A természet úgy rendelte, hogy minden ember élvezze a jelent, táplálkozva, gyerekeket csinálva, kellemes hangokat hallgatva, munkát adva gondolatainak és érzelmeinek, majd túljutva ezen az állapoton, de gyakorta ebben az állapotban is a jövőre gondoljon, mert egyébként nyomban elpusztulna nyomorúságában.

XXIII

Mikor azonban mindezt közelebbről megvizsgáltam, arra a következtetésre jutottam, hogy a nyugalomtól való menekülés, attól való félelmünk, hogy magunkra maradunk, nagyon is valóságos okból ered, mégpedig gyarló és halandó állapotunk természetes nyomorúságából; ez az állapot ugyanis oly nyomorúságos, hogy ha semmi sem akadályozza meg, hogy gondolkodjunk róla, és ha csakis önmagunkat látjuk, semmi sem képes megvigasztalni bennünket.

Ez a kifejezés: csakis önmagunkat látni, merőben értelemetlen. Milyen volna az az ember, aki semmit sem cselekszik, csak önmagát szemléli? Nemcsak azt mondom, hogy ez az ember félkegyelmű volna, mit sem használna a társadalomnak, de azt is, hogy ilyen ember nem létezhet: mert mit szemlélne? Tulajdon testét, lábát, kezét, öt érzékszervét? Vagy gyengeelméjű volna, vagy használná e szerveit: vajon megelégednék-e azzal, hogy gondolkodási képességén elmélkedjék? E képességén csak úgy elmélkedhet, ha gyakorolja. Vagy nem gondol semmire, vagy olyan eszmékre gondol, amelyeket birtokol már, vagy pedig új eszméket eszel ki: márpedig eszméket csakis kívülről kaphat. Szükségképpen vagy érzékeivel vagy eszméivel kell foglalkoznia tehát, tehát vagy külső dolgokon jár az esze, vagy félkegyelmű.

Hadd ismételjem meg, hogy az emberi természet nem tud megmaradni e képzeletbeli tompultságban; elgondolni képtelenség, törekedni rá esztelenség. Az ember cselekvésre született, ahogyan a tűz fölfelé törekszik, a kő lefelé. Mit sem tenni és nem létezni az ember

számára egy és ugyanazon dolog. A különbség mindössze az, hogy nyugalmas vagy viharos, veszedelmes vagy hasznos tevékenységet folytat-e.

XXIV

Az embereket titkos ösztön űzi, hogy a világban keressenek szórakozást és elfoglaltságot, s ennek forrása örökös nyomorúságuk érzése; ám él bennük ősi természetük nagyszerűségének emlékeként egy másik titkos ösztön is, amely azt súgja, hogy boldogságot valójában csak a nyugalom nyújthat.

Ez a titkos ösztön lévén a társadalom alapelve és elengedhetetlen alapköve, inkább Isten jóságának adománya és boldogságunk eszköze, mintsem nyomorúságunk átérzése. Nem tudom, mit csináltak ősapáink a földi paradicsomban, de ha ki-ki kizárólag önmagára gondolt, az emberi nem fennmaradása ugyancsak veszélyben forgott. Nem képtelenség-e azt gondolni, hogy tökéletes érzékszervekkel rendelkeztek, vagyis tökéletes eszközökkel a cselekvéshez, de csakis avégett, hogy szemlélődjenek? És nem mulatságos-e, hogy gondolkodó fők azt képzelik, hogy a lustaság jogcím a nagyságra, a cselekvés pedig természetünk lealacsonyodása?

XXV

Amikor Pyrrhus azt tervezte, hogy előbb meghódítja a világ jó részét, majd pihenőre tér társaival, Kineász azt mondta neki, hogy bölcsebben tenné, ha előbbre hozná boldogságát, máris élvezvén a nyugalmat, s nem oly sok fáradalom után pihenne meg; ez a tanács azonban nagy nehézségekbe ütközött, és semmivel sem volt ésszerűbb, mint a becsvágyó ifjú terve. Mindketten azt feltételezték, hogy az ember megelégedhetik önmagával és jelenlegi javaival, nem akarja képzelt reményekkel megtölteni szívének űrjét: ez pedig tévedés. Pyrrhus nem lehetett boldog, sem azelőtt, sem azután, hogy meghódította a világot.

Kineász példája haszonnal alkalmazható Despréaux szatíráiban,[69] de egy filozófiai munkában már nem. Egy bölcs király boldog lehet hazájában; abból pedig, hogy Pyrrhus kit mondott bolondnak, semmi sem következik a többi emberre vonatkozóan.

XXVI

El kell ismernünk, hogy az ember oly szerencsétlen, hogy akkor is unatkoznék, ha semmi külső oka sem volna az unalomra: pusztán a helyzete, sorsa miatt.

Épp ellenkezőleg, az ember e tekintetben boldog, s igen nagy hálával tartozunk a természet teremtőjének, amiért az unalmat összekapcsolta a tétlenséggel, így kényszerítvén bennünket olyan cselekedetekre, amelyek felebarátainknak és mi magunknak is hasznunkra vannak.

XXVII

Hogyan lehetséges, hogy ez a férfiú, aki nemrég vesztette el egyetlen fiát, akit pörök és pörpatvarok nyomasztanak, ma délelőtt még le volt sújtva, ám most már nem gondol minderre? Ne csodálkozzunk rajta: teljesen elfoglalja, vajon merre fut majd a szarvas, melyet kutyái hat óra óta ádázul üldöznek. Mindössze ennyire van szüksége az embernek, bármily mélységesen szomorú is. Ha rá lehet venni, hogy elszórakozzék valamivel, amíg szórakozik, boldog.

Ez a férfi bölcsen cselekszik: a szórakozás biztosabb gyógyszer a fájdalomra, mint a kinin a lázra: ne gáncsoljuk ezért a természetet, mely mindig kész segítségünkre sietni.

[69] Valójában *Épitres* I. 61—90.

XXVIII

Képzeljünk el magunknak egy csomó embert, láncra verve, s egytől egyig halálra ítélve; naponta kivégeznek közülük néhányat, a többi szeme láttára, akik pedig életben maradnak, a maguk sorsát látva társaik sorsában, fájdalommal és reménytelenül bámulják egymást, és várják, mikor kerül rájuk a sor. Ez az emberi sors képe.

A hasonlat bizonnyal rossz: a láncra vert nyomorultak, akiket sorra kivégeznek, nemcsak azért nyomorultak, mert szenvednek, hanem azért is, mert olyasmit kell elviselniök, amit a többi ember nem szenved el. Az ember természetes sorsa nem az, hogy láncra verjék és hogy megöljék; minden ember arra teremtetett, akárcsak az állatok és a növények, hogy növekedjék, éljen egy ideig, hozzá hasonló lényeket hozzon a világra, majd meghaljon. Egy szatírában megmutathatjuk, amennyire csak kedvünk telik benne, egy ember rossz oldalait, de ha csak kicsit is használjuk az eszünket, nem tagadhatjuk, hogy valamennyi állat közül az ember a legtökéletesebb, a legboldogabb, ő él a legtovább. Ahelyett tehát, hogy csodálkoznánk és siránkoznánk az élet nyomorúságán és rövidségén, csodálkozzunk és örvendezzünk boldogságunkon és annak hosszú tartamán. Pusztán filozófusként okoskodva azt merném mondani, hogy nagy gőg és vakmerőség azt állítani, hogy természetünk alapján jobbnak kellene lennünk, mint amilyenek vagyunk.

XXIX

A pogányok üldözték azokat a bölcseiket, akik azt mondták, hogy egy az Isten, gyűlölték a zsidókat, a keresztényeket pedig még jobban gyűlölték.

Olykor csakugyan üldözték őket, ahogyan ma is üldöznék azt az embert, aki a bevett vallástól független istenimádatot tanítana. Szókratészt nem azért ítélték halálra, mert azt mondta: „Egy az Isten", hanem mert szembefordult az ország külsőségekben megnyil-

vánuló vallásával, s mert igen alkalmatlan pillanatban hatalmas ellenségeket szerzett magának. Ami a zsidókat illeti: nem azért gyűlölték őket, mert csak egy Istenben hittek, hanem mert nevetséges gyűlöletet tápláltak a többi nemzet ellen, mert barbár módon irgalmatlanul lemészárolták legyőzött ellenségeiket, mert ez a hitvány, babonás, tudatlan, a tudományt, művészeteket, a kereskedelmet nem ismerő nép lenézte a legpallérozottabb népeket. Ami pedig a kereszténveket illeti: őket azért gyűlölték a pogányok, mert céljuk az volt, hogy lerombolják a vallást és a birodalmat, s ez végül sikerült is nekik, ahogyan a protestánsok is uralomra jutottak azokban az országokban, ahol sokáig gyűlölték, üldözték és lemészárolták őket.

XXX

Montaigne hibái nagyok. Tele van mocskos és illetlen szavakkal. Az ilyesmi mit sem ér. Az öngyilkosságról és a halálról való vélekedése szörnyűséges.

Montaigne mint filozófus beszél, nem mint keresztény: elmondja, mi szól az öngyilkosság mellett és ellen.[70] Mert filozófiai értelemben véve vajon mit árt egy ember a társadalomnak, ha kilép belőle, amikor már nem lehet szolgálatára? Egy aggastyánnak veseköve van, elviselhetetlen fájdalmak gyötrik; azt mondják neki: „Ha nem fekszik műtőkés alá, meghal; ha kés alá fekszik, elhúzhatja még egy évig, locsoghat és nyáladzhat még, önmaga és családja terhére." Feltételezem, hogy a derék öregember ekkor elhatározza, hogy nem lesz senkinek a terhére: ime, körülbelül ezt az esetet beszéli el Montaigne.

[70] *Montaigne: Esszék* II. 3.

XXXI

Hány olyan csillagot fedeztek fel számunkra a látcsövek, amelyek korábban nem léteztek filozófusaink számára? Merészen gáncsolták a Szentírást, amiért oly sok passzusa a csillagok nagy számáról ír. Mindössze ezerhuszonkét csillag van, mondták; tudjuk.

Kétségtelen, hogy a *Szentírás,* ami a fizikát illeti, mindenben az általánosan elfogadott nézetekhez igazodott, így azt feltételezi, hogy a föld mozdulatlan, a nap forog stb. Nem csillagászati ismeretek alapján mondja, hogy a csillagok megszámlálhatatlanok, hanem azért, hogy alkalmazkodjék a közfelfogáshoz. S csakugyan, noha tekintetünk mindössze mintegy ezerhuszonkét csillagot tud felfedezni, ha mereven bámuljuk az eget, káprázó szemünk végtelen számú csillagot vél látni. A *Szentírás* tehát az általánosan elfogadott előítéletek szellemében beszél: mert az Írás nem avégett adatott nekünk, hogy fizikusokat képezzen belőlünk, s felettébb valószínű, hogy Isten sem Habakuknak, sem Baruchnak, sem Mikeásnak nem árulta el, hogy egy szép nap egy Flamstead nevezetű angol több mint hétezer, távcsővel felfedezett csillagot fog felsorolni katalógusában.

XXXII

Bátorság-e, ha a haldokló gyöngeségében és haláltusájában dacolni kezd a mindenható és örökkévaló Istennel?

Ez még sohasem történt meg. És az ember csakis heves szellemi felindulásában mondhatná: „Hiszek egy Istenben, és dacolok vele."

XXXIII

Készséggel elhiszem azokat a történeteket, amelyeknek igazáért a tanúk életükkel kezeskednek.

Nemcsak azt bajos eldönteni, hogy hihetünk-e azoknak a tanúknak, akik életük árán is fenntartják vallomásukat, mint oly sok fanatikus tette; azt is bajos megtudni, vajon ezek a tanúk csakugyan vallomásukért haltak-e meg; hogy fennmaradtak-e vallomásaik; hogy valóban abban az országban éltek-e, ahol állítólag meghaltak. Vajon Josephus Flavius, aki nagyjából Krisztus halála körül halt meg, Josephus, aki esküdt ellensége volt Heródesnek, és aki nem kötődött túlontúl erősen a zsidó valláshoz, miért nem mondott egy szót sem minderről? Pascal ezt is sikerrel megoldotta volna, mint azóta oly sok ékesszóló író.

XXXIV

A tudásnak két véglete van, s ez a kettő összeér. Az egyik a tiszta, természetes tudatlanság, ebbe születünk bele mindannyian; a másik az a véglet, amelyhez a nagy szellemek jutnak el, miután végigtanulmányozták mindazt, amit csak az ember megtudhat, s rádöbbennek, hogy semmit sem tudnak, hogy ugyanahhoz a tudatlansághoz jutottak el, amelyből elindultak.

Ez a gondolat puszta szofizma: hamissága a tudatlanság szóban rejlik, amelyet két különböző értelemben használ. Aki sem írni, sem olvasni nem tud, tudatlan; de egy matematikus, jóllehet nem ismeri a természet rejtett alapelveit, nem tudatlan annyira, mint a kezdet kezdetén, amikor olvasni tanult. Newton nem tudta, miért mozdítja meg kezét az ember, ha csak akarja, de azért sokminden másról rengeteget tudott. Aki héberül nem tud, de latinul igen, ahhoz az emberhez képest, aki kizárólag franciául beszél, tudós.

XXXV

Nem boldogság az, hogy örömünket leljük a szórakozásban, mert a szórakozás máshonnan jön, kívülről, tehát a körülményektől függ, következésképpen számtalan tényező zavarhatja meg, amelyekből elkerülhetetlen lelki szenvedések származnak.

A jelen pillanatban az boldog, aki élvezetet érez, az élvezet pedig csakis kívülről jöhet. Benyomásainkat és gondolatainkat csakis külső jelenségeknek köszönhetjük, mint ahogy testünket is csak úgy táplálhatjuk, ha külső szubsztanciákat kebelezünk be, amelyek aztán a mi szubsztanciánkká változnak.

XXXVI

A szellem végletes tökéletességét éppúgy őrültséggel vádolják, mint a szellem végletes hiányát. Jónak csupán a középszerűséget tartják.

Őrültséggel nem a szellem végletes tökéletességét vádolják, hanem a szellem végletes élénkségét és csapongását. A végletes szellem végletesen igazságos, végletesen kifinomult, végletesen sokoldalú, ez pedig szöges ellentéte az elmebajnak.

A szellem végletes hiánya a gondolat hiánya, az eszmék űrje, ez pedig nem őrültség, hanem gyengeelméjűség. Az őrültség a szervek olyan megzavarodása, amelynek következtében az ember vagy túlontúl gyorsan észlel több tárgyat is, vagy túlontúl nagy figyelemmel és erővel rögzíti képzeletét egyetlenegy tárgyra. De nem is a középszerűséget tartják az egyedüli jónak, hanem e két ellentétes fogyatékosságtól való mentességet, ezt pedig arany középútnak nevezik, nem középszernek.

XXXVII

Ha sorsunk valóban boldog lenne, nem kellene elterelnünk róla gondolatainkat.

Sorsunk pontosan az, hogy ama külső tárgyakra gondoljunk, amelyekkel szükségképpen kapcsolatba kerülünk. Tévedés, hogy egy embert el lehet téríteni attól, hogy az ember sorsára gondoljon; mert bármivel foglalkoztatja szellemét, olyasmivel foglalkozik, ami szükségképpen kapcsolódik az ember állapotához, sorsához; s hadd

ismételjem meg, hogy aki a természet jelenségeitől elvonatkoztatva gondol önmagára, az semmire sem gondol, igenis, azt mondom: az égvilágon semmire.

Mivel egy embert semmiképp sem tudunk megakadályozni abban, hogy állapotára, sorsára gondoljon, mindig csak sorsának kellemes vonatkozásaival szórakoztatjuk. Egy híres, nagy tudású tudóssal, egy uralkodóval arról beszélünk, ami kapcsolódik nagyságához, s minden emberrel arról, amiben élvezetet lel.

XXXVIII

A nagyoknak és kicsiknek egyformák a kellemetlenségeik, boszszúságaik és szenvedélyeik, de míg az egyik a kerék peremén ül, addig a másik a közepén, ezért ugyanaz a mozgás kevésbé nyugtalanítja.

Tévedés, hogy a kis emberek nem olyan nyugtalanok, mint a nagyok: épp ellenkezőleg, kétségbeesésük nagyobb, mert kevésbé számíthatnak segítségre. Száz londoni öngyilkos közül kilencvenkilenc az alsóbb néposztályból kerül ki, a gazdagok közül legfeljebb egy. A kerék hasonlata szellemes és hamis.

XXXIX

A becsületességre nem tanítják meg az embereket, de minden egyébre igen, ők azonban semmivel sem kérkednek annyira, mint becsületességükkel. Tehát annak az egyetlen dolognak tudásával büszkélkednek, amit nem tanulnak.

Az embereket igenis tanítják arra, hogy becsületesek legyenek, s enélkül kevés embernek sikerülne azzá lennie. Hagyd, hogy fiad gyerekkorában mindent elcsenjen, ami csak a keze ügyébe kerül, tizenöt éves korára útonálló lesz; dicsérd meg ha hazudott, hamis tanú lesz belőle; helyeseld, hogy bujálkodik, bizonnyal el fog zülleni. Az égvilágon mindenre tanítják az embert, az erényre is, a vallásra is.

XL

Micsoda ostoba elképzelés volt Montaigne-től, hogy önmagát ábrázolja, s nem is csak úgy mellesleg és elvei ellenére — ilyen botlást mindenki elkövethet —, hanem tulajdon elvei alapján, eredeti és fő célja szerint! Mert mindennapos hiba, hogy véletlenül, gyöngeségből ostobaságokat beszélünk, de ha szántszándékkal tesszük, az már elviselhetetlen, főképp, ha efféléket mondunk.

Montaigne elképzelése az, hogy ártatlan módon, ahogy tette is, önmagát ábrázolja, elragadó elképzelés! Montaigne ugyanis az emberi természetet festi; és milyen gyatra is Nicole, Malebranche, Pascal elképzelése, hogy gáncsolja Montaigne-t!

XLI

Miután végiggondoltam, vajon miért hisznek az emberek oly vakon annak a rengeteg csalónak, akik állítólag orvosságokkal rendelkeznek, mégpedig olyannyira hisznek nekik, hogy gyakorta még életüket is rájuk bízzák, arra jutottam, hogy azért, mert vannak valódi orvosságok is; ha ugyanis valódi orvosságok nem lennének, lehetetlen volna, hogy annyi hamis orvosság legyen, s hogy az emberek higgyenek is bennük. Ha soha semmiféle bajra nem lett volna gyógyír, ha egyetlen betegséget sem tudtak volna meggyógyítani, akkor senki sem tudta volna elképzelni, hogy ilyen gyógyszert tud készíteni, az pedig még ennél is lehetetlenebb lett volna, hogy oly sokan higgyenek azoknak, akik efféle orvosságok birtokával kérkednek — miként annak az embernek, aki azzal dicsekednék, hogy legyőzi a halált, senki sem hinne, mivel erre még nem volt példa. Mivel azonban a legnagyobb tudósok tapasztalata szerint is igen sok gyógyszer bizonyult hasznosnak, az emberek hajlandók hinni bennük; minthogy hatékonyságukat általában nem lehet tagadni, hiszen egyes esetekben hatásuk jó volt, a nép, amely nem tudja megállapítani, hogy ezekben az esetekben mikor hatott csakugyan a gyógyszer, jónak hiszi valamennyit. Hasonlóképp-

pen azért tulajdonítanak tévesen annyi mindent a hold hatásának, mert a holdnak valóban van bizonyos hatása, például a tenger árapálya. Véleményem szerint épp ily nyilvánvaló, hogy azért van oly sok hamis csoda, hamis kinyilatkoztatás, varázslat stb., mert vannak igaziak is.

Az emberi természetnek nézetem szerint nincs szüksége az igazra ahhoz, hogy tévedésbe essék. Ezerféle hatást tulajdonítottak tévesen a holdnak, mielőtt a valóságnak megfelelően rájöttek, hogy valamiféle kapcsolatban áll a tenger árapályával. Az első ember, aki megbetegedett, vakon hitt az első sarlatánnak; farkasembert, varázslót nem látott még senki, de sokan hittek bennük; senki sem látta a fémek átváltozását, de sokan tönkrementek abba, hogy hittek a bölcsek kövében. Vajon a rómaiak, a görögök, mind a pogányok csak azért hittek volna a hamis csodákban, amelyek valósággal elárasztották őket, mert igazi csodákat láttak?

XLII

Aki hajóban ül, annak útját megszabja a kikötő. De hol találunk ilyen biztos pontot az erkölcsben?

Egyetlenegy elvben, amit minden nép elfogadott: „Ne tedd felebarátodnak, amit magadnak nem kívánsz."

XLIII

Ferox gens nullam esse vitam sine armis putat.[71] *Vannak, akik jobban szeretik a halált, mint a békét, mások meg jobban a halált, mint a háborút. Bármilyen vélemény kívánatosabb lehet az életnél, pedig ragaszkodásunk hozzá igencsak erősnek és természetesnek látszik.*

[71] Kegyetlen nép számára semmit sem jelent az élet fegyver nélkül.

A katalánokról mondta ezt Tacitus; de olyan ember nincs, akiről azt mondták vagy azt mondhatnák, hogy jobban szereti a halált, mint a háborút.

XLIV

Minél élesebb az eszünk, annál több embert tartunk eredetinek. A közönséges ember nem lát különbséget ember és ember között.

Roppant kevés ember van, aki csakugyan eredeti; jóformán mindenki a szokások és a nevelés parancsára viselkedik, gondolkodik, érez; mi sem ritkább, mint az új ösvényen járó szellem; de ama rengeteg embernek, aki egész életében csapatban jár, mindnek különbözik egy kicsit a járása a másik járásától, s az éles szem ezt észre is veszi.

XLV

Kétfajta gondolkodás létezik tehát: az egyik gyorsan és mélyen felfogja az alaptételekből származó következményeket — ezt nevezhetjük helyes gondolkodásnak; a másik egyszerre sok alaptételt képes felfogni, anélkül, hogy összezavarná őket —, ezt nevezhetjük geometriai gondolkodásnak.

Napjainkra, azt hiszem, megszoktuk, hogy a módszeres és következetes gondolkodást nevezzük geometriai gondolkodásnak.

XLVI

Könnyebb elviselni a halált, ha nem gondolunk rá, mint a halál gondolatát, amikor nem is fenyeget bennünket veszély.

Nem mondhatjuk, hogy egy ember könnyen vagy nehezen viseli el a halált, ha egyszer nem gondol rá. Aki nem érez semmit, semmit sem visel el.

XLVII

Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az emberek egyformán fogják fel és értik mindazokat a tárgyakat, amelyekkel kapcsolatba kerülnek, ám ezt teljességgel önkényesen tételezzük fel, mert semmi bizonyítékunk sincs rá. Persze tudom, hogy azonos helyzetekben ugyanazokat a szavakat használjuk, s valahányszor két ember például havat lát, mindkettő ugyanazzal a szóval fejezi ki, amit lát, mindketten azt mondják, hogy a hó fehér; az egyforma szóhasználatból arra a határozott feltevésre jutnak, hogy gondolataik is egyformák; ez azonban nem egészen meggyőző, bár nyugodtan fogadhatnánk arra, hogy így van.

Nem a fehér színre kellett volna hivatkozni bizonyítékképpen. A fehért, amely valamennyi sugár keveréke, mindenki ragyogó színnek látja, hosszú távon mindenkit elkápráztat, minden szemre egyformán hat; azt azonban mondhatjuk, hogy a többi színt talán nem egyformán észleli minden szem.

XLVIII

Egész okoskodásunk arra szorítkozik, hogy engedünk érzelmeinknek.

Okoskodásunk arra szorítkozik, hogy engedünk érzelmeinknek — igen, az ízlés síkján, de nem a tudományban.

XLIX

Akik szabályok alapján ítélnek valamely műről, úgy viszonyulnak a többi emberhez, mint azok, akiknek van órájuk, azokhoz, akiknek nincsen. Az egyik azt mondja: két órája vagyunk itt; a másik azt: még csak háromnegyed órája. Rápillantok órámra, és így szólok az egyikhez: Ön unatkozik, a másikhoz pedig: Önnek valósággal repül az idő.

Az ízlés terén, a zenében, költészetben, festészetben az ízlés helyettesíti az órát: aki csak szabályok szerint ítélkezik, rosszul ítélkezik.

L

Véleményem szerint Julius Caesar túlságosan öreg volt ahhoz, hogy a világ meghódításával mulassa magát. Az efféle mulatság Nagy Sándornak való volt: fiatalember volt, nehéz lett volna megállítani; Caesarnak azonban érettebbnek kellett volna lennie.

Általában azt képzelik, Nagy Sándor és Julius Caesar azzal a szándékkal indult hadba, hogy meghódítja a világot; nem így volt: Sándor Fülöpöt követte Görögország hadvezéreként, s azzal az igazságos feladattal bízták meg, hogy bosszulja meg a perzsa királyon a görögökön esett sérelmeket; megverte a közös ellenséget, s minthogy Dárius birodalma Indiával volt határos, egészen Indiáig nyomult előre, — miként Marlborough herceg is Lyonig vonult volna, ha Villars marsall meg nem állítja.

Ami Julius Caesart illeti, ő a köztársaság egyik első embere volt. Összeveszett Pompeiusszal, mint a janzenisták a molinistákkal, s akkor már csak az volt a kérdés, hogy ki kit irt ki: egyetlen csata, amelyben tízezer ember esett el, mindent eldöntött.

Egyébként nem lehetetlen, hogy Pascal gondolata alapvetően téves. Julius Caesar érettségére volt szükség ahhoz, hogy kivágja magát a tengernyi cselszövésből, s meglepő, hogy Nagy Sándor kora ellenére egy ilyen keserves hadjárat kedvéért lemondott a gyönyörökről.

LI

Mulatságos dolog azt tapasztalni, hogy vannak emberek, akik Isten és a természet valamennyi törvényét elvetve maguk alkottak törvényeket maguknak, amelyeket aztán pontosan be is tartanak, mint például a tolvajok stb.

Ez a tapasztalat még hasznosabb, mint amilyen mulatságos: azt bizonyítja ugyanis, hogy törvények nélkül egyetlen emberi közösség sem tud fennmaradni akár egy napig is.

LII

Az ember sem nem angyal, sem nem állat, s nagy szerencsétlenség, hogy aki angyallá akar lenni, állat lesz.

Aki ki akarja ölni a szenvedélyeket, ahelyett, hogy szabályozná őket, angyallá akar lenni.

LIII

Egy ló nem akarja, hogy a másik ló megcsodálja: versenyeznek ugyan egymással futásban, de ennek semmi következménye; mert amikor az istállóba érnek, a legnehézkesebb, legesetlenebb ló sem engedi át ezért porcióját a másiknak. Az embereknél ez másképpen van: erényük nem éri be önmagával, nem elégedettek, míg nem húznak hasznot a többiek rovására.

A legesetlenebb ember sem engedi át kenyerét egy másik embernek, de az erősebb elveszi a gyöngébbtől. Az embereknél és az állatoknál egyforma a helyzet: a nagyobb felfalja a kisebbet.

LIV

Ha az ember azzal kezdené, hogy önmagát tanulmányozza, ráébredne, mennyire képtelen túljutni magán. Hogyan is ismerhetné meg a rész az egészet? De talán arra fog törekedni, hogy legalább azokat a részeket megismerje, amelyek arányosak az ő mértékével. Csakhogy

a világ részei olyan viszonyban állnak egymással, olyan láncolatot alkotnak, hogy véleményem szerint egyiket sem lehet megismerni a másik és az egész nélkül.

Nem volna szabad eltéríteni az embert attól az iparkodásától, hogy azt kutassa, ami hasznára van, mondván, hogy mindent úgysem ismerhet meg.

Non possis oculo quantum contendere Linceus,
Non tamen idcirco contemnas lippus inungi.[72]

Sok igazságnak vagyunk birtokában, sok hasznos találmányt eszeltünk ki. Ne siránkozzunk azon, hogy nem tudjuk, milyen kapcsolat áll fent egy pók és a Szaturnusz gyűrűje közt, s folytassuk vizsgálódásainkat a magunk hatáskörében.

LV

Ha a villám alacsony helyekre csapna le, a költőknek és mindazoknak, akik csak efféle dolgokról tudnak elmélkedni, nem volnának bizonyítékaik.

A hasonlat sem a költészetben, sem a prózában nem bizonyíték: a költészetben ékítményül szolgál, a prózában arra, hogy megvilágítsa és érthetőbbé tegye a dolgokat. A költők, akik a nagy emberek balszerencséjét a hegycsúcsra lecsapó villámhoz hasonlították, ha fordítva történne, fordított hasonlatokat írnának.

[72] Oly távolra szemed, mint Lynceusé, sose lát el, s lám, mégsem habozol, ha csipás vagy, kenni kenőccsel (*Horatius: Episztolák*, I. könyv. I. 28—29. Horváth I. K. fordítása).

LVI

A szellemnek és a testnek ez az összetétele magyarázza, hogy jóformán minden filozófus összezavarta a fogalmakat, s a testnek tulajdonította azt, ami csak a szellem sajátossága, a szellemnek pedig azt, amivel csak a test rendelkezhetik.

Ha tudnánk, hogy mi a *szellem*, sajnálkozhatnánk afelett, hogy a filozófusok olyasmit tulajdonítottak neki, ami nem sajátossága; csakhogy sem a szellemet, sem a testet nem ismerjük; az egyikről fogalmunk sincs, a másikról pedig felettébb tökéletlen fogalmaink vannak. Így hát azt sem tudhatjuk, hol húzódnak határaik.

LVII

Ahogyan költői szépségről beszélünk, mértani vagy orvosi szépségről is beszélhetnénk. Mégsem tesszük, mégpedig azért nem, mert jól tudjuk, mi a mértan tárgya és mi az orvostudományé, azt azonban nem, hogy miben áll az a kellem, ami a költészet tárgya. Nem tudjuk, mi az a természetes mintakép, amit követni kell, ezért ismeretek híján ilyen furcsa kifejezéseket agyaltunk ki: aranykor, napjaink csodája, végzetes babérkoszorú, fényes csillag, *és ezt a zagyvaságot költői szépségnek kereszteltük el. De képzeljen csak el valaki egy nőt e minta szerint öltözve: tükrökkel és sárgaréz láncokkal teleaggatott szépséges kisasszonyt fog látni.*

Óriási tévedés: nem szabad *mértani szépség*ről vagy *orvosi szépség*ről beszélnünk, minthogy érzékeinkre sem egy geometriai tétel, sem egy hashajtás nem hat kellemesen, márpedig szépnek csak azt nevezzük, ami elbűvöli érzékeinket, például a zenét, a festészetet, az ékesszólást, a költészetet, az arányos építészetet stb.

Az indoklás, amire Pascal hivatkozik, ugyancsak téves; jól tudjuk, mi a költészet feladata: az, hogy erőteljesen, pontosan és harmonikusan ábrázoljon: a költészet harmonikus ékesszólás. Pascalnak, úgy látszik, korántsem volt kitűnő az ízlése, ha egyszer azt mondta,

hogy a *végzetes babérkoszorú, fényes csillag* és a többi sületlenség költői szépség; úgy látszik továbbá, hogy e gondolatok kiądói kevéssé járatosak a szépművészetekben, ha lenyomtatták ezt a megjegyzést, mely csöppet sem méltó kiváló szerzőjéhez.

Pascal *Gondolatai*val kapcsolatos többi észrevételemet nem küldöm el Önnek, minthogy túlontúl hosszú vitára késztetnék. Legyen elegendő, hogy néhány tévedést véltem felfedezni e lángelme művében, amelyek figyelmetlensége következtében csúsztak be a szövegbe; egy olyan korlátolt szellem részére, mint amilyen magam is vagyok, vigasz, hogy meggyőződhetik róla: a legnagyobb elmék éppúgy tévednek, mint a közönséges ember.

METAFIZIKAI ÉRTEKEZÉS[1]
(1739)

BEVEZETÉS

Tudjuk-e, hogy mi az ember?

Kevesen jutnak el odáig, hogy értelmes fogalmat alkossanak az ember mibenlétéről. Európa egy részének parasztjai számára fajunk fogalma csupán két lábon járó állatot jelent: a bőre sötét, néhány szót beszél, földet művel, s bár nem tudja, miért teszi, különféle adókat fizet egy másik állatnak, kinek a neve *király*, áruját a lehető legdrágábban adja el, és az év bizonyos napjain összegyűlik a társaival, hogy valami érthetetlen nyelven imádságokat énekeljenek.

Egy király úgyszólván az egész emberi fajt olyan lényeknek tekinti, akik arra születtek, hogy neki és a hozzá hasonló személyeknek engedelmeskedjenek. Egy fiatal párizsi nő, ha egyszer bevezették a társaságba, csupán azt látja az emberi fajban, ami a hiúságának eszköze lehet, s a boldogságról alkotott zavaros fogalma és egész környezetének lármás forgataga oly hatást tesz rá, hogy lelke képtelen meghallani a természet bármely más részének hangját. Egy ifjú török, aki a szeráj csendjében él, felsőbbrendű lényeknek tekinti az embereket, kiket valamiféle törvény arra kötelez, hogy minden pénteken lefeküdjenek a rabszolganőikkel: képzelete nemigen megy túl ezen. Egy pap az egész világot papságra és egyszerű hívőkre osztja, s az előbbieket minden nehézség nélkül nemesebbnek és az utóbbiak vezetésére hivatottnak tekinti.

[1] *Traité de métaphysique*, feltehetően 1734 közepén írta, 1738-ig többször átdolgozta, a Madame du Châtelet társaságában töltött szép cirey-i évek metafizikai vitáinak terméke a *Discours en vers sur l'homme* és az *Éléments de la philosophie de Newton* c. művekkel egyetemben. Forrásai feltehetően: *Clarke* (1675—1726), *Collins* (1676—1729), *Mandeville* (1670—1733), *Malebranche* (1638—1715), *Bayle* (1647—1706), de mindenekelőtt *Locke*.

Nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy a filozófusok teljesebb fogalmat alkotnak az emberi természetről, mert ha nem számítjuk Hobbest, Locke-ot, Descartes-ot, Bayle-t s néhány további bölcs szellemet, a többiek mind igen különös módon gondolkodnak az emberről; elképzelésük éppoly szűkös, akár a köznépé, csupán zavarosabb. Kérdezzék csak meg Malebranche atyát, hogy mi az ember; azt fogja felelni, hogy Isten képére teremtett szubsztancia, mely az eredendő bűn óta erősen megromlott ugyan, mégis jobban kötődik Istenhez, mint a tulajdon testéhez, mivel mindent az Isten által lát, mindent az Isten által gondol el és érez.

Pascal az egész világot kárhozatra teremtett gonosz és szerencsétlen lények gyülekezetének tekinti, melyből azonban Isten örök időktől fogva kiválasztott néhány lelket — vagyis egyet öt- vagy hatmillió közül —, hogy megváltassanak.

Az egyik azt mondja, hogy az ember lélek, amely egy testtel egyesül, és amikor a test meghal, a lélek mindörökké egyedül él tovább.

A másik azt állítja, hogy az ember test, amely szükségszerűen gondolkodik; és sem az egyik, sem a másik nem bizonyítja a tételét.

Az ember vizsgálatában ugyanúgy szeretnék eljárni, miként az asztronómia tanulmányozása során: gondolataim olykor elhagyják a földgolyót, ahonnan minden égi mozgás szabálytalannak és zavarosnak tűnik föl. És miután úgy tekintettem az égitestek mozgását, mintha magam a napban volnék, összehasonlítom a látszólagos mozgásokat, melyeket a földről látok, a valóságos mozgásokkal, melyeket akkor látnék, ha ott lennék a napban. Az embert tanulmányozván ugyanily módon megkísérlem, hogy kívül helyezkedjem az emberi életkörön és érdekeken, s megszabaduljak a nevelés, a haza, és kivált a filozófia előítéleteitől.

Felteszem például, hogy jelen gondolkodó és érzékelő képességem birtokában, de bármiféle emberi külső híján, a Mars avagy a Jupiter bolygóról szállok alá a földre. Futó pillantást vethetek e kicsiny égitest valahány évszázadára, valahány országára, és következésképpen valahány ostobaságára is.[2]

[2] Ez a *Mikormegasz* alapeszméje.

Mindezt legalábbis nem nehezebb feltételeznem, mint azt képzelni, hogy a napban vagyok, és onnan veszem szemügyre a tizenhat bolygót, amint szabályos körforgásukat végzik e csillag körül.

ELSŐ FEJEZET

A különböző emberfajokról

Semmivel sem tudván többet az emberről, mint amit ő tud a Mars avagy a Jupiter lakóiról, leszállok e kis sárga halomra; az óceán partvidékén, a kafferek országában érek földet, és azzal kezdem felfedező utamat, hogy egy *embert* keresek. Majmokat, elefántokat, négereket látok; mind tükröz valamit egy tökéletlen ész visszfényéből. Egyik is, másik is beszél valamiféle nyelvet, amit én egyáltalán nem értek, és mintha minden cselekedetük egyformán valamilyen meghatározott célra irányulna. Ha az első benyomás után ítélném meg a dolgokat, kezdetben hajlamos volnék azt hinni, hogy mindeme lények közül az elefánt az eszes állat; de hogy ne ítéljek túlságosan elhamarkodottan, szemügyre veszem e különböző állatok kicsinyeit; megvizsgálok egy hathónapos néger csecsemőt, egy kis elefántot, egy kis majmot, egy kis oroszlánt, egy kis kutyát; tökéletes bizonyossággal látom, hogy e fiatal állatok hasonlíthatatlanul erősebbek és ügyesebbek, mint a kis néger, hogy több gondolat, szenvedély, emlékezőtehetség szorult beléjük, hogy sokkal érthetőbben fejezik ki minden vágyukat: ám bizonyos idő múltán a kis néger egymagában annyi gondolatot fog gondolni, mint amazok együttvéve. Azt is észreveszem, hogy e néger állatok még sokkal tagoltabb és sokkalta változékonyabb nyelvet beszélnek egymás között, mint a többi állat. Volt időm megtanulni ezt a nyelvet; és végül, figyelembe véve a csekély fölényt, mely a majmok és elefántok fölé emeli a négereket, megkockáztattam az ítéletet, hogy ez az *ember,* és a következő meghatározást alkottam a magam számára:

Az ember fekete állat, a feje gyapjas, két lábon jár, csaknem olyan ügyes, mint a majom, kevésbé erős, mint a hasonló méretű más állatok, valamivel több gondolatot gondol, és gondolatait könnyeb-

ben fejezi ki; egyébiránt ugyanaz a szükségszerűség uralkodik fölötte is: születik, él és meghal, mint amazok.

Miután eltöltöttem némi időt e faj körében, átmegyek Kelet-India tengeri vidékeire. Meglepő látvány fogad: az elefántok, az oroszlánok, a majmok, a papagájok nem egészen olyanok, mint a Kafferföldön, de az ember teljesen másnak látszik: bőrének színe szép sárga, egyáltalán nem gyapjas, fejét nagy, fekete sörény borítja. Ezek az emberek, úgy látszik, mindenről az ellenkezőjét gondolják, mint a négerek. Így hát kénytelen vagyok változtatni a meghatározásomon: két faj — a sárga és sörényes meg a fekete és gyapjas — alá sorolom az emberi természetet.

Ámde Batáviában, Goában és Szurátban, valamennyi nemzet találkozóhelyein temérdek európait látok, akiknek se sörényük, se gyapjuk; a hajuk igen finom szálú és szőke, az álluk körül pedig szakállat viselnek. Sok amerikait is mutatnak nekem, ezek teljesen szakálltalanok, s így mind a meghatározásom hossza, mind pedig emberfajtáim száma megnövekedett.

Goában egy olyan fajtával találkozom, amely még az előbbieknél is különösebb: hosszú, fekete reverendába bújtatott ember, s azt mondja, hogy a többiek tanítására rendeltetett. Mind e különböző emberek, akiket Ön lát, ugyanattól az Atyától származnak, közli velem, és elmesél egy hosszadalmas történetet. De igencsak gyanúsnak tűnik nekem, amit ez az állat beszél. Megtudakolom, vajon előfordul-e néhanap, hogy egy feketegyapjas, tömpe orrú néger férfinak és nőnek szőke hajú, hajlott orrú és kék szemű, fehér gyermeke születik; hogy származtak-e szőrtelen képű nemzetek szőrös képű nemzetektől, és hogy fehér férfiak és nők világra hoztak-e valaha is sárga népeket. Azt a választ kapom, hogy ez nem fordul elő; hogy a — példának okáért — Németországba telepített négerek csak négereket nemzenek, hacsak a németek nem vállalkoznak a fajkeveredésre, és így tovább. Hozzáteszik, hogy kicsit is tanult ember soha nem állított olyasmit, hogy a keveretlen fajok degenerálódnak, és hogy ezt az ostobaságot egyedül Dubos apát adta elő, *Elmélkedések a festészetről és a költészetről stb.* című könyvében.[3]

[3] *Dubos: Réflexions sur la peinture et sur la poésie* (1719)

Úgy látszik tehát, meglehetősen jó okom van azt hinni, hogy az emberekkel hasonlóképpen áll a dolog, mint a fákkal; hogy a körtefa, a barackfa, a fenyőfa és a tölgyfa nem ugyanattól a fától származik, és hogy a szakállas fehérek, a gyapjas fejű négerek, a sörényes sárgák és a szőrtelen emberek nem ugyanannak az emberpárnak a leszármazottai.

MÁSODIK FEJEZET

Van-e Isten?[4]

Meg kell vizsgálnunk, mi is a különböző emberfajtákban lakozó gondolkodó képesség; hogyan támadnak gondolatok az emberben; van-e a testtől különböző lelke; örökkévaló-e ez a lélek; szabad-e, magában foglal-e erényeket és bűnöket stb.; ám az ember eszméinek többsége attól függ, hogy létezik-e Isten. Úgy vélem, azzal kell kezdenünk, hogy kifürkésszük e hatalmas elv végtelen titkát. Vetkőzzük le hát, mint még soha, valamennyi szenvedélyünket és valamennyi előítéletünket, és vegyük elfogulatlanul szemügyre, mire taníthat az ész ama kérdésre vonatkozóan, hogy van-e vagy nincs Isten.

Először is megállapítom, hogy olyik nép mit sem tud a teremtő Istenről; s jóllehet ezek barbár népek és igen kevesen vannak, mindazonáltal ők is csak emberek; és ha Isten ismerete szükséges tartozéka volna az emberi természetnek, úgy a hottentotta vadak éppoly fennkölt fogalmat alkotnának a legfőbb lényről, akárcsak mi magunk. Mi több, a pallérozott népek gyermekeinek a leghalványabb képzete sincs Istenről. Ezt a fogalmat nagy fáradsággal vésik be elméjükbe; gyakran egész életükben úgy mondogatják Isten nevét, hogy semmiféle szilárd fogalmat nem társítanak hozzá; egyébiránt az emberek éppoly különböző elképzeléseket alkotnak Istenről, mint amilyen különbözőek vallásaik és törvényeik; és ezért óhatatlanul föl kell tennem a kérdést: lehetséges-é, hogy a teremtő, a megőrző, a mindent jelentő Isten ismerete kevésbé volna szükséges az

[4] Ezen elmélkedések *Clarke: Demonstration of being and attributes of God* c. művére támaszkodnak.

ember számára, mint az orr meg az öt ujj? Minden ember orral és öt ujjal születik, és egyetlen emberrel sem születik vele Isten ismerete: fájlalnunk kell-e vagy sem, ilyen az ember állapota.

Lássuk, eljutunk-e idővel Isten megismeréséhez, miként a matematikai fogalmakhoz és némely metafizikai eszméhez eljutunk. Ily fontos kérdést vizsgálhatunk-e másként, mint hogy mérlegre tesszük az állítás mellett és ellen felhozható érveket, és az eszünknek legjobban megfelelő eredményt választjuk?

Az Isten léte mellett szóló érvek összefoglalása

Két úton juthatunk el a Mindenség fölött őrködő lény fogalmához. A közönséges értelem számára az az eljárás a természetesebb és tökéletesebb, ha nem csupán a világegyetemben uralkodó rendet veszi szemügyre, de a célt is, amely felé a dolgok szemlátomást mind tartanak. Erről az egyetlen gondolatról temérdek vaskos könyvet írtak össze, és mindeme könyvek semmi többet nem tartalmaznak az itt következő argumentumnál: amikor szememet egy órára függesztem, s a mutató jelzi az időt, arra következtetek, hogy valamilyen értelmes lény úgy alkotta meg e gép rugóit, hogy a mutató jelezze az időt. Az emberi test rugóit látván ugyanígy arra következtetek, hogy valamilyen értelmes lény úgy alkotta meg e szerveket, hogy a méhben megfoganjanak és kilenc hónapig nevelkedjenek; hogy a szemek a látásra adattak az embernek, a kezek a fogásra stb. Ám pusztán ebből csupán annyit vonhatok le, hogy valószínűleg egy értelmes és magasabb rendű lény készítette és alakította, méghozzá igen ügyesen, az anyagot; pusztán ebből nem vonhatom le a következtetést, hogy ama lény a semmiből csinálta az anyagot, s hogy ő maga végtelen és tiszta szellem. Hiába kutatok elmémben e gondolatok összefüggése után: valószínű, hogy egy nálamnál hatalmasabb lény teremtménye vagyok, tehát ez a lény örök időktől fogva létezik, tehát mindent ő teremtett, tehát ő maga végtelen stb.; nem lelem a láncolatot, amely egyenesen elvezetne e következményhez; csupán annyit látok, hogy létezik egy nálamnál hatalmasabb lény, ez minden.

A második argumentum metafizikaibb természetű, a pallérozatlan elmék kevésbé képesek felfogni, és sokkal átfogóbb tudáshoz vezet. Íme a foglalata.

Létezem, tehát valami létezik. Ha valami létezik, úgy valami örök időktől fogva létezett, mivel a létező dolog vagy önmagától létezik, vagy valami másnak köszönheti a létezését. Ha önmagától létezik, úgy szükségszerűen létezik és mindig szükségszerűen létezett, akkor pedig nem más, mint az Isten; ha létét valami másnak köszönheti, ez a valami más pedig valami harmadiknak, úgy az, aminek az utolsó dolog köszönheti a létét, szükségszerűen Isten kell legyen. Mert elképzelhetetlen, hogy egy lény létezést kölcsönözzön egy másik lénynek, ha nincs meg benne a teremtés képessége; továbbá, ha azt mondjuk, hogy valamely dolog nem az alakját, hanem a létezését valamely másik dolognak köszönheti, az egy harmadiknak, a harmadik megint egy másiknak, és így tovább a végtelenségig, úgy képtelenséget beszélünk. Mert akkor mindeme lények létezésének nem lesz oka. Ha valamennyit együtt tekintjük, létezésünknek nem lesz külső oka; ha külön-külön tekintjük őket, létezésüknek nem lesz belső oka; azaz valamennyien együtt semminek nem köszönhetik a létezésüket, külön-külön pedig egyik sem létezik önmagától: tehát egyikük léte sem lehet szükségszerű.

Kénytelen vagyok tehát elismerni, hogy van egy lény, mely szükségszerűen, önmagától és örök időktől fogva létezik, és hogy minden más létező neki köszönheti a létét. Ebből pedig a dolog lényegénél fogva következik, hogy ez a lény végtelen ideig létezik, végtelenül hatalmas és erős: mert hiszen mi korlátozhatná? Azonban, vethetné ellenem valaki, ama keresett lény nem más, mint az anyagi világ. Vizsgáljuk meg elfogulatlan szemmel, hogy valószínű-é ez az állítás.

Ha ez az anyagi világ önmagától, abszolút szükségszerűséggel létezik, úgy saját magunknak mondunk ellent, ha feltesszük, hogy a mindenség legparányibb része más lehetne, mint ami, mert ha e pillanatban abszolút szükségszerűséggel létezik, ez a szó egymagában kizárja, hogy bármiféle más módon létezzék; márpedig bizonyos, hogy az asztal, amelyen írok, a toll, amelyet forgatok, nem volt mindig az, ami most; a gondolatok, melyeket papírra vetek, az előző

pillanatban még nem léteztek: létezésük tehát nem szükségszerű. Ha pedig a részek külön-külön nem abszolút szükségszerűséggel léteznek, akkor lehetetlen, hogy az egész önmagától létezzék. Megmozdulok, tehát a mozgás korábban nem létezett, tehát a mozgás nem lényegi tulajdonsága az anyagnak, tehát az anyagot valami más mozgatja, tehát létezik Isten, az anyag mozgatója. Ugyanígy az értelem sem lényegi tulajdonsága az anyagnak, hiszen egy szikla vagy a gabona nem gondolkodik. Kitől kapták hát az érzést meg a gondolkodást a gondolkodó és érző anyagrészek? — nem kaphatták önmaguktól, hiszen önmaguk ellenére éreznek; nem kaphatták általában az anyagtól, hiszen a gondolkodás és az érzés nem tartozik az anyag lényegéhez; tehát egy felsőbbrendű lénytől kapták, egy értelmes és végtelen lénytől, minden más létező eredendő okától.

Íme Isten létezésének bizonyítékai néhány szóban összefoglalva; íme a temérdek kötet foglalata: bármely olvasó tetszése szerint kibővítheti.

Most pedig lássuk éppily rövidre fogva a fenti rendszerrel szemben felhozható ellenvetéseket.

Az Isten létezésével kapcsolatos nehézségek

1. Ha Isten nem az anyagi világ része, úgy teremtette a világot (vagy, ha jobban tetszik, valamilyen más lényt ruházott fel a világ megteremtésének képességével, ami ugyanoda vezet); de a teremtés során vagy a semmiből alkotta a világot, vagy önnön isteni lényéből. A semmiből azonban nem alkothatta, hiszen az semmi; de nem alkothatta önmagából sem, hiszen a világ ez esetben az isteni lényeg része volna: tehát képtelen vagyok elgondolni a teremtést, tehát nem szabad feltételeznem, hogy a világ teremtetett.

2. Isten vagy szükségszerűen, vagy szabadon alkotta meg a világot; ha szükségszerűen alkotta, úgy végtelen időktől fogva meg kellett alkotnia, hiszen ez a szükségszerűség örök; ez esetben pedig a világ egyszerre örök és teremtetett, ami önellentmondás. Ha Isten szabadon, tisztán választás folytán, bármiféle megelőző indítóok nélkül alkotta a világot, akkor is ellentmondásban vagyunk önma-

gunkkal, mert ellentmond magának, aki feltételezi, hogy a végtelenül bölcs lény mindent bármiféle meghatározó indítóok nélkül cselekszik, és a végtelenül hatalmas lény végtelen időt töltött el anélkül, hogy hatalmát bármire használta volna.

3. Ha a legtöbb embernek úgy tűnik föl, hogy a természet egy értelmes lény bölcsességének bélyegét viseli, és hogy minden dolog valamilyen célra teremtetett, a filozófusok szemében még igazabb az az állítás, hogy a természetben minden örök, független és változhatatlan matematikai törvények szerint történik; az emberi test felépítését és élettartamát folyadékok és mozgatóerők egyensúlya határozza meg. Minél jobban feltárul előttünk a mindenség szerkezete, annál inkább úgy látjuk, hogy a világ a csillagoktól a legparányibb féregig matematikai törvények szerint rendeződik el. Feltehető tehát, hogy mivel e törvények a természetüknél fogva hatnak, ezért működésük szükségszerű következményekkel jár, melyeket egy értelemmel bíró hatóerő önkényes művének szokás tekinteni. Például a mező azért terem füvet, mert földje olyan természetű, hogy ha esőt kap, megterem benne a fű, és nem azért, mert léteznek lovak, és a lovaknak szénára meg zabra van szüksége, és így tovább.

4. Ha a világ részeinek elrendeződése és mindaz, ami az érző és gondolkodó, élettel felruházott lények között történik, egy teremtő és őrködő lény létezését bizonyítaná, úgy még inkább bizonyítaná, hogy ez a lény kegyetlen és gonosz; mert ha feltesszük, hogy vannak célokok, úgy kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy a végtelenül bölcs és végtelenül jó Isten avégből adott életet mindeme teremtményeknek, hogy az egyik felfalja a másikát. Valóban, ha szemügyre vesszük mind az állatokat, láthatjuk, hogy valamennyi fajt ellenállhatatlan ösztön kényszeríti egy másik faj elpusztítására. Ami az ember kínjait-bajait illeti, életünk egész folyamán van mit az istenség szemére lobbantanunk. Hiába mondják, hogy Isten jósága és bölcsessége nem olyan természetű, mint a miénk; ez az érv egy sereg ember elméjére semmilyen hatást nem fog tenni, mert azt válaszolják, hogy az igazságosságról csak annak a fogalomnak az alapján képesek ítéletet alkotni, melyet állítólag Isten plántált beléjük, hogy csak azzal a mércével mérhetünk, amely a birtokunkban van, és hogy a barbár emberekhez hasonlatosan cselekvő lényt éppoly lehe-

tetlen másnak, mint barbárnak tekintenünk, mint amilyen lehetetlen valamit másnak, mint hat láb hosszúnak gondolnunk, ha egyszer megmértük és ekkorának találtuk.

Ha erre azt felelné valaki, teszik hozzá ezek az emberek, hogy mércénk hibás, olyasvalamit állítana, ami ellentmondáshoz látszik vezetni; mert ily módon maga Isten adott nekünk hamis mértéket. Tehát Isten csak azért teremtett volna bennünket, hogy rászedhessen. Ám ezzel azt mondjuk, hogy egy olyan lény, amelynek kizárólag tökéletes tulajdonságai lehetnek, teremtményeit tévelygésre kárhoztatja, ami voltaképpen az egyedüli tökéletlenség: márpedig ily módon ellentmondásba keveredünk önmagunkkal. Végül a materialisták a következőképpen zárják ellenvetéseiket: az ateista rendszerben kevesebb képtelenséget kell megemésztenünk, mint a deistában; mert egyfelől örökkévalónak és végtelennek kell elgondolnunk a világot, melyet a szemünkkel látunk, másfelől azonban el kell képzelnünk egy másik örökkévaló és végtelen lényt, és hozzá kell képzelnünk a teremtést, amiről fogalmunk sem lehet. Könnyebb tehát, vonják le a következtetést, nem hinnünk Istenben, mint hinnünk benne.

Válasz az ellenvetésekre

A teremtés elleni érvek mindössze azt mutatják ki, hogy lehetetlen felfognunk ezt a műveletet, azaz a módot, ahogyan végbement, de azt nem bizonyítják, hogy önmagában lehetetlen volna; mert ahhoz, hogy a teremtés lehetetlen legyen, mindenekelőtt azt kellene bizonyítani, hogy Isten léte lehetetlen; ám nemhogy bizonyítottnak tekinthetnők Isten létének lehetetlenségét, inkább kénytelenek vagyunk elismerni: lehetetlen, hogy Isten ne létezzék. Az az érv, hogy léteznie kell rajtunk kívül valamilyen végtelen, örökkévaló, hatalmas, mindenható, szabad és eszes lénynek, valamint az árnyak, melyek e lény sugárzó fényét kísérik, csupán e fény létezésének kimutatására valók; mert pusztán azzal, hogy kimutatják egy végtelen lény létezését, egyszersmind azt is kimutatják, hogy véges lény ama végtelen lényt nem értheti meg.

Nekem úgy tűnik, okvetlenül szofizmákhoz és képtelen állítá-

sokhoz jutunk, ha tagadni próbáljuk az önmagától létező lény szükségszerű voltát, vagy ha azt kívánjuk állítani, hogy az anyag ez a lény. De amikor arra kerül a sor, hogy megállapítsuk és megvitassuk e bizonyítottan létező lény attribútumait, már egészen másról van szó.

Az okoskodás művészetének mesterei, a Locke-ok, a Clarke-ok azt mondják: ez a lény okvetlenül értelmes lény, hiszen mindent ő alkotott, és az alkotónak mindama tökéllyel rendelkeznie kell, amivel alkotásait felruházta, különben az okozat tökéletesebb volna az oknál. Vagy másképpen: az okozat tökéletes tulajdonságai a semmiből keletkeztek volna, ez pedig nyilvánvaló képtelenség (Clarke, Locke).[5] Tehát, mivel léteznek értelmes lények, és mivel az anyag nem ruházhatta fel önmagát a gondolkodás képességével, ezért az önmagától létező lénynek, Istennek okvetlenül értelemmel kell rendelkeznie. De nem lehet-e a visszájára fordítani ezt az érvet, mondván, hogy Istennek okvetlenül anyagi természettel kell rendelkeznie, mivelhogy léteznek anyagi lények; mert különben az anyag a semmiből keletkezett volna, és egy ok olyan okozatot hozott volna létre, melynek az elve nem volt meg benne magában. Ezt az ellenvetést úgy vélték elhárítani, hogy átsiklottak a tökély szón. Clarke mintha megsejtette volna a nehézséget, de nem volt bátorsága egyenesen szembenézni vele. Csupán a következő kifogást hozza föl önmagával szemben: azt mondhatja valaki, hogy Isten oszthatóvá tette és alakkal ruházta föl az anyagot, jóllehet önmaga oszthatatlan, és alakja sincsen. És erre a kifogásra igen megalapozott és igen eszes választ ad: az oszthatóság és az alak negatív tulajdonságok, korlátozások, és jóllehet az ok nem ruházhatja föl az okozatot olyan tökéllyel, mely belőle magából hiányzik, az okozat mindazonáltal tartalmazhat, sőt, okvetlenül tartalmaz is korlátozottságokat, tökéletlenségeket, melyek az okban nem rejlenek benne. De mit felelt volna Clarke, ha valaki azt mondja neki: az anyag távolról sem negatív létező, korlátozottság, tökéletlenség, hanem valóságos, pozitív létező, és akárcsak a szellemnek, saját attribútumai vannak; de akkor hogyan alkothatott Isten egy anyagi létezőt, ha ő maga nem anyagi természetű? El kell hát ismernie, hogy vagy az ok képes felruházni az okoza-

[5] *Clarke:* i. m. VIII. propozíció, *Locke: Értekezés az emberi értelemről* IV. 10.

tot valamilyen pozitív tulajdonsággal, mely belőle magából hiányzik, vagy az anyag létezésének nincs oka, vagy pedig, hogy Ön szerint az anyag tiszta tagadás és korlátozottság; vagy ha mindhárom állítást képtelenségnek találja, úgy el kell ismernie, hogy az értelmes lények létezése semmivel sem bizonyítja inkább, hogy az önmagától létező lény értelmes lény, mint az anyagi létezőké, hogy az önmagától létező lény: anyag; mert a két dolog tökéletesen egyforma. Ugyanezt mondhatjuk a mozgásról. Ami a tökély szót illeti, ezzel itt nyilvánvalóan visszaélnek; mert ki meri állítani, hogy az anyag tökéletlen és a gondolat tökéletes? Nem hiszem, hogy bárkiben volna bátorság ily módon dönteni a dolgok lényege felől. Azután meg, mi az, hogy tökély? Vajon az Istenhez képest vagy hozzánk képest nevezünk tökéletesnek valamit?

Tudom, azt mondhatja valaki, hogy ez a nézet spinozizmushoz vezethet; erre azt válaszolhatom, hogy nem tehetek róla, s hogy amennyiben érvelésem jó, úgy nem válik rosszá pusztán azért, mert bizonyos következmények vonhatók le belőle. De túl ezen, mi sem tévesebb, mint az ilyen következtetés, mert érvelésem csupán azt bizonyítaná, hogy értelmünk nem hasonlít inkább az isteni értelemhez, mint ahogy térbeli kiterjedésünk sem hasonlít ahhoz a módhoz, ahogyan Isten kitölti a teret. Isten nem tartozik az általunk ismert okok sorába; megteremthette a szellemet és az anyagot anélkül, hogy maga akár szellem, akár anyag volna; egyikről sem mondhatjuk, hogy belőle származik, hiszen teremtette őket. Isten tulajdonságait nem ismerem, ez igaz; inkább megállok, semminthogy eltévelyedjem; a Teremtő létezése bizonyított a számomra, ami azonban az attribútumait és a lényegét illeti, azt hiszem, bizonyítottnak tekinthetem, hogy ezeket nem lehetek képes felfogni.

Ha azt mondjuk, hogy Isten sem szükségszerűen, sem szabadon nem alkothatta a világot, ezzel csupán egy szofizmát állítunk, mely magától elesik, mihelyt bizonyítást nyert, hogy van Isten, és hogy a világ nem azonos vele; s az egész ellenvetés arra az állításra zsugorodik, amely szerint nem érthetem meg, hogy Isten inkább ebben, mint abban az időpontban teremtette a Mindenséget, tehát a teremtés lehetetlen. Ez azonban olyan, mintha azt mondanánk: nem érthetem meg, hogy ez a bizonyos ember vagy ez a bizonyos ló miért nem ezer

évvel korábban létezett, tehát létezésük lehetetlen. Mi több, Isten szabad akarata elégséges oka az időpontnak, amelyben a világot megteremtenie tetszett. Ha Isten létezik, úgy szabad; és nem volna szabad, ha mindig meghatározná valamely elégséges ok, és ha akarata semmire sem volna jó. Egyébiránt: amaz elégséges ok vajon Őbenne rejlenék, vagy rajta kívül volna? Ha kívüle volna, úgy Isten nem határozza meg szabadon önmagát; ha benne magában, úgy mi más ez az ok, mint Isten akarata?

A matematika törvényei változhatatlanok, ez igaz; de nem volt szükségszerű, hogy éppen ezek a törvények uralkodjanak, és ne mások. Nem volt szükségszerű, hogy a föld oda kerüljön, ahol van; semmilyen matematikai törvény nem hat önmagától; semmilyen matematikai törvény nem hat mozgás nélkül; a mozgás pedig nem önmagától létezik: tehát vissza kell nyúlnunk az első mozgatóhoz. Elismerem, a naptól bizonyos távolságra lévő bolygók kényszerű módon törvényekhez igazodnak, és e törvények szerint járják be pályájukat; elismerem, hogy még a naptól való távolságukat is a bennük foglalt anyag mennyisége szabályozhatja. De mondhatjuk-e, hogy minden bolygó szükségszerűen tartalmaz ennyi és ennyi anyagot, hogy szükségszerűen van ennyi és ennyi csillag, hogy a csillagok száma nem csökkenthető és nem növelhető, és hogy abszolút szükségszerűséggel következik a dolgok természetéből, hogy a földön egy bizonyos számú lény lakozik? Kétségkívül nem mondhatjuk, hiszen ez a szám napról napra változik: tehát okvetlenül igaznak kell lennie, hogy az egész természet, a legtávolabbi csillagtól a legparányibb fűszálig, egy első mozgatót feltételez.

Ami azt az ellenvetést illeti, hogy a legelő lényege szerint nem a lovak számára teremtetett stb., ebből nem következik, hogy egyáltalán nem léteznek célokok; csupán annyi következik belőle, hogy nem minden célokot ismerünk. Itt kiváltképpen elfogulatlanul kell okoskodnunk, nehogy megtévesszük magunkat; nekem úgy tűnik, hogy amikor olyasvalami jelenik meg előttünk, ami mindig ugyanazt a hatást idézi elő, ami soha más hatást nem vált ki, csak ezt, ami végtelenül sok szervből áll, és e szervek által végtelenül sok mozgást végez, de úgy, hogy mindeme mozgások ugyanannak az eredménynek a létrehozására működnek össze, akkor — ha csak titkon nem

iszonyodunk a gondolattól — nem tagadhatjuk, hogy az egészet egyetlen célok igazgatja. Ilyen dolog minden növényi és állati csíra; nos, nem vall-e némi vakmerőségre azt állítani, hogy mindennek semmi köze semmiféle célhoz?

Megengedem, nem létezik bizonyíték, mely a szó szoros értelmében bizonyítaná, hogy a gyomor az emésztés céljából alkottatott, miként arra sincs bizonyíték, hogy nappal van; de a materialisták is igen távol állnak attól, hogy be tudnák bizonyítani, hogy a gyomor nem az emésztésre rendeltetett. Ítéljünk méltányosan, miként közönséges ügyekben szoktunk, és mondjuk meg: melyik vélemény a valószínűbb?

Ami a szemrehányásokat illeti, hogy Isten igazságtalan és kegyetlen, ezekre először is azt válaszolom, hogy amennyiben egyáltalán létezik erkölcsi rossz (ami nézetem szerint merő agyszülemény), ezt az erkölcsi rosszat éppoly lehetetlen megmagyarázni az anyag, mint egy Isten rendszerében. Továbbá azt válaszolom, hogy mi az igazságosságot csak egyféleképpen tudjuk elgondolni, mint a társadalom számára hasznos és a közjó érdekében általunk felállított törvényeknek megfelelő cselekedeteket; márpedig ez a fogalom csupán ember és ember viszonyára vonatkozik, semmiféle párhuzamba nem állítható Istennel. Ha Istent ebben az értelemben igazságosnak vagy igazságtalannak nevezzük, éppolyan képtelenséget állítunk, mintha azt mondanánk, hogy Isten kék vagy szögletes.

Tehát esztelenség szemére lobbantani Istennek, hogy a pókok felfalják a legyeket, s hogy az emberek legfeljebb nyolcvan évig élnek, hogy szabadságukkal visszaélve elpusztítják egymást, hogy betegségek és kegyetlen szenvedélyek gyötrik őket stb., mert nincs rá bizonyítékunk, hogy az emberek és a legyek örök létre születtek volna. Hogy bizonyosak lehessünk egy dolog rossz voltában, egyszersmind látnunk kell, hogy lehetne jobb is. Egy gépet nyilvánvalóan csak azáltal ítélhetünk tökéletlennek, hogy fogalmat alkotunk a belőle hiányzó tökélyről; például nem tudjuk megállapítani, hogy egy háromszög három oldala egyenlő hosszúságú, ha nincs fogalmunk egy egyenlő oldalú háromszögről; nem mondhatjuk, hogy egy óra rossz, ha nincs határozott fogalmunk egy bizonyos számú egyenlő távolságról, amit az óra mutatójának egyenlő idők alatt kell

megtennie. De ki állíthatja, hogy ez a világ csorbát ejt Isten bölcsességén?

Isten létének gondolata tartalmaz bizonyos nehézségeket; de az ellenkező gondolat képtelenségeket tartalmaz, és ezeket most figyelmesen szemügyre vesszük, rövid foglalatát adva annak, amiben a materialista hinni kénytelen.

A materialista nézet szükségszerű következményei

A materialistáknak okvetlenül azt kell mondaniuk, hogy a világ szükségszerűen és önmagától létezik, hogy tehát önmagának mond ellent, aki azt állítja, hogy az anyag egy részének akár nem is kellene léteznie, vagy nem úgy, ahogyan létezik; okvetlenül azt kell mondaniuk, hogy az anyagi világ a lényegénél fogva magában foglalja a gondolkodást és az érzést, mert nem tehet szert e képességekre, hiszen akkor ezek a semmiből keletkeznének, ugyanis máshonnan nem járulhatnak az anyaghoz, lévén a feltevés szerint az anyag az egyedüli létező. Ily módon tehát a gondolkodás és az érzékelés óhatatlanul az anyag benső tulajdonságai közé tartozik, akárcsak a kiterjedés, az oszthatóság, a mozgás képessége; ám egyszersmind be kell vallani, hogy bár a gondolkodás és az érzékelés a világegész lényegi tartozéka, mégis csupán néhány részben található meg; hogy a gondolatok és érzetek, jóllehet az anyag benső tulajdonságai, mégis pillanatonként megsemmisülnek; vagy azt kell állítani, hogy létezik valamiféle világlélek, mely eloszlik a szervezettel bíró testek között, de akkor ez a lélek valami más, mint a világ. Bármerre forduljunk tehát, mindenütt egymást kölcsönösen megsemmisítő agyszüleményeket találunk.

A materialistáknak továbbá azt kell állítaniuk, hogy a mozgás lényegi velejárója az anyagnak. Emiatt azonban kénytelenek kijelenteni azt is, hogy a mozgás soha nem növekedhetett vagy csökkenhetett, és a jövőben sem növekedhet vagy csökkenhet; kénytelenek kijelenteni, hogy százezer egyszerre lépő ember és száz ágyúlövés nem visz új mozgást a természetbe. Továbbá kénytelenek leszögezni, hogy nem létezik szabadság, és ezáltal szétszaggatni minden társa-

dalmi köteléket, és a fatalizmusban hinni, jóllehet a végzet éppoly felfoghatatlan, mint a szabadság, s a gyakorlatban ők maguk cáfolnak rá. A méltányosan ítélkező olvasó, érett fővel mérlegre tévén az Isten léte mellett és ellen szóló érveket, most már láthatja, melyik álláspont a valószínűbb.

Miután ily módon kételytől kételyig, következtetéstől következtetésig vezettetvén magunkat eljutottunk a pontra, ahol az emberi ésszel elgondolható, legvalószínűbb kijelentésnek ezt tekinthetjük: *van Isten,* s miután láttuk, hogy az ellenkező állítás a legnagyobb képtelenségek közé tartozik, természetesnek látszik megvizsgálnunk, milyen viszony fűz bennünket Istenhez, szemügyre vennünk, hogy alkotott-e Isten törvényeket a gondolkodó lények számára, miként az anyagi létezők számára mechanikai törvényeket adott; tisztáznunk, hogy létezik-e erkölcs és miben állhat, s hogy maga Isten teremtett-e vallást a számunkra. Ezek a kérdések kétségkívül előbbre valók minden másnál, s hozzájuk képest léhaság minden kutakodás, mely életünk mulatságát teszi. De ezek a kérdések inkább a helyükön lesznek, ha majd szemügyre vesszük az embert mint társas lényt.

Lássuk előbb, hogyan tesz szert az ember ideákra, és hogyan gondolkodik, s majd csak azután vizsgáljuk meg, hogy mire használja, vagy mire kellene használnia őket.

HARMADIK FEJEZET

Minden ideánkhoz az érzékek útján jutunk[6]

Aki híven számot ad magának az értelmében zajló minden dologról, könnyűszerrel el fogja ismerni, hogy minden ideája az érzékektől származik; ám az eszükkel visszaélő filozófusok azt állították, hogy vannak velünk született eszmék; s ezt semmivel sem megalapozottabban mondták, mint azt, hogy Isten kocka alakú anyagdarabok egymáshoz dörzsölésével alkotta meg a látható világot. Rendszereket koholtak, s azzal kecsegtették magukat, hogy e

[6] E fejezet *Locke Értekezésének* I. és II. könyvére támaszkodik.

rendszerek segítségével megkockáztathatnak némi látszólagos magyarázatot a természet jelenségeire. Ez a filozofálási mód még veszedelmesebb, mint a skolasztika megvetésre méltó, zavaros beszéde. Mert ez a beszéd tökéletesen értelmetlen lévén, a világos elmék egy kicsit is figyelmes odahallgatás után nyomban fölismerik nevetséges voltát, és máshová fordulnak az igazságért; ám egy leleményes és merész hipotézis, mely első pillantásra némiképp valószínűnek tűnik, könnyen ráveszi az ember gőgjét, hogy higgyen a dologban; a szellem ünnepli magát e kifinomult elvekért, és minden eszélyességét latba veti, hogy megvédje őket. Soha nem szabad hipotéziseket alkotni, ez nyilvánvaló; soha nem szabad azt mondani: először alkossunk elveket, melyekkel aztán mindent igyekezhetünk megmagyarázni. Hanem azt kell mondani: előbb vegyük pontos elemzés alá a dolgokat, s azután igyekezzünk a legnagyobb óvatossággal megvizsgálni, összefüggésben állnak-e bizonyos elvekkel. A velünk született eszmék meséjének kieszelői azzal kecsegtették magukat, hogy ily módon számot adnak a végtelen, a határtalanság, Isten ideájáról, valamint néhány metafizikai fogalomról, melyek — feltételezésük szerint — minden emberben egyformán megvannak. Ám ha, mielőtt belebonyolódtak volna rendszerükbe, hajlandók lettek volna meggondolni, hogy sok embernek egész életében a leghalványabb sejtelme sincs e fogalmakról, hogy a gyermekek maguktól soha nem rendelkeznek velük, hanem másoktól kapják őket, s hogy miután az emberek végül szert tesznek rájuk, igen tökéletlen képzeteket alkotnak róluk, merőben negatív elképzeléseket, mondom, ha mindezt meggondolták volna, ugyancsak szégyenkeznének a nézeteik miatt. Ha a matematikán kívül van még valami, ami bizonyítottnak vehető, úgy az, hogy az embernek nincsenek veleszületett eszméi; ha lennének, akkor minden ember születése pillanatától rendelkeznék Isten ideájával, és mindenki ugyanazt az ideát alkotná Róla; mindenkiben ugyanazok a metafizikai fogalmak lennének meg; és mindehhez tegyük hozzá, hogy milyen nevetségesen képtelen állításra ragadtatja magát, aki azt mondja, hogy Isten anyánk hasában olyan fogalmakat plántál belénk, melyeket azután fiatal korunkban mind másoktól kell megtanulnunk.

Tehát semmi kétség: első eszméink az érzetek. Apránként össze-

tett ideákat nyerünk az érzékszerveinket ért hatásokból; emlékezetünk megőrzi e képzeteket; utóbb általános fogalmak alatt rendezzük el őket; és az ember egész hatalmas tudása ebből az egyetlen képességből ered, hogy ideáinkat összekapcsoljuk és elrendezzük.

Akik azt az ellenvetést teszik, hogy a tartam, a kiterjedés és a számok végtelenségének fogalma nem származhat az érzékeinkből, szíveskedjenek csak egy pillanatra elmélyedni önmagukban: először is látni fogják, hogy a végtelenről alkotott fogalmuk nemhogy teljes volna, mégcsak nem is pozitív fogalom, hanem csak arról van szó, hogy midőn egymás után adták össze az anyagi dolgokat, észrevették, hogy soha nem jutnak a számlálás végére; és ezt a tehetetlenséget nevezték el végtelennek, mely így inkább az ember tudatlanságának beismerése, mint valamiféle érzékfölötti eszme. Ha azt az ellenvetést teszi valaki, hogy a geometriában létezik valóságos végtelen, erre azt felelem: nem létezik, csupán azt bizonyították be, hogy az anyag mindig osztható, azt bizonyították be, hogy minden lehetséges kör két vonal között helyezkedik el, az bizonyították be, hogy a sík végtelenségének semmi köze a kocka végtelenségéhez; ám ez nem szolgál több fogalommal a végtelenről, mint az a kijelentés, hogy *van Isten,* amaz Isten természetéről.

De nem elegendő meggyőződnünk róla, hogy minden ideánkhoz az érzékek útján jutunk; kíváncsiságunk arra is kiterjed, hogy miként jutunk hozzájuk. Erről a tárgyról minden filozófus szép meséket talált ki; könnyűszerrel megtakaríthatták volna maguknak a képzelgéseket, ha elfogulatlanul szemügyre veszik az emberi természet korlátait. A matematika iránytűje, a tapasztalat és a fizika fáklyája nélkül egy lépést sem tudunk tenni. Míg nem lesz oly éles szemünk, hogy megkülönböztessük az arany alkotórészeit egy mustármag alkotórészeitől, addig bizonyosan nem tudunk a lényegükről elmélkedni; és ameddig az ember nem változtat természetet, s nem tesz szert olyan szervekre, melyek segítségével észlelni tudná a tulajdon szubsztanciáját és ideáinak lényegét, miként most érzékszervekkel rendelkezik, addig mindezt nem ismerheti meg, ez kétségtelen. Ha azt kérdezzük, hogyan gondolkodunk és hogyan érzékelünk, hogyan engedelmeskedik a mozgásunk akaratunknak, ezzel a Teremtő titkait próbáljuk kifürkészni; érzékeink éppúgy nem mutat-

nak utat e dolgok megismeréséhez, miként szárnyakat sem adnak nekünk, midőn a repülés képessége után vágyakozunk; ez pedig véleményem szerint azt bizonyítja, hogy minden ideánkat az érzékek révén szerezzük, mert ha az érzékeknek híján vagyunk, híján vagyunk az ideáknak is; ezért aztán ugyanazon oknál fogva vagyunk képtelenek megismerni a módot, ahogyan gondolkodunk, amely ok folytán nem lehet ideánk valamiféle hatodik érzékről; nevezetesen, hiányoznak a szervek, amelyekből ezeket az ideákat meríthetnénk. Íme, miért kényszerültek a velünk született eszmék képtelen nézetének feltevésére azok, akik vakmerően rendszereket gondoltak ki a lélek természetéről és képzeteinkről, azzal kecsegtetvén magukat, hogy az állítólag az Égből elménkbe alászállt metafizikai ideák között akad majd egynéhány, mely megvilágítja ezt az áthatolhatatlan titkot.

Az efféle kutakodásokban elmerült, vakmerő okoskodók közül Malebranche atya tévelygései látszanak a legmagasztosabbaknak.

Nagy port kavart rendszere az alábbiakban foglalható össze.

Észlelésünk számára a tárgyak adnak alkalmat, de észleleteink okai nem lehetnek maguk a tárgyak, hiszen ezekből bizonyosan hiányzik az érzékelés kiváltásának képessége; de belőlünk sem származnak az észleletek, mivel ezen a téren éppoly tehetetlenek vagyunk, mint a tárgyak; tehát Istentől kell kapnunk őket. Isten a szellemek közötti kapocs, és a szellemek Istenben léteznek; tehát Istenben rendelkezünk ideáinkkal és látunk minden dolgot.

Nos, megkérdek mindenkit, aki rajongás nélkül gondolkodik: miféle világos fogalmat nyert ebből az okoskodásból?

Megkérdezem: mit jelent az, hogy Isten a szellemek helye? És még ha a „mindent Istenben érezni és látni" szavak határozott ideát alkotnának is elménkben, megkérdezem: mit nyernénk velük, és mennyivel lennénk bölcsebbek, mint annak előtte voltunk?

Hogy Malebranche atya rendszerét valamilyen elgondolható nézetté alakíthassuk át, kétségkívül a spinozizmushoz kell folyamodnunk, azt kell képzelnünk, hogy a világmindenség azonos Istennel, hogy minden lényben ez az Isten működik, Ő érzékel az állatokban, Ő gondolkodik az emberekben, Ő burjánzik a fákban, hogy Isten egyszerre gondolat és kavics, hogy minden része újra meg újra

megsemmisül; és végül el kell fogadnunk ezen elv valamennyi képtelen folyományát.

Látván, hogyan tévelyegnek azok, akik megpróbálnak behatolni a számunkra hozzáférhetetlen dolgokba, meg kell tanulnunk, hogy ne kívánjuk átlépni természetünk határait. Az igazi filozófia abban rejlik, hogy meg tudjunk állni, ahol kell, és csakis biztos kalauzzal haladjunk előre.

Elég nagy utat kell bejárnunk anélkül is, hogy képzelt terekbe rugaszkodnánk el. Érjük be azzal, hogy a következtetés által megtámogatott tapasztalatból, minden ismeretünk egyedüli forrásából tudjuk, hogy ideáink kivétel nélkül az érzékek kapuján át lépnek be az értelmünkbe, és soha ne feledjük, hogy e szerkezet titkát teljességgel lehetetlen kifürkésznünk, mert híján vagyunk az eszközöknek, amelyek a rugóihoz illenének.

NEGYEDIK FEJEZET

Léteznek-e külső tárgyak?

Ezt a kérdést eszünkbe sem jutott volna vizsgálat alá venni, ha a filozófusok nem próbálnák kétségbe vonni a legkevésbé kétséges dolgokat.

Érzékeinkből ideákat merítünk, mondják a filozófusok, de meglehet, miközben értelmünkben képzetek jelennek meg, ott kinn nincs is semmiféle tárgy. Tudjuk, hogy álmunkban nemlétező dolgokat látunk és érzékelünk; talán egész életünk megszakítás nélküli álom, s a halál ébredésünk pillanata lesz, vagy egy álom vége, amit nem követ felébredés.

Érzékeink akkor is megcsalnak bennünket, midőn ébren vagyunk; olykor elég a legcsekélyebb elváltozás szerveinkben, és máris tárgyakat látunk, hangokat hallunk, aminek egyedüli oka a testünkben bekövetkezett zavar; nagyon is lehetséges tehát, hogy mindig az történik velünk, ami egyszer-másszor előfordul.

Amikor egy tárgyat látunk, teszik hozzá a filozófusok, valamilyen színt és alakot észlelünk, valamilyen hangot hallunk, és mindezt elneveztük a tárgy modifikációinak: de hol van a tárgy szubsztanciá-

ja? Éppen itt tűnik el a tárgy a képzeletünk elől, mert amit oly vakmerőn szubsztanciának nevezünk, a valóságban nem egyéb a modifikációk együttesénél. Fosszuk meg ezt a fát ettől a színtől, ettől az alakzattól, amelyből a fa ideáját merítettük: mi marad belőle? Márpedig, amit modifikációknak neveztem, az nem egyéb a saját észleleteimnél. Mondhatom, hogy „rendelkezem a zöld szín és az ilyen meg ilyen alakú tárgy ideájával", de semmiféle bizonyítékom nincs reá, hogy ez a tárgy és ez a szín valóban létezik: ezt mondja Sextus Empiricus,[7] aki képtelen az érvet megcáfolni.

Egy pillanatra engedjünk meg még többet ezeknek az uraknak, mint amennyit követelnek. Azt állítják, hogy lehetetlen bebizonyítani a testek létezését; vegyük úgy, mintha bebizonyították volna, hogy nem léteznek testek. Mi következnék ebből? Netán az életben másként cselekednénk? Volna bármi is, amiről más ideát alkotnánk? Csupán egy szót kellene módosítanunk a beszédünkben. Néhány ütközet megvívása után például azt kellene mondanunk, hogy úgy látszik, mintha megöltek volna tízezer embert, hogy úgy látszik, mintha egy bizonyos tiszt eltörte volna a lábát, hogy úgy látszik, mintha a törött lábat egy seborvos levágta volna. Ugyanígy, ha éhesek volnánk, kérnénk egy darab kenyér-látszatot, hogy látszatra megemésszük.

De mit felelhetünk e filozófusoknak, komolyra fordítva a szót?

1. Szigorúan véve nem lehet az életet az álmokhoz hasonlítani, mert álmunkban csak olyan dolgokat látunk, melyeknek ideáját ébren szereztük meg; bizonyosak vagyunk benne, hogy álmaink nem egyebek halovány emlékképeknél. Ellenben, amikor éber állapotban érzékelünk, soha nem juthatunk arra a következtetésre, hogy csupán emlékképeket látunk. Ha például egy alázuhanó kő eltöri a vállcsontunkat, igencsak nehezünkre esik elfogadni, hogy mindez csupán emlékezetünk erőfeszítése.

2. Érzékeink gyakran csalatkoznak, ez tökéletesen igaz; de mit értünk ezen? A szó szoros értelmében csupán egyetlen érzékkel rendelkezünk, a tapintással; a látás, a hallás, a szaglás csupán távoli testektől kiinduló, közbeeső testek érintése. A csillagokról érintés

[7] *Hypotyposes* c. művében, melynek francia fordítása 1725-ben jelent meg.

útján szerzek ideát; s mivel az ezermillió helyről szemembe verődő fény érintése nem valami könnyűszerrel felfogható dolog, mint amikor a kezem érinti meg a tárgyakat, így ezt az érintkezést nevezik — helytelen módon — csalókának: nem a valódi helyükön mutatja nekem a tárgyakat, nem ad fogalmat a vastagságukról, s e nem éppen kézzelfogható érintkezések nem nyújtanak pozitív ideát a testekről. Amikor először érzek valamilyen illatot, s nem látom a tárgyat, amely kibocsátja magából, elmém semmiféle kapcsolatot nem fedez föl az illat és a test között; míg a szó szoros értelmében vett érintés, testem és egy másik test találkozása, többi érzékszervemtől függetlenül létrehozza bennem az anyag ideáját; mert amikor megérintek egy sziklát, határozottan érzem, hogy nem foglalhatom el a helyét, s hogy következésképpen azon a helyen valami kiterjedt és áthatolhatatlan dolog van. Ily módon, ha feltesszük (mert mit nem teszünk fel!), hogy egy ember valamennyi érzékkel rendelkezik, csak éppen a szó szoros értelmében vett tapintásnak van híján, úgy ez az ember valóban kételkedhet a külső tárgyak létezésében, s meglehet, sokáig ki sem alakul benne a külső tárgyak ideája; ellenben a vak és süket ember, aki azonban rendelkezik a tapintással, nem kételkedhetnék benne, hogy a dolgok, melyeknek keménységét megtapasztalta, valósággal léteznek, mégpedig azért, mert nem tartozik az anyag lényegéhez, hogy a testek színesek és hangokat adnak, de az már igen, hogy kiterjedtek és áthatolhatatlanok. Ám mit felelnek a túlzó szkeptikusok az alábbi két kérdésre:

1. Ha nem léteznek külső tárgyak, és ha minden a képzeletem műve, miért van akkor az, hogy a tűzbe nyúlván megégetem magamat, ellenben nem égetem meg magamat, amikor álmomban azt képzelem, hogy tűzbe nyúltam?

2. Ha gondolataimat leírom erre a papírlapra, és egy másik ember felolvassa, amit írtam, hogyan hallhatom a saját leírt és elgondolt szavaimat, amennyiben ez az ember nem valósággal olvassa fel őket? Hogyan lelhetem meg e szavakat újból a papíron, ha nincsenek is ott? Végül, bármekkora erővel igyekezzem is kételkedni a testek létezésében, valójában biztosabb vagyok benne, mint számos geometriai igazságban. Ez meghökkentőnek tűnik föl, de nem tehetek róla; hiába nem rendelkezem geometriai bizonyítékokkal

apám és anyám létezésére, s hiába bizonyították be nekem — azaz, hiába nem tudtam válaszolni az érvre, mely bizonyítja —, hogy a kör és érintője között végtelenül sok görbe haladhat át — jól tudom, ha egy mindenható lény megkérdezné tőlem: „E két állítás közül, hogy léteznek testek, és hogy a kör és az érintője között végtelenül sok görbe halad át, e két állítás közül az egyik hamis; találd ki, melyik az?" — én az utóbbit találnám hamisnak, mert jól tudván, hogy hosszú ideig mit se hallottam erről a tételről, hogy bizonyításának meghallgatása kitartó figyelmet követelt tőlem, hogy úgy tűnt nekem, némi nehézségekre bukkantam a bizonyításban, s végezetül, hogy a geometriai igazságok csupán az elmémben léteznek, jól tudván mindezt arra gyanakodhatnék, hogy elmém csalódás martaléka lett.

Akárhogyan is, mivel itt a legfőbb célom a társas ember vizsgálata, s mivel nem lehetek társas lény, ha nem létezik társadalom, s következésképpen, ha nem léteznek kívülünk levő tárgyak, Pürrhon hívei bizonyára megengedik nekem, hogy a testek létezésébe vetett szilárd meggyőződéssel kezdjem, különben kénytelen volnék kételkedni a pürrhonisták létezésében.

ÖTÖDIK FEJEZET

Van-e az embernek lelke, és mi lehet az?

Bizonyosak vagyunk benne, hogy anyag vagyunk, hogy érzékelünk és gondolkodunk; meggyőződtünk róla, hogy van Isten és Ő teremtett bennünket: olyan érvek szólnak e tétel mellett, melyek ellen elménk képtelen fellázadni. Bebizonyítottuk magunknak, hogy ez az Isten teremtett minden létező dolgot. Meggyőződtünk róla, hogy lehetetlen, és szükségképpen lehetetlen tudnunk, mi módon alkotott meg bennünket Isten. De tudhatjuk-é, hogy mi az, ami bennünk gondolkodik? hogy mi ez az Istentől nyert képességünk? hogy az anyag érzékel és gondolkodik-e? vagy valamilyen anyagtalan szubsztancia? egyszóval, hogy mi a lélek? Ezen a ponton van a legnagyobb szükségem rá, hogy egy másik bolygóról alászállt, gondolkodó lény helyébe képzeljem magam; egy olyan lény helyébe, aki mentes a földi

előítéletektől, aki ugyanolyan képességekkel van felruházva, mint jómagam, de mégsem tartozik az embernek nevezett lények közé, és aki elfogulatlanul ítél az emberről.

Ha felsőbbrendű lény volnék, aki előtt a Teremtő feltárta titkait, az ember láttán hamarosan megmondanám, miféle állat is ez; a dolog ismeretében éppoly merészen határoznám meg lelkét és minden képességét, akárcsak a sok tudatlan filozófus; de elismervén tudatlanságomat és gyenge értelmemet próbálgatván, nem választhatok más utat, mint az analízisét, mert ez az a bot, melyet a természet a vakok kezébe nyomott: részről részre haladva megvizsgálok mindent, s majd aztán meglátom, képes vagyok-e az egészről ítéletet alkotni. Felteszem tehát, hogy Afrikában értem földet, és hogy négerek, hottentották és más állatok közé kerültem. Először is azt látom, hogy valamennyien ugyanolyan szervek segítségével tartják fenn az életüket, s hogy testük műveletei mind ugyanazon életelveken alapulnak; úgy tűnik nekem, hogy valamennyiük vágyai, szükségletei, szenvedélyei ugyanazok; mindezt valamennyien a saját nyelvükön fejezik ki. Elsőként az állatok nyelvét hallom meg, s ez nem is lehet másként; úgy látszik, cseppet sem önkényes hangokon fejezik ki magukat, ezek a hangok szenvedélyeik eleven jegyei, olyan jelek, melyek magukon viselik az általuk kifejezett dolog bélyegét: amikor a kutya enni kér, mozdulatokkal kísért kiáltása érzékelhető kapcsolatban van vágya tárgyával; nyomban megkülönböztetem azoktól a kiáltásoktól és mozdulatoktól, melyekkel a kutya egy másik állatnak udvarol, azoktól, amelyekkel vadászni indul, és azoktól, amelyekkel panaszkodik; továbbá meg tudom különböztetni, hogy azért panaszkodik-e, mert magányában szorong, vagy mert fájdalmas sebet szerzett, vagy szerelmi türelmetlenségében. Ily módon egy kis odafigyeléssel minden állat nyelvét meghallgatom; nincs olyan érzésük, melynek ne adnának kifejezést; meglehet, az ideáikkal nem így áll a dolog, de mivel úgy tetszik, a természet nem sok ideát plántált beléjük, ezért az is természetesnek tűnik nekem, hogy nyelvük korlátozott, észleleteikhez szabott nyelv.

Mi mást találok a néger állatok körében? Mi egyebet láthatok náluk, mint valamivel több ideát és eszmetársítást a fejükben, amit egy másként tagolt nyelven fejeznek ki? Minél tovább vizsgálom

mindeme lényeket, annál inkább gyanítanom kell, hogy egyazon nem különböző fajait képviselik; valamennyien rendelkeznek az ideák megőrzésének csodálatos képességével; alvás közben valamennyien álmokat és halovány képeket látnak, melyek nem egyebek, mint éber állapotban szerzett ideák; érzékelő és gondolkodó képességük együtt gyarapszik a szerveikkel, együtt gyengül és pusztul el velük; s ha egy majom vagy egy néger vérét kiontják, hamarosan mindkettő olyannyira elgyengül, hogy képtelen lesz felismerni engem; röviddel ezután külső érzékeik felhagynak a működéssel, és végül bekövetkezik a halál.

Most megkérdezem, minek köszönhetik ezek a lények az életet, az érzékelést, a gondolkodást; mindez nem a tulajdon művük, s nem is az anyagé, amit már bebizonyítottam: tehát mindeme testeket Isten ruházta föl — különböző mértékben, a szerveikkel arányosan — az érzékelésnek és az ideák alkotásának a képességével; minden bizonnyal ez lesz az első feltevésem.

Végül embereket látok, akik, nekem úgy tűnik, magasabb rendű lények e négereknél, miként a négerek is magasabb rendűek a majmoknál, a majmok pedig az osztrigáknál és a hozzájuk hasonló állatoknál.

Némely filozófusok azt mondják erre: „Ne ámítsa magát, az ember teljességgel más, mint a többi állat; halhatatlan, spirituális lelke van; mert hiszen (vegye észre), ha a gondolat az anyag vegyülete, úgy szükségszerűen ugyanolyan, amilyen az anyag: osztható, képes a mozgásra stb.; márpedig a gondolat oszthatatlan, tehát nem az anyag vegyülete, nincsenek részei, egyszerű, halhatatlan, egy Isten képmásának a műve." Meghallgatom e mestereket, és — önmagam iránt óvatos tartózkodással, de bennük se bízva — így felelek nekik: ha az embernek lelke van, olyan lelke, amilyennel Önök felruházzák, akkor azt kell hinnem, hogy ugyanilyen lelke van a kutyának és a vakondnak is. Esküdöznek, hogy nem így áll a dolog. Némelyek azt válaszolják nekem, hogy a kutya nem egyéb szubsztanciális formánál, mások azt felelik: „Egy szót se higgyen az egészből; a szubsztanciális formák merő agyszülemények; a kutya közönséges gép, akár a nyársforgató, és semmi több." Megkérdezem a szubsztanciális formák kieszelőit, hogy mit értenek ezen a szón, és mivel válasz helyett

értelmetlen zagyvalékokkal traktálnak, a nyársforgató feltalálóihoz fordulok, s azt mondom nekik: „Ha ezek az állatok közönséges gépek, úgy hozzájuk képest Önök sem egyebek, mint a zsebóra az említett nyársforgatóhoz képest; vagy ha Önök oly kiválóak, hogy spirituális lélekkel rendelkeznek, úgy az állatoknak is spirituális lelke van, mert az állatok tetőtől-talpig ugyanolyanok, mint Önök, érzékszerveik ugyanazok, mint az Önökéi, és ha e szervek nekik nem ugyanarra a célra szolgálnak, mint Önöknek, úgy Isten, aki megajándékozta velük őket, hasztalan munkát végzett; márpedig éppen Önök szerint Isten semmit nem tesz hiába. Tehát válasszanak: vagy spirituális lelket tulajdonítanak egy bolhának, egy féregnek, egy atkának is, vagy Önök is automaták, akárcsak ezek az állatok." Ezek az urak mindössze annyit tudnak felelni, hogy az állatok szervei, aminek érzékeik látszanak, szükségesek az életükhöz, és nem egyebek életük eszközeinél; ám ez a válasz merőben ésszerűtlen feltételezés csupán, semmi több.

Bizonyos, hogy az élethez nincs szükség sem orra, sem fülre, sem pedig szemre. Vannak állatok, melyek mindezen érzékeket nélkülözik, és mégis élnek; ezek az érzékszervek tehát kizárólag az érzékelésért vannak; ha tehát az emberek másfajta lelket tulajdonítanak maguknak, mint amely az állatokat élteti, ez csak a túlzó és nevetséges hiúság műve lehet. Világos tehát, hogy a filozófusok éppúgy nem tudják, mi a lélek, akárcsak én; nekem csupán annyit bizonyítottak be, hogy a lélek olyasvalami, ami egyformán meglelhető az embernek nevezett állatban és a baromnak nevezett állatban. Lássuk, vajon minden állat e közös képessége anyag-é vagy sem.

Lehetetlen, mondják némelyek, hogy az anyag gondolkozzék. Nem látom be, miért volna lehetetlen. Ha a gondolat az anyag vegyülete volna, mint állítják, úgy elismerném, hogy oszthatónak és kiterjedtnek kellene lennie; ám ha a gondolat Isten attribútuma, mellyel a Teremtő az anyagot felruházta, úgy nem értem, miért volna szükségszerű, hogy ez az attribútum kiterjedt és osztható legyen, hiszen tudom, hogy Isten más oszthatatlan és kiterjedés nélküli tulajdonságokkal is felruházta az anyagot: a mozgás, példának okáért a tömegvonzás, mely közbeeső testek nélkül hat, mégpedig a tömeggel és nem a felszínnel egyenes arányban, és fordított arányban

a távolság négyzetével, tehát a tömegvonzás valóságos, bizonyított minőség, melynek az oka éppúgy rejtve marad előttünk, akárcsak a gondolkodásé.

Egyszóval, csakis annak alapján alkothatok ítéletet a dolgokról, amit látok, és ami a legvalószínűbbnek tűnik nekem; és látom, hogy ugyanaz az okozat az egész természetben ugyanazt az okot feltételezi. Ezért úgy döntök, hogy az állatokban és az emberekben ugyanaz az ok működik, kinek-kinek a szerveihez mérten, s azt hiszem, ez a minden emberben és minden állatban közös princípium az anyag Istentől kapott attribútuma. Mert ha az, amit léleknek neveznek, valami külön létező volna, úgy — bármilyen természetű legyen is ez a létező — azt kellene hinnem, hogy lényege a gondolkodás, máskülönben semmiféle képzetem nem lehetne erről a szubsztanciáról. Ezért aztán mindazok, akik feltételeztek valamilyen anyagtalan lelket, kénytelenek voltak kijelenteni, hogy ez a lélek szüntelenül gondolkodik; de kérek minden embert, vizsgálják meg a lelküket: igaz-e, hogy szakadatlanul gondolkodnak; vajon akkor is gondolkodnak, amikor az igazak álmát alusszák? Vajon a barom minden pillanatban képzeteket alkot? Ha valaki elájul, sok idea suhan-e át az elméjén ebben az állapotban, mely valójában az átmeneti halál állapota? Ha a lélek nem gondolkodik szüntelenül, úgy képtelenség azt állítani, hogy az emberben benne rejlik egy szubsztancia, melynek lényege a gondolkodás. Mi egyébre következtethetünk ebből, mint hogy Isten ugyanúgy szervezte meg a testeket a gondolkodásra, miként az evésre és az emésztésre? Tájékozódván az emberi nem történetéről, megtudom, hogy az emberek hosszú ideig ugyanúgy vélekedtek erről a tárgyról, akárcsak én. Elolvasom a világ legrégebbi könyvét, melyet a magát legrégebbinek mondó nép őrzött meg; ez a könyv egyenesen úgy beszél, mintha Isten is hozzám hasonlóan gondolkodnék; megtudom belőle, hogy Isten egykor oly részletes törvényeket adott a zsidóknak, amilyeneket semmilyen más nemzet nem kapott; mindent kegyeskedik előírni nekik, még azt is, hogy miként menjenek az illemhelyre, és egy szót sem ejt a lelkükről; kizárólag evilági jutalmakról és büntetésekről beszél nekik: ami legalábbis azt bizonyítja, hogy e könyv szerzője nem olyan nemzet

körében élt, amely hitt volna a lélek spirituális és halhatatlan voltában.

Csakhogy, mondják nekem, kétezer évvel később Isten eljött, és megtanította az embereket arra, hogy a lélek halhatatlan; de én, aki egy más szférából jövök, óhatatlanul megütközöm azon, hogy ilyen következetlenséget tulajdonítanak Istennek. Elmém szerfölött különösnek találja, hogy Isten ugyanazt és ugyanannak az ellenkezőjét hitette volna el az emberekkel; de ha ez kinyilatkoztatás, amiből az ész semmit nem foghat föl, úgy elhallgatok és némán imádom az Urat. Nem az én dolgom vizsgálat alá venni a kinyilatkoztatás tartalmát; csupán annyit állapítok meg, hogy e kinyilatkoztatott könyvek egy szóval sem állítják, hogy a lélek spirituális természetű volna; csak azt mondják, hogy halhatatlan. Ezt minden nehézség nélkül elhiszem; hiszen bármilyen természetű is a lélek, úgy tetszik, Isten számára éppolyan lehetséges volt azzal a céllal létrehozni, hogy megőrizze, mint azzal, hogy megsemmisítse. Isten, aki tetszése szerint megőrizheti vagy megsemmisítheti egy test mozgását, bizonyosan arra is képes, hogy e test egy részének gondolkodó képességét örökkévalóvá tegye; s ha azt mondta nekünk, hogy ez a rész halhatatlan, akkor szilárd meggyőződésünk kell legyen, hogy valóban az.

De miből áll ez a lélek? Ezt a legfőbb lény nem tartotta helyénvalónak feltárni az emberek előtt. Így hát e vizsgálódásban nem vezethet más, csak a tulajdon értelmem, a tudásvágy és a tiszta szív; őszinte odaadással keresem azt, amit eszem önmagától felfedezhet; próbára teszem a képességeit, nem mintha azt hinném, hogy elbírná mind e roppant terheket, inkább azért teszek próbát vele, hogy a gyakorlás révén megerősítsem, és megtudjam, meddig terjed a hatalma. Tehát, miközben mindig készen állok arra, hogy visszakozzam, mihelyt a kinyilatkoztatás korlátokat állít elém, folytatom elmélkedéseimet és tapogatódzásaimat, mint filozófus és csakis mint filozófus haladok előre, ameddig az ész csak elvezethet. És így tovább.

HATODIK FEJEZET

Halhatatlan-e a léleknek nevezett valami?

Nem itt a helye megvizsgálnunk, hogy Isten valóban kinyilatkoztatta-é a lélek halhatatlanságát. Változatlanul felteszem, hogy egy másik világból alászállt filozófus vagyok, aki csak az ész által alkot véleményt. Az ész arra tanított, hogy az emberek és az állatok valamennyi ideája az érzékekből származik; és elismerem, kacagnom kell, ha azt hallom, hogy az embereknek még ideáik lesznek, amikor már nem lesznek érzékeik. Ha egy ember elveszíti az orrát, ez az elveszett orr éppoly kevéssé lesz önnön valójának a része, akár a sarkcsillag. Ha minden részét elveszíti, és immár nem lesz ember, akkor ugyebár kissé különös dolog azt állítani, hogy e megsemmisült egész velejárója fennmarad? Ha az embernek halála után ideái vannak, miért ne mondhatnám ugyanígy, hogy halála után eszik és iszik? Az egyik állítás nem következetlenebb a másiknál, és bizonyosan századoknak kellett eltelniük, mielőtt akadt egy ember, aki ilyen meghökkentő feltevésre merte ragadtatni magát. Még egyszer mondom: jól tudom, hogy Isten, aki az agy egy részét felruházta az ideák birtoklásának képességével, meg is őrizheti az agy e kicsinyke részét ama képességgel együtt; de megőrizni a képességet az agy része nélkül, ez éppoly lehetetlen, mint megőrizni az emberi nevetést vagy a madárdalt a madár és az ember halála után. Persze Isten egyszerű, anyagtalan lelket is adhatott az embereknek és az állatoknak, és ezt a lelket a testtől függetlenül meg is őrizheti. Ez éppolyan lehetséges a számára, akárcsak egymillió világgal többet teremteni, mint amennyit valójában teremtett, vagy mint két orral és négy kézzel, szárnyakkal és karmokkal felruházni az embereket; ám ahhoz, hogy higgyük, hogy mindeme lehetséges dolgokat valóban megcselekedte, nekem úgy tűnik, látnunk is kellene az eredményt.

És mivel egyáltalán nem látom, hogy az emberi értelem és érzékelés valami halhatatlan dolog volna, ki bizonyíthatja be nekem, hogy az? Hogyan! én, aki azt sem tudom, miben áll e dolog természete, én állítanám, hogy halhatatlan? Én, aki tudom, hogy az ember tegnap még nem létezett, én állítanám, hogy az emberben benne

foglaltatik egy természeténél fogva örök rész? És miközben megtagadom a halhatatlanságot attól a valamitől, ami a kutyát, a papagájt, a fenyőrigót élteti, az embernek megadom, pusztán azért, mert így kívánja?

Való igaz, szerfölött kellemes volna túlélni önmagunkat, örökre megőrizni lényünk kiválóbbik felét, miközben a másik fele megsemmisül, mindörökké együtt élni a barátainkkal stb. Ez az agyszülemény (hogy csak mint ilyet vegyük szemügyre) vígasztalást adna valóságos nyomorúságaink közepette. Ki tudja, nem ezért találták-e ki egykor a metempszichózis rendszerét; de valószínűbb-e ez a rendszer az Ezeregyéjszaka meséinél? és nem a legtöbb keleti filozófus élénk és képtelen fantáziájának gyümölcse-é? Ám, dacolva minden valószínűséggel, felteszem, hogy Isten megőrzi az ember halála után azt, amit léleknek neveznek, míg az állat lelkét sorsára hagyja, pusztuljon el, mint bármely más dolog; csak azt kérdezem, hogy mit nyer ezzel az ember, azt kérdezem, hogy mi közös van Jakab lelke és az immár halott Jakab között?

Jakab azáltal lesz személy, azáltal lesz azonos önmagával, azáltal lesz a saját szemében ugyanaz, aki az előző nap volt, hogy emlékszik az előző napi ideáira, és értelmében összeköti tegnapi létezését a maival; mert ha teljesen elveszítené az emlékezetét, múltbeli létezése éppolyan idegen volna számára, mint bármely más emberé; a tegnapi Jakabhoz nem lenne több köze, mint Szókratészhez vagy Caesarhoz. Márpedig felteszem, hogy a végső betegség megfosztotta Jakabot emlékezetének maradékától is, és emberünk következésképpen a halála pillanatában már nem azonos azzal, aki életében volt. Vajon Isten visszaadja-e a lelkének az elveszett emlékezetet? újrateremti-e a megsemmisült ideákat? ha ez történik, Jakab nem valami teljesen új ember lesz-e, kevésbé fog-e különbözni a régi Jakabtól, mint egy indiai egy európaitól?

De azt is mondhatja valaki, hogy miután Jakab a halála előtt teljesen elvesztette az emlékezetét, a lelke éppúgy visszanyerheti azt, miként ájulás vagy lázálom után is visszanyerheti az ember; s ha az az ember, aki egy súlyos betegség alatt teljesen elveszíti az emlékezetét, később, miután azt visszanyerte, azonos lehet korábbi önmagával, akkor Jakab is ugyanaz az ember marad, hiszen lelke, ha van,

s ha — miként feltesszük — Isten akaratából halhatatlan, lelke a halál után visszanyerheti emlékezetét, akárcsak életében egy ájulás után.

Ezek a bökkenők vannak olyan nehezek, hogy érdemes legyen foglalkozni velük, s azt hiszem, igazán leleményes az az ember, aki biztos módon meg tudja oldani a nevezett ismeretlent tartalmazó egyenletet.

Nem haladok tovább e sűrűsödő homályban; ahol a fáklyám fénye cserbenhagy, megállok; beérem annyival, hogy tudom, meddig juthatok előre. Nem állítom, hogy bizonyítékaim vannak a lélek spirituális és halhatatlan volta ellen, de minden valószínűség ellene szól e feltevéseknek, és nemcsak igaztalan, de ésszerűtlen is bizonyítékokat keresni ott, ahol csupán sejtésekre hagyatkozhatunk.

Mindazonáltal óvatosságra kell intenünk azokat, akik úgy hiszik, hogy a lélek halandó volta ellentétes a társadalom javával: emlékezzenek csak rá, hogy a régi zsidók, kiknek a törvényeit oly igen csodálják, halandó és anyagi dolognak vélték a lelket, hogy ne is beszéljünk némely nagy filozófiai szektáról, melyeknek tagjai többet értek a zsidóknál és rendkívül becsületes emberek voltak.

HETEDIK FEJEZET

Szabad-e az ember?

Meglehet, nincs is egyszerűbb kérdés, mint a szabadságé, de az bizonyos, hogy nincs még egy kérdés, amit az emberek jobban összezavartak volna. A szabadság eszméje csak elhomályosult, miközben állítólag világosabbá tették, mert a filozófusok mindenféle nehézségekkel tűzdelték tele ezt a tárgyat, és minden időkben nagy vakmerően ki akarták csikarni Isten titkát, és össze akarták egyeztetni az isteni előrelátást a szabad akarattal. Olyannyira megszoktuk, hogy ki sem ejthetjük a szabadság szót a nyomában járó összes nehézség felidézése nélkül, hogy úgyszólván nem is értjük egymást, amikor azt vitatjuk, hogy szabad-e az ember.

Itt már nem képzelhetem magamat valamilyen eszes, de nem emberi lény helyébe, aki közömbösen vizsgálja, hogy mi az ember;

itt, ellenkezőleg, az a feladat, hogy minden ember elmélyedjen önmagában, és tanúságot tegyen a tulajdon benyomásairól.

Először is tisztítsuk meg a kérdést mindennemű agyszüleménytől, amellyel rendesen összezavarják, és határozzuk meg, mit értünk a szabadság szón. A szabadság semmi egyebet nem jelent, mint a cselekvés képességét.[8] Ha egy kődarab a maga választása szerint mozogna, akkor szabad volna; az állatok és az emberek rendelkeznek ezzel a hatalommal, tehát szabadok. Minden leleményességemet összeszedve kétségbe vonhatom, hogy az állatokban megvan ez a képesség; gépeknek gondolhatom őket, melyek híján vannak mind az érzékleteknek, mind a vágyaknak, mind az akaratnak, bár ezek valamennyi külső jelével rendelkeznek. Rendszereket, azaz tévedéseket koholok, hogy a természetüket megmagyarázzam; ám ha végül önmagamba tekintek, el kell ismernem, hogy van akaratom, és hatalmamban áll cselekedni, testemet mozgatni, gondolkodásomat erre vagy arra a szempontra irányítani stb.

Ha valaki azt mondja: „Ön azt hiszi, hogy birtokában van ennek az akaratnak, de valójában nincs a birtokában; Önt megcsalják a benyomásai, a Napot is két láb nagyságúnak véli, pedig az a nagyságát tekintve körülbelül úgy aránylik a Földhöz, mint millió az egyhez" — azt felelem: „A két eset nem azonos; Isten egyáltalán nem csalt meg engem azzal, hogy a távoli dolgokat a távolsággal arányos nagyságúnak mutatja; az optika matematikai törvényei olyanok, hogy a tárgyakat csakis nagyságukkal és távolságukkal egyenes arányban tudom és tudhatom észlelni; és szerveim természete olyan, hogy amennyiben látásom észlelni tudná egy csillag valóságos nagyságát, akkor a Földön semmilyen tárgyat nem volnék képes meglátni. Ugyanez a helyzet a hallás és a szaglás érzékével. Ha minden egyéb változatlan marad, érzeteim csakis attól függően lesznek erősebbek vagy gyengébbek, hogy a hangokat és szagokat kibocsátó testek közelebb vagy távolabb esnek-e tőlem. Ebben nincs semmi tévedés. De ha egyáltalán nem volna akaratom, miközben azt hiszem, hogy van, akkor Isten kifejezetten arra teremtett volna, hogy megcsaljon, akárcsak abban az esetben, ha elhitetné velem, hogy

[8] Vö. *Locke* i. m. II. könyv xxi. 71.

vannak rajtam kívül létező testek, jóllehet nincsenek; és ebből a csalásból nem származnék semmi, hacsak nem az a felismerés, hogy a végtelenül bölcs legfőbb lény képtelen módon cselekszik."

És ne mondják, hogy filozófushoz méltatlan dolog ezen a helyen Istenhez folyamodni. Mert, először is, bebizonyítván Isten létezését azt is kimutattuk, hogy ha szabad vagyok, ő az oka szabadságomnak; és ő a képtelen forrása tévedésemnek, ha tisztán nyugalomban lévő, akarat nélküli lénynek teremtett, és mégis elhiteti velem, hogy cselekvő és szabad lény vagyok.

Másodszor, ha Isten nem léteznék, ki taszított volna engem a tévedésbe? ki ültette volna el bennem a szabadság érzését, miközben rabszolgaságra vetett? Netán valamiféle anyag, mely önmagától nem rendelkezhetik értelemmel? Az anyag nem taníthat meg az igazságra és félre sem vezethet, s az akarás képességét sem kaphatom tőle; Istentől nem kaphattam akaratom érzetét anélkül, hogy akaratot is ne kaptam volna tőle; tehát valóban van akaratom; tehát cselekvő lény vagyok. Akarni és cselekedni pontosan ugyanaz, mint szabadnak lenni. Maga Isten is csak ebben az értelemben lehet szabad. Akaratának megfelelően akart és cselekedett. Ha feltennénk, hogy akarata szükségszerűen meg van határozva; ha azt mondanánk: Isten kénytelen volt azt akarni, amit cselekedett, akkor éppolyan képtelenséget állítanánk, mintha azt mondanánk: van Isten és nincs Isten; mert ha Isten szükségszerűség lenne, akkor nem lenne többé cselekvő, hanem nyugalomban volna, és többé nem lenne Isten.

Soha nem szabad szem elől tévesztenünk ezeket az egymásba kapcsolódó, alapvető igazságokat. Van valami, ami létezik, tehát valamilyen létező öröktől fogva van, tehát ez a létező abszolút szükségszerűséggel, önmaga által létezik, tehát végtelen, tehát minden más létező belőle származik, noha nem tudjuk, hogy miképpen, tehát ez a lény szabadságot adhatott nekik, ahogyan mozgást és életet adott, tehát megadta nekünk a szabadságot, melyet önmagunkban érzünk, miként megadta az életet is, melyet önmagunkban érzünk.[9]

[9] Vö. *Clarke:* i. m. X. (Of the possibility of enduing a creature with Freedom or Liberty of will).

Isten szabadsága egyenlő azzal a hatalommal, hogy mindig mindent elgondoljon, amit csak akar, és mindig mindent végrehajtson, amit csak akar.

Az ember Istentől kapott szabadsága egyenlő azzal a gyenge, korlátozott és múlékony hatalommal, hogy bizonyos gondolatokkal foglalkozzunk, és végrehajtsunk bizonyos mozgásokat. A gyermekek még nem gondolkodnak, az állatok soha nem gondolkodnak; az ő szabadságuk kizárólag mozdulatok akarásában és végrehajtásában áll. Milyen alapon lehetett azt képzelni, hogy egyáltalán nem létezik szabadság? Íme e tévedés okai: megfigyelték, hogy gyakran dúlnak bennünk heves szenvedélyek, melyek önmagunk ellenére magukkal sodornak bennünket. Egy férfi szeretné nem szeretni hűtlen szerelmét, de vágyai erősebbek az eszénél, és visszaűzik a nőhöz; nem tudván uralkodni a haragból eredő felinduláson, erőszakos cselekedetekre ragadtatjuk magunkat; nyugodt, csendes életet kívánunk magunknak, és a becsvágy az események forgatagába taszít bennünket.

Annyi lánc alatt roskadozunk csaknem egész életünkben, hogy azt hisszük, ugyanígy meg vagyunk kötözve az élet fennmaradó részében is; azt mondják: hol heves lökések sodorják szélsebesen tova az embert, melyek egész valóját felkavarják, hol valamilyen békés mozgás viszi magával, melynek nem ura többé; az ember rabszolga; ha nem is érzi mindig láncainak súlyát és bélyegét, azért mindig rabszolga marad.

Ez az érvelés csupán az emberi gyengeség logikája, s arra az okoskodásra hasonlít, mely szerint az emberek néha betegek, tehát soha nincs részük az egészségben.

Ki ne látná e következtetés arcátlan hazugságát? Ki ne látná, hogy, ellenkezőleg, éppen a betegség átérzése bizonyítja minden kétséget kizáróan, hogy az ember részesül az egészségből, s hogy éppen a rabszolgaság és tehetetlenség érzése szolgáltat megdönthetetlen bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy az ember részesül a hatalomból és a szabadságból?

Amikor őrjöngő szenvedély kerít hatalmába bennünket, s érzékeink nem engedelmeskednek az akaratunknak, akkor nem vagyunk szabadabbak, mint amikor valamilyen bénulás következtében képte-

lenné válunk megmozdítani a karunkat, noha szeretnénk felemelni. Ha valakin egész életében heves szenvedélyek uralkodnának, vagy az agyát szüntelenül foglalkoztató képzetek, ebből az emberből hiányoznék ember mivoltának egy része, az a képesség, hogy olykor meggondoljuk, mit akarunk; és éppen ez történik számos őrülttel, akit bezárnak, sőt, nem eggyel, akit nem zárnak be.

Bizonyos, hogy léteznek a többieknél szabadabb emberek, ugyanazon oknál fogva, amiért nem vagyunk egyformán felvilágosultak, egyformán erősek stb. A szabadság a lélek egészsége; kevés emberben teljes és romolhatatlan ez az egészség. Szabadságunk, mint az összes többi képességünk, gyenge és korlátozott. Oly módon szilárdítjuk meg, hogy hozzászoktatjuk magunkat az elmélkedéshez; ez a lelki gyakorlat kissé erőteljesebbé teszi. De bármekkora erőfeszítéseket tegyünk is, értelmünknek soha nem sikerülhet valamennyi vágyunk fölött úrrá lenni; lelkünkben, akárcsak a testünkben, mindig zajlanak önkéntelen mozgások. Csak igen kis mértékben vagyunk szabadok, erősek, egészségesek, spirituálisak. Ha mindig szabadok volnánk, olyanok lennénk, mint az Isten. Érjük be azzal az osztályrésszel, ami megfelel a természetben elfoglalt helyünknek. De ne képzeljük, hogy még azoknak a dolgoknak is híján vagyunk, melyeket a birtokunknak érzünk, és ne mondjunk le az ember képességeiről, csak mert nem rendelkezünk Isten attribútumaival.

Hiába óhajtanám kiszámítani egy bál vagy egy élénk társalgás kellős közepén, vagy egy fejemet elnehezítő betegség fájdalmai közepette, hogy mennyi kilencvenöt-harmad és fél szorozva huszonöttizenkilenced és háromnegyeddel, nem áll szabadságomban, hogy egy ilyen műveletet elvégezzek. De egy kis elvonult pihenés visszaadhatja ezt a képességemet, melyet az élet forgatagában elveszítettem. A szabadság legelszántabb ellenségeinek is el kell ismerniük tehát, hogy van akaratunk, és érzékeink olykor engedelmeskednek neki.[10] „De ez az akarat mindig determinált — mondják ők —, akár egy mérleg, melyet mindig a nagyobbik súly húz le; az ember csakis azt akarja, amit jobbnak vél; értelmének nem áll hatalmában, hogy ne tartsa jónak, ami jónak tűnik neki. Az értelem szükségszerűen mű-

[10] *Collins: Dissertation on Liberty and Necessity.*

ködik; az akaratot az értelem határozza meg; tehát az akaratot meghatározza egy abszolút akarat; tehát az ember nem szabad."

Ez az érv, mely ha lenyűgöző is, alapjában nem egyéb puszta szofizmánál, mégis sokakat megszédített, mert az emberek legtöbbször éppen csak egy futó pillantást vetnek vizsgálódásuk tárgyára.

Íme, mi a hiba ebben az okoskodásban. Az ember természetesen csak olyan dolgokat akarhat, amelyeknek az ideája megjelenik előtte. Nem kívánhatna operába menni, ha nem volna meg benne az opera ideája; egyáltalán nem vágyakozhat odamenni, és nem határozhatja el magát, hogy odamegy, ha értelme nem valami kellemes dolognak tünteti föl a színi látványosságot. Ám szabadsága éppen ebben áll; a szabadság az a hatalom, hogy elhatározzuk magunkat annak a megcselekvésére, amit jónak találunk: formális ellentmondás és lehetetlenség azt akarnunk, ami nem szerezne örömet nekünk. Semmi kétség, az ember arra határozza el magát, ami a legjobbnak látszik a szemében; de a kérdés éppen akörül forog, hogy megvan-e benne az elhatározásnak ez a mozgatóereje, ez az elemi hatalma, vagy nincsen meg. Akik azt mondják: a szellem szükségszerűen helyesli, amit helyesel, és szükségszerűen határozza meg az akaratot — azok felteszik, hogy a szellem fizikai úton hat az akaratra, és nem gondolják meg, hogy az akarat, értelem stb. szavak elvont ideák csupán, melyeket arra találtak ki, hogy világosságot és rendet vigyenek a beszédünkbe, és amelyek semmi egyebet nem jelentenek, mint gondolkodó embert és akaró embert. Az értelem és az akarat tehát valójában nem különböző lények, és nem helyénvaló olyat állítani, hogy az egyik hat a másikra.

Ha nem tételezik fel, hogy a szellem fizikai úton hat az akaratra, akkor vagy azt kell mondaniuk, hogy az ember szabad, vagy azt, hogy az ember helyett Isten cselekszik, hogy Ő determinálja az embert, és hogy Isten folyton-folyvást azzal van elfoglalva, hogy miként csalhatná meg az embert; ez esetben legalább annyit elismernek, hogy Isten szabad. Ha Isten szabad, a szabadság lehetséges, tehát az ember szabad lehet. Tehát semmi alap azt mondani, hogy nem az.

Hiába mondják, hogy az embert a kedve határozza meg; ezzel

csak elismerik a szabadságot, miközben nem gondolnak rá, mert azt tenni, ami a kedvünkre van, ez annyi, mint szabadnak lenni.

Ismétlem, Isten csupán ezen a módon lehet szabad. Csak a kedve szerint cselekedhet. Az ember szabadsága ellen felhozott szofizmák Isten szabadságát is támadják.

A szabadság ellenségeinek utolsó menedéke a következő argumentum:

„Isten bizonyossággal tudja, hogy valami be fog következni, tehát nem áll az ember hatalmában, hogy azt a valamit ne tegye meg."

Először is vegyük észre, hogy ez az érv támadást intézne ama szabadság ellen is, melyet Istenben kénytelenek vagyunk elismerni. Hiszen azt mondhatjuk: „Isten tudja, hogy mi lesz; nem áll hatalmában nem azt tenni, ami lesz." Mit bizonyít hát ez az oly sokat ismételgetett okoskodás? Semmi egyebet azon kívül, hogy nem tudjuk és nem is tudhatjuk, miben áll az isteni előrelátás, és hogy Isten valamennyi attribútuma megközelíthetetlen, örvénylő mélység a számunkra.

Bizonyítottan tudjuk, hogy Isten, ha létezik, szabad; ugyanakkor tudjuk, hogy mindent tud; ám ez az előrelátás és ez a mindentudás éppoly felfoghatatlan a számunkra, mint az, hogy Isten végtelen a térben, hogy máris végtelen ideje létezik és a jövőben is végtelen ideig létezni fog, hogy megteremtette és fenntartja a világegyetemet, és megannyi más dolog, amit sem tagadni, sem megismerni nem vagyunk képesek.

Ez a vita Isten mindentudásáról csak azért okozott annyi perpatvart, mert az emberek tudatlanok és elbizakodottak. Mibe kerülne azt mondani: Nem tudom, hogy melyek Isten attribútumai, és nem arra teremtettem, hogy felfogjam Isten lényegét. De ennek bevallásától minden bakkalaureus vagy Magister Artium felettébb óvakodni fog; ez teszi őket a legképtelenebb emberekké valamennyiünk közül, és ez zülleszt nyomorúságos sarlatánkodássá egy szent tudományt.

NYOLCADIK FEJEZET

Az ember mint társas lény

A természet alkotójának úgy látszik az a szándéka, hogy minden egyedet fenntart egy ideig, és örökkön fenntartja a fajt. Minden állatot minden pillanatban legyőzhetetlen ösztön sarkall mindarra, ami hozzájárulhat a fennmaradásához, és vannak pillanatok, amikor egy csaknem ugyanilyen erős ösztön párosodni és szaporodni űzi, bár nem vagyunk képesek megmondani, mindez hogyan történik.

A szerelem hívására még a legvadabb és legmagányosabb állatok is előjönnek barlangjukból, és néhány hónapig láthatatlan láncokkal kötődnek nőstényeikhez meg a párosodásból származó kicsinyeikhez; majd elfelejtik ideiglenes családjukat, és visszatérnek vad magányukba, mígnem a szerelem ösztökéje ismét rákényszeríti őket, hogy előjöjjenek. Más fajokat úgy alkotott meg a természet, hogy mindig együtt élnek; némelyek valóban pallérozott társadalomban, miként a méhek, a hangyák, a hódok és bizonyos madárfajok; a többieket inkább csak valamiféle vak ösztön hozza össze, mely látható cél és szándék nélkül egyesíti őket, miként a birkanyájakat a földön és a heringeket a tenger vizében.

Az embert bizonyosan nem hajtja ösztöne, hogy a hangyák és a méhek módjára pallérozott társadalmat alkosson; de ha szemügyre vesszük a szükségleteit, szenvedélyeit és eszét, akkor jól láthatjuk, hogy nem maradhatott sokáig a teljes vadság állapotában.

Hogy a világ olyanná legyen, amilyen manapság, ehhez elegendő volt egy férfinek beleszeretnie egy nőbe. Az egymás iránti kölcsönös odaadás és a gyermekeik iránt érzett szeretet csakhamar felébreszti ügyességüket, és elvezet a kezdetleges mesterségek kialakulásához. Mihelyt létrejött két család, nyomban szükségük is lesz egymásra, és e szükségből új javak keletkeznek.

Az ember nem olyan, mint a többi állat, melyekben csak az önszeretet és a párzás ösztöne van meg; nem csupán a saját fennmaradásához szükséges önszeretet lelhető föl benne, hanem a fajtája iránti természetes jóindulat is, ami az állatok körében egyáltalán nem figyelhető meg.

Ha egy nőstény kutya útközben megpillant egy ezer darabra szaggatott és egész testében vérző hímet, ugyanannak az anyának a kölykét, a legcsekélyebb szánalomérzés nélkül felfal belőle egy darabot, és folytatja útját; pedig ugyanez a nőstény kutya megvédi a maga kicsinyét, és mindhalálig harcol, de nem tűri el, hogy elvegyék tőle.

Ezzel szemben a legdurvább embert is óhatatlanul nyugtalanság keríti a hatalmába, ha látja, hogy egy fenevad mindjárt fölfal egy bájos kisgyermeket; a szánalom aggódást ébreszt benne, és vágyat, hogy a gyermek segítségére siessen. Igaz, a szánalom és a jóindulat érzését gyakran elfojtja a mértéktelen önszeretet; de a bölcs természetnek nem is kellett több szeretetet belénk plántálnia mások, mint önmagunk iránt; már az is nagy dolog, hogy van bennünk jóindulat, ami hajlamossá tesz az embertársainkkal való szövetkezésre.

Ám ez a jóindulat még gyenge segítség volna a társadalom létrehozásához; soha nem vezet nagy birodalmak és virágzó városok alapításához, ha nincsenek nagy szenvedélyeink.

E szenvedélyekkel igazság szerint gyakran visszaéltek, ami igen sok bajt okozott; elsősorban mégis nekik köszönhető az a rend, amit ma a Földön láthatunk. Kivált a kevélység volt az az eszköz, amelynek segítségével a társadalom szép épülete megépült. Alig egyesítettek néhány embert a szükségletek, amikor a legfortélyosabbak már észrevették, hogy mindezen emberek nem csupán a jólét utáni legyőzhetetlen vágyakozással jöttek világra, de fékezhetetlen kevélységgel is.

Nem volt nehéz meggyőzni őket, hogy ha a társadalom közös javáért feláldozzák személyes jólétük egy kis részét, kevélységük bőséges kárpótlást nyer a veszteségért.

Így tehát hamar megkülönböztették az emberek két osztályát; az első az isteni emberek osztálya, akik feláldozzák önszeretetüket a közjó érdekében; a második a nyomorultaké, akik csak önmagukat szeretik; mindenki az első osztályba akart és akar még ma is tartozni, jóllehet a szíve szerint mindenki a másodikba tartozik; és a leggyávább, a leginkább a saját vágyaikra hagyatkozó emberek kiáltották a leghangosabban, hogy mindent oda kell dobni a köz javáért. A parancsolási vágy, amely a kevélység egyik elágazása, és éppolyan jól

megfigyelhető egy iskolamesteren, a falu bíráján, mint egy pápán és egy császáron, még hatalmasabb ösztönzést adott az emberi iparkodásnak, mert iparkodás és ügyesség szükségeltetik ahhoz, hogy az embereket rávegyék a más embereknek való engedelmeskedésre: világosan meg kellett mutatni nekik, hogy az utóbbiak többet tudnak és hasznukra válnak.

Engedelmeskedésük megvásárlása céljából mindenekelőtt a kapzsiságukat kellett kihasználni. De nem lehetett sokat adni anélkül, hogy az adományozó sokat ne birtokoljon, s a földi javak megszerzésének mértéktelen szenvedélye nap mint nap újabb haladást hozott valamennyi mesterség terén.

Ez a gépezet még nem jutott volna messzire az irigység, e nagyon is természetes szenvedély segítsége nélkül, melyet az emberek a vetélkedés névvel szoktak álcázni. Az irigység mindenkit felráz tunyaságából, és mindenkinek élesebbé teszi a szellemét, aki csak a felebarátját erősnek és boldognak látja. Így a szenvedélyek egymagukban, lépésről lépésre haladva egyesítették az embereket, és elnyertek a Föld méhétől minden mesterséget és minden élvezetet. Ezzel a rugóval hozta mozgásba és tette széppé a természetet Isten, akit Platón az örök geométernek nevezett, én pedig itt az örök gépésznek nevezek: a szenvedélyek a kerekek, melyek mind e gépeket mozgásba hozzák.

Korunk okoskodói, akik azt az agyszüleményt akarják elültetni közöttünk, hogy az ember szenvedélyek nélkül jött a világra, és csak azért tett szert rájuk, hogy szembeforduljon Istennel, ezek az okoskodók ugyanezzel az erővel akár azt is mondhatnák, hogy az ember kezdetben szép, Isten alkotta szobor volt, és azután az ördög lehelt életet ebbe a szoborba.

Az embernek éppúgy szüksége van az önszeretetre és annak minden elágazására, mint az ereiben csordogáló vérre; és akik meg akarják fosztani szenvedélyeitől, mert a szenvedélyek veszedelmesek, azok arra az orvosra hasonlítanak, aki minden vérétől megfosztaná az embert, nehogy gutaütést kapjon.

Mit mondanánk arról az emberről, aki azzal hozakodnék elő, hogy a szelek az ördög találmányai, mert elsüllyesztettek néhány hajót, és nem gondolná meg, hogy a szél Isten jótéteménye, mert

általa egyesíti a kereskedelem a Föld minden zugát, melyeket a hatalmas tengerek elválasztanak egymástól? Világos tehát, hogy szenvedélyeinknek és szükségleteinknek köszönhetjük a rendet és a hasznos találmányokat, melyekkel a világot gazdagítottuk; és igen valószínű, hogy Isten csak azért adományozta nekünk ama szükségleteket, ama szenvedélyeket, hogy iparkodásunk a hasznunkra fordítsa őket. Hogy oly sokan visszaéltek velük, nem ok a panaszkodásra egy jótétemény ellen, melyet rosszul használtak fel. Isten kegyeskedett ezer felséges táplálékot teremteni a Földön az ember kedvéért: ha némelyek falánksága halálos méreggé változtatta számukra e táplálékokat, ez nem indokolhatja, hogy a Gondviselésnek tegyünk szemrehányást.

KILENCEDIK FEJEZET

Az erényről és a bűnről

Ahhoz, hogy a társadalom fennmaradhasson, törvények kellenek, ahogyan minden játékhoz szabályokra van szükség. E törvények többsége önkényesnek tűnik föl; kieszelőik érdekeitől, szenvedélyeitől és véleményeitől függenek, valamint az éghajlat természetétől, amely alatt az emberek társadalomban egyesültek. Meleg országban, ahol a bor őrjöngésre gerjesztené az embereket, célszerűnek találták bűnné nyilvánítani a borivást; hidegebb éghajlaton dicsőség bortól lerészegedni. Emitt a férfinak be kell érnie egyetlen feleséggel, amott megengedik, hogy annyi asszonya legyen, ahányat csak táplálni tud. Egy másik országban az apák és anyák esdve kérik az idegeneket, hogy feküdnének le a leányaikkal; másutt mindjárt elveszíti a becsületét az a leány, aki odaadja magát egy férfinak. Spártában bátorították a házasságtörést; Athénban halálbüntetéssel sújtották. A rómaiaknál az atyák élet-halál urai voltak gyermekeik fölött. Normandiában az atya legfeljebb egy obulust vehet el engedetlen fiának vagyonából. Számos nemzetnél szent a király neve, másoknál gyűlölet övezi.

De mindezen oly igen különböző módon viselkedő népek találkoznak abban az egy dologban, hogy erényesnek nevezik azt, ami megfelel lefektetett törvényeiknek, és bűnösnek, ami ellentmond

nekik. Így az az ember, aki Hollandiában ellenáll az önkényes hatalomnak, igen erényes embernek számít; azt pedig, aki Franciaországban köztársasági kormányzatot akar bevezetni, halálbüntetéssel sújtják. Ugyanaz a zsidó, akit Metzben gályarabságra küldenének, ha két felesége volna, Konstantinápolyban akár négyet is vehet, a muzulmánok csak annál jobban tisztelik.

A legtöbb törvény olyan szemmel látható ellentmondásban van a többivel, hogy nem nagyon számít, milyen törvények által kormányozza magát egy állam; annál fontosabb, hogy ha egy törvényt egyszer már bevezettek, akkor vigyék is keresztül. Így semminemű következménnyel nem jár, hogy a kocka- vagy kártyajátékok szabályai ilyenek vagy olyanok; de egy percig se lehetne játszani, ha legalább azokat az önkényes szabályokat nem követnénk, amelyekben megállapodtunk.

Minden országban az számít tehát erénynek és bűnnek, erkölcsi jónak és rossznak, ami hasznos, illetve ártalmas a társadalomra nézve; s minden helyen és minden időben azt nevezik a legerényesebbnek, aki a legtöbb áldozatot hozza a köz javáért. Úgy tűnik föl tehát, hogy a jótettek nem mások, mint azok a cselekedetek, amelyekből hasznot húzunk, a bűnök pedig azok, amelyek ártalmunkra vannak. Az erény az emberek kedvére való dolgok művelésének a szokása, míg a bűn a kedvük ellen való dolgok művelésének a szokása.

Jóllehet az egyik éghajlaton éppen azt nevezik erénynek, amit a másikon bűnnek neveznek, s a jó és a rossz szabályainak többsége ugyanúgy különbözik, akárcsak a nyelvek vagy az öltözetek, mégis bizonyosnak tűnik nekem, hogy vannak természeti törvények, melyeknek az emberek a világon mindenütt meg kell feleljenek, még önmaguk ellenére is. Isten valójában nem mondta az embereknek: „Íme a törvények, melyeket élőszóval adok nektek, azt akarom, hogy ezek által kormányozzátok magatokat"; hanem ugyanazt tette az emberrel, amit sok más állattal is: valamilyen hatalmas ösztönt adományozott a méheknek, amely arra bírja őket, hogy együtt dolgozzanak és táplálkozzanak; az embernek pedig bizonyos érzéseket adományozott, melyektől soha nem szabadulhatunk, s melyek örök kötelékei és első törvényei a társadalomnak, ahol az emberek,

isteni előrelátás szerint, élni rendeltettek. A fajtánk iránti jóindulat például velünk született, és irányítja a cselekedeteinket, legalábbis amíg nem győzi le az önszeretet, amely minden esetben szükségszerűen fölébe kerekedik. Így egy ember mindig hajlamos segíteni egy másik emberen, ha ez semmibe nem kerül neki. A legbarbárabb vadember is, aki éppen egy öldöklésből tér haza, s még csöpög a felkoncolt ellenség vérétől, még az is meglágyul, ha a bajtársát szenvedni látja, és minden tőle telhető segítséget megad neki.

A házasságtörés és a fiúszerelem sok nemzetnél megengedett dolog; de nem találni olyan nemzetet, ahol az adott szó megszegését eltűrnék; mert házasságtörők és fiúszeretők között fennállhat társadalom, de nem olyan emberek között, akik azzal szereznek dicsőséget, hogy rászedik egymást.

A tolvajlást becsben tartották Spártában, mert minden jószág közös volt; de mihelyt megszilárdul az enyém s tied, többé nem lehet nem társadalomellenesnek és következésképpen igazságtalannak tekinteni a lopást.

Az erkölcsi jó és rossz egyedüli mértéke a társadalom java; ez olyannyira igaz, hogy szükség szerint kénytelenek vagyunk az igazságosságról és igazságtalanságról alkotott minden fogalmunkat megváltoztatni.

Iszonyodunk az atyától, aki együtt él a leányával, és a vérfertőző névvel bélyegezzük meg a fivért is, aki a nővérét elcsábítja; ám egy születő gyarmaton, ahol egy atya maga marad egyetlen fiával és két leányával, igen helyes cselekedetnek fogjuk tekinteni, ha ez a család gondoskodik róla, hogy ne hagyja kiveszni a fajt.

Szörnyeteg az a fivér, aki a fivérét megöli, ám az a fivér, akinek fivére feláldozásán kívül nem volna más eszköze a haza megmentésére, isteni ember volna.

Valamennyien szeretjük és erényként tiszteljük az igazmondást, mert érdekünkben áll, hogy ne csapjanak be. Annál nagyobb becstelenségnek tartjuk a hazugságot, mert minden rossz cselekedet közül ezt a legkönnyebb elrejteni és a legkevésbé költséges elkövetni; de hány és hány alkalommal lesz a hazugság hősi erény! Amikor például egy barát megmentéséről van szó, gyalázat sújtaná azt, aki az igazat mondja, és semmi különbséget nem teszünk az ártatlanokat

rágalmazó ember meg az olyan fivér között, aki egy hazugság árán megmenthetné a testvérét, de inkább a sorsára hagyja, és megmondja az igazat. A franciák áldják De Thou[11] emlékezetét, akinek a fejébe került, hogy nem fedte föl a Cinq-Mars-féle összeesküvést; ha nem hazudott volna, iszonyodva emlékeznénk rá.

De akkor, mondja valaki, csak hozzánk viszonyítva létezik bűn és erény, erkölcsi jó és rossz; tehát egyáltalán nincs jó önmagában, az embertől függetlenül? Azt kérdem e kérdés megfogalmazóitól, vajon van-e hideg és meleg, édes és keserű, jó és rossz illat másként, mint hozzánk viszonyítva? Nem igaz-é, hogy nagyon nevetségesen okoskodnék, aki azt állítaná, hogy a meleg önmagában létezik? Miért okoskodna hát jobban, aki azt állítja, hogy az erkölcsi jó független tőlünk? Fizikai jó és rossz csak velünk kapcsolatban létezik; miért lenne más a helyzet az erkölcsi jóval és rosszal?

Isten úgy akarta, hogy az ember társadalomban éljen; nem teljesülnek-e eléggé a céljai? Ha léteznék egy égi eredetű törvény, amely világosan megtanította volna az embereket Isten akaratára, akkor az erkölcsi jó nem volna egyéb e törvény betartásánál. Ha Isten egy napon azt mondja az embereknek: „Azt akarom, hogy a Földön megannyi királyság legyen, s ne létezzék egyetlen köztársaság sem; azt akarom, hogy a legkisebbik fiú örökölje az atya egész vagyonát, s hogy halállal lakoljon, aki pulykát vagy disznót eszik", akkor ezek a törvények bizonyosan a jó és a rossz rendíthetetlen szabályai lesznek. De mivel, amennyire tudom, Isten nem kegyeskedett ily módon beavatkozni a viselkedésünkbe, azokhoz az adományokhoz kell tartanunk magunkat, amelyekkel felruházott. Ezek az adományok az ész, az önszeretet, a fajtánk iránti jóindulat, a szükségletek, a szenvedélyek, mindazon eszközök, melyek révén a társadalmat berendeztük.

Sokan hajlamosak azt felelni erre: ezek szerint, ha abban lelem meg a javamat, hogy a ti társadalmatokat háborgassam, hogy öljek, lopjak, rágalmazzak, akkor semmi nem fog visszatartani, és aggá-

[11] *Thou, François-Auguste de* (1607—1642) részt vett *Cinq-Mars* (1620—1642) összeesküvésében Richelieu ellen. Nem vallott a társaira, ezért 1642-ben Lyonban lefejezték.

lyoskodás nélkül átengedhetem magamat minden szenvedélyemnek! Nincs más mondanivalóm az ilyen embereknek, mint hogy alighanem bitón fogják végezni, miként a farkasokat is megöletem, ha el akarják ragadni a bárányaimat; éppen ő miattuk hozták a törvényeket, miként a tetőcserepet az eső ellen találták fel.

Ami a nagy hatalmú fejedelmeket illeti, akik erejükkel visszaélve feldúlják a világot, halálba küldik az emberek egy részét és nyomorba döntik a többieket, nos, az emberek hibája, ha tűrik e gyalázatos pusztítást, amit gyakran maguk tisztelnek meg az erény nevével; csakis önmagukra haragudhatnak, mert rossz törvényeket alkottak, vagy mert hiányzik belőlük a bátorság a jó törvények betartatásához.

Mindeme fejedelmek, akik annyi rosszat okoztak az embereknek, elsőként kiáltják, hogy Isten feltárta előttünk a jó és a rossz szabályait. Amaz istencsapásai között egy sem akad, aki ne mutatna be ünnepélyes vallási szertartásokat, és nem látom, hogy az emberek sokat nyernének az efféle szabályokkal. Balszerencséje az emberiségnek, hogy, jóllehet önmagunk fenntartására vágyunk, mégis elvakult dühvel, kegyetlenül pusztítjuk egymást. Az állat csaknem mind megeszi egyik a másikát, az emberfajban pedig a hímek háborúban irtják ki egymást. Úgy látszik, Isten előre látta ezt a csapást, mert úgy intézte, hogy több hím szülessék közöttünk, mint nőstény: azok a népek, melyek a jelek szerint többet gondoltak az emberiség érdekeivel, és pontos jegyzéket vezetnek a születésekről és halálozásokról, észrevették, hogy minden évben egy tizenketteddel több fiú születik, mint leány.

Mindebből könnyűszerrel látható, hogy e gyilkosságok és gazságok végzetesek a társadalomra, de alighanem egyáltalán nem érdeklik az istenséget. Isten benépesítette a Földet emberekkel és állatokkal; az ő dolguk, hogy a legjobb tehetségük szerint éljenek. Jaj a légynek, ha beleesik a pók hálójába; jaj a bikának, ha megtámadja az oroszlán; jaj a bárányoknak, ha farkasokkal találkoznak! De ha egy bárány azt mondaná a farkasnak: „Hiányzik belőled az erkölcsi jó, és Isten meg fog büntetni", akkor a farkas így felelne: „Azt teszem, ami a testemnek jó, és úgy látszik, Isten nemigen törődik

vele, hogy megeszlek-e vagy sem." A bárány nem tehet jobbat, mint hogy nem kóborol el a pásztortól meg a kutyától, akik megvédhetik.

Bárcsak úgy tetszett volna az Égnek, hogy egy legfőbb lény valóban törvényeket adjon nekünk, és büntetéseket meg jutalmakat tűzzön elénk! Hogy azt mondja az embereknek: ez önmagában bűn, ez önmagában erény. De távol vagyunk attól, hogy birtokában legyünk a jó és a rossz szabályainak, mert ha akadtak is, akik Isten nevében törvényeket merészeltek adni az embereknek, egy sem volt közöttük, aki az életünk viteléhez szükséges szabályoknak akár a tízezred részét megalkotta volna.

Ha valaki arra következtet ebből, hogy nincs más hátra, mint fenntartás nélkül átadnia magát féktelen vágyai tombolásának, és hogy sem erény, sem bűn nem lakozván a kebelében, bármit büntetlenül megtehet, úgy ez az ember mindenekelőtt nézzen utána, vajon áll-e mögötte egy százezer fős hadsereg, amely lelkesen szolgálja őt, és még ebben az esetben is igen sokat kockáztat, amikor az emberi nem ellenségének nyilvánítja magát. De ha ez az ember nem több egyszerű magánszemélynél, úgy bármi kevés esze van is, meg fogja látni, hogy nagyon rosszul választott, és büntetése nem marad el, akár ama fenyítések képében sújt le rá, melyeket az emberek oly bölcsen találtak fel a társadalom ellenségei számára, akár a fenyítéstől való puszta félelem alakjában, ami önmagában is meglehetősen kegyetlen vezeklési mód. Meg fogja látni, hogy rendszerint azok élnek a legnyomorultabbul, akik dacolnak a törvénnyel. Morális lehetetlenség, hogy ne ismerjék fel a gonosz embert, és mihelyt a legcsekélyebb gyanú felébred vele szemben, észre kell vennie, hogy megvetés és iszonyat tárgya lett. Isten azonban bölcs módon büszkeséget plántált a keblünkbe, s ez nem engedi eltűrnünk, hogy más emberek gyűlöljenek és megvessenek bennünket; embertársaink megvetése olyasvalami, amit senki soha nem volt és soha nem is lesz képes elviselni. Talán ez a leghatalmasabb gát, melyet a természet az emberi igazságtalanságok útjába állított; Isten úgy találta célszerűnek, hogy e kölcsönös félelem által kösse egymáshoz az embereket. Ily módon minden értelmes ember arra a következtetésre jut, hogy érdekében áll becsületesnek lenni. Ha ismeri is az emberi szívet, ha meggyőződése is, hogy önmagában nincs erény, sem bűn, mindez

nem akadályozza meg abban, hogy jó állampolgár legyen, és teljesítse az élet minden kötelezettségét. Az is megállapítható, hogy a filozófusok (nevezzük így a hitetleneket és a szabadgondolkodókat) minden időkben a világ legbecsületesebb emberei voltak. Nem szedjük itt névsorba mind az ókor nagyjait, de tudjuk, hogy La Mothe le Vayer, XIII. Lajos fivérének nevelője, Bayle, Locke, Spinoza, lord Shaftesbury, Collins stb. valamennyien szigorú erkölcsű emberek voltak, és nem pusztán a többiek megvetésétől való félelem tette erényessé őket, hanem maga az erény szeretete. Az egyenes jellem ugyanazon oknál fogva becsületes, amiért mindenki jobban szereti Nuits kitűnő borát a brie-i bornál, s a Le Mans-i fogolymadár húsát a lóhúsnál, hacsak nincsen megrontva az ízlése. Az egészséges nevelés minden emberben állandóvá teszi ezeket az érzéseket, s innen származik ama egyetemes érzés, amit becsületnek neveznek, melytől még a legromlottabb emberek sem szabadulhatnak, s mely talpköve a társadalomnak. Akinek szüksége volna a vallás segítségére, hogy becsületes ember lehessen, az igencsak szánalomra méltó ember lenne; és társadalmi szörnyeteg válnék belőle, ha nem lelné fel magában a társadalom számára szükséges érzéseket, és ha máshonnan kényszerülne kölcsönözni azt, aminek természetünkben kell foglaltatnia.

KERESZTÉNYI PÁRBESZÉDEK, AVAGY ÓVINTÉZKEDÉSEK AZ ENCIKLOPÉDIA ELLEN[1] (1760)

ELSŐ PÁRBESZÉD

Egy pap és egy enciklopédista beszélgetése

PAP

Nyomorult ember! meddig gyalázza még a vallást, meddig ócsárolja papjait?

ENCIKLOPÉDISTA

Én nem gyalázom a vallást, gyakorlom és tiszteletben tartom; papjairól egy szót sem szólok, s nem értem, miért fortyant haragra, minek köszönhetem szitkait, uram. Egyébként is: milyen jogon faggat? Mi a hivatása?

PAP

Hogy mi a hivatásom? A keresztény hitbuzgóság, jámborság, szeretet. Hamarosan diadalünnepet ülhetnének, ateista uraim, ha nem volnának még hívő emberek, akiknek van annyi merszük, hogy gátat vessenek ártalmas terveiknek! Szövetségre léptem két magamfajta pappal, hogy megvédjük az oltárokat, amelyeket Önök le akarnak dönteni. Mi hárman[2] Isten szeretetével és birodalmának győzedelmével töltekezve, örök háborút indítunk mindazok ellen,

[1] *Dialogues chrétiens ou préservatif contre l'Encyclopédie* — 1760-ban jelent meg e két dialógus egy 16 oldalas brosúrában, s Voltaire — szokás szerint — mindvégig tagadta a szerzőséget. Nehézségei támadtak a genfi puritánokkal, de még nyomasztóbbak voltak azok a nehézségek, melyek 1758 után (Damiens merényletének ürügyén) az egész felvilágosodást, kivált annak legnagyobb szabású vállalkozását, az *Enciklopédiát* sújtották: 1757-ben jelent meg a VII. kötet, melyet a kiváltság 1759. január 23-i visszavonása miatt csak 1765-ben követett a VIII.

[2] E három pap: Trublet, Jounnet és Dinouart, a *Journal chrétien* kiadói. Hogy a három közül ki Voltaire papja, az eldönthetetlen.

akik vizsgálódnak, vitatkoznak, elmélyülnek, okoskodnak, de kiváltképp az enciklopédisták ellen.

*Keresztény Hírlap*ot indítottunk, amelyben mindenekelőtt megbíráljuk műveiket, majd megvizsgáljuk egész magatartásukat, s jobbára bűnösnek és gonosznak találjuk azt, ám ha történetesen ártatlannak bizonyulnak, akkor azt mondjuk, hogy ez lehetetlenség, hiszen munkatársai az *Enciklopédiá*nak!

ENCIKLOPÉDISTA

Nocsak, ez aztán derék szándék és bizonnyal szerfölött keresztényi vállalkozás. De mondja, kérem: nem félnek a rendőrségtől? Gondolja, hogy a rendőrség eltűri az efféle eljárást? Milyen címen merik kifürkészni azoknak az íróknak szívét és hitvallását, akik nem nyerték meg tetszésüket? Azt hiszik, hogy visszaélhetnek hivatalukkal, s azzal az útszéli és közönséges ürüggyel, hogy a vallást védelmezik, amelyet esze ágában sincs bárkinek is támadni, amelynek pillérei megingathatatlanok, amelyet a törvény és a kormányzat oltalmaz, inkvizíciót állíthatnak fel, s vakmerő vállalkozásukat mindenki el fogja tűrni?

PAP

Inkvizíciót! Ó, ha Franciaországban is működne az Inkvizíció, istentelen uraim, nem volnának ily arcátlanok! De én nem mondok le a reményről; a pápa, aki dicsőséggel üli meg Szent Péter trónusát,[3] nemrég összezördült a portugál udvarral, mert a jezsuiták mellé állt, amikor az udvar vitatni akarta azt a jogukat, hogy megintsék a királyokat; hasonlóképpen a genovai köztársaság megkérdezése nélkül Korzikába küldte apostoli vizitátorát, s annak megérkezése óta igencsak felgerjedt az elégedetlenek buzgalma: nagy reményt ébreszt ez bennem. Ha elődje[4] is így gondolkodott volna, örömmel tapasztalhatnánk, hogy e bölcs törvényszék már nálunk is működik.

A rendőrséget említi! Hát nem nyilatkozott-e világosan, amikor elítélte az *Enciklopédiát*, mint az eretnekségek és szakadárságok tárházát, a hitetlenség és vallásgyalázás gyűjtőmedencéjét, melynek

[3] XIII. Kelemen.
[4] XIV. Benedek.

minden sora a hit és a hatalom ellen lázít? Végül nem engedte-e meg, hogy a színpadon is megbélyegezhessék erkölcsük minden gyalázatosságát?[5] Vajon a főügyész[6] indítványa nem ítélte-e el élesebben az *Enciklopédiát*, mint érsekünk[7] pásztorlevele? Az akadémiai előadások, amelyeket mindenki olvas, maga a király is, nem Önök ellen irányulnak-e vajon? És még számítanak a rendőrségre? Reszkessenek, hogy le ne sújtson az írókra is, minekutána a művekre lesújtott már; reszkessenek, hogy előbb-utóbb mindnyájukat tömlöcbe ne vessék, ahonnan valamennyiüket a Grève térre hurcolják majd és a pokol tüzére vetik, arra a tűzre, amelyet a sátánnak és szolgáinak gyújtottak!

ENCIKLOPÉDISTA

Szörnyűséges szavak! Amikor jámborul munkatársa lettem ennek a vállalkozásnak, s tanulmányokat írtam a művészetekről és mesterségekről, nem is sejtettem, hogy a Grève tér és a pokol számára dolgozom.

A rendőrség csakugyan betiltotta az *Enciklopédiát*; úgylehet, volt is e műben olyasmi, ami nem való egy szótárba, s bátran elmaradhatott volna; de teljes felelősséggel állíthatom, hogy e munka tiszteletreméltó szerzőinek felettébb tiszta szándékai voltak, az igazságra törekedtek, semmi másra: ha olykor mellétaláltak, csak azért történt így, mert tévedni emberi dolog; ám az igazság sohasem riad vissza a kutatástól, állja a sarat, s mindig győz a tévedésen. Nézzük csak az angolokat: ez a bölcs és felvilágosult nemzet a legkényesebb kérdéseket is vitára bocsátotta. Hume-ot, e szerfölött híres szkeptikus gondolkodót éppúgy tisztelik, mint a legjámborabb hívőt: hiszen éppúgy tudja, uram, akárcsak én, hogy a hit Isten adománya, s nem szabad haragra lobbanni azok ellen, akik nem birtokolván e fényes fáklyát, a vizsgálódásból eredő meggyőződéssel kívánják pótolni. Bíráink, kiknek megdöbbent hite túlontúl köny-

[5] *Palissot: A filozófusok* c. komédiája — az enciklopédisták s Rousseau elleni kíméletlen szatíra — bemutatója 1760. máj. 2-án volt.

[6] Omer Joly de Fleury 1859. jan. 23-i ítélete.

[7] Christophe de Beaumont (1703—1781) Párizs érseke. Ő ítélte el Rousseau *Emil* c. művét.

nyen riadt rémületre, bizonnyal igazat fognak szolgáltatni e felvilágosult elmék hasznos nézeteinek, hiszen azok az emberiséget okítván nemzetünk dicsőségén munkálkodnak. Egész Európa sürgeti a mű folytatását, oly buzgón, hogy a bírák végül mégiscsak kénytelenek lesznek engedni az általános óhajnak.

PAP

Úton-útfélen az angolokra hivatkoznak, valamennyi filozófusnak ez a jelszava: angol! Kötelességüknek tekintik, hogy magasztalják ezt a kegyetlen, istentelen, eretnek nemzetet; akárcsak ők, Önök is annak kiváltságát követelik, hogy mindent megvizsgáljanak, amit csak akarnak, saját fejükkel gondolkodjanak, s elragadják a papoktól annak ősi jogát, hogy Önök helyett gondolkodjanak, s hogy irányítsák Önöket. Céljuk az, hogy az emberek csodálják ősi ellenségüket, azokat, akik feldúlják gyarmatainkat, tönkreteszik kereskedelmünket; nem érik be azzal, hogy engedetlenek a vallással szemben, az államnak sem engedelmeskednek! A kormány, úgylehet, gyengeségből szemet fog hunyni árulásuk felett, de mi módot találunk rá, hogy megbüntessük Önöket!

Az Akadémián egyetlen beszéd sem fog elhangzani, amely ne az angol filozófusokat csúfolná ki, a versailles-i tanács pedig a kensingtoni tanács egyetlen elvét sem fogja elfogadni.

ENCIKLOPÉDISTA

Pompás lesz. De hagyjuk az angolokat; hogy rövidebbre fogjuk beszélgetésünket, mondja, kérem, miért haragszik ily nagyon az enciklopédistákra? Figyelmesen elolvasta munkájukat?

PAP

Dehogy is; nem vagyok oly elvetemült, hogy e szentségtelen mű olvasásával szennyezzem magam: egyetlen szavát sem olvastam, nem is fogom olvasni; beérem azzal, hogy leleplezzem újságomban, s hétről hétre újra és újra kinyomtassam, hogy emberemlékezet óta nem írtak még ilyen veszedelmes könyvet.

ENCIKLOPÉDISTA

Bizonnyal ésszerű eljárás, uram, de nem volna-e méltányosabb, ha előbb elolvasná, s csak azután ítélné meg e munkát, mint hogy netalán pontatlan, mi több, elfogult véleményekre hagyatkozzék?

Egyébként is: mit mondtak, milyen tekintetben volna veszedelmes mű?

PAP

Minden tekintetben: teológiája nem követi a Sorbonne teológiáját, morálja a jezsuitákét, orvostudományi nézetei a párizsi fakultás nézeteit, hadtudományi tanulmányai porosz munkák nyomán készültek, tengerészeti és kereskedelmi cikkei pedig angol művek alapján: gyalázatos egy mű.

ENCIKLOPÉDISTA

Ez aztán a következetes okoskodás; ha ezzel kezdte volna, uram, vitánk már rég véget ért volna.

PAP

Látom, ha még egy szót szólnék, megtagadná a filozófiát és jámbor hívőnek csapna föl, ám nekünk semmi szükségünk az elvek efféle visszavonására, amelyen a hitetlenek csak nevetnek, Önöket pedig összebékítené azokkal a derék híveinkkel, akiket megtéveszt színlelésük: a vallás és papjai ellen írt munkáik megmaradnak, állításaik megtagadása elenyészik. Azt akarjuk, hogy halálukig mindenki botránykőnek tekintse Önöket, hogy bűnben szenvedjenek ki és örök kárhozatra ítéltessenek. Nem is kívánok tovább társalogni Önnel, s kijelentem, hogy az *Enciklopédia* első betűjétől az utolsóig gyalázatos mű; hogy nemcsak hogy helyes volt betiltani, hanem el is kellett volna égetni; hogy pörbe kellett volna fogni mindazokat, akik írtak bele, akik kinyomtatták, akik megvásárolták, hogy valamennyien ateisták, deisták, szociniánusok, ariánusok, fél-pelagiánusok, manicheusok, és így tovább.

Mert nem munkál-e mindannyiukban hitetlen hajlandóság arra, hogy magasztalják a régieket, akik a pogányság sötétjében tévelyegtek, s nem teszik-e ezt azoknak a moderneknek rovására, kiknek

útját a kinyilatkoztatás fáklyája világítja meg? Istentelenségükben nem merészkednek-e odáig, hogy Augustus bálványimádó korát XIV. Lajos keresztény korához hasonlítsák?

ENCIKLOPÉDISTA

Meghátrálok, uram, rendkívüli tudása és szelídsége előtt, s azt tanácsolom, ne engedje lankadni roppant hevületét: íme, azt ajánlom, ha engem már nem tart méltónak a megtérítésre, térítse meg azt az ellenfelét, aki itt közeleg.

MÁSODIK PÁRBESZÉD

Egy katolikus pap és egy protestáns beszélgetése

KATOLIKUS PAP

Tessék, uram, parancsoljon. Roppantul dühös vagyok, de ne gondolja, kérem, hogy hitvita lobbantott haragra; nem Kálvinon vagy Lutheren elmélkedem immár, s immár nem a reformátusok ellen akarok írni; írásaimban és prédikációimban ezentúl nem az eretnek szót fogom eldörögni. A filozófusokat kívánom üldözni, az enciklopédistákat: ők az igazi szakadárok. Spongyát viszályainkra, uram; tegyük félre dogmáinkat és hitelveinket, fogjunk össze az átkozott viperafajzat ellen, mely megsemmisítésünkre tör: mert ne legyen tévedésben, uram, egyformán támadnak minden papi személyre, minden vallásra; az ész birodalmát akarják megteremteni! És mi összetett kézzel nézzük a veszedelmet!

PROTESTÁNS LELKÉSZ[8]

Uram, tökéletesen helyeslem szándékát, hogy veszejtsük el azokat, akik alá akarják ásni tekintélyünket, módszerével azonban nem értek egyet: tapintatosabban, s ezáltal biztosabb eredmény reményében kell hozzálátnunk; az ember csaknem mindig önmaga alatt vágja

[8] A protestáns lelkész modellje: *Jacob Vernet*, genfi református pap, az *Instruction chrétienne* c. mű szerzője, aki éles vitát folytatott Voltaire-rel Servét megégetése tárgyában.

a fát, ha túlontúl hevesen és ádázul ront ellenségeire. Tudom, nem szükséges túl sokat okoskodni, ezek az emberek elég agyafúrtak ahhoz, hogy meggyőzzék mindazokat, akik vizsgálat alá veszik a jelenségeket. Inkább az íróknak kell rossz hírét költeni, akkor bizonyosan hitelét veszti a mű is; fortélyosan be kell feketíteni emberi magatartásukat; meg kell győznünk az olvasót, hogy bűnösök mind, miközben úgy teszünk, mintha könnyeznénk vétkeik láttán; cselekedeteiket gyűlöletesnek kell feltüntetnünk, miközben úgy teszünk, mintha ennek ellenére mentegetni akarnánk őket; ha tények nem állnak rendelkezésünkre, ki kell találnunk tényeket, miközben úgy teszünk, mintha hibáik egy részét elhallgatnánk. Efféle módszerekkel szolgálhatjuk legeredményesebben a vallás és a jámborság győzelmét, így háríthatjuk el azokat a károkat és botrányokat, amiket a filozófusok okoznának, ha az emberek csak némi hitelt adnának nekik.

PAP

Íme, ismét a türelem szerencsétlen balfogása, amely mindig is megkülönböztette Önöket tőlünk, s amely gátolja vallásuk terjedését! Ó, ha Önök is megégetnék, bitóra, gályára küldenék az eretnekeket, bizonnyal erősebb volna a hitük, és senki sem vethetné szemükre, hogy túlontúl engedékenyek.

Talán azt feleli erre, uram, hogy jócskán alábbhagyott a mi buzgalmunk is, s gyónócédulák híján vallásunkat már nem is lehetne megkülönböztetni az Önök vallásától; de ha egyszer a janzenisták és a *Keresztény Hírlap* munkatársai szabad kezet kapnak!...

LELKÉSZ

Igaz, mi másképpen képzeljük el a hit terjesztését, de azért a mi felekezetünk is felmutathat egy-két olyan ragyogó hőstettet, amilyet az imént hiányolt: Servetus kivégzését Önök is megcsodálhatják és megirigyelhetik. Az erkölcsök romlása gátat vet buzgóságunknak, de szavatolhatok magamért és kollégáimért; ha a világi hatalom segédkezet nyújtana az egyházi buzgalomnak, boldogan mutatnánk be áldozatot Istennek ugyanazon a máglyán: ennek az áldozatnak illata bizonnyal kedvére volna az Úrnak.

PAP

Nagy örömmel hallom szavait, hiszen látom, hogy nem szándékaink különböznek, csak módszereink. S ha már egyformán gondolkodunk, hát irtsuk ki mind a filozófusokat: ellenük mindent szabad! Tételezzük fel eleve, hogy bűnöket követtek el, hogy gyalázták a vallást; adjuk át őket a hatóságoknak, mint a vallás és az államhatalom ellenségeit; sarkalljuk arra a bírákat, hogy büntessék meg őket, hiszen lelkiüdvük forog kockán; s ha nem hajlandók végrehajtani kegyes szándékainkat, bélyegezzük meg az enciklopédistákat írásainkban, átkozzuk ki őket a szószékről, üldözzük őket szakadatlanul.

LELKÉSZ

Boldogan; mi több, meggyőződésem, hogy titkos szövetségünk felettébb eredményes lesz; jámbor összefogásunkat az emberek gyanítani se fogják, de ha azt tapasztalják, hogy mindkét felekezet élesen támadja ezeket az embereket, bizonyosak lesznek abban, hogy csakugyan nagy bűnöket követtek el; ám mit nyerünk ezzel? Nem tagadom, szívesen ócsárolom azokat, akik ellenségei a vallásnak és papjainak, de amennyiben nagyobb haszonnal járna a dicséretük, kutyaszorítóba kerülnénk. Mi, protestáns papok, házasemberek vagyunk, jövedelmünk roppant csekély, kötelességeink vannak családunkkal szemben: aki nem vagyonos, annak semmi tekintélye, márpedig az embernek tekintélyt kell szereznie gyermekei számára. Ha ócsárolva a filozófusokat és dicsérve munkáikat, avagy személyüket dicsérve és műveiket ócsárolva, avagy mindkettőt dicsérve jobban fogynának lapjaink, engednünk kellene a kényszerűségnek.

Sőt, ha békét akarnának kötni, ez csak a feltételeken múlnék; ha például rá lehetne venni őket, hogy csak a lutheránusokat támadják, ez már alap volna a megegyezésre, hiszen akkor a mi malmunkra hajtanák a vizet; de ha feltétlenül ragaszkodnak ahhoz, hogy általánosabb elveket valljanak, nem lehetne-e némi ellenszolgáltatás fejében átengedni nekik az erkölcsöt, mely végül is inkább a jogtudományhoz tartozik, mint a valláshoz, valamint a szerzeteseket, akiket Ön sem kedvel jobban, mint mi? Ezzel a parányi áldozattal megmen-

tenénk a dogmákat és a papokat, s végre mégiscsak ez a lényeg; de ezáltal egyszersmind el is foglalnánk a filozófusokat, s azzal dicsekedhetnénk, hogy függő helyzetbe kerültek tőlünk.

PAP

Pfuj! Szóval az egyéni érdek kitúrhatja az Ön szívéből a vallás érdekét! ingadozni képes Isten és Mammon között! Igen, persze, hogy terjeszteni kell lapjainkat, roppant fontos, hogy sokat olvassák őket, de inkább a kabátomat adnám el, hogy papírt meg tollat vásároljak — és ellenük írjak! Egyébként is: mit kaphatna tőlük? Csupa koldus, abból élnek, amit összelopkodnak. Az Ön mocskos álláspontja olyannyira felháborít, hogy egyszer s mindenkorra szakítanék Önnel, ha nem viselném szívemen ennek a söpredéknek eltiprását; sajnos szükségem van Önre, hogy végrehajtsam tervem. Minthogy híján van a pénznek, az újonnan megtértek alapjának terhére kiutalok Önnek ezer tallér évjáradékot, azzal a feltétellel, hogy néhány prédikációt ír számomra az enciklopédisták ellen, bizonyosfajta emberek használatára, továbbá három-négy prédikációt a hitbéli ellentétekről, de ezt már a nép használatára.

LELKÉSZ

Boldogan; lelkiismeretesen megcsinálom: de minthogy még sohasem tartottam prédikációt az enciklopédisták ellen, vadonatúj szentbeszédeket kell írnom; mivel azonban sokat gyöngélkedem, egészségem esetleg megszenvedhetné ezt a munkát, így hát a hitbéli ellentétekről újat nem írok, ám átdolgozhatom három vagy négy régi szentbeszédemet, amely e tárggyal foglalkozik.

Igencsak felháborította, uram, amit az érdekről mondtam, de nyomban meg fog nyugodni, ha közlöm, hogy ezt az összeget jótékony célokra fordítom, az évjáradékot pedig egy szegény fickónak szánom, aki szerfölött közel áll hozzám. Ne csodálkozzék tehát, ha arra kérem, hogy rendszeresen megkapjam az évjáradékot, sőt, ha lehetséges, előre.

PAP

Megígérem; s hogy erre fordítja a pénzt, minden tiszteletet megérdemel. De mondja, kérem, olvasta-e azt a könyvet, melynek

címét nem tudom borzongás nélkül kiejteni? Én nem olvastam, de azt mondják, hogy a *világ* szócikk olvastán égnek áll az ember haja. Abban az országban, ahol Ön él, eltűrik a Sátánnak ezt a művét?

LELKÉSZ

Belelapoztam, s szentigaz, hogy a könyv csakugyan tele van vallásgyalázó és istentelen passzusokkal. A *világ* címszó, melyet említett, még nem jelent meg, de ha megjelent volna, minden bizonnyal szörnyűséges lenne.

Az én hazámban eltűrték ezt a könyvet, noha mindent megtettem annak érdekében, hogy a nálunk elterjedt mintegy ötven példányt elkobozzák, mégpedig a papok javára, mivel azok védve vannak a ragálytól, s ha megismerik ezt a munkát, jobban meg tudják cáfolni. Csakhogy ez némi akadályba ütközött; hogy legalább csökkentsem a kór hatását, kölcsönkértem néhány példányt és nem adtam vissza őket: arra jutottam, hogy kivonom őket a társadalomból, s ezért valamennyit Spanyolországba küldtem, ahol kétszeres áron adtam el őket a libertinusoknak, majd figyelmeztettem a főinkvizítort, ő pedig nyomban elkoboztatta és elégettette a könyveket, tulajdonosaikat kínpadra vonatta, s nekem száz aranyat küldött a vallásnak tett szolgálataim jutalmaképpen.

PAP

Volna mit mondanom eljárásának erkölcséről, de végül is: a cél szentesíti az eszközt. Ezennel feloldozom Önt valamennyi hasonló jellegű cselekedetének következménye alól, akár a múltban történtek, akár a jelenben történnek, akár a jövőben fognak történni.

LELKÉSZ

Minthogy helyesli buzgalmamat, s úgy véli, hogy az ember, ha egyszer a vallás érdekeiről van szó, megengedhet magának egy kis szabadságot erkölcsi kérdésekben, elmondok Önnek egy kis esetet: bizonnyal felfogja majd igazi értelmét, noha egy közönséges fickó, aki csak a látszat után ítél, esetleg tévesen értelmezné. Egy könyvtárban, amelybe sikerült bejutnom, olyan kéziratra bukkantam, amelynek kiadása árthatott volna a Szentszéknek, ezért nyugtalanította is

Őszentségét; buzgóságomban először azt gondoltam, hogy megkaparintom és kinyomtatom, ellenségeink ártalmára, de azután arra jutottam, hogy politikusabb a Szentatyának ajándékozni, aki bizonnyal hálás lesz nekem, és becsülni tanulja azt a vallást, melynek papjai ily mértéktartón és önzetlenül járnak el: az ellenszolgáltatást ugyanis teljességgel Őszentségére bíztam. A Szentatyát csakugyan meghatotta, amit tettem, azt üzente, hogy köszöni, s ezer aranyat küldött a kéziratért, amelynek egy másolatát egyébként minden eshetőségre számítva megőriztem. De a Szentatya még ennél is tovább ment: ötszáz arany beneficiumot utaltatott ki egy pap ismerősömnek, akit figyelmébe ajánlottam, s aki e járandóságát holtáig megfelezte velem.

PAP

Eljárását feletteb helyeslem; de, mint említette, igen nagy és felvilágosult jámborság szükségeltetik ahhoz, hogy valaki felfedezze cselekedetének érdemét, s csöppet sem csodálkoznék, ha akadna olyan ember, aki félremagyarázza. Bár ami a másolatot illeti...

LELKÉSZ

Ha már ilyen bizalmasan beszélgetünk, hadd valljak meg mindent, hogy lássa, uram, milyen buzgón és irgalmasan jártam el. Több könyvet is írtam a filozófusok ellen, de mivel azt tapasztaltam, hogy munkáim nem óvják meg eléggé az embereket gonoszságuktól, más módszerrel próbálkoztam: a legveszedelmesebb és egyszersmind legtekintélyesebb filozófushoz fordultam, igyekeztem megnyerni bizalmát, s minekutána ez sikerült is, felajánlottam, hogy kiadom műveit. Azt gondoltam, hogy a közönség, amelyet megnyugtat, ha nevemet ott látja a szerző neve mellett, mégpedig a könyv élén (az előszóban, melyet azzal a kegyes ügyességgel fogalmaztam meg, amit csak igaz jámborság sugallhat a hivatásunkat gyakorló embernek), mondom, a közönség ez esetben nemcsak gyanakvás nélkül olvassa majd a könyvet, hanem épüléssel is: ily kevés szükséges ahhoz, hogy uralkodjunk az emberek vélekedésén! Ily módon kivédtem a vallásra mért csapást, megszenteltem azt, ami profán volt, s hasznos balzsammá alakítottam át a mérget, amit ellenségeink főztek. Már csaknem nyélbe is ütöttem az ügyet, az író éppen át akarta adni

kéziratát, megalkudtam egy könyvkiadóval, aki oldalanként egy lajosaranyat és kétszáz példányt ajánlott fel, amelyeket eladtam volna, némi változtatásokat végeztetvén az ő példányain, amikor meghiúsították tervemet; tüstént ócsárolni is kezdtem a könyvet, s nem rajtam múlt, hogy nem gyalázhattam íróját is.

PAP

Ezt is kitűnően tette — ám mindennek mélyén, amit cselekszik, ott a pénz. Mi tagadás, jobban szeretném, ha nem volna így.

LELKÉSZ

Elfelejtette, uram, hogy mit mondtam az imént, vagyis hogy mire használom föl a pénzt; kénytelen vagyok megismételni, hogy az egész összeget jótékony célra fordítom, s biztosíthatom, hogy azokat a kis összegeket, amiket kaptam, pontosan átadtam annak a szegény embernek, akit említettem. Még sok mindent mesélhetnék Önnek, ha mindenről beszámolnék, amit érte tettem, de attól tartok, hogy már első beszélgetésünkkor visszaélnék szíves türelmével.

PAP

Mindent helyeslek, amit csak tett, indítékai dicséretesek, bár még többre becsülném, ha kissé jobban gyűlölné ellenségeinket. De ki-ki a maga módján: bevallom, én jobban kedvelem az egyenes utat; üldözni jobban szeretek. Ám Ön csak dolgozzék csöndben az aknáival, én meg tűzzel-vassal irtom és égetem mindazt, ami ellenáll akaratomnak.

LELKÉSZ

Isten Önnel, Uram; elfelejtettem mondani, hogy mindennek titokban kell maradnia, annak pedig, amit írok, névtelenül kell megjelennie. És ne feledkezzék meg, kérem, az évjáradékról, hiszen, mint említettem, egy szegény ember járandósága.

PAP

Isten Önnel, uram; ne feledkezzék meg, kérem, a prédikációkról. És nyomja meg jól a tollát.

EGY VADEMBER ÉS EGY BAKKALAUREUS BESZÉLGETÉSE[1] (1761)

ELSŐ BESZÉLGETÉS

Egy szép nap Cayenne kormányzója Franciaországba hozott egy guyanai vadembert, aki is felettébb józan eszű férfiú volt, és elég jól beszélt franciául. Egy párizsi bakkalaureus abban a megtisztelte-tésben részesült, hogy beszélgetést folytathatott vele.

BAKKALAUREUS

Kedves Vadember úr, bizonyára sok olyan társával találkozott, aki teljes magányban éli életét: azt mondják ugyanis, hogy ez az igazi emberi élet, a társadalom pedig csak mesterséges romlottság, ugye-bár?

VADEMBER

Nem, efféle emberrel sohasem találkoztam: véleményem szerint az ember, akárcsak több állatfajta is, társadalmi életre született; minden faj a maga ösztönének engedelmeskedik; mi odahaza vala-mennyien társadalomban élünk.

BAKKALAUREUS

Hogyan! társadalomban! — szóval fallal övezett szép városok-ban laknak, királyaik udvart tartanak, színházaik vannak, kolosto-raik, egyetemeik, könyvtáraik és kocsmáik?

[1] *Entretiens d'un sauvage et d'un bachelier*, 1761-ben jelent meg a *Mélanges de littérature* c. kötetben.

VADEMBER

Nem; de nem hallotta-e, uram, hogy az Önök földrészén arabok és szkíták is élnek, akik sohasem ismerték mindazt, amit az imént említett, s mégis jelentékeny nemzeteket alkotnak? Mi úgy élünk, mint ezek a népek. A szomszédos családok kölcsönösen segítik egymást. Meleg éghajlatú országban lakunk, ahol az embernek kevés dologra van szüksége; táplálékunkat könnyűszerrel megszerezzük; megházasodunk, gyerekeket csinálunk, felneveljük őket, meghalunk. Pontosan úgy, mint Önök, eltekintve néhány ceremóniától.

BAKKALAUREUS

Hogyhogy, hát Önök nem vademberek?

VADEMBER

Nem tudom, mit ért a szón.

BAKKALAUREUS

Őszintén szólva, most már én sem; el kell tűnődnöm rajta. Azt a mogorva embert nevezzük vadembernek, aki menekül a többi ember elől.

VADEMBER

Mint említettem, mi családban élünk.

BAKKALAUREUS

Mi az erdőkben barangoló, meg nem szelídített állatokat nevezzük vadaknak, ezért mondjuk vadnak azt az embert is, aki erdőben él.

VADEMBER

Én akkor megyek erdőbe, akárcsak Önök, ha vadászni akarok.

BAKKALAUREUS

Szokott gondolkodni?

VADEMBER

Hát az embernek olykor eszébe jut valami.

BAKKALAUREUS

Kíváncsi volnék egy-két gondolatára; mi a véleménye az emberről?

VADEMBER

Véleményem szerint kétlábú állat, aki gondolkodik, beszél, nevet, s aki sokkal ügyesebben használja kezét, mint a majom. Többféle embert láttam: fehéret, mint amilyen Ön is, vörösbőrűt, mint amilyen magam is vagyok, s feketét, a cayenne-i kormányzó úr házában. Ön szakállat hord, mi nem; a négerek gyapjasak, Önnek meg nekem hajunk van. Azt mondják, Önöknél északon mindenkinek szőke a haja; nálunk, Amerikában koromfekete hajúak az emberek. Ennyit tudok, egy szóval se többet.

BAKKALAUREUS

De a lelke, uram, a lelke! milyen fogalmai vannak a lélekről? Honnan jön a lélek? mi is voltaképpen? mit csinál? hogyan működik? hová lesz halálunk után?

VADEMBER

Fogalmam sincs; sohasem láttam.

BAKKALAUREUS

Erről jut eszembe: véleménye szerint az állatok csakugyan gépek?

VADEMBER

Azt hiszem, szervezett gépek, amelyek éreznek és emlékeznek.

BAKKALAUREUS

És mit gondol, Vadember úr, rendelkezik-e Ön olyasmivel, amivel az állatok nem?

VADEMBER

Igen, sokkal magasabb rendű emlékezőtehetséggel, jóval több gondolattal, s mint az imént mondtam, olyan nyelvvel, amely összehasonlíthatatlanul több hangot tud képezni, mint az állatok nyelve, ügyesebb kézzel, valamint a nevetés képességével — amit is egy nagy gondolkodó hatására tanultam meg.

BAKKALAUREUS

És vajon minek köszönheti mindezeket a képességeit? és milyen természetű a szelleme? lelke hogyan élteti a testét? vajon állandóan gondolkodik-e? akarata vajon szabad akarat?

VADEMBER

Nem fukarkodik a kérdésekkel, uram! Minek köszönhetem azt, kérdi, amit Isten kegyeskedett az embereknek adományozni: mintha csak azt kérdezné, hogyan születtem. Ha egyszer embernek születtem, szükségszerű, hogy rendelkezzem mindazzal, ami az ember sajátossága, mint ahogyan a fának szükségszerűen kérge van, gyökere, levele. Azt kívánja, hogy tudjam, milyen természetű a szellemem: nem önmagam formáltam, tehát nem tudhatom; hogy lelkem hogyan élteti testemet: erről sem értesültem. Azt gondolom, ha tudni akarja, hogyan működik az órája, előbb meg kell vizsgálnia rugóját. Azt kérdi továbbá, hogy állandóan gondolkodom-e. Nem; olykor csak sejtelmeim vannak, mint amikor távolból látok egy tárgyat, homályosan; máskor határozottabb gondolataim támadnak, mint amikor közelebbről veszek szemügyre egy tárgyat, és jobban látom; megint máskor egyáltalán nincsenek gondolataim, mint ahogy semmit se látok, ha behunyom a szemem. Végül azt kérdi, hogy akaratom szabad akarat-e. Nem értem a kérdést; Ön bizonyára tudja, mit beszél; lekötelezne, ha elmagyarázná.

BAKKALAUREUS

Ó, hogyne, hogyne, csakugyan alaposan tanulmányoztam mindezeket a kérdéseket, egy álló hónapig beszélhetnék róluk, pillanatnyi megszakítás nélkül, s ön egy szót sem értene abból, amit előadok. De mondja, kérem, ismeri-e a jó és a rossz, a helyes és a helytelen fogalmát? Tudja-e, melyik kormányzat a legjobb, s melyik a legjobb vallás? mit tud az emberi jogokról, a közjogról, magánjogról, kánonjogról? hogy hívták az első férfit és az első nőt, aki Amerikában élt? Tudja-e, milyen célból esik az eső a tenger fölött, s hogy Önnek miért nem nő szakálla?

VADEMBER

Őszintén szólva, uram, kissé visszaél azzal a vallomásommal, mely szerint emlékezetem jobb, mint az állatoké; még a kérdéseire is bajosan tudok visszaemlékezni. A jóról és rosszról, helyesről és helytelenről faggat; azt hiszem, mindaz, ami nekünk magunknak örömöt okoz és nem árt senkinek, roppant jó és helyes; ami felebarátainknak árt és nekünk sem okoz örömöt, ocsmány dolog; s ami nekünk örömöt okoz, felebarátainknak pedig ártalmára van, a jelen pillanatban nekünk jó, de felettébb veszélyes a magunk számára is, felebarátainknak pedig igen rossz.

BAKKALAUREUS

És ilyen elvek alapján képes társadalomban élni?

VADEMBER

Igen, családom és szomszédaim körében. Viszonylag kevés jajjal-bajjal, békésen élünk száz esztendeig, de vannak, akik százhúszig is: azután testünk azt a földet fogja megtermékenyíteni, amelynek táplálékát köszönheti.

BAKKALAUREUS

Látom, jó feje van; szeretném megkavarni egy kicsit. Vacsorázzunk együtt, azután folytatjuk a filozofálást — de módszeresen.

MÁSODIK BESZÉLGETÉS

VADEMBER

Olyan ételeket faltam, amelyek, úgy gondolom, bármilyen jó a gyomrom, nem nekem valók; kínált, hogy egyem még, amikor már nem voltam éhes, igyam, amikor már nem voltam szomjas; lábam már nem olyan szilárd, mint vacsora előtt, fejem elnehezedett, gondolataim kuszák. Odahaza sohasem bágyadtam el így. Önöknél, úgy látom, minél többet töm az ember a hasába, annál többet veszít önmagából. Mondja, kérem, mi az oka ennek a károsodásnak?

BAKKALAUREUS

Megmondom. Először is: hogy mi történt a lábával, fogalmam sincs, az orvosok azonban tisztában vannak vele, forduljon hozzájuk. De ami a fejét illeti, ahhoz már értek: figyeljen csak ide. A lélek, minthogy sehol sem helyezkedik el, a tobozmirigyben vagy a kérgestestben fészkel. Az állati szellemek, amelyek a gyomorból fölfelé szállnak, a lélek felé, nem tudják elérni azt, mivelhogy anyagból valók, a lélek pedig nem abból. De mivel egymásra nem hathatnak, a lélekre gyakorolnak befolyást, ám a lélek egyszerű szubsztancia lévén nem képes változni, tehát ha túl sokat eszünk, a lélek szükségképpen megváltozik, elnehezedik, elzsibbad; miből is az következik, hogy sok nagy ember vacsora után aludni tér.

VADEMBER

Ó, mily okos és mély szavak! Könyörgök, magyarázza el úgy, hogy én is megértsem.

BAKKALAUREUS

Mindent elmondtam, ami e nagy kérdésről elmondható, de Önre való tekintettel részletezem egy kicsit. Haladjunk lépésről lépésre. Tudja-e, hogy világunk a lehetséges világok legjobbika?

VADEMBER

Hogyan! a Végtelen Lénynek nem állna hatalmában jobb világot teremteni, mint ami körülvesz bennünket?

BAKKALAUREUS

Természetesen nem, s az, ami körülvesz bennünket, a lehető legjobb. Igaz, az emberek kirabolják és megölik egymást, ám mindig az igazságosság és jóság nevében. Hajdanában vagy tízmillió amerikait mészároltak le, de csak avégett, hogy a többit észre térítsék. Egy matematikus kiszámította, hogy egy bizonyos trójai háborútól, amelyről Ön nem is hallott, az acadie-i háborúig, amelyről viszont hallott már, szabályos csatákban legalább ötszázötvenöt millió hatszázötvenezer embert öltek meg, nem számítva a felgyújtott városokban elpusztult gyermekeket és asszonyokat; de ez a közjót szol-

gálta; ama négy- vagy ötezer gyilkos kór, amelytől az emberek szenvednek, megtanítja őket az egészség értékére; a földgolyónkon dúló bűnök pedig ékesen föltárják ama jámbor emberek érdemét, akikhez magam is tartozom. Mint látja, minden a lehető legtökéletesebben működik, legalábbis az én számomra. Márpedig a dolgok nem lehetnének ilyennyire tökéletesek, ha a lélek nem a tobozmirigyben fészkelne. Ugyanis... De haladjunk csak lépésről lépésre: hogyan vélekedik, kérem, a törvényekről, a helyesről és a helytelenről, a szépről és a jóról, ahogy Platón mondja?

VADEMBER

No de uram, lépésről lépésre haladva egyszerre száz dologról beszél!

BAKKALAUREUS

Ha az ember társalog, mást nem is tehet. Mondja, kérem, az Ön országában ki hozta a törvényeket?

VADEMBER

A közérdek.

BAKKALAUREUS

Nagy szó, ennél hatalmasabbat nem is ismerünk: mit ért rajta, kérem?

VADEMBER

Azt, hogy akiknek kókuszpálmáik és kukoricaföldjeik voltak, megtiltották a többieknek, hogy kókuszdiót tépjenek le és kukoricát törjenek, akiknek pedig nem volt, kénytelenségből dolgozni kezdtek, hogy joguk legyen enni. Mindaz, amit országunkban és az Önök országában tapasztaltam, arra tanít, hogy ez a törvény szelleme, semmi más.

BAKKALAUREUS

No és a nők, Vadember úr, a nők?

VADEMBER

A nők? Feletteb kedvelem őket, ha szépek és szelídek. Sokkal édesebbek, mint a kókusz; olyan gyümölcs a nő, amelyhez nem engedek mást nyúlni: asszonyomat éppoly jogtalan elvenni, mint gyermekemet. Bár azt mondják, vannak népek, amelyek nem bánják ezt: az ő dolguk; ki-ki azt teszi vagyonával, amit akar.

BAKKALAUREUS

No de az örökösödés, osztozkodás? a lányörökösök és az oldalági örökösök?

VADEMBER

Az örökösödés szükségszerű dolog. Földemet, ha egyszer eltemettek belé, nem birtokolhatom többé: fiamra hagyom; ha két fiam van, elosztják. Azt hallottam, hogy Önöknél, de másutt is sok helyen, minden az elsőszülötté lesz, az ifjabb testvéreknek semmi sem jut: az érdek diktálta ezt a különös törvényt; nyilván az elsőszülöttek rendelkeztek így, vagy az apák, akik azt akarták, hogy az elsőszülöttek uralkodjanak.

BAKKALAUREUS

Ön szerint milyen a jó törvény?

VADEMBER

Az, amelynek meghozatalakor minden felebarátom érdekét figyelembe vették, amennyire csak lehetséges.

BAKKALAUREUS

És hol vannak ilyen törvények?

VADEMBER

Sehol, legalábbis tudomásom szerint.

BAKKALAUREUS

Szeretném megtudni, honnan érkeztek az emberek Amerikába? Mit gondolnak, ki népesítette be Amerikát?

VADEMBER

Azt gondoljuk, hogy Isten.

BAKKALAUREUS

Ez nem válasz. Azt kérdem, melyik országból érkeztek az első emberek?

VADEMBER

Ahonnan az első fák. Ó, de mulatságosak is Önök, európaiak, amikor azt hiszik, hogy Önök nélkül semmink sem lehetne: pontosan ugyanannyi jogunk van azt képzelni, hogy az őseik vagyunk, mint Önöknek azt hinni, hogy a mi őseink.

BAKKALAUREUS

Micsoda makacs egy vadember!

VADEMBER

Micsoda makacs egy bakkalaureus!

BAKKALAUREUS

Nocsak! De kérdeznék még valamit, Vadember úr: vajon Guayanában azt tartják-e, hogy aki más véleményen van, azt meg kell ölni?

VADEMBER

Igen, feltéve, hogy megesszük.

BAKKALAUREUS

Ne tréfáljon, kérem. És mi a véleménye az Unigenitus bulláról?[2]

VADEMBER

Isten Önnel.

[2] *Unigenitus bulla:* XI. Kelemen 1713-as bullája, mely *P. Quesnel Réflexions morales*-jának tételeit ítéli el.

REPUBLIKÁNUS GONDOLATOK
egy városköztársaság tagjának tollából[1]
(1762)

I.

A tiszta despotizmus az emberek rossz viselkedésének büntetése. Ha egyvalaki vagy néhány személy a hatalmába kerít egy emberi közösséget, ez szemlátomást azért történik, mert a közösség sem eléggé bátor, sem eléggé leleményes nem volt ahhoz, hogy magamagát kormányozza.

II.

Az önkényesen kormányzott emberek társadalma pontosan olyan, mint egy marhacsorda, melyet a gazda szolgálatában igába fogtak. A gazda csak azért táplálja barmait, hogy képesek legyenek szolgálni; csak azért kezeli a bajaikat, hogy egészségesen a hasznára legyenek; azért hízlalja őket, hogy a húsukból táplálkozzék; s az egyik bőréből készít istrángot, hogy a másikat az eke elé foghassa.

III.

Ha egy népet ily módon leigáznak, azt vagy egy leleményes gyermeke teszi, kihasználván a többiek ostobaságát és megosztottságát, vagy egy hódítónak nevezett tolvaj, aki más tolvajok társaságá-

[1] *Idées républicaines par un membre d'un corps.* A mű megírásának dátuma 1762, Rousseau *Társadalmi szerződésének* megjelenési éve: a *Republikánus gondolatok* mindenekelőtt Rousseau-kritika. A montesquieu-i *Törvények szellemére* vonatkozó kritikai megjegyzéseit az 1777-es *Commentaire de l'Esprit des lois* fejleszti tovább.

ban azért jött, hogy megkaparintsa a nép földjeit, aki az ellenállókat leöldöste, a gyáváknak pedig meghagyta az életét, és rabszolgákká tette őket.

IV.

Ez a tolvaj, aki megérdemelné, hogy kerékbe törjék, néha oltárokat emeltetett magának. A hódoltságra vetett nép úgy látta, a tolvaj gyermekei isteni fajból valók; az Eget káromolja, aki a tekintélyüket kezdi vizsgálgatni, és szentségtörést követ el, aki a legcsekélyebb erőfeszítést teszi a szabadság érdekében.

V.

A legképtelenebb, az emberi természet számára leginkább megalázó, a legellentmondásosabb, a legvégzetesebb despotizmus a papoké; és minden egyházi birodalom közül vitathatatlanul a keresztény vallás papjainak birodalma a legbűnösebb. Evangéliumunkat gyalázza meg e zsarnoki uralom, hiszen Jézus húsz helyen is mondja: „Sok elsőből lesz utolsó, és sok utolsóból lesz első;[2] az én országom nem e világból való;[3] az Emberfia sem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon[4] stb."

VI.

Amikor püspökünk, aki arra rendeltetett, hogy szolgáljon, és nem arra, hogy neki szolgáljanak, aki arra rendeltetett, hogy könnyítsen a szegények nyomorúságán, és nem arra, hogy mindenüket felzabálja, aki arra rendeltetett, hogy az igét hirdesse, és nem arra,

[2] Mk 10,31.
[3] Jn 18,36.
[4] Mt 20,28.

hogy uralkodjék, amikor ez a püspök a zűrzavar óráiban a város fejedelmének merészelte nevezni magát, holott csak a lelkipásztora volt, akkor nyilvánvalóan lázadás és zsarnokság bűnében vétkezett.

VII.

Róma püspökei, akik elsőként adtak végzetes példát erre a bűnre, így tették gyűlöletessé fél Európa szemében uralmukat és szektájukat; így vált nem egy németországi püspök olykor az elnyomójává a népeknek, melyeknek inkább az atyja kellett volna, hogy legyen.

VIII.

Miért van az, hogy az ember természeténél fogva jobban irtózik azoktól, akik alávaló csalással igáztak le bennünket, mint azoktól, akik fegyverük erejével vetettek szolgaságra? Azért, mert ha egy zsarnok megzabolázza az embereket, akkor legalább vitézségről tesz tanúbizonyságot; de ha rászedi őket, akkor csak gyávaságról. A hódítók vitézségét gyűlöljük, de tiszteljük is; az alávaló csalást gyűlöljük és megvetjük. Ha a gyűlölet megvetéssel párosul, nincs olyan iga, amelyet ne rázna le.

IX.

Amikor városunkban kiirtottuk a pápista babonák egy részét, mint a hullaimádást, a bűnbánó cédulát, azt az istengyalázást, hogy pénzen váltják meg a büntetést, mellyel Isten a bűnösöket fenyegeti, s az emberi természetet elzüllesztő megannyi más találmányt; amikor lerázván e szörnyű tévelygések igáját, elkergettük a pápista püspököt,[5] aki uralkodónknak merészelte nevezni magát, akkor csupán visszahelyeztük jogaiba az észt és a szabadságot, amitől megfosztottak bennünket.

[5] Pierre de la Baueme, genfi püspök, 1634-ben száműzik.

X.

Visszatértünk a községi kormányzathoz, melyet valahogy úgy rendeztünk be, mint a rómaiak, s a vérünkön megváltott szabadság tette köztársaságunkat szilárddá és kiválóvá. Nem ismertük a nemesek és közemberek gyűlöletes és lealázó megkülönböztetését, mely eredetileg semmi egyebet nem jelent, mint az urak és rabszolgák közötti különbséget. Valamennyien egyenlőnek születtünk, és azok is maradtunk, és a közméltóságokat, azaz a közterheket azokra bíztuk, akiket a viselésükre a legalkalmasabbnak találtunk.

XI.

Papságot is létesítettünk, kizárólag arra a célra, amit szolgálniuk kell: hogy gyermekeink erkölcsi nevelői legyenek. E nevelőknek fizetség és tisztelet jár, de nem tarthatnak igényt rangra, bíráskodói, felügyelői méltóságra; semmi szín alatt nem hasonulhatnak az elöljárósághoz. Ha egy papi gyülekezet letérdepeltetne egy polgárt, akkor a gyermekeket büntető iskolamester vagy a rabszolgákat büntető zsarnok szerepét játszaná el.

XII.

Ellenkezik a józan ésszel és a törvényekkel, ha azt mondják: polgári és egyházi kormányzat. Polgári kormányzatról és egyházi szabályzatról kell beszélni, de minden ilyen szabályt a polgári hatalomnak kell megalkotnia.

XIII.

A polgári kormányzat mindenki akarata, amit egyetlen vagy több személy hajt végre, olyan törvények alapján, melyeket mindenki közösen hozott.

XIV.

A kormányzatokat alkotó törvények mindig a becsvágy ellen hozatnak: mindenütt az volt a cél, hogy gátat emeljenek amaz áradatnak, mely elöntené a földet. Így a köztársaságokban az első törvények az egyes céhek jogait szabályozzák; így a királyok koronázásukkor esküt tesznek, hogy nem csorbítják alattvalóik kiváltságait. Egész Európában egyedül Dánia királyát helyezi maga a törvény a törvények fölé: az 1660. évi rendi gyűlés abszolút uralkodóvá nyilvánította.[6] Úgy tetszik, a rendek előre látták, hogy Dániának több mint száz éven át bölcs és igazságos királyai lesznek. Meglehet, a következő századok folyamán szükségessé válik e törvény módosítása.

XV.

Némely teológusok azt állították, hogy a pápáknak isteni törvény alapján ugyanolyan hatalom jár az egész föld fölött, amilyennel a dán királyok a föld egy kis szeglete fölött rendelkeznek. De ők teológusok, a világ harsányan kifütyülte őket, a Capitólium pedig halkan mormogott, amikor Hildebrand, a szerzetes uralkodóként szólalt meg a szentélyben,[7] ahol a Catók, a Scipiók, a Cicerók állampolgárokként beszéltek.

XVI.

Az osztó igazságra vonatkozó törvények (a voltaképpeni igazságszolgáltatás szabályai) mindenütt fogyatékosak, kétértelműek, bizonytalanok voltak, mert az államok élére került emberek mindig többet törődtek a maguk külön érdekével, mint a közérdekkel. Franciaország tizenkét nagy törvényszéke tizenkét különböző igaz-

[6] 1646 óta, midőn II. Frigyes lépett trónra, követői — V. Krisztián, IV. Frigyes, VI. Krisztián és V. Frigyes — szintén abszolút uralkodók.

[7] azaz VII. Gergely pápa

ságszolgáltatást gyakorol. Ami igaz Aragóniában, hamissá válik Kasztíliában; ami a Duna partján igazságos, az Elba mentén igazságtalan. Ma minden bíróság a római jogra hivatkozik, de olykor a római törvények is ellentmondásosak voltak.

XVII.

Ha egy törvény homályos, minden polgárnak közösen kell értelmeznie, hiszen valamennyien együtt hozták; hacsak nem bízták kimondott döntéssel néhány személyre a törvények értelmezését.

XVIII.

Ha érezhetően változnak az idők, némelyik törvényt is meg kell változtatni. Így, amikor Triptolemosz bevezette az eke használatát Athénben, el kellett törölni a makkoltatást. Amikor az akadémiáknak kizárólag papok voltak a tagjai, és csak papok ismerték a tudomány nyelvét, akkor még rendjén való volt, hogy minden professzort ők nevezzenek ki: ez volt a makkoltatás; de ma, amikor a világi emberek felvilágosodottá váltak, a polgári hatalomnak vissza kell vennie a katedrák betöltésének jogát.

XIX.

Az a törvény, amely megengedi, hogy egy polgárt előzetes vizsgálat és jogi formaságok nélkül bebörtönözzenek, zűrzavar és háború idején megengedhető volna; de tűrhetetlenné, zsarnokivá válnék békeidőben.

XX.

Egy fényűzés elleni törvény jó lehet egy szegény és minden mesterséget nélkülöző köztársaságban, de képtelenséggé válik, mihelyt a város iparosodik és jómódúvá lesz. Mert megfosztja a mester-

embereket a gazdagokkal kötött üzletből származó jogos haszontól; mert megfosztja a vagyont szerzett embereket vagyonuk élvezésének természetes jogától; mert csírájában elfojt minden ipart, mert egyszerre zaklat gazdagot és szegényt.

XXI.

A gazdag ember öltözékét éppúgy nem szabad törvényekkel szabályozni, mint a szegény ember rongyait. Az egyik ugyanolyan polgár, mint a másik, mindkettőt egyformán megilleti a szabadság. Mindkettő úgy öltözködik, táplálkozik, lakik, ahogyan tud. Ha a gazdagnak megtiltják, hogy császármadarat egyék, a szegényt lopják meg, aki abból tartja el a családját, hogy vadakat ad el a gazdagnak. Ha nem akarják, hogy a gazdag felcicomázza a házát, száz mesterembert tesznek tönkre. A fényűző életet élő polgár megalázza a szegényt, de ugyanezzel a fényűzéssel még sokkal inkább gazdaggá teszi, mint amennyire megalázza. A szűkölködőnek a bővelkedőre kell dolgoznia, hogy egy napon majd egyenlővé válhasson vele.

XXII.

Ha egy római törvény azt mondta volna Lucullusnak: Ne költekezz! — ez a törvény valójában azt mondta volna Lucullusnak: Légy még gazdagabbá, hogy unokád az egész köztársaságot megvásárolhassa magának!

XXIII.

A fényűzésellenes törvények csak a henye, gőgös és irigy szegényeknek lehetnek ínyére, akik sem dolgozni nem akarnak, sem eltűrni, hogy azok, akik dolgoznak, élvezzék munkájuk gyümölcsét.

XXIV.

Ha egy köztársaság vallásháborúkban született, ha e felfordulás közepette eltávolította területéről a vallásával szemben ellenséges szektákat, úgy bölcsen járt el, mert úgy tekintette, hogy országát pestisesek veszik körül, s attól tartott, hogy ezek behurcolják a pestist. De miután elmúltak a zavaros idők, miután Európa minden becsületes embere számára uralkodó dogmává vált a türelmesség, nem volna-e nevetségesen barbár dolog azt kérdezni egy embertől, aki éppen letelepedett országunkban, magával hozván a vagyonát: Uram, milyen vallású Ön? Az aranynak és az ezüstnek, a szorgalomnak és a tehetségnek nincs vallása.

XXV.

Ha egy köztársaság méltó a nevére, akkor ott a polgárok természetes joga, hogy szabadon közzétegyék gondolataikat. Tollal vagy szóval egyaránt élhetnek; az írás nem lehet tilalmasabb, mint a beszéd, és a tollal elkövetett vétségeket ugyanúgy kell büntetni, mint a szóban elkövetett vétségeket: ilyen a törvény Angliában, mely királyság ugyan, lakosai mégis szabadabbak, mint a többi országban élő emberek, mert felvilágosultabbak náluk.

XXVI.

Úgy tetszik, a legkisebb köztársaságnak kell a legboldogabbnak lennie valamennyi közül, feltéve, hogy helyzete biztosítja a szabadságát, és szomszédainak érdekében áll, hogy fennmaradjon. Úgy tetszik, a mozgásnak könnyedébbnek és egyenletesebbnek kell lennie egy kis gépben, mint egy nagyban, mert az utóbbi szerkezete bonyolultabb, és játékát hevesebb súrlódások szakítják meg. De mivel a kevélység minden főt megszédíthet, mivel az emberi szellem legfőbb szenvedélye az az őrjöngő kívánság, hogy a vele egyenlőknek paran-

csolhasson, mivel közelebbről megismervén egymást az egyik ember még jobban gyűlölheti a másikat, ezért olykor megesik, hogy egy kis államban nagyobb a felfordulás, mint egy nagyban.

XXVII.

Mi e baj ellenszere? Az ész, mely a végén mégiscsak szóhoz jut, amikor a szenvedélyek belefáradnak az üvöltésbe. Ekkor a két fél enged egy kicsit nagyralátó követeléseiből, attól tartván, hogy csak még rosszabb jöhet; ám e fordulathoz időre van szükség.

XXVIII.

Úgy tetszik, egy kis köztársaságban inkább meg kell hallgatni a népet, mint egy nagy államban, mert ezer ember előtt könnyebb hallatni a szavunkat, mint negyvenezer ember gyülekezetében. Ezért igen kockázatos volna, ha ugyanúgy akarnák kormányozni Velencét, mint San Marinót, hiszen az előbbi hosszú ideig hadviselő ellenfele volt az ottomán birodalomnak, míg az utóbbi egész története során csak egy malmot tudott meghódítani, és azt is vissza kellett szolgáltatnia.

XXIX.

Meglehetősen különösnek tetszik, hogy *A társadalmi szerződés* írója bátorkodik kijelenteni, miszerint az egész angol népnek állandóan parlamentet kellene ülnie, s mihelyt e nép joga arra szorítkozik, hogy küldöttek útján képviseltesse magát a parlamentben, vége a szabadságának.[8] Azt akarja-e a szerző, hogy hárommillió polgár gyűljön össze a Westminsterben, leadni a szavazatát? Hogyan jelenjenek meg Svédország parasztjai a parlamentben, ha nem képviselőik útján?

[8] *Társadalmi szerződés* III. könyv XV. fejezet

XXX.

Ugyanez *A társadalmi szerződés* azt mondja, hogy „A monarchia... csak igen jómódú nemzeteknek, az arisztokrácia a gazdagságra és nagyságra közepes államoknak, a demokrácia pedig a kis és szegény államoknak felel meg."[9]

De a XIV. és XV. században meg a XVI. század elején a velenceiek voltak az egyetlen gazdag nép; még igen jómódúak voltak, s mindazonáltal Velence soha nem volt és soha nem is lesz monarchia. A római köztársaság a Scipióktól Caesarig igen gazdag állam volt. Lucca kicsiny és nem éppen gazdag város, mégis arisztokratikus berendezkedésű; a jómódú és leleményes Athén demokratikus állam volt.

A mi városunkban akadnak igen gazdag polgárok, s kormányzatunk a demokrácia és az arisztokrácia kevercse: így hát helyesen tesszük, ha kételkedünk minden ilyen általános szabályban, mert ezek csak a szerzők tolla alatt léteznek.

XXXI.

Ugyanez a szerző, a különböző kormányzati rendszerekről szólván, ilyen kijelentést tesz: „az egyik célszerűnek tartja, ha az állam félelmet ébreszt szomszédaiban, a másik jobb szeretné, ha amazok nem is törődnének vele; az egyik már elégedett, ha forog a pénz, a másik azt kívánja, hogy a népnek legyen mit ennie".[10]

Ez az egész bekezdés gyermetegnek és ellentmondásosnak látszik. Hogyan volna lehetséges, hogy a szomszédaink ne is törődjenek velünk? Hogyan lehetnénk biztonságban, ha a szomszédaink nem tudnák, hogy nagyot kockáztatnak, ha megtámadnak bennünket? És hogyan lehet a népnek mit ennie, ha a pénz nem forog? Az ellentmondás szembeszökő.

[9] I. m. III. k. VII. fej.
[10] I. m. III. k. IX. fej.

XXXII.

„Mihelyt a nép mint főhatalmi testület törvényesen összegyűlt, a kormány egész fennhatósága véget ér, szünetel a végrehajtó hatalom stb."[11] *A társadalmi szerződés* e kijelentése igen veszedelmes volna, ha nem lenne nyilvánvalóan hamis és képtelen. Amikor Angliában összegyűlik a parlament, nem szünetel a kormány fennhatósága; s ha a legkisebb államban egy bűnöző a népgyűlés kellős közepén gyilkosságra vagy lopásra vetemedik, azt az embert át kell adni a törvény szolgáinak. Máskülönben a népgyűlés ünnepélyes felhívás lenne a bűnözésre.

XXXIII.

„Ha az állam csakugyan szabad, a polgárok mindent a két kezükkel szereznek meg, semmit a pénzükkel."[12] *A társadalmi szerződés* e tétele egyszerűen különc beszéd. Meg kell építeni egy hidat, kikövezni egy utcát; netán az elöljárók, a kereskedők és a papok fognak utcát kövezni, hidat építeni? A szerző bizonyára nem szívesen menne át a hídon, melyet ők építettek meg a két kezükkel; ez a gondolat illik egy tanítóhoz, akire egy nemes ifjú neveltetését bízták, s aki tanítványát az asztalosmesterség gyakorlására fogja; de nem élhet minden ember a két keze munkájából.

XXXIV.

„A végrehajtó hatalom letéteményesei nem urai, hanem tisztségviselői a népnek...; a nép tetszése szerint beiktathatja vagy felmentheti őket...; velük kapcsolatban nem beszélhetünk szerződéskötésről, csak engedelmeskedésről..."[13]

[11] I. m. III. k. XIV. fej.
[12] I. m. III. k. XV. fej.
[13] I. m. III. k. XVIII. fej.

Való igaz, az elöljárók nem urai a népnek: a törvények uralkodnak, nem ők. A többi azonban tökéletesen hamis; minden államban az, így minálunk is. Jogunkban áll, hogy amikor gyűlésbe szólítanak bennünket, elvessük vagy helybenhagyjuk az elénk terjesztett elöljárókat és törvényeket; nem áll jogunkban tetszésünk szerint felmenteni az állam tisztségviselőit: ez az anarchia törvénye volna. Még Franciaország királya is csak per által mozdíthat el egy elöljárót, ha egyszer kinevezte. Anglia királya nem vonhatja vissza a pair méltóságát senkitől, akit felruházott vele. A császár nem tehet le tetszése szerint egy maga teremtette herceget. Az elmozdítható elöljárókat is csak szolgálati idejük lejárta után küldik el. Egy elöljárót szeszélyből letenni éppoly megengedhetetlen, mint egy polgárt képzelt okok alapján tömlöcbe vetni.

XXXV.

„Tévedés azt gondolni, hogy a velencei kormányzat igazi arisztokrácia. A nép ugyan nem vesz részt a kormányzásban, de maga a nemesség is a nép része. A sok szegény Barnabás soha nem jut közhivatalhoz".[14]

Megannyi vérlázító tévedés. *A társadalmi szerződés* írója az első, aki azt állítja, hogy a velencei kormányzat nem volt teljesen arisztokratikus; igazság szerint merő badarság ez, semmi egyéb, de a velencei államban keményen megtorolnák. Nem igaz, hogy a szenátorok, akiket a szerző lekicsinylően *Barnabások*nak nevez, nem igaz, hogy a szenátorok soha nem viseltek hivatalt; ötvennél is többet tudok említeni, akik a legfontosabb tisztségeket viselték.

Nem igazabb a szerző ama további állítása sem, hogy „parasztjaink a Velencei Köztársaság szárazföldi alattvalóinak felelnek meg". E szárazföldi alattvalók közül nem egy Veronában, Vicenzában, Bresciában és más városokban élt, a legősibb nemességhez tartozó földbirtokos volt; olyikuk seregeket vezérelt.

Tanult emberhez nem méltó e roppant tudatlansággal párosult, roppant elbizakodottság. Amikor e felfuvalkodott tudatlanság ilyen

[14] I. m. IV. k. III. fej.

lekezelően bánik a velencei nemesekkel, föl kell tennünk a kérdést: miféle hatalmasság feledkezett meg magáról ily nagyon? Amikor aztán megtudjuk, hogy ki a szerzője e dőreségeknek, beérjük annyival, hogy felkacagunk.

XXXVI.

„Azok, akiknek a monarchiában sikerül felkapaszkodniuk, többnyire kis csirkefogók, kis cselszövők, csekély tehetségük elegendő ahhoz, hogy az udvarban magas állásba jussanak, de mihelyt bejutottak oda, már csak arra szolgál, hogy a nyilvánosság előtt felfedje ostobaságukat."[15]

Ez a mondat cinikus kis antitéziseket hord össze igen szemérmetlenül, és egyáltalán nem illik a könyv tárgyához, mert a kormányzatról méltóságteljesen és megfontoltan kellene beszélni. Ha egy ember, bárki legyen az illető, veszi a bátorságot, hogy leckét adjon a közigazgatásról, akkor óvatosnak és elfogulatlannak kell mutatkoznia, miként az általa megszólaltatott törvényeknek is.

Fájdalom, el kell ismernünk, hogy az ármány a köztársaságokban éppúgy bűnökhöz vezet, mint a monarchiákban. Rómában nem egy Verres, Milo, Clodius, Lepidus akadt; de mi tagadás, egyetlen újabb kori köztársaság nem dicsekedhet olyan miniszterekkel, amilyenek az Oxenstiernek, a Sullyk, a Colbert-ek, meg az Angliai Erzsébet által kiszemelt nagy emberek. Ne gyalázzuk sem a monarchiákat, sem a köztársaságokat.

XXXVII.

„Péter cár utánzó elme volt, nem valódi lángelme, aki mindent a semmiből alkot és teremt. Egyet-mást jól csinált, de legtöbbször melléfogott... A tatárok, akik ma alattvalói és szomszédai, a tatárok fognak uralkodni fölötte és mifölöttünk is. Ez a fordulat alighanem elkerülhetetlenül bekövetkezik."[16]

[15] I. m. III. k. VI. fej.
[16] I. m. II. k. VIII. fej.

A szerző elkerülhetetlennek tartja, hogy a lehető legmélyebbre süllyedt tatárok nyomorúságos hordái rövidesen leigáznak egy birodalmat, melyet Európa legjobb csapataival egy sorba illő kétszázezer katona védelmez. Akad-e ilyen jóslat *A sánta futár almanachjá*ban? A pétervári udvar igencsak kitűnő asztrológusoknak fog tekinteni bennünket, ha tudomására jut, hogy egyik órásinasunk megszabta az órát, amikor az orosz birodalomnak porba kell hullnia.

XXXVIII.

Ha vesszük a fáradságot és figyelmesen elolvassuk ezt a könyvet *A társadalmi szerződésről,* minden lapján tévedésekbe és ellentmondásokba botlunk. Például a polgári vallásról szóló fejezetben: „Két egymástól idegen, és csaknem mindig ellenséges viszonyban lévő nép nem ismerhette el sokáig ugyanazt az Istent [Rousseau-nál: ugyanazt az urat — A ford.], miként két egymás ellen vonuló sereg nem engedelmeskedhet ugyanannak a hadvezérnek. Így a nemzeti megosztottság politeizmushoz vezetett, az pedig vallási és polgári türelmetlenséghez, ami természetesen ugyanaz."[17]

Ahány szó, annyi tévedés: a görögök, a rómaiak, a nagy Hellász népei ugyanazokat az Isteneket ismerték el, holott háborút viseltek egymás ellen; egyaránt a *majorum gentium* isteneit, Jupitert, Junót, Marsot, Minervát, Mercuriust stb. imádták. A keresztények háborúznak egymással, de ugyanazt az Istent imádják. A görögök és a rómaiak politeizmusa egyáltalán nem a háborúikból következett; már akkor politeisták voltak mind, amikor még támadtak rendezni való viszályok közöttük; végül nem ismerték sem a polgári türelmességet, sem a vallási türelmetlenséget.

[17] I. m. IV. k. VIII. fej.

XXXIX.

„Az igazi keresztények társadalma már nem volna emberek társadalma stb."[18] Igen különös állítás. Azt kívánja-e mondani a szerző, hogy ez a társadalom barmok vagy angyalok társadalma volna? Bayle[19] bő terjedelemben tárgyalta a kérdést, vajon az ősegyház keresztényei filozófusok, politikusok vagy harcosok voltak-e? Meglehetősen hiú kérdés ez. De még túl is akarnak tenni Bayle-en, és megismétlik az állításait, s nehogy közönséges plagizátornak mutatkozzanak, merész szavakat használnak, melyek alapjában véve semmit sem jelentenek: mert bármilyen dogmákat valljanak is a nemzetek, mindig háborúzni fognak egymással.

Városunkban máglyára vetették ezt a könyvet.[20] Elégetése éppoly gyűlöletes művelet volt, mint a megírása. Vannak dolgok, melyekről egy bölcs közigazgatás nem vesz tudomást. Ha ez a könyv veszedelmes írás volt, úgy meg kellett volna cáfolni. Máglyára vetni egy okfejtéseket tartalmazó könyvet annyit tesz, mint kijelenteni: „Nincs annyi eszünk, hogy meg tudjunk felelni a szerzőnek." Elégetni a gyalázkodó könyveket kell, s az ilyen könyvek szerzőinek szigorú büntetés jár, mert a gyalázkodás bűncselekmény. A rossz okoskodás csak akkor bűncselekmény, ha nyilvánvalóan lázító.

XL.

A bíróságoknak bűnügyekben csakúgy, mint polgári ügyekben szilárd törvények alapján kell ítélkezniük; soha nem szabad önkényesen dönteniük, és ha a becsületről s az életről van szó, még kevésbé, mint ha csak a pénzét pereli vissza valaki.

[18] I. m. IV. k. VIII. fej.

[19] *Continuation des pensées diverses* CXXIV. §.

[20] A genfi magisztrátus 1762-ben szolgaian követte a párizsi parlament döntését az *Emil* és a *Társadalmi szerződés* elégetéséről.

XLI.

A polgároknak és az elöljáróknak egyaránt szükségük van büntető törvénykönyvre. A polgároknak így soha nem volna okuk panaszra, az elöljáróknak pedig nem kellene attól tartaniuk, hogy gyűlöletet gerjesztenek önmaguk ellen: mert hiszen nem az ő akaratuk ítélkeznék, hanem a törvény. Külön hatalom dolga volna, hogy egyedül e törvény alapján ítéleteket hozzon, s egy másiké, hogy kegyelmet osztogasson.

XLII.

Ami a pénzügyeket illeti, jól tudjuk, hogy a polgárok dolga megállapítani, mennyivel kell hozzájárulniuk az állam kiadásaihoz; jól tudjuk, hogy e hozzájárulásokkal takarékosan kell bánniuk azoknak, akikre a kezelésüket bízták, és hogy rendkívüli alkalmakkor nemes bőkezűséggel kell felajánlani őket. Ezen a ponton köztársaságunkat nem érheti gáncs.

XLIII.

Tökéletes kormányzat soha nem létezett, mert az emberek szenvedélyek rabjai; ha szenvedélyeik nem volnának, kormányzatra sem lenne szükség. Valamennyi közül a köztársasági kormányzat a legtűrhetőbb, ez kétségtelen, mert a köztársasági kormányzat alatt jutnak az emberek a legközelebb a természetes egyenlőség állapotához. Minden családapa a saját portáján kell úr legyen, nem a felebarátja házában. Mivel egy társadalom sok házból és a házak körül sok földből áll, ezért ellentmondást foglal magában az olyan állapot, amikor egyetlen ember uralkodik mindeme házak és földek fölött; a természet úgy kívánja, hogy minden családfő hallathassa a hangját a társadalom javára.

XLIV.

Akik e társadalomban sem földdel, sem házzal nem rendelkeznek, hallathatják-e vajon a hangjukat? Az ilyen emberek éppúgy nem rendelkeznek szavazati joggal, miként a kereskedő által fizetett ügynöknek sem volna joga dönteni megbízója üzleti ügyeiben; de felvételt nyerhetnek a társulásba, vagy szolgálataik jutalmaképpen, vagy azért, mert megfizették a felvétel díját.

XLV.

Ez az ország gazdagabb és népesebb lesz, ha lakói közösen kormányozzák, mint ha egyetlen úr kormányozná, mert az igazi köztársaságban mindenki bizonyosan tudja, hogy javai és személye mind az ő tulajdonát képezik, és ezért nyugodt bizakodással munkálkodik önnön jólétén; és miközben a saját állapotát jobbítja, a közállapotokon is javít. Egy úr alatt ennek az ellenkezője történhet: az emberek olykor döbbenten veszik tudomásul, hogy személyük és javaik nem az övék.

XLVI.

Ha feltesszük, hogy egy protestáns köztársaságnak ugyanannyi és ugyanolyan jó minőségű földje van, mint egy pápistának, úgy az előbbi egy tizenketted résszel gazdagabb, szorgalmasabb és népesebb lesz, mint az utóbbi, azon oknál fogva, hogy a pápista országokban harminc ünnep van, ami harminc munkátlan, dőzsöléssel eltöltött napot jelent; harminc nap az év tizenketted része. Ha e pápista ország lakosainak tizenketted része pap, papnövendék, szerzetes és apáca, miként Kölnben, úgy világos, hogy egy ugyanekkora kiterjedésű protestáns ország népessége további tizenketted résszel nagyobb lesz.

XLVII.

A németalföldi számvevőszék jelenleg Lille-ben található jegyzékeiből kitűnik, hogy II. Fülöp kevesebb, mint nyolcvanezer tallért húzott a hét Egyesült Tartományból; és amikor 1700-ban egyedül Hollandia tartományban felmérette a jövedelmeket, bevételei huszonkétmillió-kettőszáznegyvenegyezer-háromszázharminckilenc forintra emelkedtek, ami francia pénzben számolva negyvenhatmillió-hétszázhatezer-nyolcszáztizenegy fontot és tizennyolc sout tesz ki. Nagyjából ez volt Spanyolország királyának minden vagyona az évszázad elején.

XLVIII.

Vessük össze, hol tartottunk püspökünk idején, és hol tartunk most. Akkor nyomorúságos viskókban háltunk, a konyhánkban, faedényekből ettünk; egyedül püspökünknek voltak ezüst evőeszközei; ő bezzeg negyven lóval járta be egyházmegyéjét, melyet úgy hívott: az államaim. Ma vannak közöttünk polgárok, akik az ő jövedelmének a háromszorosával rendelkeznek, sokkal szebb házaink vannak, mint az, amelyet ő a palotájának nevezett, s amelyet börtönné alakítottunk át.

XLIX.

Svájc földjének a felét sziklák és szakadékok borítják, a maradék nem nagyon termékeny; de mihelyt felvilágosodott szellemek vezette, szabad kezek művelték meg, ez a föld felvirágzott. A pápa országa ellenben Orvietótól Terracináig műveletlen, lakatlan pusztaság, melyet egészségtelenné tett a nélkülözés; egész álló napon át utazhatunk itt anélkül, hogy egy emberre, egy állatra akadnánk; több a pap, mint a földműves; az emberek csak egyféle, kovásztalan kenyeret esznek. S ezt a vidéket a régi rómaiak idején gazdag városok, pompás házak, termőföldek, kertek és amfiteátrumok borították. Tegyük hozzá ehhez az ellentéthez, hogy hat svájci ezred két hét

alatt meg tudná hódítani az egész Pápai Államot. Aki ezt megjósolja neki, ugyancsak meghökkentette volna Caesart, midőn mellékesen megvert vagy négyszázezer svájcit.

L.

Meglehet, hasznára válik egy köztársaságnak, ha két pártra oszlik, mert az egyik felügyel a másikra, és az embereknek szüksége van felügyelőkre. Meglehet, nem olyan szégyenletes, mint némelyek gondolják, hogy egy köztársaságnak szüksége lehet közvetítőkre; mi tagadás, ez azt bizonyítja, hogy a két fél megmakacsolta magát, de azt is bizonyítja, hogy mindkét fél szellemesen, éles elméjűen, nagy eszélyességgel értelmezi a maga felfogása szerint a törvényeket; és éppen ilyenkor van okvetlenül szükség döntőbírókra, akik megvilágítják a vitatott törvényeket, akik szükség esetén változtatnak a törvényeken, és amennyire lehetséges, megakadályozzák az új változtatásokat. Ezerszer elmondták, hogy a tekintély mindig növelni igyekszik a hatalmát, a nép pedig mindig panaszkodik; hogy sem valamennyi kifogásának engedni, sem valamennyit elutasítani nem helyes; hogy mind a tekintélyt, mind a szabadságot meg kell zabolázni; hogy a mérleg nyelvének középen kell állnia. De hol a támpont? És ki fogja rögzíteni? Ez volna csak a pártatlan ész remekműve.

LI.

A példák csalókák; a belőlük levont következtetéseket gyakran rosszul alkalmazzák; a következtetések igazolására felhozott idézetek gyakran hamisak. „A becsület természetéhez tartozik — mondja Montesquieu —, hogy kedvezéseket, kiváltságokat követel magának. A becsület helye tehát, a dolog természeténél fogva, a monarchikus kormányzatban van."[21] A szerző elfelejti, hogy a római

[21] *A törvények szelleméről* III. könyv VII. fej. (Voltaire jegyzete).

köztársaságban konzuli címet, diadalünnepet, éljenzést, koronákat, szobrokat követeltek a győztesek. Nincs olyan kicsiny köztársaság, ahol az emberek ne törekednének érdemeket szerezni.

LII.

E leleményes és mély gondolatokkal megáldott, nagyszerű ember, e vakító fényt sugárzó elme nem volt képes a nélkülözhetetlen rend és módszer igájába hajtani géniuszát. Lobogó lángjánál összemosódnak a tárgyak világos és határozott körvonalai; és amikor másokat idéz, csaknem mindig a képzeletével helyettesíti az emlékezetét. Állítása szerint a Richelieu bíborosnak tulajdonított testamentum azt mondja,[22] hogy „ha a nép körében akad valamely szerencsétlen becsületes ember, nem kell felhasználni őt, mert való igaz, hogy nem az erény a monarchikus kormányzat mozgató rugója."

A tévesen Richelieu bíborosnak tulajdonított testamentum pontosan az ellenkezőjét mondja. Íme mi áll a IV. fejezetben: „Bátran állíthatjuk, hogy két egyformán érdemes ember közül azt kell előnyben részesíteni, aki vagyonosabb, mert a szegény hivatalnoknak bizonyosan igen erős lélekre van szüksége, hogy érdekei néhanapján ne puhítsák meg. A tapasztalat arra tanít, hogy a gazdagok kevésbé hajlamosak a sikkasztásra, és hogy a szegénység rákényszeríti a szegény hivatalviselőt, hogy erősen törődjék erszénye gyarapításával."

LIII.

Ismerjük el, Montesquieu a görög szerzőket sem idézi pontosabban, mint a franciákat. Gyakran épp az ellenkezőjét adja a szájukba, mint amit mondtak.

Amikor, legalábbis ígérete szerint, arról beszél, hogy milyen a nők helyzete a különböző kormányzati rendszerekben, előadja, hogy a görögöknél a szerelem csupán olyan formában létezett, amelyet

[22] I. m. III. k. V. fej. (Voltaire jegyzete).

nem merünk a nevén nevezni.[23] Habozás nélkül magát Plutarkhoszt hívja tanúbizonyságul állítása mellett. Azt mondatja Plutarkhosszal, hogy a nőknek semmiféle része nincs az igazi szerelemben. Nem gondol bele, hogy Plutarkhosz több beszélgető személyt is megszólaltat; egy bizonyos Protogenosz a nők ellen szónokol, azonban Daphneusz a védelmükre kel, és Plutarkhosz Daphneuszt választja. Igen szép szavakkal dicséri az égi és a házastársi szerelmet, és a végén számos példán mutatja be, hogy milyen hűséges és bátor teremtések a nők. Ugyanebben a párbeszédben találjuk Sabinus feleségének, Eponinának és Cammának történetét; Eponina erényes alakja színdarabok tárgya lett.

Végül is nyilvánvaló, hogy Montesquieu *A törvények szellemében* megrágalmazta Görögország szellemét, mivel úgy állította be, mintha a Plutarkhosz által megcáfolt ellenvetés valójában Plutarkhosz által ajánlott törvény volna.

LIV.

„A kádik azt állították, hogy a Nagyúr nem köteles megtartani a szavát és esküjét, ha ezzel a hatalmát korlátozná."[24]

Ez a hely idézet Ricaut-tól, aki azonban az 1671-es amszterdami kiadás 18. oldalán csupán a következőt mondja: „Ott vannak még azok az emberek is, akik azt állítják, hogy a Nagyúr megszegheti eskü alatt tett ígéreteit, ha teljesítésük érdekében korlátot kellene szabnia hatalmának."

Ez meglehetősen homályos beszéd. A török szultán vagy alattvalóinak, vagy a szomszédos hatalmaknak tesz ígéretet, más lehetőség nincs. Ha alattvalóinak szól az ígéret, nem kerül sor eskütételre; ha békeszerződésről van szó, a szultánnak — akárcsak a többi fejedelemnek — meg kell tartania az egyezséget, ha nem akar háborút viselni. A Korán sehol nem mondja, hogy az esküt meg szabad szegni, és száz helyen mondja, hogy meg kell tartani. Meglehet,

[23] I. m. VII. k. X. fej. (Voltaire jegyzete).
[24] I. m. III. k. IX. fej. (Voltaire jegyzete).

amikor a török Nagyúr igazságtalan háborúra készülődik, lelkének megnyugtatására tanácsot hív össze, miként némelyik keresztény fejedelem tette, hogy a rosszat lélekben kövesse el. Meglehet, némelyik muzulmán jogtudor utánozta a katolikus jogtudorokat, akik azt állították, hogy a hitetleneknek és eretnekeknek adott szó nem kötelez. Azonban kérdés, hogy a törökök elfogadják-e ezt a jogelméletet.

*A törvények szellemé*nek szerzője a kádik ezen állítólagos döntésével bizonyítja a szultán despotizmusát. Úgy tetszik, ez a döntés inkább azt bizonyítaná, hogy a szultán törvények alatt áll, mert ki kell kérnie a jogtudorok véleményét, mielőtt a törvények fölé helyezné magát. A törökök a szomszédságunkban élnek, kereskedünk velük, és mégsem ismerjük őket. Marsigli gróf, aki huszonöt évig élt közöttük, azt mondja, hogy senki nem vezettetett be igazán akár birodalmuk, akár törvényeik természetébe. Sale 1734-ben készült fordítása előtt tűrhető Korán-kiadásunk sem volt. Amit vallásukról és jogi tanaikról összeírtak, csaknem elejétől a végéig hamis; s igencsak kevéssé megalapozottak a rájuk nézve terhelő következtetések, melyeket nap mint nap levonunk e szövegekből. Amikor a törvényeket vizsgáljuk, csak elismert törvényeket szabad idéznünk.

LV.

„Az egész alantas kereskedelem becstelenségnek számított a görögöknél."[25] Nem tudom, mit ért a szerző alantas kereskedelmen, de tudom, hogy Athénben minden polgár kereskedett, hogy Platón olajat adott el, Démoszthenész, a népszónok apja pedig vaskereskedő volt. A munkások többsége az idegenek vagy rabszolgák közül került ki. Észre kell vennünk, hogy a görög köztársaságokban a kereskedés egyáltalán nem volt összeegyeztethetetlen a hivatalviseléssel; egyedül Spárta kivétel, ahol egyáltalán nem foglalkoztak kereskedelemmel.

[25] I. m. VII. k. IX. fej. (Voltaire jegyzete).

LVI.

„Sokszor hallottam kárhoztatni I. Ferenc udvari tanácsának vakságát, mondja a szerző,[26] amiért elutasította Kolumbusz Kristófot, aki felajánlotta neki Indiát." Az olvasó észre fogja venni, hogy I. Ferenc francia király még meg sem született, amikor Kolumbusz felfedezte az amerikai szigeteket.

LVII.

Mivel itt egy kereskedelmi ügyletről van szó, említsük meg, hogy a szerző elítéli a spanyol udvari tanács egy rendelkezését, amely tiltja, hogy aranyat és ezüstöt ruhadíszként használjanak: „Az efféle rendelet, mondja, ahhoz volná hasonlatos, mintha a hollandiai tartományi gyűlés megtiltaná a fahéjfogyasztást." Nem gondol bele, hogy a spanyolok, manufaktúráik nem lévén, külföldről szerezték volna be a paszományt meg a szövetet, míg a hollandok egyszerűen nem tudták megvásárolni a fahéjt. Ami Spanyolországban igen ésszerű volt, igencsak nevetséges lett volna Hollandiában.

LVIII.

Nekem az is visszaélésnek tűnik, ha a bantami, pegui, kokini, borneói törvényekre hivatkoznak olyan igazságok bizonyítékai gyanánt, amelyek egyáltalán nem szorulnak efféle példákra. *A törvények szellemé*nek jeles szerzője gyakran beleesik ebbe a hibába, azt mondja, hogy „Bantamban a családapák egész öröksége és minden utóda a királyra száll: háza, asszonya, gyermekei"; szerinte ez egy útleírásokat tartalmazó gyűjteményben olvasható. Csakhogy a dolog lehetetlen, mert két nemzedék után minden ház és minden asszony a király tulajdona volna. Az utazók gyakran leírnak olyasmit, amit a törvénytudónak nem volna szabad megismételnie.

[26] I. m. III. k. IX. fej. (Voltaire jegyzete).

LIX.

Ugyanez a szerző azt is állítja, hogy Tonkinban[27] valamennyi hivatali elöljáró és főtiszt eunuch, valamint, hogy a lámáknál a törvény engedélyezi az asszonyoknak a többférjűséget.[28] Ha e mesebeszéd igaz volna, mi következnék belőle? Elöljáróink netán eunuchok óhajtanának lenni, és azt kívánnák, bárcsak legföljebb negyedikként vagy ötödikként következnének a tanácsos asszonyok férjeinek sorában?

LX.

A törvényekről szóló munkákban kerülni kell a merész feltevéseket, az ismeretlen népektől merített példákat, az öncélú sziporkákat, a tárgytól idegen kitérőket. Mit számít a mi törvényeink, a mi közigazgatásunk szempontjából, „hogy Perzsiában csupán egy hajózható folyó van, a Kürosz"? A szerző kétségkívül helyesen tette volna, ha nem feledkezik meg a Tigrisről, az Eufrátészről, az Arakszoszról, a Phaziszról, az Oxusról. De mire jó ezt az oly igen hibás földrajzot elénk teregetni, ha csupán az érdekeinkről kellene szólni hozzánk?

LXI.

Miért vesztegetnénk időnket az olyan tévedésekre, minthogy Salamon állítólagos hajóhadait Éziongaber Afrikába küldte, a Vörös-tengertől a Bayonne-i tengerig megtett, teljességgel kiagyalt utazásra, és Szofala még inkább kiagyalt kincseire? Miféle összefüggésben volnának mindeme téves kitérők *A törvények szelleme*vel?

Arra számítottam, hogy megtudom, mi módon változtatták meg a pápai dekretáliák a régi római jog egész gyakorlatát; milyen törvények által kormányozta birodalmát Nagy Károly, és milyen anarchiába döntötte e birodalmat a feudális kormányzat; VII. Gergely és utódai milyen művészettel és micsoda merészséggel zúzták

[27] I. m. IV. k. VIII. fej. (Voltaire jegyzete).
[28] I. m. XXI. k. XIX. fej. (Voltaire jegyzete).

szét ama Halász pásztorgyűrűjének jegyében a királyságok és bíróságok törvényeit, és milyen megrázkódtatások során omlott össze a pápai törvényhozás; azt reméltem, hogy megtudom, honnan eredtek a *bailli*-bíróságok, az igazságszolgáltatás csaknem egyedüli gyakorlói az Ottó-háziak uralma óta, valamint a parlamenteknek vagy audenciáknak vagy királyi székeknek vagy főtörvényszéknek nevezett bíróságok; szerettem volna megtudni, hogy mi a története a törvényeknek, melyek alatt atyáink és azok gyermekei éltek; hogy milyen indítóokok hatására alkották, hanyagolták el, semmisítették meg és újították föl őket; kerestem a fonalat e labirintusban, s a fonál szinte bekezdésenként szakadt el. Csalatkoztam, mert a törvények szellemét alig leltem föl e műben, legföljebb a szerző szellemét, bár szentigaz, bőven van benne szellem. Inkább ide-oda szökell, mintsem lépésről lépésre haladna; inkább mulattat, mintsem felvilágosítana; olykor inkább gúnyolódik, mintsem ítélkeznék; kívánatos volna, hogy egy ily nagyszerű géniusz mindig az épülésünkre törekedjék, ne arra, hogy meghökkentsen bennünket.

E fogyatékos könyv temérdek csodálatos dolgot tartalmaz, amit aztán az utánzók förtelmesen elrontottak. A fanatikusok még azokat a helyeit is meggyalázták, amelyek méltók az emberi nem hálájára.

LXII.

Ez a könyv, fogyatékosságai dacára, mindig kedves kell maradjon az embereknek, mert a szerző őszintén kimondta, amit gondol, nem úgy, mint honfitársainak többsége, akik, kezdve a nagy Bossuet-n, gyakran azt mondták, amit nem gondolnak. Montesquieu mindenütt arra emlékezteti az embereket, hogy szabadok; az emberi természet elé tárja jogcímeit, melyeket a föld legnagyobb részén elveszített; harcba száll a babonával; hirdeti az erkölcs elveit.

LXIII.

Vajon az embereket könyvek fogják-e jobbá tenni, olyan könyvek, melyek eloszlatják a babonákat és megszerettetik az erényt? Igen: ha az ifjak figyelmesen elolvassák e könyveket, megóvják magukat mindennemű fanatizmustól; megérzik, hogy a béke a türelmesség gyümölcse és minden társadalom igazi célja.

LXIV.

A türelmességre éppoly nagy szükség van a politikában, mint a vallás terén; csak az elvakult gőg türelmetlen. Ez lazítja fel az elméket, rá akarván őket kényszeríteni, hogy úgy gondolkodjanak, ahogyan mi magunk; minden viszálynak ez a titkos forrása.

LXV.

Az udvariasság, a tapintat, az elnéző türelem megszilárdítja a barátok és a családtagok közötti frigyet, és ugyanilyen hatást tesznek egy kis államban is, mert az nem más, mint egy nagy család.

ÉRTEKEZÉS A TÜRELMESSÉGRŐL

Jean Calas halála alkalmából[1]

(1763)

ELSŐ FEJEZET

Jean Calas halálának rövid története

Calas meggyilkolása, amit is 1762. március 9-én az igazságszolgáltatás pallosával hajtottak végre Toulouse városában, oly különleges esemény, hogy megérdemli korunk és az utókor figyelmét. Azt a temérdek halottat, aki a csatamezőn esett el, igen hamar elfelejtjük, s nemcsak azért, mert a háborúnak ez elkerülhetetlen végzete, hanem azért is, mert aki fegyvertől leli halálát, maga is megölhette volna ellenségét, s védhette is magát. Ha a veszélynek és a győzelemnek egyenlő az esélye, megdöbbenésünk már nem oly óriási, sőt szánalmunk is csökken, ám ha egy ártatlan családapa a tévedés, a szenvedély vagy a fanatizmus áldozatául esik, ha a vádlottnak nincs más védelme, mint erénye, ha azok, akik életéről döntenek, meggyilkolván őt mindössze annyit kockáztatnak, hogy netalán tévedtek, ha egy ítélettel büntetlenül ölni lehet, akkor az emberek felzúdulnak, s

[1] *Traité sur la tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas.* „Azon már nem tudunk változtatni, hogy Calast kerékbe törték, de a bírákat még förtelmesebb színben tüntethetjük fel, s én épp ezt kívánom tenni. Felkutattam minden olyan iratot, mely esetleg igazolhatta volna a bírákat, azon törtem a fejem, hogy milyen mentséget lehetne találni számukra, de csak egyre több okot találtam arra, hogy miért kellene megkövezni őket. Mindazonáltal nehogy egy világi szerzőt gyanítsatok a türelemről szóló kis tanulmány mögött, mely hamarosan meg fog jelenni. Azt mondják, egy jólelkű paptól származik, s vannak benne részletek, melyek borzalommal töltenek el, míg mások kacajra fakasztanak, mivel Istennek hála, az intolerancia éppoly abszurd, mint amilyen szörnyűséges." — írta Voltaire 1763. jan. 24-én *Damilaville*-nek, az *Értekezés a türelmességről* keletkezésekor, mely néhány hónap múlva jelent meg. Sikere minden eddigit felülmúlt; Voltaire-t, a sikeres drámaírót, költőt és metafizikai értekezések szerzőjét ezután barát és ellenség egyaránt „Calas embereként" emlegette.

ki-ki önmagát félti, ráébredvén, hogy senki sem érezheti magát biztonságban egy olyan ítélőszék előtt, mely eredetileg a polgárok oltalmára létesült, a felháborodás hangjai pedig csakhamar egyetlen kórusban egyesülnek, bosszúért kiáltva.

E különös ügy során vallásról, öngyilkosságról, gyermekgyilkosságról volt szó; arról, vajon egy apa és anya, hogy Istennek tessék, csakugyan megölte-e fiát; hogy egy testvér meggyilkolta-e testvérét, egy barát barátját, a bírák pedig vajon abban vétkesek-e, hogy kerékbe törettek egy ártatlan apát, avagy abban, hogy futni hagytak egy bűnös anyát, testvért, barátot.

A hatvannyolc éves Jean Calas több mint negyven éve kereskedőként kereste kenyerét Toulouse-ban; akik közelről ismerték, mind jó apának mondták. Protestáns volt, csakúgy, mint felesége és gyermekei, kivéve egyet, aki megtagadta az eretnek hitet, s kinek apja kis életjáradékot folyósított. Calastól oly idegen volt a társadalmi kötelékeket semmibe vevő vak fanatizmus, hogy beleegyezett fiának, Louis Calasnak áttérésébe; egyébként harminc éve egy jámbor katolikus szolgálót fogadott házába, az nevelte valamennyi gyermekét.

Jean Calas egyik fia, Marc-Antoine, igen művelt ember volt; nyugtalan, komor és heves ifjúnak ismerték. A fiatalember, aki nem tudott érvényesülni, mert nem lévén tehetsége a kereskedelemhez, ezzel a mesterséggel nem is kísérletezett, de ügyvédnek se mehetett, minthogy ehhez olyan katolikus okmányokra lett volna szüksége, amelyekkel nem rendelkezett, elhatározta, hogy végez magával, s szándékát közölte is egyik barátjával; miután elolvasta mindazt, amit valaha is az öngyilkosságról írtak, megerősödött szándékában.

Egy nap, amikor minden pénzét elkártyázta, úgy döntött, hogy végrehajtja tervét. A tizenkilenc éves Lavaisse, Marc-Antoine és az egész Calas család barátja, egy híres toulouse-i ügyvéd fia, akinek tiszta és szelíd erkölcsei közismertek voltak, épp előző nap érkezett haza Bordeaux-ból,[2] s aznap este történetesen Calaséknál vacsorázott. Az apa, az anya, nagyobbik fiuk, Marc-Antoine, s a kisebbik, Pierre, együtt étkezett. Vacsora után átvonultak egy kis szalonba; Marc-Antoine eltűnt; amikor az ifjú Lavaisse, indulni készülvén,

[2] 1761. október 12-én (Voltaire jegyzete).

Pierre Calassal lement a lépcsőn, odalent, a bolt mellett megpillantották Marc-Antoine-t, aki felakasztva lógott az ajtón, egy szál ingben; ruhája összehajtogatva a pulton feküdt, inge gyűretlen volt, haja meg volt fésülve, testén pedig egyetlen sebet, zúzódást sem láttak.

Nem térek ki mindazokra a részletekre, amelyekről az ügyvédek már beszámoltak, nem írok itt arról sem, hogy az apa és az anya kétségbeesett jajveszékelését szomszédaik is hallották. Lavaisse és Pierre Calas magánkívül orvosért és rendőrért rohant.

Míg a két fiatalember távol volt, az apa és anya pedig zokogott és kiáltozott, csődület támadt a ház előtt. Toulouse népe babonás és lobbanékony: mindazokat a felebarátait, akik más hiten vannak, szörnyetegnek tekinti. Itt, Toulouse-ban történt egykor, hogy ünnepélyesen hálát mondtak Istennek III. Henrik haláláért, itt esküdtek meg, hogy felkoncolják azt, aki elsőként szót emel a nagy és jóságos IV. Henrik elismerése mellett. E városban ma is fényes körmenettel és örömtüzekkel emlékeznek meg minden évben arról a napról, amikor kétszáz esztendeje négyezer eretnek polgártársukat lemészárolták. Hiába tiltotta a tanács hat rendelettel is ezt az ocsmány ünnepet, a toulouse-iak évről évre megülik, akár egy dalosversenyt.

A csőcselékből egy fanatikus azt kiáltotta, hogy maga Jean Calas akasztotta fel a fiát, Marc-Antoine-t. Csakhamar többen is ezt ordították, majd az egész tömeg átvette a vádat; volt, aki hozzátette, hogy Marc-Antoine másnap át akart térni; hogy családja és az ifjú Lavaisse azért fojtotta meg, mert esküdt ellenségei a katolikus vallásnak; hamarosan mindenki el is hitte, amit beszéltek. Az egész város meg volt győződve arról, hogy a protestánsoknál hitelv, hogy az apának és anyának meg kell gyilkolnia fiát, ha az át akar térni.

Ha a kedélyek felgerjednek, semmi sem tudja lecsillapítani őket. A város lakói azt képzelték, hogy a languedoci protestánsok előző nap összegyűltek, szótöbbséggel megszavazták, hogy ki legyen szektájuk hóhéra, s a választás az ifjú Lavaisse-re esett, aki is huszonnégy óra leforgása alatt értesült megbízatásáról, s avégett sietett Bordeaux-ból Toulouse-ba, hogy segítségére legyen Jean Calasnak, feleségének és Pierre fiuknak a barát, testvér, fiú meggyilkolásában.

David toulouse-i tanácsos, akit feltüzelt a szóbeszéd, s aki

amúgy is érdemeket akart szerezni gyors intézkedéseivel, merőben törvénytelen és szabálytalan eljárást indított. A Calas családot, a katolikus szolgálót és Lavaisse-t nyomban bilincsbe verték.

Hamarosan monitóriumot adtak ki, mely semmivel sem volt kevésbé bűnös, mint maga az eljárás; sőt, tovább mentek: Marc-Antoine Calas protestánsként halt meg, s ha öngyilkosságot követett el, lófarkon kellett volna végighurcolni a városon, ennek ellenére a Saint-Étienne-templomból temették el, óriási pompával, noha a plébános tiltakozott a szentségtörés ellen.

Languedocban négy vezeklőtársaság működik, a fehér, a kék, a szürke és a fekete. A vezeklők hosszú csuklyát és posztóálarcot viselnek, amelyen két lyukat vágnak szemük számára; Fitz-James herceget, a tartomány parancsnokát is be akarták léptetni testületükbe, ám ő nem volt erre hajlandó. A fehér vezeklők oly ünnepélyes szertartást rendeztek Marc-Antoine Calas tiszteletére, mintha csak vértanúként végezte volna: soha egyetlen egyház sem ünnepelte nagyobb pompával igazi mártírjait, ám ez a pompa rettenetes volt: a hatalmas ravatal fölé mozgó csontvázat akasztottak, mely Marc-Antoine Calast jelképezte, egyik kezébe pálmaágat helyeztek, a másikba tollat, mellyel az eretnekség megtagadását kellett volna aláírnia, de amellyel valójában apja halálos ítéletét írta alá.

A szerencsétlen öngyilkost jóformán szentté avatták, s a nép csakugyan szentnek is tekintette; volt, aki segítségéért fohászkodott, mások sírjánál imádkoztak, megint mások csodákért könyörögtek, sőt akadtak, akik elmondták, hogy milyen csodákat tett. Egy szerzetes kihúzta fogait, hogy maradandó ereklyét szerezzen. Egy nagyothalló, vakbuzgó asszony kijelentette, hogy harangzúgást hall. Egy szélhűdéses pap, miután hánytatót nyelt, meggyógyult. A csodatételekről jegyzőkönyvet vettek fel. E sorok írójának birtokában van egy irat, amely tanúsítja, hogy egy toulouse-i fiatalember megőrült, mert éjszakákon át imádkozott az újdonsült szent sírján, ám a csoda, melyért fohászkodott, nem következett be.

A bírák egy része tagja volt a fehér vezeklők társaságának: ettől a perctől kezdve Jean Calas sorsa megpecsételtetett.

Vesztét kiváltképp elősegítette, hogy közeledett az a roppant különös ünnep, amelyet a toulouse-iak évente megülnek a négyezer

protestáns lemészárlásának emlékére; az 1762-es esztendő éppen a kétszázadik évforduló volt. A városban már ácsolták az ünnepség emelvényeit, s ez még tovább szította a nép amúgy is fölgerjedt képzeletét; nyíltan beszélték, hogy a vesztőhely, melyen Calasékat kerékbe fogják törni, az ünnep legnagyobb ékessége lesz; azt is mondták, hogy maga a Gondviselés jelölte ki az áldozatokat szent vallásuk dicsőségére. Húszan is hallották e kijelentéseket, sőt ennél félelmetesebb szavak is elhangzottak. S mindez napjainkban történt, olyan időkben, amikor a filozófia igen sokat fejlődött! olyan korban, amikor száz akadémia is munkálkodik az erkölcsök pallérozásán! Úgy látszik, a fanatizmus, felbőszülvén az értelem újabb előretörésén, még ádázabbul hadakozik ellene.

Nap mint nap tizenhárom bíró ült össze, hogy ítélkezzék a pörben. A Calas család ellen nem volt, nem is lehetett bizonyítékuk, ám az eltorzult vallás pótolta a bizonyítékokat. Hat bíró makacsul követelte, hogy Jean Calast, fiát és Lavaisse-t ítéljék kerékbetörésre, Jean Calas feleségét pedig máglyahalálra. Hét, mérsékeltebb bíró azt javasolta, hogy legalább vizsgálják meg alaposabban az ügyet. Hosszasan, ismételten vitatkoztak. Az egyik bíró,[3] aki meg volt győződve a vádlottak ártatlanságáról, arról, hogy a bűncselekményt semmiképpen sem követhették el, határozottan mellettük foglalt állást: az emberiesség buzgalmát szegezte szembe a szigorúság buzgalmával, s Calasék védőügyvédjének szerepét vállalta mindazokban a toulouse-i házakban, ahol a vallással visszaélő vakbuzgó emberek vádjai e szerencsétlenek vérét követelték. Egy másik, erőszakosságáról ismert bíró[4] ugyanolyan hevesen beszélt a városban Calasék ellen, amilyen buzgón védte őket amaz. A botrány végül oly nagy port vert fel, hogy mindketten kénytelenek voltak lemondani, s vidékre vonultak vissza. Csakhogy különös balszerencse folytán a Calasék mellett állást foglaló bíró jó ízlésből megmaradt lemondása mellett, míg a másik visszatért a városba, s azok ellen adta szavazatát, akik fölött ítélkeznie nem lett volna szabad: ez a szavazat döntött a kerékbetörés mellett, minthogy csak nyolc szavazat esett öt ellenében, mivel a

[3] Lasalle
[4] Laborde

hat ellenkező véleményt valló bíró közül az egyik hosszas viták után végül átpártolt a szigorú ítéletet követelők táborába.

Nézetem szerint, ha gyermekgyilkosságról van szó, s arról, hogy egy családapát a legszörnyűségesebb kivégzésre ítéljenek, az ítéletnek egyhangúnak kellene lennie, hiszen egy ily iszonyatos bűn bizonyítékainak egyértelműnek kell hangzaniok: ilyen esetben a legkisebb kétségnek is vissza kell fognia a bíró kezét, aki halálos ítéletet akar aláírni. Értelmünk gyarlóságát és törvényeink fogyatékosságát nap mint nap észleljük; nyomorúságunk azonban akkor tűnik ki a legvilágosabban, amikor egyetlen szavazat dönthet egy polgár kerékbetöréséről. Athénban a szavazatok fele és ezenfelül még ötven szavazat volt szükséges a halálos ítélethez. Mi következik ebből? Amit amúgy is tudunk, ám hiába tudjuk: a görögök bölcsebbek és emberségesebbek voltak, mint amilyenek mi vagyunk.

Lehetetlennek látszott, hogy a hatvannyolc éves Jean Calas, akinek lába régóta dagadt volt és gyenge, egymaga megfojtotta és felakasztotta volna átlagosnál erősebb, huszonnyolc éves fiát; e műveletben feltétlenül segédkeznie kellett feleségének, fiának, Pierre Calasnak, Lavaisse-nek, valamint szolgálójának. A végzetes estén valamennyien mindvégig együtt voltak. Ez a feltételezés azonban épp oly képtelen volt, mint a másik: hogyan tűrte volna el egy jámbor katolikus szolgáló, hogy hugenották meggyilkoljanak egy fiatalembert, akit ő nevelt, mert az át akart térni az ő vallására? Hogyan jött volna Lavaisse Bordeaux-ból Toulouse-ba csakis avégett, hogy megfojtsa barátját, akinek állítólagos áttérési szándékáról fogalma sem volt? Hogyan emelt volna kezet fiára egy szerető anya? A fiatalembert, aki erősebb volt, mint ők együttvéve, hogyan fojthatták volna meg hosszú és heves viaskodás nélkül, anélkül, hogy halálkiáltásai összecsődítsék a szomszédokat, anélkül, hogy több ízben is megüssék, megsebezzék, ruháit összeszaggassák?

Nyilvánvaló volt, hogy amennyiben csakugyan gyilkosság történt, valamennyi vádlott egyformán bűnös, hiszen egyetlen pillanatra sem hagyták egyedül egymást; nyilvánvaló volt, hogy nem lehetnek bűnösök; nyilvánvaló volt tehát, hogy az apa egymagában nem lehetett az — a bíróság azonban mégis egyedül az apát ítélte kerékbetörésre.

Az ítélet indoklása épp oly képtelen, mint minden egyéb ebben az ügyben. A bírák, akik Jean Calas kivégzése mellett foglaltak állást, meggyőzték a többieket, hogy a gyönge öregember nem bír majd ellenállni a gyötrelmeknek, s a kínpadon be fogja vallani a maga és cinkosai bűnét. Elképedve tapasztalták azonban, hogy Jean Calas a keréken haldokolva Istent hívja tanúságul, hogy ártatlan, s arra kéri, bocsásson meg bíráinak.

A bírák tehát kénytelenek voltak újabb, az első ítéletnek ellentmondó ítéletet hozni, amely felmenti az anyát, Pierre fiukat, az ifjú Lavaisse-t és a szolgálót; de mivel az egyik bíró megmagyarázta társainak, hogy ez az ítélet meghazudtolja az elsőt, s így önmagukat ítélik el általa, hogy mivel a feltételezett gyilkosság idejében mindvégig együtt volt mindenki, az életben maradottak felmentése cáfolhatatlanul bizonyítja a kivégzett apa ártatlanságát, végül úgy döntöttek, hogy fiát, Pierre Calast száműzik. A száműzetés elrendelése azonban épp oly következetlen és képtelen lépés volt, mint mind a többi: Pierre Calas ugyanis vagy bűnös volt, vagy ártatlan a gyilkosságban; ha bűnös volt, kerékbe kellett volna törni, akárcsak apját; ha ártatlan, nem lett volna szabad száműzni. Ám a bírák, megrémülve az apa szenvedéseitől és kivégzésétől, valamint attól, hogy megindító jámborsággal fogadta a halált, azt gondolták, hogy megmentik becsületüket, ha elhitetik, hogy fiának megkegyelmeztek, mintha csak a kegyelem nem lett volna újabb megsértése hivatali kötelességüknek; azt hitték továbbá, hogy e szegény, oltalom nélküli fiatalember száműzetésének semmi következménye sem lesz, ezért nem is oly nagy igazságtalanság ahhoz képest, amit szerencsétlenül elkövettek.

Pierre Calast még börtönében megfenyegették, hogy amennyiben nem tagadja meg hitét, úgy fognak bánni vele, mint apjával: a fiatalember ezt eskü alatt vallja.[5]

Amikor elhagyta a várost, találkozott egy térítő pappal, aki visszavitte Toulouse-ba; egy dominikánus kolostorba zárták, s kényszerítették, hogy tegyen eleget a katolikus vallás minden előírásának:

[5] „Egy domonkos barát jött nap mint nap a cellámba, és ugyanazon kínhalállal fenyegetett, ha nem tagadom meg hitemet. Ezt eskü alatt vallom Isten színe előtt." 1762. július 23. Pierre Calas (Voltaire jegyzete).

részben ez volt, amit akartak, ez volt apja vérének ára; azt hitték, hogy a vallás, amelynek meggyalázásáért bosszút kívántak állni, ilyképpen elégtételt kap.

A Calas-lányokat elszakították anyjuktól és kolostorba zárták. Calasné, akire úgyszólván ráfröccsent férjének vére, aki karjaiban tartotta elsőszülött fiának holttestét, akinek másodszülött fiát szám-űzték, akit megfosztottak lányaitól, akinek minden vagyonát elkobozták, oly egyedül maradt, mint az ujjam, betevő falat nélkül, a leghalványabb reménysugár híján, szörnyűséges balsorsának terhe alatt roskadozva. Akadt azonban néhány ember, aki alaposan megvizsgálva az iszonyatos ügy minden körülményét, olyannyira megdöbbent, hogy unszolni kezdte a teljes magányosságba visszavonult Calasnét, követeljen igazságot a trónus lábánál. A szerencsétlen asszony ereje fogytán volt, jóformán haldoklott; egyébként is angol születésű volt, fiatalon költözött a francia vidékre, s Párizs városának már a nevétől is megrémült: azt gondolta, hogy az ország fővárosa bizonyára még barbárabb hely, mint Languedoc székhelye. Végül is a kötelesség, hogy tisztázza férje emlékét és bosszút álljon érte, úrrá lett gyöngeségén. Szinte haldokolva érkezett Párizsba. Csodálkozva tapasztalta, hogy szívélyesen és részvéttel fogadják, segítséget és könnyeket talál.

Párizsban az ész diadalmaskodik a fanatizmus fölött, bármilyen erős is az, míg vidéken a fanatizmus csaknem mindig legyőzi az értelmet.

A fővárosban Beaumont, a parlament híres ügyvédje vállalta Calasné védelmét, s jogi szakvéleményt szerkesztett,[6] majd tizenöt ügyvéddel aláíratta. A nem kevésbé ékesszóló Loiseau beadványt fogalmazott a család érdekében.[7] Mariette, a királyi tanács ügyvédje, fellebbezést nyújtott be,[8] amelynek érvei mindenkit meggyőztek.

[6] *Mémoire à consulter; Consultation pour la dame Anne-Rose Cabibel, veuve Calas, et pour ses enfants*, 1762. aug. 23.

[7] *Mémoire pour Donat, Pierre et Louis Calas*

[8] *Mémoire pour dame Anne-Rose Cabibel, veuve de sieur Calas L. et L. D. Calas, leurs fils, et Anne-Rose et Anne Calas, leurs filles, demandeurs en cassations d'un arrêt du parlament de Toulouse*, 1762. márc. 9.

A törvény és az ártatlanság e három önzetlen védelmezője az özvegynek engedte át kinyomtatott védőbeszédei jogdíját.[9] Párizs és egész Európa szánalomra ébredt, igazságot követelt a szerencsétlen asszonynak: a közvélemény jóval előbb meghozta a felmentő ítéletet, mintsem a királyi tanács aláírta volna.

A szánalom a kormányhoz magához is utat talált, jóllehet az ügyek áradata gyakorta elmossa a tisztviselők részvétét, s az, hogy szüntelenül szerencsétlenekkel van dolguk, olykor megkeményíti szívüket. Az anyának visszaadták leányait. A három gyászfátyolos nő könnyekkel szemében jelent meg a bírák előtt, akik ugyancsak könnyekre fakadtak.

A Calas családnak azonban, minthogy a vallás kérdéseiről volt szó, még ekkor is maradt néhány ellensége. Több személy, akiket Franciaországban *ájtatosok*nak[10] neveznek, nyíltan hangoztatta, hogy jobb kerékbe törni egy ártatlan öreg kálvinistát, mint arra kényszeríteni nyolc languedoci bírót, hogy bevallja tévedését; mi több, azt mondták: „bíró több van, mint Calas", amiből is arra következtettek, hogy a Calas családot föl kell áldozni a bíróságok becsülete érdekében. Nem gondoltak arra, hogy a bírák becsülete, akárcsak mindenkié, abban áll, hogy jóvátegyék hibáikat. Franciaországban senki sem hiszi, hogy a pápa bíborosai körében tévedhetetlen volna: hasonlóképpen bátran gondolhatnák azt is, hogy nyolc toulouse-i bíró sem az. Minden józan és elfogulatlan ember azt mondta, hogy a toulouse-i ítéletet egész Európa megsemmisítené, még ha különleges meggondolások megakadályoznák is, hogy a királyi tanács megsemmisítse.

Így alakult tehát e döbbenetes ügy, amikor is pártatlan, de érzékeny szívű férfiak elhatározták, hogy a közvélemény elé tárják gondolataikat a türelmességről, a könyörületről és a részvétről, mely utóbbit Houtteville abbé *szörnyűséges dogmá*nak nevez hazug és

[9] „Több városban kalózkiadás jelent meg, ekképp Madame Calas elveszítette e nagylelkű ajándék gyümölcseit." (Voltaire jegyzete).

[10] „A *dévot* (ájtatos) szó a latin *devotus*ból származik. A régi Rómában azok voltak a *devoti*, akik ájtatosan szolgálták a köztársaság üdvét: Curtius, Decius volt a közüdv vakbuzgó híve." (Voltaire jegyzete).

dagályos beszédében, de amelyet az értelem a *természet adományának* mond.

Vagy az történt, hogy a csőcselék fanatizmusának hatására a toulouse-i bírák kerékbe törettek egy ártatlan családapát, ami is példa nélkül való, vagy az, hogy a családapa és felesége megfojtotta fiát másik fiuk és egy barátjuk segítségével, ami is teljességgel természetellenes cselekedet. A szent vallással történt visszaélés mindkét esetben szörnyűséges bűnhöz vezetett. Az emberi nem érdekében áll tehát, hogy megvizsgáljuk, vajon a vallásnak könyörületesnek kell-e lennie, avagy kegyetlennek.

MÁSODIK FEJEZET

Jean Calas kivégzésének következményei

Ha a fehér vezeklők okozták egy ártatlan ember kínhalálát, egy család végromlását, szétszórattatását és a gyalázatot, aminek csakis a bűnt volna szabad sújtania, most mégis a kínhalál követi; ha a fehér vezeklők ádáz iparkodása, hogy szentként ünnepeljenek valakit, akinek tetemét barbár szokásaink szerint lófarkra kellett volna kötni, azt eredményezte, hogy egy erényes családapát kerékbe törtek — úgy ez a szörnyű szerencsétlenség bizonnyal egész életükre igazi vezeklőkké kellene tegye őket: nekik és a bíráknak immár csakugyan zokogniok kell, de nem hosszú, fehér köpenyben s nem is olyan álarcban, amely elfedi könnyeiket.

Valamennyi vallásos társaságot tiszteljük: működésük felettébb épületes; de a haszon, amit, úgylehet, az államnak hoznak, vajon fölér-e a rettenetes bajjal, amit okoztak? Úgy tűnik, az a buzgalom hívta életre őket, amely Languedocban a katolikusokat az úgynevezett *hugenották* ellen tüzeli. Mintha csak fogadalmat tettek volna, hogy gyűlölni fogják testvéreiket, mert ahhoz nincs elegendő buzgóság bennük, hogy szeressék és segítsék egymást. Hová jutnánk, ha ezeket a vallási társaságokat rajongók irányítanák, mint egykor némely iparos- és parlamenti kongregációt, ahol mesterséggé és rendszerré alacsonyították a látomások szokását, ahogyan egyik legékesszólóbb és legtudósabb bíránk mondja? Hová lennénk, ha e

vallásos társaságok *elmélkedő szobának* nevezett sötét szobákat létesítenének, ahol szarvakkal és karmokkal díszített ördögöket, lángörvényeket, kereszteket és tőröket festenének a falra, s Jézus szent nevét írnák e képek fölébe? Micsoda látvány tárulna az amúgy is káprázó szemek elé, micsoda látvány a magasra gerjesztett és lelki vezetőinek vakon engedelmeskedő képzelet számára!

Mint jól tudjuk, voltak idők, amikor a vallási társaságok veszedelmet jelentettek. Az önostorozók, a *kistestvérek* zavargásokat szítottak. Efféle társulásokkal kezdődött a Liga is. Miért akarnak ilyennyire különbözni polgártársaiktól? Vajon tökéletesebbnek hiszik magukat? Ez már önmagában is megsértése a többi embernek. Vagy azt kívánják, hogy minden keresztény belépjen a vallási társaságokba? Gyönyörű látvány volna a kámzsába és álarcba öltözött Európa, két kis kerek lyukkal a szeme előtt! Gondolhatják-e jóhiszeműen, hogy Isten ezt az öltözetet jobban kedveli, mint a testhezálló zekét? Mi több: ez a ruha valóságos egyenruhája a hitvitázóknak, mely nyomban figyelmezteti ellenfeleiket, hogy ragadjanak fegyvert: talán egyfajta polgárháborút szítana az agyakban, és, úgylehet, gyászos túlkapásokhoz is vezetne, ha a király és miniszterei nem volnának oly bölcsek, mint amilyen őrültek a fanatikusok.

Tisztában vagyunk vele, milyen nagy árat fizettünk azért, hogy a keresztények szüntelenül dogmákon veszekednek: a IV. századtól napjainkig tenger vér folyt, hol vesztőhelyeken, hol csatákban. De szorítkozzunk itt csak a reformáció kiváltotta viszályokra és szörnyűségekre, s vizsgáljuk meg, mi volt forrásuk Franciaországban. Talán e rengeteg veszedelem rövid és hű elbeszélése fel fogja nyitni néhány tájékozatlan ember szemét és meghatja az érzékenyebb szíveket.

HARMADIK FEJEZET

A reformáció eszméje a XVI. században

Amikor az irodalom újjászületésének korában az emberi szellem kezdett megvilágosodni, igen sokan panaszkodtak a különféle visszaélések miatt; senki sem tagadhatja, hogy ez a panasz jogos volt.

VI. Sándor pápa a nyilvánosság színe előtt vásárolta meg a

tiarát, s öt fattya osztozott vele a pápai méltóság előnyeiben. Fia, Borgia bíborosherceg, apjával, a pápával egyetértésben elveszejtette a Vitellieket, az Urbinókat, Gravinákat, Oliverettókat és még száz nemesi családot, hogy elragadja birtokaikat. II. Gyula, aki hasonló szellemben cselekedett, kiközösítette XII. Lajost, királyságát az első bitorlónak ajándékozta, ő maga pedig, a sisakkal fején és páncéllal kebelén, tűzzel-vassal feldúlta Itália egy részét. X. Leó, hogy fedezze paráználkodása költségeit, úgy kereskedett a búcsúcédulákkal, ahogyan a piacon adják az árut. Akik szót emeltek e haramiaságok ellen, erkölcsi tekintetben semmiképp sem követtek el hibát. Vizsgáljuk meg, vajon politikai szempontból hibáztak-e ellenünk?

Azt mondták, hogy mivel Jézus Krisztus sohasem követelt egyházi adót vagy tizedet, mivel nem árult diszpenzációt erre a világra és búcsúcédulát a túlvilágra, nem kötelességünk, hogy ilyesmiért pénzt fizessünk egy idegen uralkodónak. Ha az egyházi adók, a római kúria elé vitt pörök költségei és a napjainkban is megfizetett diszpenzációk mindössze évi ötszázezer frankra rúgnának, I. Ferenc óta, vagyis kétszázötven év alatt akkor is százhuszonöt milliót fizettünk, s az ezüstmárka változó árfolyama szerint ez az összeg mintegy kétszázötven millió mai frankot ér. Nem istentelenség tehát azt állítani, hogy az eretnekek, amikor azt javasolták, hogy töröljék el ezeket az adókat, amelyeken az utókor bizonnyal csodálkozni fog, mit sem ártottak az országnak: jó matematikusok voltak, nem pedig rossz alattvalók. Tegyük hozzá, hogy egyedül ők tudtak görögül, egyedül ők ismerték az ókor történelmét és irodalmát. Nincs miért titkolnunk, hogy tévedéseik ellenére nekik köszönhetjük az oly sokáig sötét barbárságba süllyedt emberi szellem fejlődését.

De minthogy a protestánsok nem hittek a purgatóriumban, amelyben szigorúan tilos kételkedni, s amely egyébként is sokat hozott a szerzetesek konyhájára; minthogy nem imádták az ereklyéket, amelyeket kötelező imádni, s amelyek egyébként még többet hoztak a konyhára; végül mivel felettébb tiszteletreméltó dogmákat támadtak, — eleinte egyszerűen azt a választ kapták, hogy megégették őket. A király, aki német földön oltalmazta és zsoldjába fogadta őket, Párizsban az élén haladt egy körmenetnek, amely után több szerencsétlent kivégeztek. Lássuk, hogyan is történt a kivégzés: az

áldozatokat fölakasztották egy hosszú gerenda végére, amely ideoda himbálódzott egy fa tetején, majd hatalmas tüzet gyújtottak alattuk, s hol bedugták őket a tűzbe, hol meg kivették onnan: fokozatosan szenvedték el a halál minden gyötrelmét, míg csak a barbár kegyetlenség által kieszelt leghosszabb és legiszonyatosabb kínszenvedés végén ki nem lehelték lelküket.

Nem sokkal I. Ferenc halála előtt a provence-i parlament néhány tagja, akiket feltüzeltek Mérindol és Cabrières lakói ellen, csapatokat kértek a királytól, hogy segédkezzenek az általuk halálra ítélt tizenkilenc helybeli polgár kivégzésében; végül hatezer embert mészároltak le: sem a nőknek, sem az aggastyánoknak, sem a gyermekeknek nem kegyelmeztek; harminc várost porig égettek. Ezeknek az embereknek, akiknek addig hírét sem lehetett hallani, bizonnyal az volt minden bűnük, hogy valdensnek születtek: más vétket nem lehetett a számlájukra írni. Háromszáz éve telepedtek le a kietlen pusztaságban és a hegyekben, majd óriási munkával termékennyé tették a vidéket. Békés, pásztori életüket oly ártatlanul élték, mint amilyen ártatlannak az ősidőket mondják. A szomszédos városokat csak onnan ismerték, hogy ott adták el a gyümölcsöt, ami kertjükben termett; pörről, háborúról nem tudtak; úgy öldösték halomra őket, mint a karámba zárt állatokat.

I. Ferenc halála után, akinek balszerencséjéről és szerelmi kalandjairól több szó esik, mint kegyetlenségeiről, az eretnekek szenvedései, kiváltképp a dubourg-i parlament tanácsosának kivégzése, majd a vassyi vérfürdő fellázították az üldözötteket, kiknek szektáját a máglyák tüze és a hóhérok pallosa csak gyarapította: ádáz düh lépett a türelmesség helyébe, az üldözöttek tanultak ellenségeik kegyetlenségéből; kilenc polgárháború borította vérbe Franciaországot, majd Szent Bertalan éjszakája, melynél szörnyűségesebbet nem ismernek a bűnök krónikái, a háborúnál is rettenetesebb békét hozott.

A Liga egy jakobinus és egy szörnyeteg feuillantius szerzetes keze által meggyilkolta III. Henriket és IV. Henriket. Akadnak, akik azt állítják, hogy az emberség, a könyörület és a lelkiismereti szabadság iszonyatos dolog; de jóhiszeműen mondhatja-e bárki, hogy hasonló rémtettekhez vezettek volna?

NEGYEDIK FEJEZET

Arról, hogy veszedelmes-e a türelmesség, és hogy mely népeknél megengedett

Vannak, akik azt mondják, hogy amennyiben atyai elnézést tanúsítanánk ama tévelygő testvéreink iránt, akik rossz franciasággal fohászkodnak Istenhez, fegyvert adnánk kezükbe, s ez esetben szükségképpen új jarnaci, moncontouri, coutrasi, dreux-i, saint-denis-i stb. csatákra kerülne sor; hogy így lenne-e, nem tudom, mivelhogy próféta nem vagyok; azt hiszem azonban, hogy nem okoskodik helyesen az, aki így beszél: „Ezek az emberek, amikor rosszat tettem velük, fellázadtak: tehát föl fognak lázadni, amikor jót teszek velük."

Bátorkodnék azt tanácsolni a kormányzat vezetőinek és mindazoknak, akik főméltóságokra rendeltettek, szíveskedjenek alaposan megvizsgálni, vajon csakugyan félni kell-e attól, hogy a szelídség ugyanolyan felkeléseket robbant ki, mint a kegyetlenség; hogy ami bizonyos körülmények között megtörtént, annak más körülmények között is meg kell-e történnie; hogy a kor, az emberek nézetei, erkölcsei, szokásai mindig egyformák-e.

Kétségtelen, hogy a hugenottákat éppúgy megrészegítette a fanatizmus, éppúgy bemocskolta a vér, mint bennünket — de vajon a jelenlegi nemzedék is oly barbár volna, mint apáink nemzedéke? Vajon az idő, az értelem, mely igen sokat fejlődött időközben, a jó könyvek, a társadalom pallérozottsága nem hatotta-e át azokat is, akik a népek gondolkodását irányítják? nem tapasztaljuk-e, hogy mintegy ötven éve csaknem egész Európa arculata megváltozott?

A kormányzat mindenütt megszilárdult, az erkölcsök mindenütt pallérozódtak; az államrend, melyet ma is erős hadseregek védenek, egyébként is biztosítja, hogy ne legyünk kénytelenek az anarchikus idők visszatérésétől tartani, azoktól az időktől, amikor kálvinista parasztok hadakoztak a vetés és aratás között sebtében besorolt katolikus parasztok ellen.

Más idők, más gondok. Képtelenség volna, ha napjainkban megtizedelnék a Sorbonne-t, mert egykor beadványban kérte, hogy égessék meg az orléans-i szüzet, vagy mert kinyilatkoztatta, hogy III.

Henrik elvesztette az uralkodáshoz való jogát, mert kiközösítette, proskribálta a nagy IV. Henriket. Bizonnyal nem fogják büntetéssel sújtani az országnak azokat a testületeit sem, amelyek hasonló túlkapásokat követtek el ezekben a tébolyult években: ez nemcsak igazságtalanság volna, hanem éppoly őrültség is, mint ha valaki Marseille valamennyi lakosának hashajtót adna, mert 1720-ban pestis dúlt a városban.

Vajon hadba induljunk-e Róma ellen, s prédáljuk fel, mint ahogy V. Károly csapatai tették, mert V. Sixtus 1585-ben kilencéves bűnbocsánatot biztosított minden franciának, aki fegyvert fog uralkodója ellen? Nem elégséges-e, ha megakadályozzuk, hogy Róma valaha is hasonló túlkapásokra vetemedjék?

A dogmatikus szellem és a félreértett keresztény vallással való visszaélés által sugallt őrjöngés Németországban, Angliában, sőt Németalföldön is épp annyi vért ontott, mint Franciaországban, ám e vallások különbözősége ma már nem okoz zavart ezekben az országokban; a zsidó, a katolikus, a görögkeleti, a lutheránus, a kálvinista, az anabaptista, a szociniánus, a menonita, a moravita és mind a többi felekezet hívője testvérként él ezekben az országokban, s közösen munkálkodik a társadalom javára.

Németalföldön már senki sem tart attól, hogy egy Gomarnak[11] a predestinációról tartott prédikációi miatt lenyakazzák a miniszterelnököt. Londonban már senki sem fél attól, hogy a presbiteriánusoknak és az episzkopalistáknak a liturgiáról és a karingről folytatott vitái miatt vérpadra hurcolnak egy királyt. A benépesült és meggazdagodott Írország katolikus polgárai immár nem fogják két álló hónapon át Isten oltárán feláldozni a protestáns polgárokat, nem fogják elevenen eltemetni őket, bitófára vonni az anyákat, lányaikat pedig az anyák nyakába akasztani, hogy együtt szenvedjenek ki, nem fogják terhes asszonyok hasát felmetszeni, hogy kitépjék

[11] „François Gomar protestáns teológus volt, azt állította Arminius kollégájával szemben, hogy Isten az emberiség legnagyobb részét örök kárhozatra, a gyehenna tüzére ítélte: eme sátáni tanítást, ahogy illik, inkvizicionális eszközökkel támogatták. Barneveldt, aki az ellentétes párton volt mint Gomar, 1619. március 13-án 72 éves korában lefejeztetett, mivel »vitatta Isten Egyházának lehetőségeit«" (Voltaire jegyzete).

onnan, majd disznóknak és kutyáknak vessék magzataikat; nem fognak tőrt dugni megkötözött foglyaik kezébe, majd a foglyok kezébe nyomott tőrt e szerencsétlenek feleségének, apjának, anyjának, leányainak keblébe döfni, azt gondolván, hogy azok ily módon legközelebbi hozzátartozóik gyilkosaivá válnak, s ha azután valamennyiüket kivégzik, egyszersmind valamennyiüket örök kárhozatra is ítélik. Rapin-Thoiras, aki nem is oly régen tisztként szolgált Írországban, efféle eseményeket beszél el, s erről számolnak be mind az angliai annalesek és történelemkönyvek is — ám bizonyos, hogy ilyesmi nem történik többé. A filozófia, s csakis az, a vallás édestestvéreként lefegyverezte a kezeket, amelyeket a babona oly hosszú évekig vérrel mocskolt be, s az emberi szellem, fölocsúdván mámorából, megrökönyödött azon, hogy mily szörnyűségekre ragadta a fanatizmus.

Nálunk, Franciaországban is van egy gazdag tartomány, ahol több a lutheránus, mint a katolikus. Az elzászi egyetem a lutheránusok kezébe került, a városi tanácsban is több helyet szereztek meg, ám soha semmilyen vallási viszály sem dúlta fel e tartomány békéjét, mióta királyaink jogara alá tartozik. Hogy miért nem? Mert nem üldöztek senkit. Ne gyötörjétek a szíveket, akkor minden szívet meg fogtok nyerni magatoknak.

Nem mondom, hogy mindazoknak, akik nincsenek a király hitén, részesedniök kell az uralkodó valláshoz tartozók hivatalaiból és tisztségeiből. Angliában a katolikusok, mivelhogy a trónkövetelő híveinek tekintik őket, nem viselhetnek hivatalt, sőt kétszeres adót fizetnek; egyebekben azonban ugyanolyan jogokat élveznek, mint a többi állampolgár.

Néhány francia püspököt azzal gyanúsítanak, hogy véleményük szerint méltóságukat és érdekeiket egyaránt sérti, ha egyházmegyéjükben kálvinisták élnek, s hogy ez a türelmesség legfőbb akadálya; nem hihetem, hogy így volna. Franciaországban a püspöki kar előkelő férfiakból áll, akik születésükhöz méltó nemességgel gondolkodnak és cselekednek: el kell ismerni, hogy könyörületesek és nagylelkűek; nyilván azt gondolják, hogy akik elmenekülnek egyházmegyéjükből, külhonban nem fognak áttérni, ám ha visszatérnek pásztoraikhoz, azoknak tanítása esetleg megvilágosítja majd

elméjüket, példájuk esetleg hatni fog rájuk: megtéríteni őket dicsőség lesz, a világi hatalom pedig mit sem veszít ezzel; ráadásul minél több az állampolgár, annál több hasznot hajtanak a főpapok birtokai.

A lengyelországi Varmia püspökének bérlője anabaptista volt, intézője szociniánus; azt tanácsolták a püspöknek, hogy kergesse el és üldözze őket, amazt azért, mert nem hisz az egylényegűségben, emezt azért, mert fiát csak tizenöt éves korában kereszteltetni meg; a püspök azt felelte, hogy a túlvilágon mindketten örök időkre kárhozatban senyvednek majd, ám ezen a világon felettébb nagy szüksége van rájuk.

De tekintsünk túl a mi kis világunkon, vizsgáljuk meg a földgolyó többi részét. A szultán békésen uralkodik húsz különböző vallást követő népen; Konstantinápolyban kétszázezer görögkeleti él teljes biztonságban; a görögkeleti pátriárkát maga a főmufti nevezi ki és mutatja be a császárnak, s a római katolikus pátriárkát sem bántja senki. Némelyik görög sziget római katolikus püspökét is a szultán nevezi ki,[12] mégpedig e szavak kíséretében: „Megparancsolom, hogy foglalja el székhelyét Khiosz szigetén, ősi szokásaik és hívságos szertartásaik szerint." A török birodalomban rengeteg jakobita, nesztoriánus, monothelita él, de nem kevés kopt, Szent János-hívő keresztény, zsidó, párszi, brahmanista is. A török történelemkönyvek nem említik, hogy e felekezetek valaha is felkelést szítottak volna.

Akár Indiába utazol, akár Perzsiába vagy Tatárországba, ugyanilyen türelmességgel és békés nyugalommal fogsz találkozni. Hatalmas birodalmában Nagy Péter valamennyi vallást pártfogolta, amivel a kereskedelem és a mezőgazdaság igen sokat nyert, a politika pedig mit sem vesztett.

A kínai kormányzat több mint négyezer esztendeje, amióta tudomásunk van róla, egyedül a noahidák vallását fogadta el, vagyis az egyszerű egyistenhitet, de nem üldözi Fo különféle babonaságait, sőt azt a temérdek boncot sem, akik igencsak veszedelmesek volnának, ha a bírák bölcsessége nem tartaná őket mindig is féken.

Igaz, Kína talán legbölcsebb és legjóságosabb császára, a nagy

[12] Lásd Ricaut-t (Voltaire jegyzete).

Jung-csing előzte a jezsuitákat, ám nem azért, mert türelmetlen lett volna: éppen ellenkezőleg, mert a jezsuiták voltak azok. Maguk a jezsuiták beszélik el az *Érzelmes levelek*ben, hogy mit mondott nekik a derék császár: „Tudom, hogy vallásotok türelmetlen; tudom, mit tettetek Japánban és Manilán; atyámat félrevezettétek, de ne is reméljétek, hogy engem is be fogtok csapni." Olvassák el végig a jezsuitáknak mondott beszédét, kiderül belőle, hogy Jung-csing volt minden idők legbölcsebb és legkegyesebb embere. De vajon megtehette volna, hogy birodalmában tartóztassa az európai fizikusokat, akik azzal az ürüggyel, hogy bemutatják az udvarban a hőmérőt meg a forrasztólámpát, rögtön ellene tüzeltek egy császári herceget? És vajon még mit mondott volna a császár, ha olvassa történelemkönyveinket, ha ismeri korunkat, a Liga és a lőporösszeesküvés történetét?

Elégséges volt azonban számára, hogy tájékoztatták ama jezsuiták, dominikánusok, kapucinusok, világi papok viszályairól, akiket a világ másik végéről küldtek birodalmába: azért jöttek, hogy az igazságot hirdessék — majd kölcsönösen kiátkozták egymást. A császár tehát mindössze annyit tett, hogy visszaküldte hazájukba az idegen rendbontókat; de mily jóságosan küldte el őket! Atyaian gondoskodott utazásukról, arról, hogy útközben senki se bántsa őket. Még kiűzetésük is a türelmesség és emberség példája.

A japánoknál nem élt türelmesebb nép[13]: birodalmukban tizenkét békés vallást engedélyeztek; a jezsuiták a tizenharmadikat is megpróbálták beiktattatni, de minthogy hamarosan el akarták tiporni mind a többit, ismeretes, mi történt: polgárháború dúlta fel az országot, nem kevésbé szörnyűséges testvérharc, mint amilyet a Liga robbantott ki. A keresztény vallást végül is vérözönbe fojtották, a japánok bezárták birodalmuk kapuit a világ többi része elől, s azóta olyanféle vadállatoknak tartanak bennünket, mint amilyenektől az angolok tisztították meg szigetüket. Colbert, a miniszter, aki tisztában volt vele, milyen nagy szükségünk van a japánokra, míg nekik semmi szükségük ránk, kereskedelmi kapcsolatokat igyekezett létesíteni birodalmukkal: a japánok azonban hajthatatlanok voltak.

[13] „Lásd Kampfer adatait Japán vonatkozásban" (Voltaire jegyzete).

Így tehát egész földrészünk azt bizonyítja, hogy a türelmetlenséget sem vallani, sem gyakorolni nem szabad.

De vessünk egy pillantást a másik féltekére például Carolinára, amelynek törvényhozója a bölcs Locke volt: hét családapa elégséges ahhoz, hogy a törvény által elfogadott felekezetet beiktassák; e jog nem keltett semmi zavart. Isten őrizz, hogy azért hivatkozzunk erre a példára, mintha azt akarnánk, hogy Franciaországban is bevezessék! azért említjük csak, hogy világossá váljék, hogy a türelmesség legvégletesebb gyakorlása sem okozott semmi viszályt; ám ami roppant hasznos és üdvös egy kialakulófélben levő gyarmaton, nem előnyös egy régi királyságban.

Mit mondjunk azokról az együgyűekről, akiket gúnyból keresztteltek el *kvékerek*nek, s akik talán nevetséges szokásaikkal együtt felettébb erényesek voltak és a többi embert is békés életre tanították, ha hasztalanul is? Pennsylvaniában százezer kvéker él; boldog hazájukban, melyet maguk építettek fel, a viszály, a széthúzás ismeretlen fogalom, s már fővárosuk, Philadelphia neve is, mely állandóan arra figyelmezteti őket, hogy az emberek testvérek, példa és szégyen mindazon népek számára, akik nem tudják még, mi a türelem.

Végül: a türelmesség sohasem vezetett polgárháborúhoz, míg a türelmetlenség vérfürdőbe kergette a világot. Ezek után tessék választani e két versenytárs közül: azt az anyát válasszuk-e, aki meg akarja fojtani gyermekét, vagy azt, aki inkább lemond róla, csakhogy az életben maradjon?

Csak a népek érdekeiről beszéltem itt, tiszteletben tartva, hogyan kötelességem is, a teológiát; e fejezetben egyedül a társadalom fizikai és erkölcsi javát tartom szem előtt. Esedezve kérek minden pártatlan olvasót, mérlegelje ezeket az igazságokat, helyesbítse, bővítse ki őket. A figyelmes olvasók, akik elmondják egymásnak gondolataikat, mindig messzebbre jutnak, mint az író.

ÖTÖDIK FEJEZET

Hogyan fogadható el a türelmesség?

Bátorkodom feltételezni, hogy egy felvilágosult és jóságos miniszter, egy emberséges és bölcs főpap, egy király, aki tudja, hogy érdekében áll minél több alattvaló fölött uralkodni, s dicsőségét az biztosítja, ha azok boldogok is, kegyeskedik majd egy pillantást vetni erre a tökéletlen és alaktalan írásműre, majd tulajdon értelmével pótolva annak hiányosságait, azt mondja magában: „Mit kockáztatok, ha a földet több szorgos kéz műveli és ékesíti, ha az adók növekednek, ha az állam virágzóbb lesz?"

Németország katolikusok, evangélikusok, reformátusok, anabaptisták csontjaival borított hatalmas pusztaság volna már, kik egymást mészárolták le, ha a vesztfáliai béke nem hozta volna meg végre a lelkiismereti szabadságot.

Bordeaux-ban Metzben, Elzászban zsidók élnek, de élnek Franciaországban lutheránusok, molinisták, janzenisták is: miért ne tudnánk elviselni és nagyjából olyan körülmények között kordában tartani a kálvinistákat is, amilyen módon Londonban a katolikusokat tűrik el? Minél több szekta működik, annál kevésbé veszedelmes mindegyik külön-külön; a sokféleség gyöngíti őket, valamennyit igazságos törvények korlátozzák, megtiltván a háborgó gyűléseket, a szitkozódást, lázongást, e törvények hatályosságát pedig kényszerítő erő biztosítja.

Tudomásunk van arról, hogy számos családfő, aki külföldön hatalmas vagyont gyűjtött, kész hazatérni; mindössze annyit kérnek, hogy helyezzék őket a természeti törvény oltalma alá, házasságukat ismerjék el érvényesnek, szavatolják gyermekeik biztonságát, személyi szabadságát, és annak jogát, hogy megörökölhessék szüleik javait; nyilvános templomokat nem követelnek, mint ahogy városatyák és más méltóságok sem kívánnak lenni, hiszen a katolikusok sem lehetnek azok Londonban és több más országban. Immár nem arról van szó, hogy egy csoportnak óriási kiváltságokat és azilumokat kell adni, hanem arról, hogy élni hagyjanak egy békés közösséget, hogy enyhítsenek az egykor úgylehet szükséges, de ma már felesleges

rendeleteken. Nem a mi dolgunk, hogy megmondjuk a kormánynak, mit tegyen: elégséges, ha könyörgünk hozzá a szerencsétlenekért.

Mily sok eszköz áll annak rendelkezésére, aki hasznossá akarja tenni őket, s megakadályozni, hogy valaha is veszélyessé váljanak! A kormány és a királyi tanács bölcsessége, mely az erőre támaszkodik, könnyűszerrel megtalálhatja e módszereket: más nemzetek már eredményesen alkalmazzák őket.

A kálvinisták csőcselékének sorai közt ma is vannak fanatikusok, ám nem kétséges, hogy a konvulzionáriusok szektájának csőcselékében több a vakbuzgó ember. Szent Medárdus örjöngőinek söpredéke csak elenyésző része a nemzetnek, a kálvinista próféták söpredéke pedig már meg is semmisült. A mániákusok számát, ha ugyan akadnak még mániákusok, legeredményesebben úgy lehet csökkenteni, ha a szellemnek ezt a betegségét az értelem diétájára fogjuk, minthogy az, lassan bár, de biztosan, megvilágosítja az embereket. Az értelem emberséges, szelíd, megbocsátást sugall, elfojtja a viszályt, az erényt megszilárdítja, arra ösztönöz, hogy örömmel engedelmeskedjünk a törvénynek, ez pedig annak komolyabb biztosítéka, mint az erőszak. És potomságnak tekintsük-e, hogy napjainkban már minden becsületes ember nevetségesnek tartja a rajongást? Ez a nevetségesség hatalmas sorompó a szektások túlzásainak útjában. A régi idők mintha nem is léteztek volna. Onnan kell mindig kiindulni, ahol állunk, onnan, ahová a népek eljutottak.

Voltak idők, amikor azt hitték, hogy határozatot kell hozni azok ellen, akik az Arisztotelész kategóriáit, az űrtől való iszonyodást, a kvidditásokat és a rész egyetemességét tagadó elveket tanítanak. Európában száznál is több jogi munka foglalkozott a boszorkányossággal, azzal, hogy miképpen kell megkülönböztetni az álboszorkánymestereket a valódiaktól. A száskák és a termésre kártékony egyéb rovarok kiátkozása elterjedt gyakorlat volt, s ma is része több szertartásnak. De ez a szokás kiment a divatból, napjainkban már nem törődnek Arisztoteléssel, a boszorkánymesterekkel meg a száskákkal. Megszámlálhatatlanul sok e hajdanában oly gyakori súlyos őrültség; másféle ostobaságok olykor ma is felbukkannak, de amint elérték hatásukat, amint megelégelik őket az emberek, nyomban el is enyésznek. Ha manapság valakinek eszébe jutna, hogy

karpokrata legyen, vagy euticheánus, netalán monothelita, monofizita, nesztoriánus, manicheus és így tovább, mi történne? Kinevetnék, mint azt, aki régies ruhát öltene, spanyolgallérral és ujjas zekével.

A nemzetnek már kezdett kinyílni a szeme, amikor két jezsuita, Le Tellier és Doucin, megszerkesztette az *Unigenitus* bullát, és elküldte Rómába: azt hitték, hogy még mindig a tudatlanság korában élnek, amikor a népek ellenkezés nélkül a legképtelenebb állításokat is elfogadták. Odáig merészkedtek, hogy érvénytelenítették azt a tételt, mely minden esetben és minden időben egyetemesen igaz: „Az igazságtalan kiközösítéstől való félelemnek nem szabad megakadályoznia, hogy teljesítsük kötelességünket." Az értelmet érvénytelenítették ezzel, a gallikán egyház szabadságjogait, az erkölcs alapjait. Mintha csak azt mondták volna az embereknek: Isten parancsolja, hogy amint félni kezdtek az igazságtalanságtól, ne tegyétek azt, ami kötelességetek. Soha pimaszabbul nem sértették meg a józan észt. A Szentszék tanácsadói nem voltak résen; a pápai udvart meggyőzték, hogy szükség van a bullára, s hogy a nemzet is óhajtja; a bullát aláírták, pecséttel látták el és szétküldték; a következmények közismertek: nem kétséges, hogy amennyiben előre látták volna ezeket a következményeket, enyhítettek volna a bulla szövegén. Éles vita robbant ki, végül csak a király bölcsességének és jóságának sikerült lecsillapítania.

Hasonló a helyzet ama kérdések jó részével, amelyek elválasztanak bennünket a protestánsoktól; van köztük olyan, amely semmiféle következményt nem von maga után; vannak, amelyek komolyabbak ugyan, ám a vita heve olyannyira lelohadt körülöttük, hogy maguk a protestánsok sem követelnek hitvitát templomaikban.

A fáradtságnak, a csömörnek, vagy inkább az értelemnek olyan kora köszöntött be tehát, amelyet a köznyugalom korának és zálogának tekinthetünk. Az éles hitvita járványos betegség, amely immár végéhez közeledik, s a kór, amelyből kigyógyultunk, már csak enyhe diétát igényel. Végül: az államnak az az érdeke, hogy száműzött fiai szerényen hazatérjenek atyjuk házába: ezt kívánja az emberiesség, ezt tanácsolja az értelem, a politikának pedig semmi oka, hogy megrémüljön ettől.

HATODIK FEJEZET

Vajon természeti és emberi jog-e a türelmetlenség?

Természetjognak azt a jogot nevezzük, amit a természet javall minden embernek. Fölnevelted gyermeked: tisztelettel tartozik neked, mint apjának, hálával, mint jótevőjének. Jogod van annak a birtoknak terméséhez, amit két kezed munkájával műveltél meg. Ígéretet tettél és kaptál: az ígéreteket be kell tartani.

Az emberi jognak minden esetben egyedül a természetjogra kell épülnie, s mindkettő egyetemes alapelve a föld valamennyi részén így hangzik: „Ne tedd felebarátodnak, amit nem kívánsz magadnak." Márpedig nyilvánvaló, hogy aki ezt az elvet követi, semmiképp sem mondhatja a másik embernek: „Higgyél abban, amiben én hiszek, noha nem tudsz hinni benne: egyébként megöllek." Ezt mondják Portugáliában, Spanyolországban, Goában. Más országokban manapság már beérik azzal, hogy azt mondják: „Higgyél, vagy gyűlölni foglak; higgyél, vagy ártani fogok neked, ahol csak tudok; szörnyeteg, nem az én hitemen vagy, tehát nincs hited; szomszédaidnak, városodnak, tartományodnak irtóznia kell tőled."

Ha az emberi jog azt kívánná, hogy így viselkedjünk, a japánnak szükségképpen gyűlölnie kellene a kínait, a kínainak a sziámit; a kínai a gangaridát üldözné, az meg az induspartiakat; egy mogol kitépné az első malabár szívét, akivel találkozik; a malabár lemészárolná a perzsát, az pedig a törököt: és valamennyien közösen rontanának a keresztényekre, akik oly hosszú ideig sanyargatták egymást.

A türelmetlenség joga tehát képtelen, babonás jog: a tigris joga, de még annál is iszonyatosabb, mert a tigris csak azért tép szét egy másik állatot, hogy felfalja, mi viszont paragrafusok miatt öldököljük egymást.

HETEDIK FEJEZET

Türelmetlenek voltak-e a görögök?

Azok a népek, amelyekről a történelem mégoly szegényes ismeretekkel is szolgál, különféle vallásaikat mind köteléknek tekintették, amely összefűzi őket: kapocs volt az, az istenek között csakúgy,

mint az emberek között. Az idegen, amint egy városba érkezett, először a helyi istenekhez fohászkodott. Sohasem mulasztották el, hogy még az ellenség istenei előtt is térdet hajtsanak. A trójaiak azokhoz az istenekhez is imádkoztak, akik a görögök pártján harcoltak.

Nagy Sándor a líbiai sivatagban tanácsot kért Ammon istentől, akit a görögök *Zeusz*nak neveztek, a latinok pedig *Jupiter*nek, noha odahaza megvolt a maguk *Jupiter*e, illetve *Zeusz*a. Amikor ostrom alá vettek egy várost, áldozatot mutattak be a város isteneinek és imádkoztak hozzájuk, hogy elnyerjék támogatásukat. Így a vallás még háború idején is egységbe kapcsolta az embereket, sőt olykor enyhítette haragjukat, bár az is igaz, hogy máskor meg embertelen, szörnyűséges cselekedetekre bírta őket.

Lehet, hogy tévedek, de azt gondolom, hogy valamennyi civilizált nemzet közül egyetlenegy sem korlátozta a gondolatszabadságot. Vallása mindnek volt, ám azt hiszem, hogy az emberekkel úgy bántak, mint isteneikkel: valamennyien elismertek egy főistent, de rengeteg alacsonyabb rendű istent rendeltek mellé; vallásuk csak egy volt, de igen sok külön rendszert engedélyeztek.

A görögök például, bármilyen vallásosak voltak is, nem helytelenítették, hogy az epikureusok nem hisznek a Gondviselésben és a lélekben. Nem is beszélek a többi szektáról: valamennyi szemben állt azokkal az egészséges gondolatokkal, amelyeket a Teremtő Istenről kell vallanunk, és valamennyit eltűrték.

Szókratész, aki a legközelebb jutott a Teremtő felismeréséhez, mind mondják, épp ennek lett áldozata, s az Istenség vértanújaként halt meg; ő volt az egyetlen ember, akit a görögök nézeteiért öltek meg. Ha csakugyan ezért ítélték el, ez csöppet sem válik a türelmetlenség becsületére, hiszen azt büntették meg, aki egymaga munkálkodott Isten dicsőségén, míg mindazokat, akik a legméltatlanabb képzetekkel ruházták fel az Istenséget, tisztelték és becsülték. Véleményem szerint semmiképp sem jogos, hogy a türelmesség ellenségei Szókratész bíráinak gyűlöletes példájával kérkedjenek.

Egyébként nyilvánvaló, hogy Szókratész ádáz ellenfelei pártjának esett áldozatául. Engesztelhetetlen ellenségeket szerzett az iskolákban tanító szofisták, szónokok, költők, sőt az előkelő gyermeke-

ket oktató tanítómesterek körében. Maga is megvallja Platón által elbeszélt szónoklatában, hogy házról házra járva igyekezett bebizonyítani e tanítómestereknek, mily nagyon tudatlanok. Ez a magatartás nem volt méltó ahhoz a férfiúhoz, akit egy orákulum a legbölcsebb embernek mondott. Ellene uszítottak egy papot, feltüzelték ellene az ötszázak egyik tanácsosát, s azok be is vádolták; hogy mivel vádolták, mi tagadás, pontosan nem tudom, *Apológiá*jában csak homályosan utal rá; szavait általában úgy értelmezik, hogy azt vetették szemére: vallás- és államellenes gondolatokat sugallt a fiataloknak. Így járnak el nap mint nap a rágalmazók az egész világon — ám egy törvényszéknek csak bizonyított tények, pontos és részletesen kimutatott vádpontok alapján szabad ítélkeznie. Szókratész pöre azonban nem szolgál ilyen tényekkel, vádpontokkal, mindössze azt tudjuk, hogy kezdetben kétszázhúsz bíró szavazott mellette. Az ötszázak bíróságában tehát kétszázhúsz filozófus ült: nagy szám, kétlem, hogy másutt is találni ennyit. A többség végül is a bürökpohár mellett döntött; ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy az athéniekben, amikor fölocsúdtak, iszonyat ébredt a vádlók és a bírák ellen; hogy az ítélet fő kiagyalóját, Melitoszt az igazságtalan döntésért halállal sújtották, a többieket száműzték, Szókratész tiszteletére pedig szentélyt emeltek. Soha nem álltak bosszút ily fényesen a filozófiáért, soha nem tisztelték meg ilyennyire. Szókratész példája voltaképpen a legrettenetesebb érv, amire hivatkozni lehet a türelmetlenség ellenében. Az athénieknek volt egy oltáruk, amelyen az idegen isteneknek áldoztak, azoknak az isteneknek, akiket nem ismerhettek. Van-e nyomósabb bizonyíték amellett, hogy nemcsak elnézéssel viseltettek minden nemzet iránt, hanem vallásukat is tiszteletben tartották?

Egy becsületes ember, aki sem az értelemnek, sem az irodalomnak, sem a tisztességnek, sem a hazának nem ellensége, igazolni akarván Szent Bertalan éjszakáját, nemrég a phókiaiak háborújára hivatkozott, *szent háború*nak nevezve azt, mintha ez a hadjárat egy vallás, egy dogma vagy teológiai érvek védelmében robbant volna ki; valójában arról volt szó, hogy kié legyen egy birtok: ez a tárgya minden háborúnak. A búzakalász nem a hit jelképe; nézetei érvénye-

sítéséért soha egyetlen görög város sem ragadott fegyvert. Egyébként: vajon mit óhajt ez a roppant szerény és roppant szelíd férfiú? Csak nem azt akarja, hogy mi is indítsunk szent háborút?[14]

NYOLCADIK FEJEZET

Türelmesek voltak-e a rómaiak?

A régi rómaiak Romulus uralkodásától kezdve egészen azokig az időkig, amikor a keresztények vitatkozni kezdtek a birodalom papjaival, véleménye miatt egyetlen ember sem üldöztek. Cicero mindenben kételkedett, Lucretius mindent tagadott, de emiatt a legkisebb szemrehányást sem tette nekik senki. Mi több, oly nagy volt a szabadság, hogy Plinius, a természettudós, könyvét Isten tagadásával kezdi, majd azt mondja, hogy ha mégis van Isten, a Nap az. Cicero a pokolról szólva azt írja: *„No est anus tam excors quae credat;* még az együgyű vénasszonyok sem hisznek benne."[15] Iuvenalis azt mondja: *„Nec pueri credunt* (II. Sat. 152); a gyerekek sem hiszik." A római színházakban ezt énekelték:

> *Post mortem nihil est, ipsaque mors nihil*
> A halál után semmi sincs, maga a halál is semmi
> (Seneca: *A trójai nők;* kórus a II. felvonás végén)

Ítéljük el ezeket a tételeket — legfeljebb bocsássuk meg őket annak a népnek, amelyet nem világosított meg az Evangélium; igen, téves nézetek, istentelen nézetek, azt azonban bátran megállapíthatjuk, hogy a rómaiak felettébb türelmesek voltak, hiszen e tételek ellen nem zúgolódott senki.

A szenátus és a római nép legfőbb alapelve így hangzott: *„Deorum offensae diis curae;* az istenek megsértése egyedül az istenek gondja."[16] Ez a fejedelmi nép semmi egyébbel nem törődött, csak

[14] *Malvaux abbé,* aki 1762-ben jelentette meg *l'Accord de la religion et de l'humanité sur l'intolérance* c. művét.

[15] *De Natura Deorum,* II. könyv II. fej.

[16] *Deorum injurias diis curae* (*Tacitus, Annales* I. 73)

azzal, hogy meghódítsa, kormányozza és civilizálja a világot. Törvényhozóink is ők voltak, mint ahogy legyőzőink is; Caesar, aki béklyókat, törvényeket és játékokat hozott nekünk, sohasem próbált arra kényszeríteni bennünket, hogy druidáinktól pártoljunk át hozzá, noha főpapja volt annak a nemzetnek, amely legigázott minket.

A rómaiak nem fogadtak el minden hitet, hivatalosan nem is szentesítették valamennyit, ám valamennyit engedélyezték. Numa Pompilius korában vallásuknak nem volt semmilyen kézzelfogható tárgya, nem imádtak bálványokat, szobrokat; nem sokkal később szobrokat emeltek azoknak a *majorum gentium* isteneknek, akikkel a görögök ismertették meg őket. A tizenkéttáblás törvény, *Deos peregrinos ne colunto*, arra szorítkozott, hogy csak a szenátus által szentesített főisteneket kell nyilvánosan tisztelni. Rómában Ízisznek is volt szentélye, mígcsak Tiberius le nem romboltatta, mert a szentély papjai, akiket Mundus megvesztegett, megengedték neki, hogy Anubis isten képében egy Paulina nevezetű nővel háljon a szentélyben. Igaz, az esetről egyedül Josephus Flavius számol be, s Josephus egyrészt nem kortársa Mundusnak, másrészt roppant hiszékeny ember volt, és erősen túlzott. Nem valószínű, hogy olyan felvilágosodott korban, mint amilyen Tiberius kora volt, egy hölgy oly ostoba lett volna, hogy azt higgye, Anubis isten tünteti ki szerelmével.

De akár igaz a történet, akár nem, tény, hogy az egyiptomi babonaság közmegegyezéssel templomot emelt Rómában. A zsidók a pun háború idején kereskedelmet folytattak Rómában; Augustus korában zsinagógáik voltak a városban, s csaknem mindig meg is tarthatták őket, akárcsak a modern Rómában. Van-e fényesebb bizonyítéka annak, hogy a rómaiak a türelmességet a legszentebb emberi jognak tekintették?

Azt olvassuk, hogy amint feltűntek a keresztények, ugyanazon rómaiak, akik soha nem üldöztek senkit, őket nyomban üldözni kezdték. Véleményem szerint nyilvánvaló, hogy ez tévedés; tanúként csak magára Szent Pálra akarok hivatkozni. Az *Apostolok cselekedeteiből* tudjuk,[17] hogy amikor Szent Pált a zsidók azzal vádolták, hogy Jézus Krisztus tanaival el akarja pusztítani Mózes vallását,

[17] Ap. Csel. 21. és 24. fej. (Voltaire jegyzete).

Szent Jakab azt javasolta Szent Pálnak, vegyen maga mellé négy férfit, menjen a templomba, és tisztuljon meg velük együtt, mert akkor „megtudják mindenek, hogy semmi sincs azokban, amiket tefelőled hallottak, hanem te magad is úgy jársz, hogy a törvényt megtartod."

A keresztény Pál tehát hét napon keresztül eleget tett valamennyi zsidó szertartásnak, de a hét nap még el sem telt, amikor ázsiai zsidók felismerték, s látván, hogy nemcsak zsidók, hanem pogányok társaságában érkezett a templomba, azt kiáltották, hogy megfertőzi a szent helyet: megragadták, Felix kormányzó elé vezették, majd Festus bírósága elé vitték. A zsidó tömeg Pál halálát követelte, de Festus azt felelte:[18] „Nem szokásuk a rómaiaknak, hogy valamely embert halálra adjanak, mielőtt a vádlott szembe nem állíttatik vádlóival, és alkalmat nem nyer a vád felől való mentségére."

A római helytartó szavai már csak azért is figyelemre méltók, mert semmi jel sem mutat arra, hogy csöppet is becsülte volna Pált, mi több, megvetést érzett iránta: minthogy félrevezették téves nézetei, bolondnak tartotta, szemébe is mondta, hogy őrültnek hiszi:[19] *Multae te litterae ad insaniam convertunt.* Festus tehát egyedül a római törvények igazságosságát és méltányosságát követte, amikor oltalmába vette az ismeretlent, aki nem becsült, nem is becsülhetett.

De maga a Szentírás is kijelenti, hogy a rómaiak senkit sem üldöztek, és igazságosak voltak. Nem a rómaiak háborodtak fel Szent Pál ellen, hanem a zsidók. Szent Jakabot, Jézus fivérét egy szadduceus zsidó, nem pedig egy római parancsára kövezték meg. Szent Istvánt is maguk a zsidók kövezték meg, s Szent Pál, amikor megtartotta a megkövezők felsőruháit,[20] bizonnyal nem római polgárként cselekedett.

Kétségtelen, hogy az első kereszténynek még nem gyűlt meg a bajuk a rómaiakkal: ellenségeik egyedül a zsidók voltak, akiktől akkoriban kezdtek elszakadni. Közismert, milyen engesztelhetetlen gyűlöletet táplál minden szektahívő azok ellen, akik elpártolnak

[18] Ap. Csel. 25,16 (Voltaire jegyzete).
[19] Uo. 26,24 (Voltaire jegyzete).
[20] Ap. Csel. 8. 7,58.

szektájától. A római zsinagógákban minden bizonnyal háborgásokra került sor. Suetonius azt írja a *Claudius életében* (XXV. fej.): *Judaeos, impulsore Christo assidue tumultuantes, Roma expulit.* Amikor azt mondja, hogy Krisztus bujtogatására, téved: nem ismerhette alaposan azt a népet, amelyet Rómában igencsak lenéztek, vagyis a zsidókat; abban azonban nem tévedett, hogy mi is volt e viszályok oka. Suetonius Hadrianus korában, a II. században írta művét, s a rómaiak akkoriban még nem különböztették meg a kereszténységet a zsidóktól. A Suetonius-passzusból kitetszik, hogy a rómaiak ekkor egyáltalán nem üldözték az őskeresztényeket, hanem éppen az őket üldöző zsidókat fékezték meg. Azt akarták, hogy a római zsinagóga legyen éppoly elnézéssel azok iránt, akik kiváltak egyházából, mint amilyen elnéző a szenátus a zsinagóga iránt; az elüldözött zsidók csakhamar vissza is tértek, sőt, mint Dion Cassiustól és Ulpianustól[21] tudjuk, olyan méltóságokra emelkedtek, amelyeket a törvények nem engedélyeztek számukra. Elképzelhető-e, hogy Jeruzsálem lerombolása után a császárok méltóságokkal halmozták el a zsidókat, a kereszténységet pedig, akiket egy zsidó szektának tekintettek, üldözték, hóhérkézre adták, vadállatok elé vetették?

Néro, mint mondják, üldözte őket. Tacitustól tudjuk, hogy a kereszténységet vádolták Róma felgyújtásával, s kiszolgáltatták őket a nép dühének. De vajon vallásukra épült-e a vád? bizonyos, hogy nem. Vajon mondhatjuk-e, hogy azok a kínaiak, akiket néhány éve a hollandusok lemészároltak Batávia külvárosaiban, a vallás áldozatai? Bármennyire szeretnénk is becsapni magunkat, azt a szörnyűséget, ami Néro idejében néhány szerencsétlen félzsidóval, félkereszténnyel történt, nem lehet a vallási türelmetlenség rovására írni.

[21] *Ulpianus: Digest*, l. I. tit. II. (Voltaire jegyzete).

KILENCEDIK FEJEZET

A vértanúkról

Később csakugyan végeztek ki keresztény vértanúkat. Roppant bajos pontosan kideríteni, hogy milyen okokból ítélték el ezeket a vértanúkat, de bátorkodom azt hinni, hogy az első császárok korában egyiket sem pusztán hite miatt üldözték, hiszen akkoriban minden vallást megtűrtek: miért nyomoztak volna jelentéktelen emberek után, miért hajszoltak volna olyan férfiakat és nőket, akik a maguk hitét követik, amikor minden más vallást engedélyeztek?

A Titusok, Traianusok, Antoninusok, Deciusok nem voltak kegyetlen uralkodók: elképzelhető-e, hogy egyedül a kereszténveket fosztották volna meg attól a szabadságtól, amelyet mindenki más gyakorolhatott? Mertek volna vádat emelni ellenük, ha mindössze azt vetik szemükre, hogy titkos misztériumoknak hódolnak, amikor Ízisz, Mithras, a szír istennő misztériumait, noha mind idegen volt a római kultusztól, korlátozás nélkül engedélyezték? Nem kétséges, hogy más okai is voltak az üldözésnek, s hogy államérdekből támogatott személyes gyűlölet vezetett a keresztények lemészárlásához.

Természetes például, hogy amikor Szent Lőrinc nem hajlandó átadni Róma prefektusának, Cornelius Secularisnak a keresztények rábízott pénzét, a prefektus és a császár egyaránt felbőszül: egyikük sem tudta, hogy Szent Lőrinc ezt a pénzt jótékonyan és jámborul szétosztotta a szegények között; lázadónak tekintették, és kivégezték.

Vagy vizsgáljuk meg Szent Polyeuctus mártíromságát. Vajon kizárólag vallásáért ítélték-e el? Polyeuctus a templomba megy, ahol Decius császár győzelmét ünneplendő hálát mondanak az isteneknek, sértegetni kezdi az áldozópapokat, feldönti és összetöri az oltárokat, szobrokat: van-e olyan ország, bárhol a világon, ahol eltűrnék az efféle merényletet? Annak a kereszténynek buzgalma, aki nyilvánosan eltépte Diocletianus rendeletét, s ezzel a császár uralkodásának utolsó két évében rettenetes üldözést vont hittestvéreire, nem volt bölcs buzgalom, s szerencsétlenségére okozta felekezetének balsorsát. Feltehetőleg valamennyi üldözésnek ez a gyakorta elsza-

baduló, meggondolatlan buzgalom volt az oka: több egyházatya el is ítélte.

Természetesen nem kívánom az első szakramentáriusokat az első keresztényekhez hasonlítani: nem keverem össze a tévedést az igazsággal; de Kálvin előfutára, Farel, Arles-ban pontosan azt tette, amit Szent Polyeuctus Örményországban tett. Körmenetben végighordozzák a városban Remete Szent Antal szobrát; Farel néhány hívével nekiront a szerzeteseknek, akik a szobrot viszik, megveri, szétkergeti őket, Szent Antalt pedig a folyóba hajítja. Halált érdemelt volna, s csak azért nem ölték meg, mert sikerült elmenekülnie. Ha arra szorítkozik, hogy odakiáltja a szerzeteseknek, teljességgel lehetetlennek tartja, hogy egy holló kenyeret vitt Remete Szent Antalnak s hogy az kentaurokkal meg szatírokkal társalgott, szigorú feddést érdemelt volna, mint rendbontó; de ha este, a körmenet után, békésen megvitatta volna a holló, a kentaurok és a szatírok históriáját, mit sem kellett volna a szemére vetni.

Hogyan! a rómaiak eltűrték, hogy a gyalázatos Antinoust másodrangú istenné emeljék — és megölték, vadállatokkal marcangoltatták volna szét mindazokat, akiknek állítólag mindössze azt hánytorgatták fel, hogy békésen imádják az Igazságtevőt! Hogyan! a *Deus optimus maximus* formulával elismertek egy legfelsőbb Istent, főistent, aki uralkodik mind a másodrangú istenek fölött — és halálra üldözték volna azokat, akik az Egy istent imádják!

Elképzelhetetlen, hogy a császárok korában bármikor is inkvizíció működött volna, vagyis hogy a kereszténveket hitükről vallatták. A rómaiak ilyen ügyekben soha egyetlen zsidót, szírt, egyiptomit, bárdot, druidát vagy filozófust sem zaklattak. A vértanúk tehát olyan emberek voltak, akik szembefordultak a hamis istenekkel. Hogy nem hittek bennük, bölcs és felettébb kegyes dolog volt, ám ha nem elégedtek meg azzal, hogy lelkükben s az igazság szellemében imádják az Istent, hanem erőszakosan felléptek a hivatalos vallás ellen, bármilyen képtelenségnek tűnik is fel, nem tagadhatjuk, hogy ők voltak türelmetlenek.

Apologetikájában Tertullianus bevallja,[22] hogy a keresztényeket

[22] *Apologetica*, XXIX. fej.

pártütőknek tartották: a vád igaztalan volt ugyan, ám azt bizonyítja, hogy a bírák haragját nem egyedül a keresztények vallása váltotta ki. Tertullianus bevallja továbbá, hogy a császárok győzelmei alkalmából szervezett örömünnepeken a keresztények nem voltak hajlandók babérágakkal díszíteni házuk kapuját:[23] könnyen elképzelhető, hogy ezt a csúf finnyáskodást felségsértésnek tekintették.

Első ízben Domitianus uralma alatt jártak el szigorúan a bíróságok a keresztények ellen, de akkor is arra szorítkoztak, hogy egy évnél rövidebb száműzetéssel büntessék őket: *Facile coeptum repressit, restitutis etiam quos relegaverat* — mondja Tertullianus (V. fej.). A lendületes stílusú Lactantius elismeri, hogy Domitianustól Deciusig az Egyház békésen működött és virágzott,[24] ám a hosszú békének, mondja, vége szakadt, amikor Decius, ez az ocsmány állat, üldözni kezdte az Egyházat: *Exstitit enim post annos plurimos exsecrabile animal Decius, qui vexaret Ecclesiam* (*Apol.*, IV. fej.).

Nem kívánunk itt kitérni arra, hogy mit írt a tudós Dodwell[25] a vértanúk csekély számáról; de ha a rómaiak csakugyan oly ádázul üldözték a vallást, ha a szenátus oly sok ártatlant végeztetett ki akkoriban sohasem alkalmazott kínhalállal, ha forró olajban főzték meg a keresztényeket, mezítelen lányokat vetettek vadállatok elé a cirkuszban, vajon miért nem bántották Róma valamennyi korai püspökét? Szent Ireneus e püspökök közül egyedül Szent Teleszphoroszt mondja vértanúnak, akit is állítólag 139-ben öltek meg, bár arra vonatkozólag, hogy ez a Teleszphorosz csakugyan mártíriumot szenvedett, semmi bizonyíték sincs. Zephyrius tizennyolc évig pásztorolta a római nyáját, s 219-ben békésen hunyta le szemét. Igaz, a régi mártirológiumokban csaknem valamennyi korai pápa neve szerepel, de a mártír szót akkor még igazi értelmében használták: a *mártírium tanúság*ot jelentett, nem *kínhalál*t.

Bajos összeegyeztetni ezt az ádáz üldözést azzal a ténnyel, hogy a keresztények az első három században, mint az egyházi szerzők mondják, ötvenhat zsinatot tartottak.

[23] *Apologetica*, XXV. fej.
[24] Uo. III. fej.
[25] *Dodwell: De paucitate martyrum*, mely művet Ruinart abbé cáfolt.

Természetesen voltak üldözések, ám ha olyan rettenetesek lettek volna, mint ahogy állítják, Tertullianus, aki erőteljesen ostorozta a hivatalos vallást, aligha ágyában halt volna meg. Igaz, a császárok nem olvasták *Apologetikáját*, hiszen egy Afrikában írt obskurus munka nem jut el azoknak a kezébe, akik a világot kormányozzák, az afrikai proconsul bizalmasai azonban bizonyára ismerték: nyilván gyűlöletet ébresztett szerzője iránt, Tertullianus mégsem szenvedett mártíriumot.

Origenész nyilvánosan tanított Alexandriában, mégsem végezték ki. Ugyancsak Origenész, aki a pogányokhoz és a keresztényekhez egyaránt nyíltan szólt, amazoknak Jézus eljövetelét magyarázva, emezeknek tagadva a háromszemélyes Istent, határozottan bevallja Celsus ellen írt harmadik könyvében: „Igen kevés vértanú volt, mártíriumok nagyritkán estek csak. Mindazonáltal — írja —, a keresztények mindent megtesznek annak érdekében, hogy az egész világon elfogadtassák vallásukat: városokban és falvakban terjesztik."

Bizonyos, hogy ezt a szüntelen vallásterjesztést az ellenséges papok könnyűszerrel bevádolhatták volna mint bujtogatást, mégis eltűrték a missziós munkát, mégpedig az állandóan háborgó, lázongó és gyáva egyiptomi nép ellenében: az egyiptomiak széttéptek egy rómait, amikor az megölt egy macskát, az egyiptomiak, bármit beszélnek a piramisok bámulói, mindig is megvetésre méltó emberek voltak.

Élt-e valaha is ember, akinek cselekedetei jogosabban háboríthatták volna fel a papokat és a kormányzatot, mint Origenész tanítványa, Csodatevő Szent Gergely? Gergely egy éjszaka álmot látott: egy aggastyán jelent meg előtte, Isten küldötte, egy fényben úszó nőalak társaságában: a nő Szűzanya volt, az aggastyán Szent János evangelista. Szent János hitvallást sugallt Gergelynek, amit is az nyomban prédikálni kezdett. Neocesareába érkezve egy szentély elé ért, amelyben orákulumokat mondtak; oly erősen zuhogott az eső, hogy kénytelen volt ott tölteni az éjszakát; több ízben is keresztet vetett. Másnap reggel a szentély főáldozárja megrökönyödve tapasztalta, hogy a démonok, amelyek eladdig válaszoltak kérdéseire, nem hajlandók orákulumot mondani; szólította őket: a démonok

megjelentek, s közölték, hogy nem jönnek többé; azt mondták, hogy ezentúl nem lakozhatnak a szentélyben, minthogy Szent Gergely ott töltötte az éjszakát, és több ízben is keresztet vetett.

Az áldozár letartóztattatta Szent Gergelyt, aki is így felelt neki: — Hatalmamban áll bárhonnan elkergetni a démonokat, avagy bárhová rendelni őket. — Parancsold hát meg nekik, hogy térjenek vissza szentélyembe — mondta az áldozár. Gergely akkor egy papírszeletet tépett ki a könyvből, melyet kezében tartott, s e szavakat írta a papírra: „Gergely a Sátánnak: megparancsolom, hogy térj vissza a szentélybe." A papírszeletet az oltárra helyezték; a démonok engedelmeskedtek, s azon a napon éppen úgy közölték orákulumaikat, mint rendesen; később, mint ismeretes, ismét elnémultak.

Nyssai Szent Gergely beszéli el az esetet Csodatevő Szent Gergely életéről írt munkájában. A bálványimádó papok minden bizonnyal haragra lobbantak Gergely ellen, s vakságukban alighanem föl is jelentették, ám legnagyobb ellenségüknek semmi baja sem esett.

Szent Ciprián történetében olvasható, hogy ő volt az első karthágói püspök, akit halálra ítéltek. Szent Ciprián 258-ban szenvedett vértanúhalált: tehát igen sokáig egyetlen karthágói püspököt sem öltek meg hitéért. A krónika nem tudósít arról, hogy milyen rágalmakkal illették Szent Cipriánt, kik voltak ellenségei, mivel haragította magára az afrikai proconsult. Szent Ciprián így ír Cornelius római püspöknek: „A minap Karthágóban zúgolódni kezdett a nép, s két ízben is azt kiáltották, hogy vessenek oroszlánok elébe." Nagyon valószínű, hogy végül is a vérszomjas karthágói nép dühe okozta halálát, az pedig bizonyos, hogy nem Gallus császár ítélte halálra vallásáért a távoli Rómában, hiszen Corneliust, aki vele egy városban élt, nem bántotta.

Gyakorta oly sok rejtett ok elegyedik a szembeötlő és látványos okokkal, oly sok ismeretlen tény idézi elő egy ember üldözését, hogy a későbbi korokban a legjelentékenyebb emberek balsorsának titkos mozgatórugóit is lehetetlen kideríteni, hát még egy olyan magánszemély kínhalálának okát, akit alighanem csak tulajdon párthívei ismertek.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy Csodatevő Szent Gergely és

Szent Dénes, Alexandria püspöke, akiket nem kínoztak meg és nem végeztek ki, Szent Ciprián korában élt. Minthogy legalább olyan közismertek voltak, mint a karthágói püspök, vajon miért élhettek békében, míg Szent Cipriánnak vértanúságot kellett szenvednie? Nem látszik-e valószínűnek, hogy Ciprián nagy hatalmú személyes ellenségeinek lett áldozata, akik a vallási kérdésekhez oly gyakran kapcsolódó államérdek ürügyén vádolták be, míg a többieknek sikerült elkerülniök az emberi gonoszság csapdáit?

Teljességgel lehetetlen, hogy Szent Ignácnak az igazságos és kegyelmes Traianus uralkodásának idején egyedül keresztény hite miatt kellett elpusztulnia, hiszen amikor Rómába kísérték, megengedték, hogy a keresztények vele tartsanak és vigasztalják. Antiochiában, e lázongó városban, ahol Ignác a keresztények titkos püspöke volt, gyakorta háborgott a nép: úgylehet, e felkelések, amelyeket gonoszul az ártatlan keresztények nyakába varrtak, felhívták rá a kormányzat figyelmét, amelyet, mint nemegyszer megtörténik, félrevezettek.

Szent Simont például bevádolták Szapornál, hogy a rómaiak kéme. Mint vértanúságának történetében olvasható, Szapor király megparancsolta, hogy imádja a napot, — csakhogy mint ismeretes, a perzsák nem voltak napimádók: a napot csupán a jó princípiuma, Oromasz vagy Oroszmad, az általuk vallott teremtő Isten jelképének tartották.

Bármilyen türelmes is az ember, nem tudja megállni, hogy föl ne háborodjék ama dagályos szerzők olvastán, akik azzal vádolják Diocletianust, hogy amint trónra lépett, üldözni kezdte a keresztényeket; de hivatkozzunk csak Caesareai Euszebioszra: az ő tanúságát nem vonhatja kétségbe senki, hiszen Constantinus kegyencének és magasztalójának, a korábbi császárok ádáz ellenségének bizonnyal hinnünk kell, amikor éppen őket igazolja. Íme, mit ír:[26] „A császárok sokáig roppant jóakaratúan bántak a keresztényekkel: egész tartományokat bíztak rájuk, a palotában több keresztény is lakott, sőt, keresztény nőket vettek feleségül. Diocletianus Priscát

[26] *Histoire ecclésiastique*, VIII. könyv (Voltaire jegyzete).

vette nőül, kinek leánya Maximianus Galeriushoz ment feleségül stb."

E perdöntő tanúság arra int, hogy véget kell vetni a rágalmaknak; gondolkodjunk el azon, hogy ha Galerius tizenkilenc esztendei kegyes és jóságos uralkodás után egyszerre üldözni kezdte a keresztényeket, annak oka alighanem olyan fondorlatban rejlik, amelyről nincs tudomásunk.

Fel kellene ismerni továbbá, hogy az a legenda, mely szerint a thébai légió katonáit mind egy szálig vallásuk miatt mészárolták le, mesebeszéd. Nevetséges állítás, hogy a légiót Ázsiából a Szent Bernát hágón vezették vissza; lehetetlen, hogy avégett hívták haza Ázsiából, hogy verje le a galliai lázadást — egy évvel azután, hogy ezt a lázadást elfojtották; nem kevésbé lehetetlen, hogy tízezer gyalogos katonát és hétszáz lovas katonát felkoncoltak egy hágóban, ahol kétszáz ember egy egész hadsereget fel tud tartóztatni. Az állítólagos vérfürdő elbeszélése nyilvánvaló hazugsággal kezdődik: „Midőn a föld Diocletianus zsarnoksága alatt nyögött, vértanúkkal telt meg az ég." Nos, ez az állítólagos eset 286-ban történt volna, abban az időben, amikor Diocletianus a legjobban kedvezett a kereszténynek, amikor a római birodalomban béke honolt. Végül pedig, s ennek a ténynek minden vitát le kellene zárnia, thébai légió sohasem létezett: a rómaiak sokkal büszkébbek és bölcsebbek voltak annál, semhogy légiót szervezzenek az egyiptomiakból, akik Rómában csak rabszolgaként élhettek, *Verna Canopi:* mintha csak zsidó légiót állítottak volna fel. Ismerjük a római birodalom központi haderejét képező harminckét légió nevét: thébai légió nincs közöttük. Soroljuk hát ezt a mesét is a szibilláknak Jézus Krisztus csodáit megjövendölő akrosztichonos versei meg a többi légből kapott történet közé; valamennyit az emberek hiszékenységével visszaélő torz vakbuzgóság hívta életre.

TIZEDIK FEJEZET

A hamis legendák és az üldözés veszélyéről

Túlontúl sokáig hitették el az emberekkel a különféle hazugságokat, épp ideje, hogy megismerjük némileg az igazságot, már ami kihámozható a római történelemből, bármilyen vastag felhők fedik is azt Tacitus és Suetonius óta, mint ahogy csaknem mindig mesék köde burkolta be a többi ókori nép történetének krónikáit is.

Hogyan is hihetnénk például, hogy a rómaiak, ez a komoly és szigorú nép, amelynek törvényeinket köszönhetjük, prostitúcióra ítéltek keresztény leányokat, előkelő családok sarjait? Aki elhiszi ezt, tökéletesen félreismeri azoknak a törvényhozóknak szigorú és tiszta erkölcseit, akik oly keményen büntették a Vesta-szüzek minden gyöngeségét. Ruinart *Az első mártírok cselekedetei*[27] című munkája hírt ad ugyan e gyalázatosságokról, de vajon úgy kell-e hinnünk Ruinart *Cselekedetei*nek, mint az *Apostolok cselekedetei*nek? Az *Acta sincerá*ban Bollandus szerint az olvasható, hogy Ancyra városában hét hetvenesztendős keresztény szűz élt, akiket is Theodektosz kormányzó arra ítélt, hogy a város ifjai töltsék kedvüket rajtuk, de mivel a szüzeket érthető okokból nem bántották, arra kényszerítette őket, hogy anyaszült meztelenül szolgáljanak Diana misztériumain — ahol egyébként mindig fátyolban jelentek meg a nők. Szent Theodotosz, aki, mi tagadás, kocsmáros volt, de felettébb buzgó keresztény, forrón könyörgött az Úrhoz, hogy kegyeskedjék magához szólítani e szent leányokat, nehogy engedjenek a kísértésnek. Isten meghallgatta fohászát; a kormányzó elrendelte, hogy kössenek követ a nyakukba és vessék őket tóba: a szent leányok csakhamar megjelentek Theodotosz előtt, s arra kérték, ne engedje, hogy halak falják fel testüket: szó szerint ezt mondották.

A szent kocsmáros és társai éjszaka a tópartra mentek, noha azt katonák őrizték; égi fáklya vezette őket mindvégig, s amikor az őrökhöz értek, egy állig felfegyverzett égi lovas lándzsával elkergette a strázsákat. Szent Theodotosz kihalászta a tóból a leányok holtes-

[27] *Ruinart* (dom Thierry): *Acta primorum martyrum*, Paris, 1689.

tét, mire a kormányzó elé vezették — s az égi lovas nem akadályozta meg, hogy lenyakazzák. Hadd ismételjük meg, hogy az igazi vértanúkat őszintén tiszteljük, ám Bollandus és Ruinart efféle históriáit bajos elhinni.

Vagy meséljük el az ifjú Szent Romanus legendáját? Romanust, mondja Euszebiosz, máglyára vetették; szenvedései közben az összecsődült zsidók káromolták Jézus Krisztust, aki eltűri, hogy hitvallóit megégessék, noha Isten Szidrákot, Misákot és Abednégót kimentette a forró kemencéből.[28] Alighogy ezt mondották a zsidók, Szent Romanus diadalmasan lelépett a máglyáról; a császár erre megparancsolta, hogy kegyelmezzenek meg neki, a bírónak pedig azt mondta, hogy semmi kedve ujjat húzni Istennel: furcsa szavak Diocletianus szájából! A bíró azonban a császár könyörületessége ellenére elrendelte, hogy vágják ki Szent Romanus nyelvét, s jóllehet hóhérok is voltak, egy orvossal végeztette el a műtétet. Az ifjú Romanus, aki születése óta dadogott, amint kivágták nyelvét, folyékonyan kezdett el beszélni. Az orvost megrótták, ám az, bizonyítandó, hogy szakszerűen végezte el a műtétet, az első járókelőnek kimetszette a nyelvét, mégpedig pontosan annyit vágott le belőle, amennyit a Szent Romanuséból; a járókelő nyomban meghalt „ugyanis — folytatja a tudós szerző —, mint az anatómiából tudjuk, nyelv nélkül az ember nem élhet". Ha egyszer Euszebiosz ilyen sületlenségeket írt, s nem mások iktatták be szövegébe e passzusokat, vajon adhatunk-e hitelt *Történet*ének?

Azt mondják, Szent Felicitas és hét gyermeke is vértanúságot szenvedett: állítólag az öreg és bölcs Antonius ölette meg őket — ám a történet elbeszélőjének nevét nem ismerjük. Felettébb valószínű, hogy a szerző, kinek buzgalma jóval nagyobb volt, mint igazmondása, a makkabeusok történetét másolta le. Így kezdi elbeszélését: „Szent Felicitas római nő volt, s Antoninus uralmának idején élt" — amiből nyilvánvaló, hogy a szerző nem volt kortársa Felicitásnak. Azt mondja, hogy a praetor a Mars-mezőn tartott törvényt Felicitas és gyermekei fölött; csakhogy a római prefektus a Capitoliumon ítélkezett, nem a Mars-mezőn, ahol régebben népgyűléseket tartot-

[28] Dán. 3.

tak, akkoriban pedig katonai díszszemléket, hadijátékokat, versenyeket; ez egymagában is bizonyítja, hogy a história csak feltételezés.

Az ítélet kimondása után, olvasható továbbá, a császár több bírót is azzal bízott meg, hogy hajtsák végre azt — ami teljességgel ellentmond a kor és minden más kor formalitásainak.

Szó esik egy bizonyos Szent Hippolitoszról is, akit állítólag lófarokra kötöttek, akárcsak Hippolitoszt, Theseus fiát. A régi rómaiak azonban a kivégzésnek ezt a módját nem ismerték: a mese forrása egyszerűen a névazonosság.

Figyeljük meg továbbá, hogy a vértanúk történeteiben, amelyeket maguk a keresztények beszéltek el, s csakis ők, majdnem mindig egy sereg keresztény keresi fel börtönében az elítéltet, szabadon és önszántából, elkísérik a vesztőhelyre, felfogják vérét, eltemetik holttestét, csodákat tesznek ereklyéivel. Ha a vallást üldözték volna, egyedül azt, vajon nem ölik meg azokat a keresztényeket is, akik vigaszt nyújtottak elítélt testvéreiknek, s akiket azzal vádoltak, hogy varázslatokat művelnek a sanyargatott testek maradványaival? Vajon nem bántak volna velük úgy, ahogyan mi bántunk a valdensekkel, albigensekkel, huszitákkal, a különféle protestáns szektákkal? Lemészároltuk, tömegesen máglyára vetettük őket, korra és nemre való tekintet nélkül. Vajon e régi üldözések hiteles beszámolóiban van-e egyetlen mozzanat, amely megközelítené Szent Bertalan éjszakájának és az írországi vérfürdőnek történetét? Van-e egyetlen olyan mozzanat, amely akár emlékeztetne arra az ünnepségre, amit még manapság is megülnek évente Toulouse-ban, e kegyetlen s egyszer s mindenkorra betiltandó ünnepségre, melynek során az egész város körmenetet tart, hogy hálát mondjon Istennek és örvendezzék, amiért kétszáz esztendeje négyezer polgártársukat koncolták fel?

Iszonyodva mondom, de ez az igazság: mi, keresztények voltunk az üldözők, hóhérok, gyilkosok! És kinek a gyilkosai? Testvéreinké. Mi romboltunk porig száz meg száz várost, a feszülettel vagy a Bibliával kezünkben, mi ontottunk vért és mi gyújtottunk máglyákat, pillanatnyi szünet nélkül, Constantinus uralmától kezdve a cévennes-i kannibálok őrjöngéséig: igaz, ezek az őrjöngések, hála az Égnek, véget értek.

De még napjainkban is megesik, hogy vesztőhelyre küldünk poitoui, vivarais-i, valence-i, montaubani szerencsétlen embereket. 1745 óta nyolc úgynevezett *prédikátor*t vagy *evangéliumi lelkész*t akasztottunk fel, akiknek minden bűne annyi volt, hogy tájszólásban fohászkodtak Istenhez a királyért, s egy korty bort meg egy szelet kovászos kenyeret adtak néhány félkegyelmű parasztnak. Párizsban, ahol egyedül a gyönyörök érdeklik az embereket, ahol a polgároknak fogalmuk sincs mindarról, ami vidéken és külföldön történik, mit sem tudnak erről. A pöröket egyetlen óra alatt lefolytatják, gyorsabban ítélkeznek, mint egy katonaszökevény ügyében. A király, ha tudomást szerezne a történtekről, megkegyelmezne a nyomorultaknak.

A katolikus papokkal egyetlen protestáns országban sem bánnak így. Angliában és Írországban több, mint száz katolikus pap él; tudnak róluk, de még a legutóbbi háború idején sem bántotta őket senki.

Hát mindig mi leszünk az utolsók, akik átveszik a többi nemzet egészséges nézeteit? A többi nemzet kijavította, amit hibázott: mikor fogunk mi is megjavulni? Hatvan év kellett ahhoz, hogy elfogadjuk, amit Newton bebizonyított; csak nemrég mertük bevezetni a himlőoltást, hogy megmentsük gyermekeink életét;[29] a mezőgazdaság helyes módszereit csak nemrég alkalmazzuk; vajon mikor kezdjük el alkalmazni az emberiesség módszereit is? És milyen jogon vethetjük a pogányok szemére, hogy vértanúhalálra ítéltek embereket, ha egyszer hasonló körülmények között hasonló kegyetlenségeket követtünk el magunk is?

Tegyük fel, hogy a rómaiak csakugyan egy sereg kereszténytöltek meg, kizárólag hitük miatt; ha így volt, a rómaiak igencsak elítélendők. Hasonló jogtalanságot akarunk elkövetni? És ha egyszer szemükre vetjük, hogy embereket üldöztek, mi meg másokat akarunk üldözni?

Ha akadna valaki, aki olyan rosszhiszemű volna vagy olyan fanatikus, hogy azt mondja: „Mi végre leplezi le tévedéseinket és

[29] 1763 jún. 8-án a párizsi parlament elítélte a védőoltást, de annak terjedését nem tudta megakadályozni.

bűneinket? Mi végre foszlatja szét hamis csodáinkat és hamis legendáinkat? E sok csoda számos jámbor ember mindennapi kenyere; vannak tévedések, amelyekre szükségünk van; ne vágja ki a testből a meggyökeresedett fekélyt, mert akkor romlásnak indul az egész test" — úgy ezt válaszolnám: Mind a hamis csodák, melyek megingatják az igazi csodákba vetett hitet, mind a képtelen legendák, amelyekkel az Evangélium igazságait kívánják megtoldani, kioltják a szívekben a vallást; sokan, akik szeretnének ugyan tanulni, de nincs elegendő idejük a tanulásra, azt mondják: „Vallásom tanítómesterei becsaptak, tehát vallás nincs is; hasznosabb a természet karjaiba vetnünk magunkat, mint a tévedés karjaiba; inkább a természeti törvénytől kívánok függni, mint emberi kiagyalásoktól." Mások, szerencsétlenségükre, még tovább mennek: látván, hogy a csalás fékezi őket cselekedeteikben, az igazság fékét is elvetik; mivelhogy mások csalók voltak és kegyetlenek, ők romlottak lesznek.

Íme, milyen következményekkel jár e sokféle kegyes csalás, babonaság. Az emberek okoskodása általában megáll félúton; igen rossz érv azt mondani: Jacopo de Voragine, az *Arany Legenda* írója, s Ribadeneira, a *Szentek legendái*nak jezsuita összeállítója csupa ostobaságot beszél: tehát nincs Isten; a katolikusok lemészároltak egy csomó hugenottát, a hugenották felkoncoltak egy csomó katolikust: tehát nincs Isten; a gyónást, az áldozást és a többi szentséget némelyek arra használták fel, hogy szörnyűséges bűnöket kövessenek el: tehát nincs Isten. Én, épp ellenkezőleg, azt a következtetést vonnám le: tehát van Isten, aki kurta életünk után, melynek során oly igen félreismertük és oly sok bűnt követtünk el nevében, megvigasztal majd szörnyűséges szerencsétlenségeinkért; mert ha számba vesszük a vallásháborúkat, a pápák negyven skizmáját, amely csaknem mind vérfürdőt vont maga után, a csalásokat, amelyek csaknem mind gyászos következményekkel jártak, a nézeteltérések miatt kirobbant engesztelhetetlen gyűlölködést — számbavéve mindezeket a csapásokat, amelyeknek oka a hamis és téves buzgóság volt, vajon nem mondhatjuk-e bátran, hogy az ember már e világi életében régóta a pokolban senyved?

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A türelmetlenség visszaélései

Hogyan! csak nem áll jogában minden polgárnak, hogy kizárólag a maga eszének higgyen, hogy azt gondolja, amit felvilágosodott avagy félrevezetett értelme diktál? De bizony, ha ezzel nem bontja meg a közrendet:[30] mert hogy hisz-e vagy sem, nem az embertől függ, de az már igen, hogy tiszteletben tartsa hazája szokásait; s ha azt mondod, hogy bűnt követ el, aki nem hisz az uralkodó vallásban, magukat az őskeresztényeket vádolod meg, s épp azokat igazolod, akiket azzal vádolsz, hogy kínhalálra vetették őket.

Erre azt válaszolod, hogy óriási a különbség a kettő között, minthogy minden vallás az ember műve, egyedül az apostoli római katolikus vallás Istené. De gondolkodj csak becsületesen: mivel vallásunk isteni vallás, vajon gyűlölet, düh, száműzetés, vagyonelkobzás, börtön, kínvallatás, gyilkosság által kell-e uralkodnia, s azáltal, hogy e gyilkosságokért hálát mondunk Istennek? Minél istenibb a keresztény vallás, annál kevésbé feladata az embernek, hogy bárkire is rákényszerítse; ha Isten teremtette, meg fogja őrizni nélküled is. Hiszen tudnod kell, hogy a türelmetlenség vagy álszenteket szül, vagy lázadókat: micsoda nyomorúságos választás! Végül pedig: azt akarod, hogy hóhérok biztosítsák és védjék annak az istennek vallását, akit hóhérok veszejtettek el, s aki egész életében szelídséget és türelmességet hirdetett?

Vizsgáld meg, kérlek, mily rettenetes következményekkel jár a türelmetlenség. Ha szabad volna javaitól megfosztani, börtönbe vetni, megölni azt az állampolgárt, aki egy bizonyos szélességi fokon élve nem azt a hitet vallja, amit e fokon elfogadnak, vajon miféle kivételezettség mentesítené ezektől a büntetésektől az állam vezetőit? A vallás az uralkodót és a koldust egyaránt köti: ötvennél több tudor és szerzetes állította azt a szörnyűséget, hogy az uralkodót, aki másképpen gondolkodik, mint az uralkodó Egyház, meg szabad fosztani trónusától, meg szabad ölni, ám az ország parlamentjei több ízben is megsemmisítették e förtelmes teológus förtelmes határozatát.

[30] Lásd Locke kiváló levelét a vallási türelemről (Voltaire jegyzete).

Nagy Henrik teste még ki sem hűlt, amikor a párizsi parlament határozatot hozott, mely alaptörvénynek nyilvánította a korona függetlenségét. Duperron bíboros, aki méltóságát Nagy Henriknek köszönhette, az 1614-es országgyűlésen szót emelt a parlament e döntése ellen, és sikerült is töröltetnie. Valamennyi korabeli újság megírja, milyen szavakat használt felszólalásában Duperron: „Ha egy uralkodó ariánusnak térne át — mondta —, kénytelenek lennénk megfosztani koronájától."

Nem, bíboros úr, dehogy is. Fogadjuk el az Ön képtelen feltételezését, vagyis azt, hogy királyunk a zsinatok és egyházatyák történetét tanulmányozva ama szavak hatására, melyek szerint *Atyám nagyobb, mint én vagyok,*[31] túlontúl is betű szerint értelemezi őket, s a niceai és a konstantinápolyi zsinat között ingadozva kijelenti, hogy Nikomédiai Euszebiosz híve: nos, én akkor is engedelmeskednék királyomnak, nem hinném, hogy az eskü, amit tettem, nem köt többé, és ha Ön föl merne lázadni ellene, én pedig bírája lennék, felségsértésben bűnösnek mondanám ki.

Duperron a vita során még tovább merészkedett. Rövidítve foglaltam össze mindazt, amit mondott: nem itt a helye, hogy részletezzem mind e felháborító agyrémeket, arra szorítkozom csak, hogy polgártársaimmal együtt kijelentsem: nem azért kellett engedelmeskedni IV. Henriknek, mert megkoronázták Chartres-ban, hanem azért, mert születése kétségbevonhatatlan jogán megillette a korona, s mert bátorsága és jósága következtében meg is érdemelte.

Legyen szabad azt mondanom továbbá, hogy minden polgárnak ugyanezen a jogon örökölnie kell atyja javait, s csöppet sem világos, miért érdemelné meg, hogy megfosszák tőlük és bitófára vonják, ha történetesen Ratrammal ért egyet Pascase Tartbert, vagy Bérenger-val Scotus ellenében.

Mint ismeretes, nem minden dogmát magyaráztak egyféleképpen a különböző korokban, Egyházunk nem mindet fogadta el egyetemesen. Mivel Jézus Krisztus egyetlen szót sem szólt arról, hogy a Szentlélek hogyan született, a római katolikus és a görögkeleti egyház sokáig azt hitte, hogy egyedül az Atyától származik, ké-

[31] Jn. 14,28.

sőbb azonban oly módon egészítette ki a jelképet, hogy a Fiutól is. Kérdem én, vajon ki kellett volna végezni egy polgárt, aki e döntés másnapján kitart az egy nappal korábbi jelkép mellett? Nem volna-e ugyanilyen kegyetlenség és igazságtalanság ma megbüntetni azt, aki úgy gondolkodik, ahogyan régebben gondolkodtak? Bűnös volt-e, aki Honorius korában azt hitte, hogy Jézus Krisztusnak nincs két akarata?

A szeplőtelen fogantatás dogmáját csak nemrég mondták ki dogmának: a dominikánusok még nem is hisznek benne. Vajon mikortól kezdve érdemlik meg a dominikánusok, hogy ezen a világon és a másvilágon megbüntessék őket?

Ha meg kell tanulnunk valakitől, hogy miképpen viselkedjünk véget nem érő vitáink során, bizonnyal az apostoloktól és az evangelistáktól kell megtanulnunk. Szent Pál és Szent Péter ellentéte könynyűszerrel heves skizmához vezethetett volna. Pál nyíltan elmondja (a galatákhoz írt levelében), hogy szembeszállt Péterrel, mert amit az tett, hibáztatandó volt, mert Péter, akárcsak Barnabás, alakoskodott, mert Jakab érkezése előtt együtt ettek a pogányokkal, majd titokban félrevonultak és különváltak a pogányoktól, attól való féltünkben, hogy megsértik a körülmetélteket. „De mikor láttam, folytatja Pál, hogy nem egyenesen járnak az Evangélium igazságához képest, mondék Péternek mindnyájok előtt: Ha te zsidó létedre pogány módra élsz és nem zsidó módra, miként kényszeríted a pogányokat, hogy zsidó módra éljenek?"[32]

Ez nyomós ok lett volna a heves vitára: az forgott kockán, hogy az új keresztények zsidó módon élnek-e, vagy sem. Mi több: Szent Pál ekkoriban még áldozatot is bemutatott a jeruzsálemi templomban. Mint ismeretes, Jeruzsálem első tizenöt püspöke körülmetélt zsidó volt, akik megtartották a szombatot, tiltott húst nem ettek. Azt a spanyol vagy portugál püspököt, aki körülmetéltetné magát és betartaná a szombatot, máglyán égetnék meg. Az apostolok és az őskeresztények azonban e nagy jelentőségű kérdés miatt nem estek egymás torkának.

[32] Gal. 2,14.

Ha az evangelisták olyanok lettek volna, mint a mai szerzők, hatalmas csatatéren hadakozhattak volna egymással. Szent Máté Dávidtól Jézusig huszonnyolc nemzedéket számol,[33] Szent Lukács negyvenegyet,[34] s maguk a nemzedékek is erősen eltérnek egymástól. Mégsem tapasztaljuk, hogy tanítványaik között bármilyen viszály támadt volna e látszólagos ellentmondások miatt, amelyeket később több egyházatya sikerrel össze is békített. A szeretet nem szenvedett csorbát, béke honolt. Micsoda jó lecke! Arra tanít bennünket, hogy vitáink során legyünk kölcsönösen türelmesek egymással, s tekintsük alázattal mindazt, amit nem értünk.

Szent Pál a kereszténnyé áttért római zsidókhoz írt levelei harmadik részének teljes utolsó passzusait annak szenteli, hogy kijelentse: egyedül a hit biztosítja békességünket, amit cselekszünk, nem igazol bennünket. Szent Jakab viszont a földkerekség minden sarkába szétszóratott törzsekhez intézett levelének második részében épp ellenkezőleg több ízben is kifejti, hogy az ember cselekedetek nélkül nem üdvözülhet. Nálunk ez a kérdés szembeállított egymással két nagy felekezetet, az apostolokat azonban nem osztotta meg.

Ha mindazoknak üldözése, akikkel vitánk van, szent cselekedet volna, azt kellene vallanunk, hogy a mennyországnak az a legdicsőbb szentje, aki a legtöbb eretneket küldte vérpadra. Aki megelégedett azzal, hogy elkobozza testvérei vagyonát és börtönbe vesse őket, szánalmasan gyarlóbb volna, mint az a buzgó hívő, aki száz és száz testvérét ölte meg Szent Bertalan éjszakáján. Ime, a bizonyíték:

Szent Péter utóda és annak konzisztóriuma tévedhetetlen, márpedig helyeselték, megünnepelték, szentesítették mindazt, ami Szent Bertalan éjszakáján történt: tehát ami történt, felettébb szent dolog volt; tehát két egyforma mértékben ájtatos gyilkos közül az, aki huszonnégy terhes hugenotta asszonyt fölkoncolt, szükségképpen kétszer annyi dicsőséget érdemel, mint aki mindössze tizenkét asszonyt koncolt föl. Hasonló meggondolásból a cévennes-i fanatikusoknak azt kellene hinniök, hogy minél több katolikus papot, szerzetest és nőt mészárolnak le, annál nagyobb dicsőség vár rájuk. Igencsak különös jogcím ez az örök dicsőségre!

[33] Mt. 1,17.

[34] Lk. 3,23—31.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Arról, hogy a zsidók isteni jogon gyakorolták-e a türelmetlenséget, s hogy mindig türelmetlenek voltak-e?

Ha jól tudom, *isteni jog*nak azokat a szabályokat nevezik, amelyeket maga Isten nyilatkoztatott ki. Isten megparancsolta, hogy a zsidók keserű füvekkel egyék a sült bárányt,[35] a vendégek pedig Pészach emlékezetére állva étkezzenek, pálcával kezükben;[36] elrendelte, hogy a főpap fölszentelésekor kenjék be vérrel jobb fülét, jobb kezét és jobb lábát, ami is számunkra roppant különös szokás, ám a régiek számára nem volt az; megparancsolta továbbá, hogy a nép minden bűnét hárítsák át az *Ázázel* nevű bakra;[37] megtiltotta, hogy bárki is pikkely nélküli halat, disznót, nyulat, sündisznót, baglyot, saskeselyűt, denevért stb. egyék.[38]

Ünnepeket, szertartásokat vezetett be. Mindezek a rendelkezések, amelyeket a többi nép önkényesnek tartott és a bevett jog és szokás szerint megítélendőnek, minthogy Isten parancsolta meg őket, a zsidók számára isteni joggá lettek, mint ahogy mindazt, amit Jézus Krisztus, Mária fia és Isten fia parancsolt nekünk, mi ugyancsak isteni jognak tekintjük.

Őrizkedjünk attól, hogy megvizsgáljuk, vajon miért cserélte fel Isten új törvénnyel azt a törvényt, melyet Mózesnek adott egykor, s vajon miért parancsolt több mindent Mózesnek, mint Ábrahám pátriárkának, s Ábrahámnak többet, mint Noénak. Úgy látszik, az Úr alkalmazkodni kegyeskedik a korhoz és az emberi nemhez: atyai fokozatosság ez; ám e mélységek sokkal feneketlenebbek, hogysem gyenge szemünk kifürkészhetné őket. Maradjunk inkább tárgyunknál; mindenekelőtt vizsgáljuk meg, hogyan nyilatkozott meg a zsidók türelmetlensége.

Kétségtelen, hogy az *Exodus*ban, a *Numeri*ben, a *Leviticus*ban, a *Deuteronomium*ban igen szigorú törvények olvashatók a vallásra

[35] Kiv. 12,8.
[36] Uo. 12,11.
[37] Lev. 16,10.
[38] Uo. 4—20.

vonatkozóan, s még szigorúbb büntetések. A kommentátorok nagy keservesen igyekeznek összeegyeztetni Mózes elbeszélését Jeremiás, Ámos passzusaival és Szent Istvánnak az *Apostolok cselekedetei*ben olvasható híres védőbeszédével. Ámos azt írja,[39] hogy a zsidók a pusztában mindvégig Molochot, Remfánt és Kijjunt imádták. Jeremiás egyértelműen azt állítja,[40] hogy Isten semmilyen áldozatot sem kívánt atyáiktól, amikor azok kivonultak Egyiptomból. Szent István a zsidókhoz intézett beszédében azt mondja:[41] „Az Ég seregét imádták; a pusztában negyven esztendeig sem áldozati barmokat, sem áldozatokat nem mutattak be; Moloch isten sátorát hordozták és Remfán isten csillagát."

Más bibliamagyarázók e sok idegen isten imádásából arra következtetnek, hogy Mózes eltűrte őket, s bizonyítékképpen a *Deuteronomium*nak erre a passzusára hivatkoznak:[42] „Amikor Kánaán földjére értek, ne cselekedjetek ott mind aszerint, amint mi cselekszünk itt most, mindenik azt, ami jónak látszik néki."

Véleményüket arra alapozzák, hogy egyetlen szó sem esik arról, hogy a nép a pusztában vallási szertartásokat tartott volna: nem történik említés a Húsvétról, a Pünkösdről, a Sátoros Ünnepről, közös imákról; végül pedig: nem metélték körül fiaikat, noha a körülmetélés Isten és Ábrahám szövetségének pecsétje volt.

Továbbá Józsué történetére hivatkoznak. Józsué, a hódító, azt mondta a zsidóknak:[43] „Válasszatok magatoknak még ma, akit szolgáltok; akár azokat az isteneket, akiket a ti atyáitok szolgálták Mezopotámiában, akár az emoreusok isteneit." A nép azt feleli: „Távol legyen tőlünk; mi Adonájnak szolgálunk." Mire Józsué így felelt: „Magatok választottatok; most azért hányjátok el az idegen isteneket, akik köztetek vannak." A zsidóknak tehát Mózes korában kétségkívül más isteneik is voltak, mint Adonáj.

[39] Ám. 5,26.
[40] Jer. 7,22.
[41] Ap. Csel. 7, 42—43.
[42] M Törv. 12,8.
[43] Józs. 24,15. sköv.

Merőben felesleges volna cáfolni itt mindazokat a bibliamagyarázókat, akik szerint nem Mózes írta a *Pentateuchust*: ezzel a kérdéssel kapcsolatban már régóta elhangzott minden lehetséges érv; de még ha Mózes könyveinek egy kis részét csakugyan a bírák vagy a főpapok írták volna is, ezek nem kevésbé lennének kinyilatkoztatott és isteni könyvek.

Elégséges bizonyíték, gondolom, hogy maga a Szentírás tanúsítja: a zsidók az Ápisz-kultusz miatt elszenvedett rettenetes büntetésük ellenére hosszú ideig megőrizték teljes szabadságukat; mi több, nem lehetetlen, hogy miután huszonháromezer embert lemészároltatott az öccse által felállított aranyborjú miatt, Mózes megértette, hogy a szigorúsággal mire se megy, s amikor a nép továbbra is idegen isteneket imádott, kénytelen volt szemet hunyni efölött.

Sőt: úgy látszik, csakhamar maga is megszegte a törvényt, amit hozott.[44] Mindenféle bálványimádást megtiltott, mégis egy rézkígyót készített. Később, Salamon templomában is találunk arra példát, hogy kivételt tettek a törvény alól:[45] Salamon király tizenkét ökröt öntetett, ezek tartották a templom főmedencéjét; a szentek szentélyében sas- és borjúfejű kerubok álltak: minekutána a római katonák megtalálták a szentélyben az otromba borjúfejet, alighanem ezért hitték oly sokáig, hogy a zsidók egy szamarat imádnak.

Hiába tiltották meg idegen istenek kultuszát: Salamon, ha csöndben is, bálványimádó volt. Jeroboám, aki a birodalom tíz tartományát kapta meg Istentől, két aranyborjút csináltatott,[46] ennek ellenére huszonkét évig uralkodott, személyében egyesítve a király és a főpap méltóságát. Júda kis birodalma Roboám[47] idejében idegen oltárokat és szobrokat emelt. Asa, a szent király,[48] nem romboltatta le a magaslatokat. Uriás főpap a szentélyben az áldozati oltár helyén oltárt emelt a szír királynak.[49] Egyszóval: semmilyen

[44] Szám. 21,9.
[45] 2 Krón. 4.
[46] 1 Kir. 12,28.
[47] Uo. 14,23.
[48] 1 Kir. 15,14 és 22,44.
[49] 2 Kir. 16,11.

kényszer sem nehezedett a vallásra. Ismeretes, hogy a legtöbb zsidó király kivégeztette, megölte a másik zsidó királyt, de mindig érdekből cselekedtek így, sohasem hitbeli meggyőződésből.

Igaz, voltak próféták, akik bosszújukba be tudták vonni az Eget: Illés kérésére égi tűz emésztette el Baál papjait;[50] Elizeus medvéket parancsolt elő, hogy szaggassák szét azt a negyvenkét gyermeket,[51] akik *kopasz*nak csúfolták; efféle csodák azonban ritkán estek, s alighanem túlzás volna, ha valaki utánozni akarná őket.

Ellenérvként arra hivatkoznak, hogy a zsidó nép roppant tudatlan és barbár nép volt. Írva vagyon, hogy a midianiták ellen viselt háborúja idején Mózes megparancsolta,[52] mészároljanak le minden fiúgyermeket és anyát, a zsákmányt pedig osszák fel egymás között. A győztesek hatszázhetvenöt ezer juhot, hetvenkétezer ökröt, hatvanegyezer szamarat és harminckétezer szűzlányt találtak a táborban; egy részükön osztozkodtak, a többit fölkoncolták. Több kommentátor szerint harminckét leányt áldoztak fel az Úrnak: *Cesserunt in partem Domini triginta duae animae.*[53]

A zsidók csakugyan emberáldozatot hoztak Istennek, mint Jefte áldozata is bizonyítja, vagy az, hogy Sámuel főpap darabokra vágta Ágág királyt. Mi több, Ezékiel bátorításként azt ígéri a zsidóknak, hogy emberhúst fognak enni: „Megeszitek majd — mondja —, a lovat és lovasát, s a föld fejedelmeinek véréből isztok."[54] E jövendölés két sorát a bibliamagyarázók egy része magukra a zsidókra érti, mások a ragadozó vadállatokra. E nép történetében semmi jelét sem találjuk a nagylelkűségnek, nemesszívűségnek, jótékonyságnak, — ám e hosszú és szörnyűséges kegyetlenség felhőin is áttörnek az egyetemes türelmesség napsugarai.

Jefte, az ihletett próféta, aki leányát feláldozta Istennek, azt mondta az ammonitáknak:[55] „Amit bírnod adott néked Kámos, a te

[50] 1 Kir. 18,40.
[51] 2 Kir. 2,23. köv.
[52] Szám. 31,17.
[53] Uo. 31,40.
[54] Ez. 39,20. 18.
[55] Bír. 11,24.

istened, nem jogos birtokolnod-e? Tűrd el hát, hogy mi meg mindazoknak örökségét bírjuk, akiket az Úr, a mi Istenünk űzött ki mielőlünk." Pontos szavak: igencsak merész következtetések vonhatók le belőlük; annak mindenképp nyilvánvaló bizonyítéka ez a kijelentés, hogy Isten eltűrte Kámost. A Szentírás ugyanis nem azt mondja: azt hiszitek, hogy jogosan bírjátok a földeket, amelyeket szerintetek Kámos istentől kaptatok, hanem határozottan ezt: jogos birtokolnod, *tibi jure debentur:* ez az igazi értelme az *oto tirás* héber szavaknak.

Mikának és a lévitának a Bírák Könyve tizenhetedik és tizennyolcadik fejezetében elbeszélt története ugyancsak annak cáfolhatatlan bizonyítéka, hogy akkoriban a zsidók között igen nagy türelem és szabadság uralkodott. Mika anyjától, egy dúsgazdag efrájimi asszonytól, ezerkétszáz ezüst vétetett el, fia azonban visszaadta neki; az asszony felajánlotta a pénzt az Úrnak, bálványokat öntetett belőle és egy kis templomot építtetett. A templomban egy lévita volt a pap: tíz ezüstpénzért, egy öltöző ruháért és eledelért szolgált. Mika egy ízben így kiáltott fel:[56] „Most tudom, hogy jót fog velem tenni az Úr, mert egy lévita lett a papom!"

Ekkoriban történt, hogy hatszáz férfi Dan törzséből, akik egy környékbeli falut akartak elfoglalni, hogy ott letelepedjenek, de lévita nem volt velük, azt gondolván, hogy Isten csak akkor fogja pártfogolni vállalkozásukat, ha pap is van közöttük, elment Mikához és elvitte efódját és bálványait, sőt a lévita feddő szavai és Mika meg anyja kiáltozása ellenére elvitte magát a papot is. Ennek utána nagy magabiztosan megtámadtak egy falut, név szerint Laist, s szokásuk szerint tűzzel-vassal elpusztították, majd Laist győzelmük emlékére Dannak nevezték el, Mika bálványát pedig egy oltárra állították. De a legfigyelemreméltóbb az, hogy Mózes unokája, Jonathán lett a templom főpapja, ahol Izráel Istenét és Mika bálványát egyaránt imádták.

Gideon halála után a héberek csaknem húsz évig Baál-Beritet imádták, s elfordultak Adonájtól, mégsem kiáltott bosszúért egyetlen vezérük, bírájuk vagy papjuk sem. Bűnük, nem tagadom, igen

[56] Uo. 17,13.

nagy bűn volt; ám ha még a bálványimádást is eltűrték, minden bizonnyal békésen eltűrték az igaz valláson belül mutatkozó eltéréseket is.

Vannak, akik a türelmetlenség bizonyítékának tekintik, hogy az Úr, amikor megengedte a filiszteusoknak, hogy egy csatában elragadják frigyszekrényét, mindössze egy aranyérhez hasonlatos, titokzatos betegséggel büntette őket, majd felborította Dagon szobrát, sátraikat pedig tengernyi patkánnyal árasztotta el, de amikor a filiszteusok, csillapítani akarván haragját, visszaküldték a frigyszekrényt, két borját tápláló tehenet fogván be elébe, s öt aranypatkányt és öt aranyvégbélnyílást áldoztak, Isten megölt hetven izráeli öreget és ötvenezer embert a népből, amiért rápillantottak a frigyszekrényre. Amire azt válaszolhatjuk, hogy Isten büntetése nem egy vallást sújt, nem egy hitbéli eltérést, s nem is a bálványimádást sújtja.

Ha Isten a bálványimádást akarta volna büntetni, mindazokat a filiszteusokat veszejtette volna el, akik elragadni merészelték frigyszekrényét és Dagont imádták, ám ő a maga népének ötvenezerhetven fiát ölte meg, mert azok, holott tilos volt ránézniök, a frigyszekrényre vetették tekintetüket: ily ennyire különböznek e kor törvényei, szokásai, a héber gazdaság körülményei mindattól, amit mi ismerünk, ily ennyire kifürkészhetetlenek Isten útjai, meghaladván azt, amit képzelni tudunk. „Az Úr szigorúsága — mondja a józanul ítélkező Dom Calmet —, e sok férfiú megbüntetése, csak annak szemében tűnhet fel túlságosnak, aki nem érti, hogy Isten azt akarta, népe roppantul félje és tisztelje Őt, vagyis annak szemében, aki csak a maga gyarló esze szerint ítéli meg Isten céljait és szándékát."

Isten tehát nem az idegen vallást bünteti, hanem tulajdon vallásának meggyalázását, a mohó kíváncsiságot, az engedetlenséget, sőt talán a lázadás szellemét is. Világos, hogy ilyen büntetéssel a zsidó teokrácia szerint csak Isten sújthatja az embereket. Nem ismételhetjük elégszer, hogy ennek a kornak, ezeknek az erkölcsöknek semmi közük a mi korunkhoz, a mi erkölcsünkhöz.

Végül: amikor későbbi korokban a bálványimádó Naamán megkérdezte Elizeust, hogy szabad-e követnie királyát Rimnon templomába és ott *együtt imádkoznia* vele, ugyanazon Elizeus, aki

medvékkel tépette szét a gyerekeket, vajon nem válaszolt-e így: *Menj békességgel!*[57]

Mi több: Isten megparancsolta Jeremiásnak, hogy vegyen a nyakába köteleket és jármot, s küldje azokat Moáb, Ammon, Edom, Tirus és Sidon királyához, vagyis melechéhez; és Jeremiás így tolmácsolta az Úr szavát: „Én odaadtam minden földeteket Nabukodonozornak, a babiloni királynak, az én szolgámnak kezébe."[58] Tehát a bálványimádó királyt Isten szolgájának és kegyencének nyilvánította.

Ugyanaz a Jeremiás, akit Sedekiás zsidó melech, vagyis kiskirály börtönbe vetett, miután elnyeri Sedekiás bocsánatát, Isten nevében azt tanácsolja neki, hogy adja meg magát a babiloni királynak:[59] „Ha szolgálni fogtok a babiloni királynak, lelketek élni fog." Isten tehát végső soron a bálványimádó király pártján áll; kiszolgáltatja neki a frigyszekrényt, melynek megpillantása ötvenezer-hetven zsidónak az életébe került; kiszolgáltatja neki a Szentek Szentélyét és az egész templomot, melynek felépítése száznyolcezer aranytálentumba, egymillió-tizenhétezer ezüsttálentumba és tízezer aranydrachmába került, amit is Dávid és hadnagyai hagytak hátra az Úr házának költségeire: ez, nem is számítva a Salamon által folyósított összegeket, mai árfolyamon mintegy tizenkilencmilliárd-hatvankétmillióra rúg. Soha bálványimádást ily busásan nem jutalmaztak. Tudom, a számok túlzottak, a másoló alighanem hibázott, de ha az összeget a felére csökkentjük is, a negyedére, sőt nyolcadára, akkor is döbbenetesen nagy. Nem kevésbé megrökönyödünk azon is, hogy Hérodotosz milyen kincseket látott az ephezoszi templomban. Mindent összevetve: a kincs mit sem számít Isten szemében, az igazi, a felbecsülhetetlen kincs Isten szolgájának címe, amivel Nabukodonozort megajándékozta.

Isten nem kevésbé kegyeli Kirt, más néven Korest, vagy Kosroest, akit mi Cyrusnak nevezünk:[60] *krisztj*ének nevezi, *felkent*jének, noha a szó mindennnapi jelentése szerint nem volt felkenve, és

[57] 2 Kir. 5,18. sköv.
[58] Jer. 27,6.
[59] Uo. 27,17.
[60] Iz. 44,28. és 45,1—6.

Zoroaszter hitét vallotta; *pásztor*ának mondja, noha az emberek bitorlónak tartották; az egész Szentírás egyetlen férfiúról sem szól ily megkülönböztetett szeretettel.

Malakiásnál a következő szavak olvashatók:[61] „Napkelettől napnyugotig nagy az Úr neve a népek között, és minden helyen tömjénnel áldoznak az Ő nevének és tiszta ételáldozattal." Isten a bálványimádó niniveieknek éppúgy gondjukat viseli, mint a zsidóknak; megfenyegeti őket, majd megbocsát nekik. Melkiszédek, noha nem volt zsidó, Isten áldozópapja lett. A bálványimádó Bálám próféta volt. A Szentírás azt tanítja tehát, hogy Isten nemcsak eltűrte mind a többi népet, hanem atyaian gondoskodott is róluk: és mi türelmetlenek merészelünk lenni!

TIZENHARMADIK FEJEZET

A zsidók rendkívüli türelmessége

Tehát Mózes korában és a bírák meg a királyok uralkodása idején a türelem igen sok példájával találkozunk. Mi több: Mózes ismételten kijelenti, hogy „Isten az atyák vétkét negyedíziglen megbünteti a fiakban";[62] erre a fenyegetésre nagy szüksége volt annak a népnek, melynek az Úr sem a lélek halhatatlanságát, sem a túlvilági büntetéseket és jutalmakat nem nyilatkoztatta ki: ezeket az igazságokat sem a tízparancsolatban nem adta tudomására, sem a *Leviták Könyve* és a *Deuteronomium* törvényeiben. A perzsák, babiloniaiak, egyiptomiak, görögök, krétaiak dogmáiban ez bennefoglaltatik, a zsidók vallásában azonban nyoma sincs. Mózes nem azt mondja: „Ha az Égbe akarsz jutni, tiszteld atyádat és anyádat", hanem azt: „Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy a földön."[63] Csak testi nyavalyákkal fenyegeti a zsidókat, szárazbetegséggel, gyullasztó kórral, gonosz kelésekkel térdükön és combjukon,[64] to-

[61] Mal. 1,11.
[62] Kiv. 20,5.
[63] M Törv. 5,16.
[64] Uo. 28,35.

vábbá azzal, hogy feleségük hűtlen lesz, kénytelenek lesznek idegenektől uzsorakamatra kölcsönözni, tőlük viszont nem fog kölcsönözni senki, azzal, hogy éhen vesznek, gyermekeiket fogják felfalni — azt viszont sehol sem mondja, hogy halhatatlan lelkük haláluk után gyötrelmeket szenved majd, avagy boldog örömöket élvez. Isten, aki maga kormányozta népét, jó és rossz cselekedetei után nyomban megbüntette vagy megjutalmazta. E világi volt minden, s Warburton éppen ezzel a ténnyel visszaélve bizonygatja, hogy a zsidók törvénye isteni eredetű: Istennek, minthogy maga volt a zsidók királya, minthogy törvényeinek megszegése avagy az engedelmesség után rögtön igazságot tett, nem volt szüksége arra, hogy felfedje előttük a tanítást, arra az időre tartogatta, amikor már nem fogja kormányozni népét. Akik tudatlanságból azt állítják, hogy Mózes a lélek halhatatlanságát tanította, attól fosztják meg az *Újtestamentum*ot, ami egyik legnagyobb erőssége az *Ótestamentum*hoz képest. Bizonyos, hogy Mózes törvénye csak e világi büntetésekről szólt, negyedíziglen, ám e törvények világos szava ellenére, s noha Isten határozottan kijelentette, hogy negyedíziglen megbünteti fiaikban az atyákat, Ezékiel ennek szöges ellentétére figyelmezteti a zsidókat,[65] mondván, hogy a fiú nem fogja atyja vétkét viselni,[66] sőt azt mondatja Istennel: „Én is adtam nékik nem jó parancsolatokat és törvényeket."[67]

Ezékiel könyvét ennek ellenére iktatták az Isten által ihletett szerzők kánonjába: igaz, a zsinagóga megtiltotta, hogy harminc éven aluliak olvassák, mint ahogy Szent Jeremostól tudjuk, de csak attól való félelmében, hogy a fiatalok visszaélnek a két nővér, Oholá és Oholibá paráználkodásának a tizenhatodik és huszonharmadik fejezetben olvasható túlontúl naiv történetével. Egyszóval: Ezékiel könyvét, jóllehet határozottan ellentmond Mózesnek, elfogadták.

Végül: amikor a lélek halhatatlanságát dogmává avatták, aminek folyamata alighanem a babiloni fogság idejében kezdődött el, a szadduceusok szektája még mindig makacsul azt vallotta, hogy a

[65] Ez. 18,20.
[66] Uo. 20,25.
[67] Uo. 20,26.

halál után sem büntetés, sem jutalmazás nem vár ránk, s az érzés és gondolkodás képessége éppúgy elpusztul velünk, mint a cselekvésé, vagyis annak képessége, hogy járjunk, emésszünk. Tagadták az angyalok létezését is. Sokkal erősebben különböztek a többi zsidótól, mint a protestánsok a katolikusoktól, mégsem szakadtak ki testvéreik közösségéből: még főpapok is kikerültek szektájukból.

A farizeusok hittek a végzetben és a lélekvándorlásban. Az esszénusok azt vallották, hogy az igazak lelke boldog szigetekre vándorol, a gonoszok lelke egy Tartarosz-szerű alvilágba. Nem mutattak be áldozatot az Úrnak, összejöveteleiket pedig külön zsinagógában tartották. Egyszóval: ha közelről megvizsgáljuk a judaizmust, a legbarbárabb szörnyűségek közepette csodálatunkra igen nagy türelmességre bukkanunk. Ez ellentmondás, igaz, dehát csaknem minden népet ellentmondások kormányoznak. De igencsak szerencsés ellentmondás az, amely véres törvények idején szelíd erkölcsökhöz vezet!

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

Türelmetlenséget tanított-e Jézus Krisztus?

Vizsgáljuk meg most már, vajon Jézus Krisztus véres törvényeket hozott-e, türelmetlenséget parancsolt-e, építtetett-e inkvizíciós börtönöket, s vajon Ő nevezte-e ki az eretnekégetések hóhérait?

Ha nem tévedek, az *Evangélium*ban kevés olyan passzus akad, amelyből az üldözés szelleme azt a következtetést vonhatná le, hogy jogos a türelmetlenség és a kényszer. Az egyik az a példázat, amely a mennyek birodalmát egy királyhoz hasonlítja, aki vendégeket hív fia lakodalmára; a király azt üzeni szolgáival: „Tulkaim és hizlalt állataim levágva vannak, és kész minden; jertek el a menyegzőre."[68] Némelyek, nem törődvén a meghívással, szántóföldjükre mennek, mások boltjukba, megint mások pedig bántalmazzák a király szolgáit, és megölik őket. A király elküldi hadait a gyilkosok ellen, s fölperzseli városukat, szolgáit pedig a keresztutakra parancsolja, mondván, hogy akit csak ott találnak, hívják el a lakodalomra; egyik

[68] Mt. 22,4.

vendégét, aki úgy ül asztalhoz, hogy nem ölti fel előbb menyegzői ruháját, vasra vereti és a külső sötétségre vetteti.

Világos, hogy ez az allegória csak a mennyek országára vonatkozik, s nyilvánvaló, hogy senkinek sem áll jogában megkötözni vagy tömlöcbe vetni szomszédját, ha az asztalánál vacsorázván nem öltözik fel illedelmesen menyegzői ruhába; nem tudok róla, hogy a történelem egyetlen uralkodót is számon tartana, aki ilyesmiért felköttette volna valamelyik udvaroncát; attól sem kell tartani, hogy ha egy császár baromfiakat ölet le, majd elküldi apródait a birodalom hercegeihez és vacsorára invitálja őket, a hercegek lekaszabolják az apródokat. A lakomára való meghívás itt az üdvözülés igehirdetését jelenti, a király küldönceinek meggyilkolása azoknak üldözését példázza, akik bölcsességet és erényt prédikálnak.

A másik példázat egy magánemberről szól, aki dús vacsorát készít és nagy társaságot hív a lakomára; amikor a vacsora kész, elküldi értük szolgáit. [69] Az egyik azzal menti ki magát, hogy szántóföldet vásárolt, azt kell megszemlélnie; a mentség nem látszik hihetőnek; az ember nem éjszaka szokta megnézni földjeit. A másik azt mondja, hogy öt iga ökröt vett, azokat akarja kipróbálni; ez is csak kifogás: az ember nem vacsoraidőben próbálja ki ökreit. A harmadik azt feleli, hogy nemrég házasodott: az ő mentsége nyilván elfogadható. A családapa, megharagudván, vakokat és sántákat hív meg lakomájára, majd, látván, hogy üres helyek maradtak, azt mondja szolgájának: „Eredj el az utakra és a sövényekhez, és kényszeríts bejőni mindenkit."[70]

Igaz, nem hangzik el határozottan, hogy ez a példázat a mennyek országának jelképe. Mégis túlontúl visszaéltek a *Kényszeríts bejőni mindenkit* szavakkal —, nyilvánvaló ugyanis, hogy nincs olyan szolga, aki erőszakkal gazdája vacsorájára tudná kényszeríteni mindazokat, akikkel találkozik, másrészt az eképpen kényszerített vendégek aligha fogják kellemessé tenni a vacsorát. *Kényszeríts bejőni mindenkit:* e szavak a legtekintélyesebb kommentátorok szerint mindössze annyit jelentenek: kérd, unszold őket, könyörögj

[69] Lk. 14,17.
[70] Uo. 23.

nekik, vedd rá őket. Mi köze, kérdem én, a vacsorára való invitálásnak az üldözéshez?

Ha betű szerint vesszük a szöveget: vajon csak a vakok, a sánták kerülhetnek az Egyház kebelébe, és azok, akiket kényszerítettek? Jézus ugyanebben a példabeszédben azt mondja:[71] „Mikor ebédet vagy vacsorát készítesz, ne hívd barátaidat és gazdag rokonaidat"; vajon ebből a mondatból bárki is azt a következtetést vonta le, hogy csakugyan nem szabad rokonainkkal és barátainkkal étkezni, ha azok egy kicsit megszedték magukat?

Jézus Krisztus a lakoma példabeszéde után azt mondja:[72] „Ha valaki énhozzám jő, és nem gyűlöli az ő atyját és anyját, fitestvéreit és nőtestvéreit, sőt még a maga lelkét is, nem lehet az én tanítványom. Mert ha közületek valaki tornyot akar építeni, nemde először leülvén felszámítja a költséget?" Vajon van-e olyan elfajzott ember, aki ebből azt következteti, hogy gyűlölnünk kell atyánkat és anyánkat? Nem érthető-e könnyűszerrel ez a mondás, ha úgy értelmezzük: „Ne ingadozz köztem és legforróbb érzelmeid között."

Gyakorta idézik Szent Máté szavait:[73] „Aki nem hallgat a gyülekezetre, legyen olyan előtted, mint a pogány és a vámszedő" — ami azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy üldözni kell a pogányokat és a király főadóbérlőit: átkozottak, igaz, de a világi igazságszolgáltatásnak semmiképp sincsenek kiszolgáltatva. A főadóbérlőket egyáltalán nem fosztották meg a polgárok előjogaitól, épp ellenkezőleg, a legnagyobb kiváltságokat élvezték: ez az egyetlen mesterség, amit a Szentírás elítél, és ezt támogatják a leginkább a kormányok. Miért ne lennénk hát épp oly elnézők tévelygő testvéreinkkel, mint amilyen megbecsülést pazarolunk adóbérlő testvéreinkre?

Egy másik passzus, amellyel durván visszaéltek, Szent Máténál[74] és Szent Márknál is szerepel;[75] ebben mondva van, hogy Jézus, megéhezvén egy reggel, odalépett egy fügefához s nem talált azon

[71] Uo. 14,12.
[72] Uo. 14,26.
[73] Mt. 18,17.
[74] Mt. 21,19.
[75] Mk. 11,13.

semmit, csak levelet, mert nem fügeérés ideje volt az; Jézus megátkozta a fügefát, amely nyomban el is száradt.

Ennek a csodának több magyarázata van, de akad-e egy is a magyarázatok között, mely feljogosítana az üldözésre? Egy fügefa március elején nem tudott fügét teremteni, ezért elemésztették: vajon ez elegendő ok volna arra, hogy fájdalmakkal emésszük el testvéreinket az év minden napján? Tiszteljük a Szentírásban mindazt, ami aggályt ébreszthet kíváncsi és hiú agyunkban, de ne éljünk vissza vele avégett, hogy kegyetlenek és hajthatatlanok legyünk.

Az üldözés szelleme, amely minden potomsággal visszaél, a kufároknak a templomból való kiűzésében is igazolását keresi, valamint abban, hogy Jézus egy ördöngős testéből a démonok seregét kétezer tisztátalan állat testébe parancsolta át. Ám van-e, aki nem látja, hogy e két példa nem egyéb, mint Isten személyes büntetése a törvény megszegéséért? Akik kufárok boltjává akarták változtatni a templom előcsarnokát, tiszteletlenséget követtek el az Úr háza ellen. A szanhedrin és a papok hiába engedték meg az áldozások megkönnyítése érdekében a kereskedést: Isten, akinek az áldozatokat hozták, bizonnyal véget vethetett, ha emberi alakba öltözve is, a szentségtörésnek; hasonlóképpen megbüntethette azokat is, akik egész nyájakat hajtottak be az országba, noha ezt olyan törvény tiltotta, mely felett Ő maga kegyeskedett őrködni. Ezeknek a példáknak semmi közük a dogmák miatt indított üldözésekhez. A türelmetlenség szelleme alighanem gyönge érvekre támaszkodik, ha mindenütt erőltetett ürügyeket keres magának.

Jézus Krisztus csaknem valamennyi többi szava és cselekedete szelídségre, türelemre, elnézésre tanít. Az atya visszafogadja tékozló fiát;[76] a szőlőmunkás, aki az utolsó órában érkezik munkára, ugyanannyi bért kap, mint a többiek;[77] ezt példázza az irgalmas szamaritánus története is;[78] Jézus felmenti tanítványait, amiért nem böjtöltek;[79] megbocsát a bűnös asszonynak;[80] a házasságtörő asszonyt

[76] Lk. 15,22.
[77] Mt. 20,14.
[78] Lk. 10.
[79] Mt. 9,15.
[80] Lk. 7,48.

mindössze arra inti, hogy hűséggel tartozik férjének;[81] odáig ereszkedik le, hogy részt vesz a kánai menyegző ártatlan ünnepségén,[82] s amikor a lakomázók a bortól nekihevülve újra inni kérnek, Jézus csodát tesz kedvükért: borrá változtatja a vizet.

Még Júdást sem szidja meg, noha az el fogja árulni; Péternek megparancsolja, hogy ne használja szabályáját soha;[83] megdorgálja Zebedeus gyermekeit, akik Illés példájára azt akarják, hogy tűz szálljon alá az égből és emésszе el a várost, amely nem akarta befogadni.[84]

Végül pedig: Jézus Krisztus az irigység áldozataként halt meg. Ha a szentségest össze merném hasonlítani az e világival, Istent az emberrel, azt mondanám, hogy Jézus Krisztus halála emberi értelemben véve felettébb hasonlít Szókratész halálához. A görög filozófus vesztét a szofisták, a papok és a nép vezetőinek gyülekezete okozta; a keresztények törvényhozóját az írástudók, a farizeusok és a papok ölték meg. Szókratész elkerülhette volna a halált, de nem akarta; Jézus Krisztus önként adta magát gyilkosai kezére. A görög filozófus nemcsak megbocsátott rágalmazóinak és igazságtalan bíráinak, hanem arra kérte őket, hogy gyermekeivel hasonlóképpen bánjanak majd, mint ahogy vele bántak, ha oly szerencsések lesznek, hogy ugyancsak kiérdemlik gyűlöletüket: a kereszténység törvényhozója, aki összehasonlíthatatlanul magasabb rendű volt, arra kérte atyját, hogy bocsásson meg ellenségeinek.[85]

Ha Jézus Krisztus félni látszott a haláltól, ha oly roppant szorongás fogta el, hogy véres veríték ütött ki rajta,[86] ami is rendkívül erős és igen ritka tünet, azért történt így, mert kegyesen lealacsonyodott az emberi test minden gyengeségéhez, amelyet magára öltött. Teste reszketett, lelke rendíthetetlen maradt; arra tanított bennünket, hogy az igazi erő azoknak a fájdalmaknak elviselésében

[81] Jn. 8,2.
[82] Jn. 2,9.
[83] Mt. 26., Jn. 18,11.
[84] Lk. 9,51.
[85] Lk. 23,34.
[86] Uo. 22,44.

rejlik, melyek alatt össze szoktunk roskadni. Páratlan bátorság úgy menni a halál elébe, hogy rettegünk tőle.

Szókratész tudatlanoknak nevezte a szofistákat, és bebizonyította, hogy rosszhiszeműek; Jézus Krisztus isteni jogon az írástudókat és a farizeusokat nevezte képmutatóknak,[87] bolondoknak, vakoknak, gonoszoknak, kígyóknak, viperafajzatnak.

Szókratészt senki sem vádolta azzal, hogy új szektát akar alapítani: Jézus Krisztust sem vádolták új szekta megszervezésével.[88]

Mint írva vagyon, a főpapok és a papi tanács tagjai hamis tanút kerestek Jézus ellen, hogy így veszejtsék el. Márpedig ha hamis tanúra volt szükségük, nem vethették a szemére, hogy nyilvánosan a törvény ellen prédikált, s Jézus csakugyan be is tartotta Mózes törvényét gyermekkorától egészen haláláig. A születése utáni nyolcadik napon, akárcsak a többi fiúgyermeket, őt is körülmetélték. Később megkeresztelték ugyan a Jordánban, de ez a szertartás szentesítve volt a zsidók között, mint valamennyi keleti népnél. Kereszteléssel mostak le mindent, amit a törvény szennyeződésnek bélyegzett, így szentelték föl a papokat; az ünnepélyes engesztelő szertartáson vízbe merültek; a megtérteket is megkeresztelték.

Jézus a törvény valamennyi előírását betartotta: minden szombatot megünnepelt; tiltott húst nem evett; minden ünnepet megtartott, még halála előtt is a húsvétot; nem vádolták új tanokkal, de azzal sem, hogy idegen rítusokat követ. Zsidónak született, és mindvégig zsidóként élt.

Két tanú azzal vádolta, hogy azt mondta: „Leronthatom az Isten templomát, és három nap alatt fölépíthetem azt".[89] E szavak érthetetlenek voltak a földhözragadt szellemű zsidók számára, azt azonban nem jelentették, hogy új szekta alapításával vádolták volna Jézust.

A főpap, amikor kihallgatta, azt mondta:[90] „Az élő Istenre kényszerítlek téged, hogy mondd meg nékünk, ha te vagy-é a Krisz-

[87] Mt. 23.
[88] Uo. 26,59.
[89] Uo. 26,61.
[90] Mt. 26,63.

tus, Istennek fia." Nem tudjuk, mit érthetett azon a főpap, hogy Istennek fia; ezt a kifejezést olykor az igazakra alkalmazták, ahogyan *Béliál fiának* mondták a gonoszokat. A nyers és durva zsidóknak fogalmuk sem volt Isten fiának szent misztériumáról, aki maga is Isten, s leszállt a földre.

Jézus azt felelte:[91] „Te mondád; sőt mondom néktek: mostantól fogva meglátjátok az embernek Fiát ülni az Istenek hatalmas jobbján és eljőni az égnek felhőiben."

A választ a felbőszült szanhedrin istengyalázásnak tekintette. A szanhedrinnek azonban már nem volt pallosjoga; Jézust a tartomány római helytartója elé idéztették, s megrágalmazták, azzal vádolván, hogy megbontja a közrendet, mert azt hirdette, hogy nem kell megfizetni az adót a császárnak; mi több, a zsidók királyának mondta magát. Nyilvánvaló tehát, hogy államellenes bűnnel vádolták.

Pilátus, a helytartó, megtudván, hogy Jézus galileai, először visszaküldte Heródeshez, Galilea tetrarkájához. Heródes úgy vélte, lehetetlen, hogy Jézus pártvezérségre és királyi hatalomra törekedett volna; megvetően bánt vele, s visszaküldte Pilátushoz, aki hitvány gyöngeségében halálra ítélte, hogy így csillapítsa le az őellene támadt népharagot, márcsak azért is, mert a zsidók egyszer fellázadtak már, mint Josephus Flaviustól tudjuk. Pilátus nem volt oly nagylelkű, mint később Festus helytartó.[92]

Kérdem most már: vajon a türelmesség isteni jog-e, avagy a türelmetlenség? Ha Jézus Krisztushoz akartok hasonlítani, vértanúk legyetek, ne hóhérok.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

Tanúságok a türelmetlenség ellen

Istentelenség vallási kérdésekben megfosztani szabadságuktól az embereket, megakadályozni, hogy maguk válasszák meg istenségüket: nincs olyan ember, nincs olyan isten, aki kikényszerített szolgálatot kívánna. (*Apologetika*, XXIV. fej.)

[91] Uo. 26,64.
[92] Ap. Csel. 25,16.

Ha erőszakot alkalmaznának a hit védelmében, a püspökök fölemelnék ez ellen szavukat. (Szent Hilarius, I. k.)

A kikényszerített vallás nem vallás: meggyőzni kell, nem erőszakolni. A vallást nem lehet ráparancsolni senkire. (Lactantius, III. k.)

Gyűlöletes eretnekség erőszakkal, ütlegekkel, börtönnel toborozni azokat, akiket értelemmel nem lehetett meggyőzni. (Szent Athanasius, I. k.)

Mi sem ellentétesebb a vallással, mint a kényszer. (Vértanú Szent Justin, V. k.)

Üldözzük-e azokat, akiket Isten eltűr? — kérdezte Szent Ágoston, mielőtt a donatistákkal való viszályai következtében nem lett túlontúl is szigorú.

Semmiben se erőszakoskodjatok a zsidókkal. (*Negyedik toledói zsinat,* ötvenhatodik kánon)

Tanácsoljatok, ne erőszakoskodjatok. (Szent Bernát levele)

A tévedéseket nem hevességgel kívánjuk szétfoszlatni. *(A francia papság felirata XIII. Lajoshoz)*

Mindig is elítéltük a szigor módszerét. (*A papság gyülekezete,* 1560. augusztus 11.)

Tudjuk, hogy a hit meggyőzés, nem pedig parancs eredménye. (Fléchier nîmes-i püspök, *Tizenkilencedik levél*)

Még sértegető kifejezéseket sem helyes használni. (Du Bellay püspök *pásztorlevele*)

Ne feledjék, hogy a lélek betegségeit nem lehet kényszerrel és erőszakkal gyógyítani. (Le Camus bíboros *pásztorlevele,* 1688)

Kegyeskedjék mindenkivel polgári tekintetben türelmesen eljárni. (Fénelon cambrai-i érsek levele a burgundiai herceghez)

Egy vallás kényszerítése nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy a szellem, amely mögötte rejlik, az igazsággal ellentétes szellem. (Diro-is, a Sorbonne doktora, VI. k. IV. fej.)

Erőszakkal csak képmutatásra lehet rávenni valakit; senkit sem győzhetünk meg durva fenyegetésekkel. (Tillemont: *Egyháztörténet,* VI. k.)

Úgy gondoltuk, az az ésszerű és méltányos, ha a régi Egyház példáját követjük, mely a vallás megszilárdítása és terjesztése érdeké-

ben sohasem alkalmazott erőszakot. *(A párizsi parlament intelme II. Henrikhez)*

A tapasztalat arra tanít, hogy az erőszak inkább fokozza, mintsem gyógyítja a szellemben gyökeredző nyavalyákat. (De Thou: *Ajánló levél IV. Henriknek*)

Hitet nem lehet kardcsapásokkal támasztani. (Cérisiers: *IV. Henrik és XIII. Lajos uralkodásáról*)

Barbár buzgalom az, mely a vallást a szivekbe véli erőszakolni, mintha kényszerrel bárkit is meg lehetne győzni. (Boulainvilliers: *Franciaország állapota*)

Olyan a vallás, mint a szerelem: megparancsolni nem lehet, kikényszeríteni még kevésbé; mi sem befolyásolhatatlanabb, mint a szerelem és a hit. (Amelot de La Houssaie: *D'Ossat bíboros leveleiről*)

Ha az ég oly jóságos volt, hogy feltárta előtted az igazságot, nagy kegyet tett veled; de annak, aki örökölt atyjától, vajon az a dolga, hogy gyűlölje azt, aki nem örökölt? (*A törvények szelleme,* XXV. k.)

Vaskos könyvet lehetne összeállítani csupa efféle megállapításból. Történelmi műveink, szónoklataink, szentbeszédeink, erkölcsi munkáink, katekizmusaink napjainkban mind a könyörület szent kötelességét sugallják és tanítják. Miféle végzet kívánná, miféle következetlenségből fakadna, hogy a gyakorlatban meghazudtoljuk nap mint nap kinyilatkoztatott elméletünket? Cselekedeteink akkor hazudtolják meg erkölcsi elveinket, amikor azt hisszük, hogy előnyünk származik abból, ha az ellenkezőjét tesszük annak, amit tanítunk; de nem kétséges, hogy semmi előnyünk sem származik abból, ha üldözzük azokat, akik más nézeteket vallanak, mint mi, s ezáltal meggyűlöltetjük magunkat. Tehát hadd ismételjem újra: a türelmetlenség képtelenség. Igen, vethetik ellenünk, de akiknek érdekében áll, hogy feldúlják az emberek lelkét, nem követnek el képtelenséget. Nekik szól a következő fejezet.

TIZENHATODIK FEJEZET

Párbeszéd egy haldokló és egy egészséges ember között

Egy vidéki városban haláltusáját vívta egy polgár; meglátogatta egy makkegészséges ember, s rátámadva az utolsó perceit élő betegre, így szólt:

Nyomorult! gondolkodj úgy, de nyomban, ahogyan én gondolkodom: írd alá ezt a papírt, valld be, hogy öt bizonyos mondat benne foglaltatik egy könyvben, amit sem te, sem én nem olvastunk; jelentsd ki rögvest, hogy Lanfranc-nal értesz egyet Bérenger, Szent Tamással Szent Bonaventura ellenében; fogadd el a második niceai zsinat határozatait a frankfurti zsinat ellenében; magyarázd meg, most azonnal, hogy ez a mondat: „Atyám nagyobb nálamnál",[93] miért jelenti szó szerint ezt: „Szakasztott olyan nagy vagyok, mint Atyám."

Fejtsd ki, hogy az Atya miképpen adhat át mindent a Fiúnak, kivéve apaságát, — mert ha nem teszel így, tested trágyadombra vettetem, gyermekeid egy garast sem fognak örökölni tőled, feleségedtől elveszik hozományát, és egész családod koldusbotra jut, az enyéim pedig egy szelet kenyeret sem fognak adni nekik!

A HALDOKLÓ

Alig hallom, mit beszél, fenyegetéseit csak homályosan tudom felfogni, de feldúlják lelkemet, szörnyűségessé teszik halálomat. Isten nevében kérem, könyörüljön rajtam.

A BARBÁR

Hogy megkönyörüljek! nem tehetem, ha nem értesz egyet velem mindenben!

A HALDOKLÓ

Hát nem látja, hogy utolsó perceimet élem, agyam tompa, szellemem ködös, gondolataim kuszák, értelmem már csak pislákol? Nem vagyok olyan állapotban, hogy vitatkozni tudnék.

[93] Jn. 14,28.

A BARBÁR

Jól van! Ha nem tudod azt hinni, amit követelek tőled, legalább mondd azt, hogy hiszed: ezzel is megelégszem.

A HALDOKLÓ

Hamisan esküdjem, csak hogy a kedvére tegyek? Néhány perc, s Isten ítélőszéke előtt állok, márpedig Ő bünteti a hamis esküt.

A BARBÁR

Mit számít?! Ha megteszed, amit kívánok, abban a gyönyörűségben részesülsz, hogy temetőben fognak elhantolni, s feleségednek, gyermekeidnek nem kell koldulniok. Halj meg képmutatóként; a képmutatás derék dolog; ahogy mondják, a képmutatás nem egyéb, mint a bűn hódolata az erénynek.[94] Mibe kerül neked egy kis képmutatás, barátom?

A HALDOKLÓ

Ó, jaj! Ha azt kívánja, hogy utolsó percemben hazudjam, vagy megveti Istent, vagy nem hisz benne! De hiszen Ön felett is ítélkezni fog az Úr, s felelnie kell ezért a hazugságért.

A BARBÁR

Pimasz! hogy én nem hiszek Istenben?!

A HALDOKLÓ

Bocsásson meg, testvérem, attól tartok, nem ismeri Őt. Az Úr, akit imádok, íme, most egy kis erőt önt belém, hogy elhaló hangomon azt mondjam: ha hisz Benne, könyörületesnek kell lennie velem. Őtőle kaptam feleségemet és gyermekeimet, ne taszítsa őket nyomorba és pusztulásba. Ami testemet illeti, tegyen vele, amit akar: Önre hagyom; de, könyörgök, higgyen Istenben!

A BARBÁR

Ne okoskodj, tedd, amit mondtam: akarom, parancsolom!

[94] *La Rochefoucauld: Maximák*, 223.

A HALDOKLÓ

Mi haszna belőle, hogy így sanyargat?

A BARBÁR

Hogy mi a hasznom? Ha aláíratom veled ezt a papírt, zsíros kanonoki állást kapok.

A HALDOKLÓ

Ó, testvérem, végem van! meghalok. Imádkozni fogok az Úrhoz, hogy világosítsa meg és térítse meg.

A BARBÁR

Ördög vigye, nem írta alá a pimasz! De megteszem helyette én: aláhamisítom a kézjegyét.

Az itt következő levél ugyanennek az erkölcsnek további kifejtése.

TIZENHETEDIK FEJEZET

Egy javadalmas levele Le Tellier jezsuita atyához, kelt 1714. május 6-án[95]

Tisztelendő Atyám!

Engedelmeskedem Tisztelendőséged parancsának, mely arra szólított fel, hogy terjesszem elő, milyen módszerek a legalkalmasabbak arra, hogy Jézust és Társaságát megszabadítsa ellenségeitől. Azt hiszem, országunkban immár nincsen ötszázezernél több hugenotta, bár némelyek szerint egymillióan vannak, mások szerint másfél millióan; de bármennyien vannak is, kötelességszerűen mély alázattal Ön elé terjesztem javaslataimat.

[95] „Midőn ezt írták 1762-ben, a jezsuiták rendjét még nem rombolták le Franciaországban. Ha már akkor szerencsétlenek lettek volna, a szerző több tisztelettel beszél róluk. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy mielőtt maguk is üldözöttekké váltak volna, ők voltak a legjelesebb üldözők, és példájuk rettegéssel tölthet el mindenkit, akik még intoleránsabbak, mint a jezsuiták voltak, el akarják nyomni polgártársaikat, akik nem fogadják el embertelen és képtelen tanaikat." (Voltaire jegyzete 1771-ből.)

1. Felettébb könnyű egyetlen nap alatt lefogni és egyazon helyen, egyazon időben felakasztani valamennyi prédikátort, nemcsak a nép épülésére, hanem a pompás látvány kedvéért is.

2. Nézetem szerint az volna a leghelyesebb, ha ágyukban koncolnák föl mind az apákat és anyákat, mert ha az utcán mészárolnák le őket, netalán némi tumultus támadna, s meglehet, némelyek megszöknének, amit is minden áron meg kell akadályozni. Kivégzésük tökéletesen megfelel elveinknek, s szükségszerűen következik belőlük: ugyanis ha egy eretneket meg kell ölni, mint több nagy teológus is bebizonyította, nyilvánvaló, hogy valamennyit meg kell ölni.

3. Továbbá: mindjárt másnap a lemészároltak leányait jó katolikusokhoz adnám nőül, minthogy az utolsó háborúra való tekintettel hiba volna elnépteleníteni az országot; a tizennnégy-tizenöt éves fiúkat azonban, mivel már megfertőzték őket a tévtanok, nézetem szerint kivétel nélkül ki kell herélni, nehogy ez a fajzat valaha is szaporodhassék. A kisebb fiúcskákat az Önök intézetében nevelnék, s addig korbácsolnák őket, míg könyv nélkül nem fújják Sanchez és Molina műveit.

4. Úgy gondolom, ha nincs ellenvetése, valamennyi elzászi lutheránussal hasonlóképpen kell eljárni, mivel 1704-ben magam láttam, hogy két elzászi öregasszony a hoechstaedti csata napján nevetgélt.

5. A janzenisták ügye talán kissé bajosabbnak látszik. Azt hiszem, legalább hatmillióan vannak, ám egy olyan szellemnek, mint Ön, nem szabad visszariadnia e számtól. A janzenisták közé számítom mindazokat a parlamenteket, amelyek arcátlanul védelmezik a gallikán Egyház szabadságát. Tisztelendőséged feladata, hogy közismert bölcsességével felmérje, vajon milyen módszerekkel törheti igába ezeket az engedetlen embereket. A lőpor-összeesküvés azon bukott el, hogy az egyik összeesküvő meg akarta menteni egy barátja életét; mivel azonban Önnek egyetlen barátja sincs, efféle veszélytől nem kell tartani: könnyűszerrel a levegőbe röpítheti országunk valamennyi parlamentjét Schwartz szerzetes találmányával, a *pulvis pyrius*szal. Számításaim szerint harminchat egymással összekötött lőporos hordóra volna szükség egy-egy parlament felrobbantásához; tizenkét parlamentszer harminchat hordó mindössze négyszázhar-

minckét hordó, ami is száz frankjával számítva negyvenháromezerkétszáz frank — potom összeg a rendfőnök atya számára!

Ha pedig a levegőbe röpítették mind a parlamenteket, jogkörüket nyomban ruházzák át a kongreganistákra, hiszen azok kiválóan ismerik országunk törvényeit.

6. Könnyűszerrel meg lehetne mérgezni Noailles bíboros urat, lévén egyszerű lélek, csöppet sem gyanakvó természet.

Javasolom továbbá, Tisztelendő Atyám, hogy a többi renitens püspök esetében alkalmazza ugyanezeket a módszereket, majd egyházmegyéjüket adják át a pápa brévéjével a jezsuitáknak; ily módon valamennyi püspök a jó ügyet fogja szolgálni, a plébánosokat pedig nagy hozzáértéssel e püspökök fogják kiválasztani — ezt a javaslatot terjesztem Tisztelendő Atyám bölcs ítélete elé.

7. Minthogy azt mondják, hogy a jezsuiták, ha máskor nem is, de húsvétkor feltétlenül áldoznak, nem volna ostobaság az ostyákat azzal a méreggel meghinteni, mellyel VII. Henriket elintézték. Némely bírálóm netalán gáncsoskodni fog, mondván, hogy e művelet esetleg a molinistákat is patkányhalállal sújtja; az ellenvetés komoly, ám nincs olyan terv, amely ne okozna apró károkat. De ha ily csekélyke nehézségtől is visszariadnánk, soha nem jutnánk semmire; egyébként is, mivel az a dolgunk, hogy minél nagyobb jót tegyünk, nem szabad megbotránkozni, ha e hatalmas jó jelentéktelen kis bosszúságokkal jár.

Nincs miért szemrehányást tennünk magunknak: bizonyított tény, hogy minden úgynevezett reformátusra és janzenistára a pokol vár, így hát mi csak annyit teszünk, hogy siettetjük a percet, amikor megkapják, ami jár nekik.

Ami azokat illeti, akiket netalán megrémít e nagy szám, Tisztelendő Atyám alighanem felvilágosíthatja őket, hogy az Egyház virágkorától 1717-ig, tehát mintegy ezernégyszáz év alatt a teológia több mint ötvenmillió ember lemészárlásának volt az oka, én pedig mindössze hat és félmillió ember megfojtását, lekaszabolását avagy megmérgezését javasolom.

Talán azt is ellenünk vetik majd, hogy számításaim hibásak és megsértem a hármasszabályt; mert, fogják mondani, ha ezernégyszáz év alatt csak ötvenmillió ember pusztult el teológiai árnyalatok,

dilemmák és antidilemmák miatt, ez évente mindössze harmincötezer-hétszáztizennégy személyt és bizonyos töredéket jelent, tehát én ebben az esztendőben hatmillió-négyszázhatvannégyezer-kétszáznyolcvanöt emberrel és bizonyos töredékkel többet ölök meg, mint kellene.

Ám ez a kicsinyes ellenvetés valójában roppant gyermeteg gáncsoskodás, akár azt is mondhatnám, hogy istentelen: mert nem nyilvánvaló-e, hogy eljárásommal megmentem mind a katolikusok életét, mégpedig a világ végezetéig? Az ember soha sem tehetne semmit, ha minden bírálatra figyelemmel volna.

Főtisztelendő Atyám tisztelő híve,
a szerfölött alázatos, szerfölött ájtatatos
és szerfölött szelídlelkű
R...[96]
Angoulême szülötte, a Kongregáció prefektusa

A tervet nem lehetett véghezvinni, minthogy Le Tellier atya úgy látta, hogy bizonyos akadályok merülnek fel, s a Főtisztelendő Atyát egy év múlva amúgy is száműzték. De mivel a pro és contra érveket egyaránt meg kell vizsgálni, azt hiszem, nem haszontalan elgondolkodni azon, hogy milyen esetekben alkalmazhatók, ha csak részlegesen is, Le Tellier atya levelezőtársának javaslatai. Azt gondolom, a terv minden pontját bajos volna végrehajtani, de tisztázni kellene, hogy milyen esetekben kell kerékbe törni, illetve felakasztani, illetve gályára küldeni azokat, akiknek más a véleményük, mint nekünk: ez lesz a következő fejezet tárgya.

[96] Ravaillac, IV. Henrik gyilkosa.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

Néhány ritka eset, amikor a türelmetlenség emberi jog

Ahhoz, hogy egy kormányzatnak ne álljon jogában megbüntetni az emberek tévedéseit, az szükséges, hogy e tévedések ne legyenek bűnök; a tévedés csak akkor bűn, ha megzavarja a társadalmat, márpedig amint fanatizmust sugallnak, megzavarják azt; az embereknek tehát, hogy kiérdemeljék a türelmességet, mindenekelőtt nem szabad fanatikusnak lenniök.

Ha néhány ifjú jezsuita, annak tudatában, hogy az Egyház iszonyodva kárhoztatja őket, valamint hogy a janzenistákat bulla ítélte el, tehát az Egyház a janzenistákat is kárhoztatja, fogja magát és fölgyújtja az oratoriánus atyák rendházát, mert az oratoriánus Quesnel janzenista volt, nyilvánvaló, hogy e jezsuitákat kénytelenek lesznek megbüntetni.

Hasonlóképpen: ha bűnös elveket terjesztenek, ha rendjük szembeszáll az ország törvényeivel, lehetetlenség volna nem feloszlatni a Jézus Társaságot annak érdekében, hogy a jezsuitákat egyszerű állampolgárokká fokozzák le; e rend feloszlatásáról egyébként csak képzelik, hogy tagjaira kár származna belőle, valójában éppen hogy hasznukra szolgál, mert mi kára van az embernek abból, hogy rövid zekét hord reverenda helyett, s szabad ember, nem pedig rabszolga? Békekötések idején egész ezredeket oszlatnak fel, s emiatt senki sem panaszkodik: miért jajveszékelnek a jezsuiták, amikor feloszlatják rendjüket, hogy békénk legyen?

Ha a ferencesek Szűz Mária iránt érzett szent buzgalmukban lerombolnák a jakobinusok templomát, mert azok szerint Mária eredendő bűnben született, kénytelenek lennénk csaknem úgy bánni a ferencesekkel, mint a jezsuitákkal.

Hasonló a helyzet a lutheránusokkal meg a kálvinistákkal. Hiába mondanák ugyanis: mi csak lelkiismeretünk szavát követjük, Istennek kell engedelmeskedni, nem az embereknek;[97] mi vagyunk az igazi bárányok, ki kell irtanunk a farkasokat; nyilvánvaló, hogy aki így beszél, maga a farkas.

[97] Ap. Csel. V. 29.

A fanatizmus egyik legelképesztőbb példájával szolgál az a kis dániai szekta, amelynek alapelve a világ legszebb eszméje volt. E szekta tagjai örök üdvösséget akartak biztosítani testvéreiknek — alapelveik következményei azonban roppant különösek voltak. Annak tudatában, hogy minden csecsemő, aki keresztség nélkül hal meg, elkárhozik, akik viszont abban a szerencsében részesülnek, hogy nyomban a keresztség után meghalnak, örök dicsőségnek örvendenek, e szekta tagjai minden újonnan megkeresztelt fiúcskát és leánykát, akit kezükbe kaparinthattak, megöltek; bizonyos, hogy nem tehettek volna velük ennél nagyobb jót: egyszerre óvták meg őket a bűntől, az e világi nyomorúságoktól és a pokoltól, s kétségkívül a mennyországba juttatták őket. A szekta irgalmas szívű hívei azonban figyelmen kívül hagyták, hogy egy nagy jótétemény érdekében nem szabad kis rosszat tenni; hogy nem rendelkeznek a csecsemők életével; hogy az apák és anyák jó része földhözragadt ember lévén, szívesebben veszi, ha fiaik és leányaik velük élnek, mintha megölik őket avégett, hogy a mennyországba jussanak —, s végül, hogy a bíróságoknak a gyilkosságot meg kell büntetniök, még ha jószándékból követték is el.

A zsidóknak látszólag több joguk van, mint bárki másnak, hogy meglopjanak és megöljenek bennünket: mert ha az *Ótestamentum*ban száz példája olvasható is a türelemnek, akad néhány szigorú példa és törvény is. Isten egyszer-kétszer azt parancsolta a zsidóknak, hogy öljék meg a bálványimádókat, ne kegyelmezzenek másnak, csak a serdülő leányoknak: márpedig a zsidók bálványimádóknak tekintenek bennünket, s noha ma már eltűrjük őket, megeshet, hogy ha egyszer fölébünk kerekednek, csak leányainkat fogják életben hagyni.

Kiváltképp az volna szent kötelességük, hogy az összes törököt lemészárolják, ez nyilvánvaló, hiszen az eteusok, jebuzeusok, amoriták, jerzénusok, heveusok, araceusok, cineusok, hamateusok, szamáriaiak országai azóta a törökök uralma alá kerültek, s mind e népeket átok sújtotta; országukat, mely több mint huszonöt mérföld hosszúságú volt, egymást követő szerződések sora a mohamedánok kezére adta: a zsidóknak tehát vissza kell kapniok birtokukat — a mohamedánok több mint ezer éve csak bitorolják ezeket az országokat.

Ha a zsidók napjainkban így okoskodnának, nyilvánvaló, hogy feleletképpen nem tehetnénk mást, mint hogy gályára küldjük őket.

Körülbelül ezek az esetek, s csakis ezek tekinthetők olyannak, amikor a türelmetlenség ésszerűnek látszik.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

Hitvita kínai módra

Kang-hi, a nagy császár uralkodásának első éveiben egy kantoni mandarin egyszer nagy zsivajt hallott a szomszédos házból: megkérdezte, hogy vajon vérét veszik-e valakinek, mire is azt a feleletet kapta, hogy a dán társaság alamizsnása, egy batáviai káplán meg egy jezsuita páter vitatkozik. A mandarin magához invitálta, teával és süteménnyel kínálta őket, majd megkérdezte, hogy min kaptak hajba.

A jezsuita azt válaszolta, mélységesen fájlalja, éppen ő, akinek mindig és mindenben igaza van, hogy olyan emberekkel akadt össze, akik mindig és mindenben tévednek; hogy eleinte a lehető legmértéktartóbban érvelt, de végül is elfogyott a türelme.

A mandarin roppant tapintatosan igyekezett megértetni velük, mily fontos is a vitában az udvariasság, s közölte, hogy a kínaiak sohasem jönnek ki a sodrukból, majd megkérdezte, hogy voltaképpen miről volt szó.

A jezsuita azt felelte: — Legyen a döntőbírónk, uram; ez a két úr nem hajlandó alávetni magát a tridenti zsinat határozatainak.

— Meglepő! — válaszolta a mandarin. Majd a két ellenszegülőhöz fordult: — Nézetem szerint, uraim, el kellene fogadniok egy ily népes gyülekezet döntéseit; fogalmam sincs, mi fán terem a tridenti zsinat, de több ember mindig okosabb, mint egy ember. Nem szabad azt hinnünk, hogy okosabbak vagyunk, mint mind a többiek, hogy egyedül nekünk van helyén az eszünk: ezt tanítja a mi nagy Konfuciusunk. Amennyiben egyetért velem, az lesz a legjobb, ha az ítélkezést a tridenti zsinatra bízza.

A dán káplán ekkor így felelt: — Roppant bölcsen szólt, Kegyelmes Uram, csakhogy mi, ahogy illik, tiszteletben is tartjuk a

népes gyülekezetek döntéseit; tökéletesen egyetértünk azoknak a gyűléseknek határozataival, amelyeket a tridenti zsinat előtt tartottak.

— Ó, ha ez a helyzet — mondta a mandarin —, bocsánatot kell kérnem. Könnyen lehet, hogy Önnek van igaza. Tehát egyetértenek a hollandus úrral, a szegény jezsuita atya ellenében?

— Szó sincs róla — mondta a hollandus. — Ennek az embernek a nézetei csaknem olyan hóbortosak, mint a jezsuita páter elvei, aki az imént, uram, olyannyira kedveskedni igyekezett Önnek: képtelenség elfogadni, amit mond.

Nem értem Önöket — felelte a mandarin. — Hát nem keresztények-e mind a hárman? Nem avégett jöttek-e birodalmunkba, hogy a keresztény tanokat hirdessék? Következésképp nem kellene-e ugyanazon dogmákat vallaniok?

— Kegyelmes Uram — mondta a jezsuita —, ez a két férfi halálosan gyűlöli egymást s mindketten velem is vitába szállnak: nyilvánvaló tehát, hogy az egyik téved, a másik is téved, az igazság pedig egyedül az én oldalamon áll.

— Nem, ez nem nyilvánvaló — mondta a mandarin. — Elvégre elképzelhető, hogy mindhárman tévednek. Szívesen meghallgatom Önöket, sorjában.

A jezsuita ekkor meglehetősen hosszú előadást tartott, miközben a dán meg a hollandus mindvégig vállát vonogatta, a mandarin azonban egy szót sem értett az egészből. Ezután a dán következett; két ellenfele szánakozva nézte, de a mandarin most sem értett többet. Hasonlóképpen járt a hollandus is. Végül egyszerre beszéltek mindhárman, s durva sértéseket vagdostak egymás fejéhez. A derék mandarin csak nagy nehezen tudott csendet teremteni, mondván: — Ha azt óhajtják, hogy eltűrjék nálunk tanaikat, kezdjék azzal, kérem, hogy sem nem türelmetlenek, sem nem tűrhetetlenek.

Amikor végetért az audiencia, a jezsuita a mandarin házának kapuja előtt egy jakobinus misszionáriussal találkozott; közölte vele, hogy győzött a vitában, hiszen az igazság mindig diadalmaskodik. A jakobinus azt mondta: — Ha ott lettem volna, aligha sikerül felülkerekednie: bizonyosan meggyőztem volna, hogy hazugságokat papol és bálványokat imád. A vita csakhamar elmérgesedett, a jakobinus

és a jezsuita hajbakapott. A mandarin, értesülve a botrányról, mindkettőjüket börtönbe csukatta. Egy almandarin megkérdezte a bírót: — Meddig maradjanak lakat alatt, Kegyelmes Uram? — Amíg egyet nem értenek — felelte a bíró. — Ó — mondta az almandarin —, akkor életük végéig börtönben fognak sínylődni. — Nos — mondta a bíró —, akkor hát addig, amíg meg nem bocsátanak egymásnak. — Ezek sohasem fognak megbocsátani egymásnak — mondta az almandarin; ismerem a fajtájukat. — Nos — mondta a mandarin —, akkor addig, amíg úgy nem tesznek, mintha megbocsátanának egymásnak.

HUSZADIK FEJEZET

Vajon hasznos-e babonaságban tartani a népet?

Az ember oly gyarló és elvetemült fajzat, hogy bizonnyal hasznosabb számára, ha az összes elképzelhető babona igája nehezedik rá, hacsak azok nem gyilkos babonák, mint hogy vallás nélkül éljen. Valamiféle fékre mindig is szüksége volt az embernek, s noha nevetséges dolog faunoknak, erdőisteneknek, najádoknak áldozni, az Istenségnek e délibábos képeit még mindig hasznosabb volt imádni, mint behódolni az ateizmusnak. Egy okos, erőszakos és hatalmas ateista épp oly szörnyűséges csapás volna, mint egy vérszomjas babonahívő.

Ha az emberek nem rendelkeznek egészséges fogalmakkal az Istenségről, e fogalmak helyét téves gondolatok foglalják el, mint ahogy a keserves időkben jó pénz híján hamispénzt használnak. A pogány, attól való féltében, hogy a hamis istenek megbüntetik, nem mert bűnt elkövetni; a malabár attól retteg, hogy pagodája büntetéssel fogja sújtani. Ahol rendezett társadalom működik, mindenütt szükség van vallásra; a törvények az ismert bűnök, a vallás a titkos bűnök ellen védenek. De amikor az embereknek végre sikerült egy tiszta és szent vallást elfogadniok, a babona nemcsak feleslegessé vált, hanem egyszersmind roppant veszedelmessé is. Nem szabad makkal etetni azt, akit Isten kegyesen kenyérrel táplál.

A babona úgy viszonylik a valláshoz, mint az asztrológia a csillagászathoz: egy nagyon okos asszony sült bolond leányai. E két leány hosszú ideig az egész földet leigázta.

Barbár korokban, amikor legfeljebb két-három nagyúrnak volt saját *Újtestamentuma*, úgylehet bocsánatos bűnnek számított, ha meséket mondtak a közönséges embereknek — vagyis ezeknek a nagyuraknak, valamint ostoba feleségüknek és tudatlan hűbéreseiknek. Elhitették velük, hogy Szent Kristóf a gyermek Jézust átvitte a folyó egyik partjáról a másik partra; varázslók és ördöngősök történeteivel tömték őket; ezek az emberek az első szóra elhitték, hogy Szent Genulfuó meggyógyította a köszvényt, Szent Klára a beteg szemet. A gyerekek a mumusban hittek, apjuk Szent Ferenc kötélövében. Megszámlálhatatlan ereklye keringett szerte a világban.

E tömérdek babona rozsdája hosszú ideig marta a népek hitét, még akkoriban is, amikor végre elkezdték tisztogatni azt. Mint ismeretes, amikor Noailles châlons-i püspök kidobatta a templomból és tűzbe vettette Jézus Krisztus köldökének állítólagos ereklyéjét, Châlons városának lakossága pört indított ellene; a püspök azonban épp olyan bátor volt, mint amilyen jámbor, s csakhamar meggyőzte a champagne-iakat, hogy Jézus Krisztust lelkünk mélyén és igaz módon is imádhatjuk, még akkor is, ha köldökét nem őrizzük templomunkban.

Az úgynevezett *janzenisták* nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a keresztény vallásra szégyent hozó tévtanok jó részét fokozatosan kiirtsák a nép lelkéből. Az emberek immár nem hiszik, hogy elégséges harminc napon át elimádkozni az *Üdvözlégy Máriát*, máris minden kívánságunk teljesül, mi több, büntetlenül vétkezhetünk.

A nép végül is gyanítani kezdte, hogy nem Szent Genovéva parancsára esik az eső, avagy áll el, hanem maga az Isten rendelkezik az elemek fölött. A szerzetesek megdöbbenve tapasztalták, hogy szentjeik már nem tesznek csodákat; ha a *Xavéri Szent Ferenc életének* szerzői feltámadnának, nem mernék azt írni, hogy ez a szent kilenc halottat keltett életre, hogy egy időben tartózkodott tengeren és szárazföldön, hogy amikor keresztjét a tengerbe ejtette, nyomban visszahozta egy rák.

Ez történt a kiátkozásokkal is. Történetíróink azt mondják, hogy amikor V. Gergely pápa kiátkozta Róbert királyt, mivel az nőül vette komaasszonyát, Berta hercegnőt, szolgái kidobták az ablakon a királynak készített húsétkeket, Berta királyné pedig vérfertőző házasságának büntetéseképpen ludat szült. Ma már kétségbe vonjuk, hogy egy kiközösített francia király étekmesterei kihajították ebédjét az ablakon, valamint azt is, hogy a királyné a kivételes körülményekre való tekintettel egy libuskát hozott a világra.

Ha egy isten háta mögötti külvárosban néhány ember rángatódzni kezd, azért rángatódzik, mert tetvesbetegség támadta meg őket: ezt a kórt csak a legalja csőcselék kapja el. Franciaországban egyre erősebb fénnyel világít az értelem, a kereskedők boltjaiban csakúgy, mint a nagyurak palotáiban. Gondoznunk kell tehát az értelem gyümölcseit, márcsak azért is, mert amúgy sem tudja megakadályozni senki, hogy megérjenek. Azok után, hogy Pascalok, Nicole-ok, Arnauld-ok, Bossuet-k, Descartes-ok, Gassendik, Bayle-ek, Fontenelle-ek[98] terjesztették a világosságot, Franciaországot nem lehet úgy kormányozni, mint a Garasse-ok és Menot-k idejében.

Ha a tévedés mesterei, vagyis nagymesterei, akiket oly sokáig azért fizettek és tiszteltek, mert butítják az emberi nemet, mondom, ha ezek a férfiak manapság azt parancsolnák, hogy higgyük el, a magnak el kell rothadnia ahhoz, hogy teremjen,[99] hogy a föld mozdulatlanul nyugszik alapzatán és nem kering a nap körül, hogy az árapály nem a nehézkedés természetes következménye, a szivárványnak nem a fénysugarak elnyelődése és visszaverődése az oka, s így tovább, ha e parancsaikat a *Szentírás* félreértett passzusaira támaszkodva adnák ki, vajon minek tartanák őket mind a művelt emberek?

[98] A XVII. század francia filozófusai, akik a legnagyobb hatással voltak a francia felvilágosodás eszméinek kialakulására: *Nicole* (1625—1695) és *Arnaud,* (1612—1694) a Port-Royal filozófusai, *Bossuet* (1627—1704) katolikus teológus és történetíró, *Gassendi* (1592–1655) Descartes materialista vitapartnere, *Fontenelle* (1657—1757): *A világok sokféleségéről* c. műve a korai felvilágosodás természetfilozófiai nézeteit foglalja össze.

[99] 1 Kor. 15,36.

Vajon az *állat*, mint minősítés, túlontúl erős volna? S ha e bölcs mesterek erőszakhoz és üldözéshez folyamodnának, hogy így biztosítsák arcátlan tudatlanságuk uralmát, vajon helytelen volna a *vadállat* minősítés?

Minél jobban megvetik az emberek a szerzetesek babonáit, annál jobban tisztelik a püspököket, annál jobban becsülik a plébánosokat: a püspökök és plébánosok csupa jót tesznek, az ultramontán szerzetesi babonák csupa rosszat. De vajon nem az a babona a legveszedelmesebb-e minden babona közül, mely azt sugallja, hogy gyűlöld felebarátodat meggyőződése miatt? S nem nyilvánvaló-e, hogy a szent köldököt, a szent fitymát, Szűzmária tejét és szoknyáját imádni még mindig okosabb, mint gyűlölni és üldözni testvérünket?

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

Az erény többet ér, mint a tudomány

Ha kevesebb a dogma, kevesebb a vita is; ha kevesebb a vita, a baj is kevesebb: ha nem így van, tévedek.

A vallásnak az a célja, hogy ezen a világon és a túlvilágon boldogok legyünk. Mi szükséges ahhoz, hogy a másvilágon boldogok legyünk? Igazságosnak kell lennünk. És mi szükséges ahhoz, hogy ezen a világon boldogok legyünk, már amennyire nyomorúságos természetünk megengedi? Elnézőnek kell lennünk.

Nagy balgaság volna azt hinni, hogy minden embert arra lehet késztetni, hogy egyforma módon gondolkodjék a metafizikáról. Sokkal könnyebb volna fegyverrel leigázni az egész világot, mint egyetlen város minden lakosának gondolatait igába fogni.

Euklidésznek nem volt nehéz dolga, amikor az égvilágon mindenkit meg akart győzni a mértani igazságokról: vajon miért? mert valamennyi tétel szükségszerű folyománya annak a kis axiómának, mely szerint *kétszer kettő négy*. A metafizika és teológia elegyével némileg más a helyzet.

Amikor Alexandrosz püspök és Ariosz vagy Arius pap vitatkozni kezdett azon, hogy a *logosz* vajon miképpen kisugárzása az

Atyának, Constantinus császár Euszébiosz és Szókratész nyomán azt mondta: „Nagy szamarak vagytok, hogy olyasmiről vitatkoztok, ami meghaladja értelmeteket."

Ha a két párt elég bölcs lett volna ahhoz, hogy elismerje, mennyire igaza van a császárnak, a keresztény világot nem szennyezte volna vér háromszáz éven keresztül.

Mert van-e nagyobb szamárság és nagyobb szörnyűség, csakugyan, mint azt mondani az embereknek: „Barátaim, nem elegendő, hogy hűséges alattvalók vagytok, engedelmes gyermekek, gyöngéd apák, jó szomszédok, nem elegendő, hogy erényesek vagytok, szerető barátok, hogy utáljátok a hálátlanságot, hogy békésen imádjátok Jézus Krisztust; ezenfelül tudnotok kell, hogy miképpen nemzettek minden lényt örökidők óta; ha pedig nem vagytok képesek megkülönböztetni a *homouziont* a hipposztázisban, kijelentjük, hogy örök tűzön fogtok pörkölődni — előbb azonban felkoncolunk benneteket?"

Ha efféle határozatot közöltek volna Arkhimédésszel, Poszeidoniosszal, Varróval, Catóval, Ciceróval, vajon mit feleltek volna?

Constantinus nem ragaszkodott ahhoz, hogy elnémítsa a két párt híveit: megtehette volna, hogy palotájába rendeli a szőrszálhasogatás e bajnokait, s megkérdi tőlük, vajon milyen jogon zavarják meg a világ békéjét: „Vajon az isteni család szószólói vagytok-e? Miért oly fontos számotokra, hogy teremtik-e vagy nemzik a *logoszt*, ha valaki hűséges hozzá, tiszta erkölcsöt hirdet, s gyakorolja is azt, amennyire képes rá. Tenger bűnt követtem el, akárcsak ti; becsvágyók vagytok, az vagyok én is; csaknem valamennyi rokonomat meggyilkoltattam; bánom, amit tettem: bűneimet oly módon akarom levezekelni, hogy nyugalmat teremtek a római birodalomban. Ne akadályozzátok meg, hogy megtegyem azt az egyetlen jót, ami feledtetni képes egykori kegyetlenségeimet; legyetek segítségemre, hogy békésen hunyhassam le a szemem." Meglehet, nem tudta volna meggyőzni a civakodókat; meglehet, hízelgett volna neki, ha hosszú, vörös palástban, drágaköves koronával fején elnökölhet egy zsinaton.

De mi nyitotta meg a kapukat mindazon csapások előtt, amelyek Ázsiából érkezve elárasztották a Nyugatot? Minden vitatott

bibliai versből egy-egy fúria rontott elő, kezében szofizmákkal és tőrrel, hogy őrültséget és kegyetlenséget plántáljon az emberek szívébe. A beözönlő hunok, herulok, gótok és vandálok összehasonlíthatatlanul kisebb kárt okoztak: a legnagyobb baj, amit tettek, az volt, hogy végül ők is efféle végzetes vitákba bocsátkoztak.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

Az egyetemes türelmességről

Nem szükségeltetik nagy művészet ahhoz, de ritka ékesszólás sem, hogy bebizonyítsuk: a kereszténveknek kölcsönösen el kell viselniök egymást. Tovább megyek: azt mondom, hogy minden embert testvérünknek kell tekintenünk. Hogyan? testvérem volna a török, a sziámi? Hát persze; nem vagyunk-e valamennyien egyazon Atya gyermekei, egyazon Isten teremtményei?

Igen ám, de ezek a népek megvetnek, bálványimádónak neveznek bennünket! Nos, azt mondom nekik, hogy alaposan tévednek. Azt hiszem, többet talán nem tudnék elérni, de legalább meg tudnám rendíteni egy imám vagy egy buddhista szerzetes dölyfös makacsságát, ha körülbelül így szólnék hozzá:

„A parányi földgolyó, mely mindössze egy kis pont, a térben kering, akárcsak sok más bolygó; elveszve élünk e végtelen űrben. Az ember, aki mintegy öt láb magas, bizonnyal potomság a teremtésben. Mármost egy ilyen parányi élőlény azt mondja szomszédainak, valahol Arábiában vagy Kafferföldön: figyelmezzetek rám, mert elmémet megvilágosította a minden világok Istene; kilencszázmillió hozzánk hasonló kis hangya él a földön, de az Úrnak egyedül az én hangyabolyom kedves, mind a többitől ősidőktől fogva iszonyodik; egyedül az én hangyabolyom lesz boldog, a többi pedig örökkön örökké boldogtalan."

Ám ekkor félbeszakítanának, s megkérdeznék, ki volt az az őrült, aki ilyen ostobaságokat beszélt. Kénytelen volnék azt felelni: „Ti magatok." Ezután megpróbálnám szelídségre bírni őket — ám ez már felettébb bajos volna.

Ekkor a kereszténvekhez fordulnék, s bátorkodnék például azt

mondani egy dominikánus inkvizítornak: „Testvérem, mint tudja, Itáliában minden tartományban másként beszélnek, Velencében vagy Bergamóban máshogyan, mint Firenzében. Az Accademia della Crusca rögzítette a nyelv szabályait; szótára törvény, eltérni tőle nem szabad. Buonmattei *Nyelvtan*a csalhatatlan kalauz, amit követni kell; de azt gondolja, hogy az Akadémia titkára, vagy távollétében Buonmattei, nyugodt lelkiismerettel kivágathatta volna mindazoknak a velenceieknek és bergamóiaknak nyelvét, akik ragaszkodtak tájszólásukhoz?"

Az inkvizítor így felel: „Ez egészen más; az Ön esetében lelkiüdve forog kockán; az Inkvizíció direktóriuma az Ön javára rendeli el, hogy egyetlen ember feljelentése alapján letartóztassák, még ha az a személy rovott multú bűnöző volna is; hogy védelmére ne fogadhasson ügyvédet; hogy ne is ismerje vádlója nevét; hogy az inkvizítor előbb ígérjen kegyelmet, majd ítélje el; hogy ötféle kínvallatásnak vettessék alá, azután korbácsolják meg, vagy küldjék gályapadra, vagy szertartásosan vessék máglyára. Ivonet atya, Cuchalon doktor, Zanchinus, Campegius, Roias, Felynus, Gomarus, Diabarus, Gemelinus egyértelműen és határozottan nyilatkozott e tárgyban, s e kegyes eljárással szemben semmi helye az ellenkezésnek."

Bátorkodnék azt felelni: „Meglehet, igaza van, testvérem; meg vagyok győződve róla, hogy a javamat akarja; de nem üdvözülhetnék-e enélkül is?"

Igaz, nem mindennap szennyezik be efféle képtelen szörnyűségek földgolyónkat, ám igen gyakran sor került rájuk, s könnyűszerrel az evangéliumnál jóval vastagabb könyvet lehetne szerkeszteni azokból a nyilatkozatokból, amelyek elítélik őket. Rövid életünk során nemcsak kegyetlenség üldözni azokat, akik másképpen gondolkodnak, mint mi, hanem, attól tartok, vakmerőség is azt mondani, hogy örök kárhozat vár rájuk. Azt hiszen, nem e kérészéletű atomok feladata, akik vagyunk, hogy ily módon elébe vágjanak a Teremtő ítéletének. Eszemben sincs, hogy vitassam a szentenciát, mely szerint „az Egyházon kívül nincs üdvözülés"; tiszteletben tartom, akárcsak az Egyház valamennyi többi tanítását, — de vajon csakugyan ismerjük-e Isten minden útját, irgalmasságának mérhetetlen birodalmát? Vajon nem szabad-e olyannyira reménykednünk

benne, mint amennyire félünk tőle? Nem elegendő-e, hogy hűségesek vagyunk az Egyházhoz? Szükséges-e, hogy minden egyes ember bitorolja az Istenség jogait, s mielőtt Ő ítélkeznék, döntsön az emberek örök sorsáról?

Amikor gyászt öltünk egy svéd, dán, angol vagy porosz király halála miatt, vajon azt mondjuk, hogy egy kárhozott embert gyászolunk, aki a pokol örök tűzén ég? Európában negyvenmillió ember él, aki nem a római Egyház híve; vajon azt mondjuk-e valamennyiüknek: „Uram, addig is, míg kétségkívül elkárhozik, a magam részéről nem vagyok hajlandó sem együtt étkezni, sem szerződést kötni, sem társalogni Önnel."

Van-e olyan francia követ, aki a szultán audienciáján azt gondolná magában: „Őfelsége, minthogy körülmetéltetett, szükségképpen örök tűzre vettetik." Ha csakugyan meg volna győződve róla, hogy a szultán halálos ellensége Istennek, s az Ég bosszúja vár rá, vajon szólhatna-e hozzá? vajon követségbe kellene-e küldeni a szultánhoz? S vajon van-e ember, akivel kereskedni lehet, van-e a polgári életnek olyan kötelessége, amelynek eleget tehetnénk, ha valóban bizonyosak volnánk abban, hogy kárhozottakkal társalkodunk?

Ó ti, kik szektákba gyülekezve imádjátok a kegyelmes Istent! Ha szivetek kegyetlen; ha azt imádván, akinek minden törvénye e szavakban foglaltatik: „Szeresd Istent és felebarátodat",[100] e tiszta és szent törvényt szofizmákkal, szőrszálhasogató vitákkal terheltétek meg; ha viszályt szítottatok hol egy új szó, hol az ábécé egyetlen betűje miatt; ha örök kínszenvedést ígértetek mindazoknak, akik elvetnek néhány szót és néhány szertartást, amit más népek egyáltalán nem is ismernek — úgy én, megkönnyezve az emberi nemet, azt mondom nektek: „Szálljatok magatokba, s képzeljétek el azt a napot, velem együtt, amikor ítélet mondatik mindenki fölött, amikor az Úr cselekedetei szerint jutalmaz és büntet mindenkit."

Látom, amint a múlt idők s a mi korunk valamennyi halottja megjelenik színe előtt. Bizonyosak vagytok-e abban, hogy Teremtőnk és Atyánk azt fogja mondani a bölcs és erényes Konfuciusnak, a törvényhozó Szolónnak, Püthagorásznak, Zaleucusnak, Szókra-

[100] Lk. 10,27.

tésznak, Platónnak, az isteni Antoninusoknak, a jóságos Traianusnak, Titusnak, az emberi nem e kiválóságainak, Epiktétosznak, s az emberiség többi példaképének: „Szörnyetegek! végtelenül hosszú és végtelenül fájdalmas kínokra ítéllek benneteket! Szenvedéstek legyen oly örökkévaló, amilyen örökkévaló magam vagyok! Ti pedig, kedveseim, Jean Châtel, Ravaillac, Damiens, Cartouche, s mind a többiek, akik előírt formulákat mormolva leheltétek ki lelketek, üljetek ím jobbomra, s osszátok meg velem örök időkre birodalmam és boldogságom!"

Ugye, visszaborzadtok e szavak hallatán? Miután kicsúsztak a számon, nincs mit mondanom nektek.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

Ima Istenhez

Immár nem az emberekhez fordulok tehát, hanem Hozzád, minden élőlények, minden világok, minden idők Istene: ha szabad a végtelen térben elveszetten tévelygő s a világegyetem többi része által észre sem vehető gyarló teremtménynek kérnie valamit Tőled, akinek mindent köszönhet, akinek törvényei épp oly változtathatatlanok, mint amilyen örökkévalók, könyörgök, kegyeskedj szánakozva tekinteni természetünkből következő tévedéseinkre, s tedd, hogy ne szenvedjünk e tévedéseink miatt. Szívet nem azért adtál nekünk, hogy gyűlöljük, kezet nem avégett, hogy öldököljük egymást; tedd, hogy kölcsönösen egymás segítségére legyünk e keserves és kurta élet terheinek elviselésében; tedd, hogy a parányi eltérések, melyek erőtlen testünket fedő öltözeteink, gyarló nyelveink, nevetséges szokásaink, tökéletlen törvényeink, esztelen nézeteink, a mi szemünkben oly aránytalanul eltérő s a Te színed előtt oly egyforma helyzetünk között mutatkoznak — tedd, hogy e kicsiny árnyalatok, amelyek az *ember*nek nevezett atomokat megkülönböztetik egymástól, ne gyűlöletre tüzeljenek bennünket és ne üldözésre; hogy akik fényes nappal gyertyát gyújtanak tiszteletedre, tűrjék el azokat, akik megelégednek Napod fényével; hogy akik fehér vásznat borítanak ruhájukra, amikor azt mondják, hogy imádni kell Téged, ne gyűlöljék azo-

kat, akik fekete gyapjúkötényben mondják ugyanezt; hogy mindegy legyen, vajon régi nyelvből kialakított nyelven vagy újabb nyelven fohászkodnak-e Hozzád; hogy azok, akik bíbor vagy lila színű ruhát hordanak s a világegyetem egy kis sárkupacának egy kis zugában uralkodnak, azok, akik magukénak mondhatnak egy bizonyos fémből készített néhány apró gömböcskét, gőg nélkül élvezzék azt, amit *nagyság*nak és *gazdagság*nak neveznek, a többiek pedig ne irigyeljék őket: hiszen Te tudod, hogy nincs miért irigyelni e hiábavalóságokat, és nincs miért kérkedni velük.

Bár minden ember emlékeznék rá, hogy egymás testvérei vagyunk! Bár minden ember úgy iszonyodnék a lelkek fölötti zsarnokságtól, ahogyan a haramiaságot gyűlöli, mely erőszakkal elragadja a munka, a békés iparkodás gyümölcseit! Ha már a háború csapásai elkerülhetetlenek, legalább békeidőben ne gyűlöljük s ne gyötörjük egymást, és szenteljük annak létünk röpke pillanatát, hogy Sziámtól Kaliforniáig száz és száz nyelven áldjuk a Te jóságodat, melynek e pillanatnyi létet köszönhetjük.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

Utóirat

Míg e munkán dolgoztam, kizárólag azzal a szándékkal, hogy irgalomra és szelídségre bírjam az embereket, egy másik ember szögesen ellentétes szándékú könyvet írt: ahány ház, annyi szokás. Ez a férfiú nemrég kinyomatta az üldözés kiskódexét,[101] mégpedig ezzel a címmel: *A vallás és az emberség összhangja* (ami is sajtóhiba, helyesen: *embertelenség*).

A szent könyvecske szerzője Szent Ágostonból indul ki. Ágoston eleinte szelídséget prédikált, később azonban üldözést, minthogy egyrészt akkoriban már ő volt a hatalmasabb, másrészt amúgy is gyakorta változtatta véleményét. De a szerző Bossuet-t, a meaux-i püspököt is idézi, aki üldözni kezdte Fénelont, bűnösnek találván a

[101] Malvaux abbé

híres-nevezetes cambrai-i érseket, mert azt írta, hogy Istent egyedül önmagáért is érdemes imádnunk.

Nem tagadom, Bossuet ékesen szóló író, s azt sem tagadom, hogy a hippói püspök, aki olykor következetlennek mutatkozott, ugyancsak ékesebben beszélt, mint általában az afrikaiak; mégis bátorkodom azt felelni e szent könyvecske szerzőjének, amit Armanda mond a *Tudós nők*ben:

Hasonlítani ha vágyunk valakihez,
Csak szebbik oldala csábítson, a nemes.
(I. felv., 1. jel. — Illyés Gyula fordítása)

A hippói püspöknek azt mondanám: Atyám, megváltoztatta véleményét, engedje meg nekem, hogy korábbi nézeteivel értsek egyet, ugyanis azokat tartom helyesebbeknek.

A meaux-i püspöknek azt mondanám: a Püspök úr nagy ember; véleményem szerint legalább oly nagy tudású, mint Szent Ágoston, és sokkal ékesebben szóló; de mivégre támadja kollégáját, aki egy másik műfajban épp oly ékesszóló, mint Ön, s egyszersmind szeretetreméltóbb?

Az embertelenségről szóló könyvecske szerzője sem nem Bossuet, sem nem Szent Ágoston; úgy vélem, igencsak alkalmas rá, hogy kiváló inkvizítor váljék belőle: szívesen venném, ha Goában volna e nagyszerű törvényszék elnöke. Ráadásul még államférfi is, mély politikai gondolatokat fejteget: „Ha sok tévhitű él felétek — mondja —, bánjatok velük kímélettel és győzzétek meg őket; ha csak kevés, küldjétek őket bitófára és gályapadra — akkor majd úgy megy minden, mint a karikacsapás" — ezt tanácsolja a 89. és 90. lapon.

Hála Istennek, jó katolikus vagyok, nem kell félnem attól, amit a hugenották *vértanúság*nak neveznek; de figyelmeztetem ezt az urat, hogy amennyiben valaha is miniszterelnök lesz, mint ahogy könyvecskéjében remélni látszik, aznap, amikor kézhez kapja kinevezését, nyomban Angliába utazom.

Ám addig is hálát rebegek a Gondviselésnek, amiért megengedi, hogy az efféle emberek mindig tévesen okoskodjanak. A könyvecske szerzője ugyanis odáig megy el, hogy Bayle-t is a türelmetlenség hívei

közé sorolja: ez felettébb ésszerű és ügyes fogás; Bayle-nak abból a megállapításából, hogy a bujtogatókat és a csalókat meg kell büntetni, szerzőnk azt a következtetést vonja le, hogy a jószándékú embereket is tűzzel-vassal üldözni kell.

Egyébként csaknem az egész könyv *A Szent Bertalan-éjszaka apológiájának* utánzata: vagy maga az apologéta[102] írta, vagy a visszhangja. De bárki legyen is e könyvecske szerzője, mindenképp remélnünk kell, hogy sem a mester, sem tanítványa nem fogja kezébe kaparintani az állam kormánykerekét.

Ám ha mégis úgy fordulna, hogy uralomra kerülnének, jó messziről a következő beadvánnyal fordulok hozzájuk a szent könyvecske 93. lapjának e két sorával kapcsolatosan: „Vajon a nemzet egy huszadának boldogsága kedvéért fel kell-e áldoznunk az egész nemzet boldogságát?"

Feltételezve, hogy Franciaországban csakugyan húsz római katolikus esik egy hugenottára, nézetem szerint nem valószínű, hogy ez a hugenotta felfalja a húsz katolikust; másfelől viszont miért falná fel ez a húsz katolikus az egy szál hugenottát, s miért kellene megakadályozni, hogy a hugenotta megházasodjék? Vajon nincsenek-e püspökök, abbék, szerzetesek, akiknek birtokai Dauphinéban, Gévaudanban, Agde és Carcassonne környékén találhatók? Vajon ezeknél a püspököknél, abbéknál, szerzeteseknél nem szolgálnak-e olyan bérlők, akik szerencsétlenek, nem hisznek az átlényegülésben? Vajon nem érdeke-e ezeknek a püspököknek, abbéknak, szerzeteseknek, de mindenki másnak is, hogy e bérlőknek minél nagyobb családja legyen? Vajon csak azoknak kell megengedni, hogy gyereket csináljanak, akik egy bizonyos módon áldoznak? Nem, ez nem volna igazságos és tisztességes eljárás.

„A nantes-i ediktum visszavonása korántsem okozott annyi kárt, mint amennyit tulajdonítanak neki" — mondja a szerző.

Ha valóban több kárt tulajdonítanak neki, mint amennyit okozott, túloznak — s a túlzás hibájába csaknem minden történetíró beleesik; ám ellenfeleik is hibát követnek el, amikor potomságnak mondják a kárt, amit szemükre vetnek. Ne higgyünk tehát sem a

[102] Caveyrac abbé

párizsi doktoroknak, sem az amszterdami prédikátoroknak. Döntőbírónak kérjük fel Avaux grófot, aki 1683 és 1688 között nagykövetként szolgált Németalföldön. Avaux azt mondja[103] (V. köt. 181): volt egy ember, egyetlenegy ember, aki felajánlotta, hogy bebizonyítja, az üldözöttek több mint húszmillió frankot csempésztek ki Franciaországból. Mire XIV. Lajos azt felelte Avaux grófnak: „A jelentések, melyek nap mint nap temérdek megtérésről számolnak be, fényesen bizonyítják, hogy a legmakacsabb hugenották is követni fogják a többiek példáját."

Mint leveléből látható, XIV. Lajos jóhiszeműen bízott hatalmának erejében. Reggelente azt hajtogatták neki: „Nincs hatalmasabb király az egész földkerekségen, mint Felséged; amint kegyeskedik szóra nyitni száját, boldog lesz mindenki, ha úgy gondolkodhat, mint Felséged." Pellisson, aki pénzügyi főtisztviselőként szedte meg magát; Pellisson, aki Fouquet cinkosaként három évet ült a Bastilleban; Pellisson, aki kálvinistából szerpap lett és javadalmas, aki a misékre imádságokat, Írisz udvarlására pedig gáláns versezeteket nyomatott ki, akit végül a gazdasági hivatal főnökévé és hivatásos térítővé neveztek ki — mondom, Pellisson három havonta személyenként hét vagy nyolc tallérért áttérők hosszú lajstromát terjesztette be, s elhitette a királlyal, hogy ezért az összegért, ha kedve tartja, minden törököt meg tud téríteni. Az udvaroncok versengve igyekeztek félrevezetni a királyt: csoda-e, ha engedett nekik?

Eközben ugyancsak Avaux gróf jelenti a királynak, hogy egy bizonyos Vincent több mint ötszáz munkást foglalkoztat Angoulême melletti gyárában, s amennyiben elhagyná az országot, ez igen nagy kárt okozna (V. köt. 194).

Ugyancsak Avaux gróf említi, hogy az Orániai herceg menekült francia tisztek segítségével két ezredet állított fel; megírja továbbá, hogy három hadihajó matrózai megszöktek és átálltak a herceghez. E két ezreden kívül az Orániai herceg kadétokból egy gárdaezredet is szervezett, két kapitány parancsnoksága alatt (240. l.). A nagykövet egyébként 1686. május 9-én ezt írja Seignelai márkinak: „Nem titkolhatom, mennyire fájlalom, hogy francia manufaktúrákat Né-

[103] *Négociations en Hollande* c. művében

metalföldre telepítenek át, ahonnan azok már sohasem fognak visszatérni."

Egészítse ki e tanúvallomásokat, kérem, az ország különböző részeiből érkező 1699-es intendánsi jelentésekkel, azután döntse el, vajon nem okozott-e több kárt a nantes-i ediktum visszavonása, mint amennyi haszon származott belőle, bármit állít is *A vallás és embertelenség összhangjá*nak tiszteletreméltó szerzője.

Egy kitűnő eszéről ismert francia marsall néhány esztendeje azt mondta: „Nem tudom, hogy csakugyan szükség volt-e a protestánsirtásra, de bizonyosan szükséges, hogy most már abbahagyjuk."

Bevallom, attól tartottam, hogy elvetem a sulykot, amikor közzéteszem Le Tellier atya barátjának levelét, amelyben a derék kongreganista lőporoshordók alkalmazását javasolja. Azt gondoltam ugyanis, hogy az emberek nem fognak hinni nekem, azt mondják majd, hogy a levél hamisítvány. Aggályaim azonban szerencsére szétfoszlottak, amikor *A vallás és az embertelenség összhangjá*nak 149. lapján e nyájas szavakra bukkantam:

„Ha a protestánsok írmagját is kiirtjuk országunkból, nem gyöngítjük el jobban Franciaországot, mint amennyire egy köpölyözés gyengíti le az egyébként ép testű beteget."

Ez az irgalmas keresztény, aki fentebb azt írta, hogy a nemzet huszadrészét protestánsok alkotják, azt akarja tehát, hogy vérét vegyék a nemzet huszadrészének — s e műveletet jelentéktelen érvágásnak nevezi!

Mármost ha e derék férfiú azt javasolja, hogy öljék meg a nemzet huszadrészét, miért ne javasolhatta volna Le Tellier atya barátja, hogy robbantsák föl, fojtsák meg, mérgezzék meg a nemzet egyharmadát? Felettébb valószínű tehát, hogy a Le Tellier atyához intézett levél szövege hiteles.

A szent szerző végül arra a következtetésre jut, hogy a türelmetlenség pompás dolog, „minthogy — írja —, Jézus Krisztus nem ítélte el határozottan és egyértelműen". Csakhogy Jézus Krisztus azokat sem ítélte el, akik négy sarkán fölgyújtják Párizst: vajon ez jogcím volna arra, hogy a gyújtogatókat szentté avassák?

Tehát míg egyfelől fölcsendül a természet szelíd és üdvös hangja, másfelől veszett üvöltésbe kezd a fanatizmus, a természet esküdt

ellensége; amikor az emberek előtt végre fölragyog a béke, a türelmetlenség nyomban fegyvert ragad. Nos, ti, nemzetek döntőbírái, akik békét szereztetek Európának, válasszatok a béke szelleme és az öldöklés szelleme között!

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

Folytatás és végkövetkeztetés

Most értesültünk róla, hogy 1763. március 7-én Versailles-ban a királyi tanács ülésén, amelyen a kancellár elnökölt és amelyen részt vettek mind az államminiszterek, Crosne semmítőszéki bíró beterjesztette a Calas-ügyet, mégpedig egy bíró pártatlanságával, egy tökéletesen tájékozott ember pontosságával — hiszen egyedül az helyénvaló az efféle testület színe előtt. Különféle rangú emberek nagy tömege várta a kastély folyosóján a tanács döntését. Mint a királynak csakhamar jelentették, a tanács egyhangúlag elrendelte, hogy a toulouse-i törvényszék terjessze föl a periratokat, valamint ama határozatának indoklását, mely kerékbetörésre ítélte Jean Calast. Őfelsége jóváhagyta a tanács végzését.

Emberség és igazságosság uralkodik tehát az emberek között, kiváltképp annak a királynak tanácsában, akit népe hőn szeret és aki méltó is e szeretetre. Őfelsége, miniszterei, a kancellár és a tanács valamennyi tagja alaposan megvizsgálta egy szerencsétlen közrendű család ügyét, oly tüzetesen foglalkoztak vele, mint a háború és béke nagy kérdéseivel. A méltányosság szeretete, az emberi nem érdeke vezérelte a bírákat. Hála legyen érte az irgalmas Istennek, aki maga sugallja a méltányosságot és mind az erényeket!

Határozottan állítjuk és tanúsítjuk, hogy nem ismertük személyesen a boldogtalan Jean Calast, akit a nyolc toulouse-i bíró igencsak gyönge gyanújelek alapján s királyaink rendeletei és valamennyi nemzet törvényei ellenére elveszejtett; nem ismertük fiát sem, Marc-Antoine-t, akinek különös halála megtévesztette e nyolc bírót; az anyát sem ismertük, aki épp oly tiszteletreméltó, mint amilyen szerencsétlen asszony, ártatlan leányait sem, kik vele együtt kétszáz

mérföldet tettek meg, hogy megrendítő szerencsétlenségüket és erényüket a trónus zsámolyához helyezzék.

Isten jól tudja, hogy az igazság, a jog és a béke szelleme hevített bennünket, semmi egyéb, amikor Jean Calas ügye kapcsán, akit a türelmetlenség gyilkolt meg, megírtuk, mit gondolunk a türelmességről.

Nem akartuk megsérteni a nyolc toulouse-i bírót, azt mondván, hogy tévedtek, mint ahogy a királyi tanács egyhangúlag vélelmezte: épp ellenkezőleg, annak lehetőségét nyitottuk meg, hogy tisztázzák magukat egész Európa színe előtt. Ez a lehetőség: bevallani, hogy a bizonytalan nyomok és a tébolyult tömeg ordítozása megzavarta igazságérzetüket, továbbá bocsánatot kérni az özvegytől, s jóvátenni, már amennyire módjukban áll, egy ártatlan család végromlását, csatlakozván azokhoz, akik Calasék segítségére siettek szerencsétlenségükben. Halálba küldték az ártatlan apát: most már az a kötelességük, hogy gyermekeinek apjai legyenek, amennyiben az árvák hajlandók elfogadni a jogos bűnbánat e csekélyke jelét. Szép volna, ha a bírák fölajánlanák ezt, a család pedig visszautasítaná.

Kiváltképp David toulouse-i városi tanácsos kötelessége, ha már elsőként kezdte üldözni az ártatlanokat, hogy példát mutasson a bűnbánatban. David tanácsos szidalmakkal illetett egy vérpadon kiszenvedő családapát. Hallatlan kegyetlenség ez, de minthogy Isten megbocsát, az emberek is meg kell bocsássanak annak, aki jóváteszi bűneit.

Az itt következő levelet Languedocból kaptam, 1763. február 20-i keltezéssel:

„A türelmességről írt munkája nézetem szerint felettébb emberséges és igaz munka, de, attól tartok, mégis többet fog ártani a Calas családnak, mint amennyit használ neki. Nem lehetetlen ugyanis, hogy sérti azt a nyolc bírót, aki a kerékbetörésre szavazott; arra fogják kérni a parlamentet, hogy égettesse el az Ön könyvét, s a fanatikusok (mert fanatikusok mindig akadnak) dühkiáltásokkal válaszolnak majd az ész szavára; stb."

Íme, mit válaszoltam:

„A nyolc toulouse-i bíró elégettetheti könyvemet, ha az jó könyv; mi sem könnyebb, hiszen máglyára vetették a *Vidéki leveleket* is, amely bizonnyal értékesebb munka; mindenki bátran éléget-

heti házában azokat a könyveket és iratokat, amelyek nem nyerték meg tetszését.

Művem sem nem használhat, sem nem árthat Calaséknak, akiket egyébként nem is ismerek. A pártatlan és biztos ítéletű királyi tanács a törvények szellemében dönt, méltányosan, a periratok alapján és a perrendtartásnak megfelelően, nem pedig egy olyan írás alapján, amely semmiképp sem jogi jellegű, s amelynek lényege merőben idegen az ügytől, amelyben ítélkezik.

Hiába nyomtatnának ki akárhány fóliánst a nyolc toulouse-i bíró mellett vagy ellen, a türelmesség mellett vagy ellen, sem a tanács, sem bármely más törvényszék e könyveket nem fogja periratként kezelni.

A türelmességről írt értekezésem nem egyéb, mind kérelem, amit az emberiség mély alázattal terjeszt a hatalom és a bölcsesség elébe. Egy magot vetek el, mely egyszer talán szárba szökken. Mindazt, amiben reménykedünk, a király jóságától várjuk, miniszterei bölcsességétől s az ész szellemétől, mely most kezdi szertesugározni fényét.

A természet azt mondja az embereknek: gyöngének és tudatlannak szültelek benneteket, hogy néhány percig a földgolyón tengődjetek, majd holttestetekkel hizlaljátok. Minthogy gyöngék vagytok, segítsétek egymást kölcsönösen; minthogy tudatlanok vagytok, világosítsátok fel és szenvedjétek el egymást. Ha egyszer valamennyien egyformán gondolkodnátok majd, ami semmiképp sem fog bekövetkezni, ám egyetlenegy ember más véleményen volna, meg kellene bocsátanotok neki, hiszen én akarom, hogy úgy gondolkodjék, ahogyan gondolkodik. Azért adtam nektek kart, hogy megműveljétek a földet, pislákoló kis értelmet avégett, hogy tudjátok, miképpen viselkedjetek; szívetekben elültettem a részvét csíráját, hogy valamennyiőtöknek segítsek elviselni az életet. Ne fojtsátok el ezt a csírát, ne rontsátok meg, emlékezzetek rá, hogy isteni eredetű, s ne engedjétek, hogy a természet hangját elnyomja a skolisztikus filozófusok nyomorúságos őrjöngése.

De én vagyok az is, egyedül én, aki akaratotok ellenére kölcsönös szükségleteitek által egyesítelek benneteket, még könnyelműen elindított sok kegyetlen háborútok közepette is, noha a háború a

vétkek, vakvéletlenek, szenvedések örök színpada. Egyedül én vagyok az, aki gátat vet ama hosszú viszályok gyászos következményeinek, amelyek egy nemzeten belül szembeállítják a nemességet a bírákkal, e két csoportot az egyházzal, mi több, a polgárt a földművessel. Egyikük sem ismeri jogai korlátait, de ha nem akarják is, előbb-utóbb valamennyien meghallják szívüket szólító hangomat. Egyedül én vagyok az, aki méltányosságra késztetem a törvényszékeket, amelyek nélkülem határozatlanul és szeszélyesen ítélkeznének, minthogy a kusza törvények sokaságát gyakorta vaktában hozzák, csak a napi igényekre ügyelve, minthogy azok minden tartományban, minden városban különböznek, s csaknem mindig egyazon helyen is ellentmondanak egymásnak. Egyedül én sugallhatok igazságot, amikor a törvények csak packáznak az emberekkel. Aki énrám hallgat, mindig helyesen dönt, s aki összebékíteni igyekszik az egymásnak ellentmondó nézeteket, tévúton bolyong.

Hatalmas épület ez, melynek alapjait magam raktam le: szilárd volt és egyszerű, biztonsággal léphetett be kapuján bárki. Az emberek azonban furcsa, otromba és felesleges ékítményekkel akarták kicicomázni, s most az épület minden egyes része romba dől; az emberek fölemelik köveit a földről, és egymás fejéhez hajigálják őket. Hagyjátok abba, kiáltom, takarítsátok el e szörnyűséges omlalan házban, az én házamban."

Kiegészítő fejezet, amelyben beszámolunk a Calas család érdekében hozott legutóbbi ítéletről[104]

1763. március 7-étől még két év telt el a végső ítéletig: ily könnyen küldi vérpadra a fanatizmus az ártatlan embert, s ily nehezen szolgáltat igazságot neki az értelem. Kénytelenek voltunk eltűrni, hogy a formaságok szükségképpen igen hosszú időt vesznek igénybe: minél kevésbé tartották be őket Calas elítélésekor, annál szigorúbban kellett ragaszkodnia hozzájuk a királyi tanácsnak. Egy teljes

[104] Ez a fejezet az 1765-ös kiadástól szerepel.

esztendő sem volt elég ahhoz, hogy a toulouse-i parlamentet a periratok felterjesztésére kényszerítsék, majd megvizsgálják és megcáfolják őket; egyébként ezzel a fáradságos munkával is Crosne-t bízták meg. Ezekután egy csaknem nyolcvan bíróból álló testület megsemmisítette a toulouse-i ítéletet, és elrendelte a teljes perújrafelvételt.

Akkoriban más, fontos ügyek foglalták el az ország csaknem minden bíróságát: Franciaországban feloszlatták a Jézus Társaságot és száműzték a jezsuitákat: egykor a jezsuiták voltak türelmetlenek, ők üldözték felebarátaikat, most őket vették üldözőbe.

Ama gyónócédulák hóbortja, amelyeknek titkos szerzőségével a jezsuitákat vádolták, s amelyeket ők nyíltan védelmükbe is vettek, már előbb gyűlöletet ébresztett ellenük szerte az országban. Egyik misszionáriusuk[105] bankcsődje, amit is az emberek legalább felerészben csalárd bukásnak véltek, végképp vesztüket okozta. A *misszionárius* és a *bankcsőd* szó, amely semmiképp sem arra született, hogy összepárosítsák őket, megerősítette a lelkekben a jezsuiták elítélését. Végül a Port-Royal romjai, valamint annak a temérdek híres embernek csontjai, akiket még sírjukban is meggyaláztak, hiszen századunk első éveiben a jezsuiták diktálta parancsok alapján hantolták ki őket, végképp lerontotta amúgy is erősen megcsappant hitelüket. A rend feloszlatásának és a jezsuiták száműzetésének pontos története *A franciaországi jezsuiták bukása*[106] című kitűnő könyvben olvasható; ez a mű teljességgel tárgyilagos, mivelhogy filozófus a szerzője, s pascali ékesszólással, árnyalatossággal ír, de egyszersmind a szellemnek az a felsőbbrendűsége jellemzi, amit nem fátyoloznak el, mint Pascalnál, a nagy embereket is olykor félrevezető előítéletek.

E nagy jelentőségű ügy, melynek során a jezsuiták némely híve azt állította, hogy megsértették a vallást, noha az emberek többségének az volt a véleménye, hogy épp ellenkezőleg, elégtételt szereztek neki, hónapokra feledtette a közvéleménnyel a Calas-pert; de amikor a király a végső ítélkezés jogát a *semmítőszéki tanács*nak nevezett bíróságra bízta, ugyanazon közvélemény, melynek érdeklődése min-

[105] La Valette atya

[106] *D'Alembert* műve (1765).

dig ide-oda csapong, nyomban elfelejtette a jezsuitákat, a figyelmét immár teljesen a Calas család kötötte le.

A semmítőszéki tanács független bíróság, tagjai semmítőszéki bírák, feladata az, hogy a királyi udvar tisztviselői közt folyó perekben ítélkezzék, valamint mindazokban az ügyekben, amelyeket a király utal elébe. Nem jelölhetett volna ki olyan törvényszéket, mely járatosabb lett volna a szóban forgó ügyben: azokból a bírákból áll, akik két ízben is megvizsgálták a perújrafelvételi kérelmet, s töviről-hegyire ismerték a per lényegét és minden alaki kérdését. Jean Calas özvegye, fia és Lavaisse önként visszament a börtönbe; Languedoc egy isten háta mögötti zugából fölhozták azt az öreg katolikus szolgálót, aki egy pillanatra sem hagyta magára gazdáit és úrnőjét, amikor azok, feltételezés szerint, jóllehet ez merőben valószínűtlen, megfojtották fiukat, illetve fivérüket. Végül: az ügyet ugyanazoknak a vallomásoknak alapján tárgyalták újra, amelyeknek figyelembevételével Jean Calast kerékbetörésre ítélték, fiát, Pierre-t pedig száműzetésre.

Ekkor jelent meg az ékesen szóló Beaumont új értekezése, valamint az ifjú Lavaisse-é is, akit oly igazságtalanul kevertek bele a törvénytelen bűnügyi eljárásba a toulouse-i bírák, s akit, teljességgel ellentmondva maguknak, nem mentettek föl a vád alól. A fiatalember maga írta védekező iratát, melyet mindenki méltónak ítélt rá, hogy Beaumont értekezése mellett emlegessék. Védőirata kettős előnnyel rendelkezett: egyrészt önnön védelmében szólt, másrészt annak a családnak érdekében, amellyel megosztotta a fogságot. Egyedül rajta múlt volna, hogy levegyék csuklójáról a bilincset és szabadon bocsássák a toulouse-i börtönből: mindössze annyit kellett volna mondania, hogy egy percre magára hagyta Calasékat, abban az időpontban, amikor feltételezés szerint az apa és anya megölte fiát. Kínvallatással is megfenyegették, a kínpad és a halál rémét egyaránt meglebegtették előtte; egyetlen szavába került volna, hogy visszanyerje szabadságát, ám ő inkább vállalta a kínvallatást, mintsem kimondja ezt a szót, mely hazugság lett volna. Védőiratában erre a részletre is kitért, s oly nemes, egyszerű őszinteséggel, csöppet sem kérkedve, hogy meghatotta mindazokat, akiket csak meggyőzni akart, s bár nem törekedett hírnévre, elnyerte az emberek csodálatát.

Apjának, a híres ügyvédnek, ebben a munkában semmi része sem volt: fia, noha sohasem tanult jogot, egy csapásra utolérte.

Eközben igen tekintélyes személyek csapatostól látogatták meg a börtönben Calasnét és leányait, a könnyekig meghatódva. Az emberség, a nagylelkűség segélyekkel halmozta el őket. Azoktól, akiket jótékonykodóknak szokás nevezni, mit sem kaptak: a jótékonykodás, amely egyébként gyakorta fösvény is, sértő is, a vakbuzgó hívők osztályrésze, ők pedig még mindig ellenségei voltak Calaséknak.

Elkövetkezett a nap, 1765. március 9-e, amikor az ártatlanság teljes győzelmet aratott. Miután Bacquencourt beszámolt az eljárásról és ismertette az ügy minden kis részletét, a bírák egyhangúan ártatlannak nyilvánították a családot, mely fölött a toulouse-i törvényszék pribék módra, hatalmával visszaélve ítélkezett. Rehabilitálták az apa emlékét. Engedélyezték a családnak, hogy az illetékesekhez forduljon a bírák felelősségre vonása végett, valamint költségeik, veszteségeik és azok kamatai ügyében — aminek megtérítését a toulouse-i bíráknak önként kellett volna felajánlaniok.

Párizs örömmámorban úszott: a köztereken, sétányokon csoportok verődtek össze, özönlött a tömeg, hogy megpillanthassa a szerencsétlen családot, amelynek, íme, igazságot szolgáltattak; amikor megpillantották a bírákat, megtapsolták és áldották őket. A látvány márcsak azért is megindító volt, mert Jean Calas három évvel előbb épp ezen a napon, március 9-én szenvedett ki rettenetes kínzások közepette.

A semmítőszéki bírák teljes igazságot szolgáltattak a Calas családnak; amikor ezt tették, csak kötelességüket teljesítették. Másféle kötelesség is van azonban, a felebaráti kötelesség, ám ezt ritkábban gyakorolják a bíróságok, mivel alighanem azt gondolják, hogy egyetlen feladatuk az igazságosztás. A semmítőszéki bírák elhatározták, hogy testületileg folyamodvánnyal fordulnak Őfelségéhez, arra kérvén, hogy kárpótolja adományaival a tönkrejutott családot. A levelet meg is írták. A király válaszképpen harminchatezer frankot utaltatott ki az anyának és gyermekeinek; a harminchatezer frankból háromezret annak a derék szolgálónak adtak, aki gazdáit védelmezve állhatatosan az igazságot védelmezte.

Jóságával, akárcsak sok más cselekedetével is, a király kiérdemelte azt a nevet, amellyel a nemzet szeretete megajándékozta. Bárcsak türelmességre ösztönözné ez a példa az embereket — hiszen türelmesség híján a fanatizmus elpusztítaná a világot, vagy legalábbis állandó bánatba döntené! Nyilvánvaló, hogy ebben az ügyben nem csupán egy családról volt szó, s hogy a szekták őrjöngő dühe ezreket veszejtett el; de napjainkban, amikor évszázados öldöklés után egy kis béke hatja át mind a keresztény közösségeket és nyugodni hagyja őket, napjainkban, a nyugalom korában a Calas család balsorsának még nagyobb hatást kell keltenie, akárcsak a mennydörgésnek, mely szép, derűs időben hangzik fel. Ritkák az efféle esetek, de megesnek ama sötét babonaság következtében, amely arra készteti a gyönge lelkeket, hogy bűnöket tulajdonítsanak mindazoknak, akik másként gondolkodnak, mint ők.

BESZÁMOLÓ LA BARRE LOVAG HALÁLÁRÓL[1] (1766)

Cassen, a Királyi Tanács ügyvédjének levele Beccaria márkihoz[2]

Úgy látszik, Uram, valahányszor egy jótékony szellem szolgálatot akar tenni az emberi nemnek, nyomban egy gonosz démon támad ellene, hogy szétrombolja az ész művét.

Kitűnő könyvével alighogy megtanította Európát a vétségek és a büntetések lényegére, egy férfi, aki jogásznak mondja magát, máris vitába száll Önnel Franciaországban. Ön az emberiség ügyét védelmezte, ő a barbárság ügyvédjeként lépett fel. Talán éppen ez készítette elő a tizenkilenc esztendős ifjú La Barre lovagnak és D'Étallonde elnök még tizennyolcadik életévét sem betöltő fiának katasztrófáját.

Mielőtt beszámolnék Önnek, Uram, a szörnyűséges történetről, mely egész Európát felháborította (kivéve talán az emberi természet néhány fanatikus ellenségét), engedje meg, hogy leszögezzek két alapelvet, amelyet bizonnyal vitathatatlannak fog tartani.

1. Ha egy nemzet még mindig oly mélységesen barbár állapotban él, hogy kínvallatásnak veti alá a vádlottakat, vagyis ezer halállal sújtja őket egy halál helyett, noha nem tudja, hogy ártatlanok-e vagy bűnösök, mindenképpen nyilvánvaló, hogy ezt a rettenetes intézkedést nem szabad olyan vádlottra alkalmazni, aki bevallja bűnét, s így bizonyítékokra már semmi szükség.

[1] *A Relation de la mort du chevalier de la Barre* első megjelenése: 1766. július 15. 1769-ben újranyomtatták a *Choses utiles et agréables* I. kötetében. La Barre lovagot, a 19 éves istenkáromlót, 1766. július 1-én végezték ki Abbeville-ben. Voltaire hatalmas kampánya sem tudta elérni a fiatalember rehabilitálását: ez a feladat a Nemzeti Konventre maradt.

[2] *Beccaria, Ceasare Benesuna* (1738—1754) *A bűnökről és a büntetésekről* (1764) c. műve a felvilágosodás humanista igazságszolgáltatás-eszményének alapja.

2. Egy ország bevett szokásainak megsértését, a közvélemény ellen elkövetett vétségeket, amennyiben kézzelfogható anyagi kárt nem okoztak, ugyanolyan büntetéssel sújtani, mint az apagyilkosságot és a mérgezést, épp olyan képtelen eljárás, mint amilyen kegyetlen.

Ha nem tekintjük vitathatatlannak ezt a két szabályt, nincs többé törvény földünkön, nincsen értelem, az emberek ki vannak szolgáltatva a szeszélyes zsarnokság kényének-kedvének, sorsuk jóval mostohább, mint az állatoké.

Leszögezve e két alapelvet, hadd térjek rá a szörnyűséges történetre, melynek elbeszélését az imént megígértem.

Abbeville-ben, egy picardiai városkában élt egy apátnő,[3] egy köztiszteletben álló államtanácsos leánya; az apátnő szeretetreméltó, tisztes erkölcsű, szelíd és derűs kedélyű, jótékony, bölcs, minden babonától idegenkedő hölgy volt.

Egy abbeville-i polgár, a mintegy hatvan esztendős Belleval, minthogy felkérték a kolostor némely ügyének intézésére, bizalmasa lett az apátnőnek; Belleval egyébként helyettes bírája volt egy alacsony rangú kis bíróságnak, az úgynevezett választó-törvényszéknek, ha ugyan törvényszéknek nevezhetjük azt a polgári társaságot, amelynek hatásköre a rovásadó ügyeinek esküdtszéki tárgyalására szorítkozik. Belleval beleszeretett az apátnőbe, aki közeledését eleinte csak szokásos szelídségével utasította vissza, de amikor a férfi ismételten zaklatta, kénytelen volt jelét adni undorának és megvetésének.

Az apátnő épp ez idő tájt, 1764-ben vendégül látta unokaöccsét, La Barre lovagot, akinek nagyapja altábornagy volt egykor, ám apja eltékozolta több mint negyvenezer frank évjáradékot biztosító vagyonát; az apátnő úgy bánt a fiatalemberrel, mint tulajdon fiával, s elhatározta, hogy egy lovasszázadot vásárol neki; a lovag a kolostor külső szárnyában kapott szállást, s nagynénje, akárcsak néhány ifjú barátját, őt is gyakorta vacsorával vendégelte meg. Belleval úr, akit kirekesztettek ezekről a vacsorákról, oly módon állt bosszút, hogy akadályokat gördített az apátnő néhány fontos ügyének útjába.

Az ifjú La Barre határozottan nénje pártjára állt, s oly gőgösen

[3] Madame Brou, Willencout apátnője.

viselkedett Bellevallal, hogy az felettébb feldühödött. Belleval boszszút forralt: tudta, hogy La Barre lovag és az ifjú D'Étallonde, a választóbíróság elnökének fia, nem sokkal annak előtte egy körmenet mellett elhaladva nem emelte meg kalapját: ez 1765 júliusában történt. Belleval most már az illemszabályoknak ezt a kis megsértését a vallás előre megfontolt szándékkal történt megsértésének igyekezett feltüntetni. Míg titokban vermet ásott a két fiatalembernek, sajnos az történt, hogy ugyanebben az évben, augusztus 9-én felfedezték, hogy az abbeville-i Újhídon álló fakeresztet valaki megrongálta: feltételezés szerint részeg katonák követték el az istentelenséget.

Hadd legyen szabad megjegyeznem, Uram, hogy alighanem illetlen és veszedelmes eljárás egy hídon felállítani azt, amit katolikus templomban kell imádni, hiszen az elhaladó szekerek könnyűszerrel megrongálhatják, ledönthetik, avagy a kocsmákból kitántorgó részegek kăromolhatják, nem is tudva, milyen gyalázatos durvaságot követnek el. Meg kell jegyeznem továbbá, hogy ezek az elnagyoltan összeácsolt keresztek, az országutakon álló feszületek, a városok utcasarkain látható gipsz-Szűzanyák és Kisjézusok itt nem olyan tárgyai az imádásnak, mint templomainkban: ez olyannyira nyilvánvaló, hogy e képmások előtt köszönés nélkül is el szabad haladni. Az efféle képmások a kezdetleges jámborság jelképei; minden józan ember úgy véli, hogy ami szent, annak szent helyen, és csakis ott kell állnia.

Fájdalom, az amiens-i püspök, aki egyszersmind Abbeville püspöke[4] is, oly nagy jelentőséget tulajdonított az ügynek és oly nagy hírét költötte, amilyet az nem érdemelt meg. Monitóriumot bocsátott ki és ünnepélyes körmenetet szervezett a feszülethez; Abbevilleben egy álló esztendeig másról sem esett szó, mint erről a szentségtörésről. Azt beszélték, hogy új szekta alakult, amely minden feszületet lerombol, minden szent ostyát a földre tipor és késsel összevissza szurkál. Azt állították, hogy sok vér is csordult az ostyákból. Akadtak asszonyok, akik azt hitték, hogy szemtanúi voltak efféle merényleteknek. Ismét terjedni kezdtek a megannyi európai városban közismert zsidóellenes rágalmazó történetek. Hiszen tudja, Uram, hogy

[4] Louis-François-Gabriel de la Mothe

mire képes a csőcselék hiszékenysége és fanatizmusa, ha, mint mindig, szerzetesek szítják.

Belleval úr, látva, hogy a kedélyek tűzbe jöttek, gonosz szándékkal összekeverte a feszület esetét és a körmenet esetét, noha semmi közük sem volt egymáshoz. Kinyomozta La Barre lovag egész előéletét: inasokat, szolgálólányokat, napszámosokat rendelt magához, jámbor hangon kijelentette, hogy a monitórium szellemében mindent el kell mondaniok, amit csak tudnak a fiatalember rovására; valamennyien azt felelték, hogy sohasem hallották, hogy La Barre lovagnak bármi része volna a feszület megrongálásában.

A feszület megcsonkításával kapcsolatosan egyébként semmi nyomot nem találtak, sőt az is felettébb kétségesnek látszott, hogy szándékos merényletről volna szó. Kezdték azt hinni (ami valószínű is volt), hogy egy fahordó szekér okozta a balesetet.

„De ha abban nem is bizonyosak — mondta Belleval mindazoknak, akiket beszédre akart bírni, hogy La Barre lovag megrongálta a hídon álló feszületet —, azt mégiscsak tudják, hogy ennek az évnek júliusában két barátjával harminc lépésre sétálva a körmenettől, nem emelte meg a kalapját. S azt is hallották, ugye, hogy egy ízben szabados dalokat énekelt; ha nem emelnek vádat ellene, halálos bűnt követnek el."

Minekutána így megfélemlítette őket, személyesen kereste fel az abbeville-i királyi törvényszék főbíráját. Vádat emelt ellensége ellen, s kényszerítette a bírót, hogy hallgassa ki a feljelentőket.

Amint elkezdődött az eljárás, áradtak a feljelentések. Ki-ki elmondta, amit látott vagy látni vélt, amit hallott vagy hallani vélt. De mily szörnyűségesen megdöbbent Belleval, tisztelt Uram, amikor a tanúk, kiket őmaga tüzelt föl La Barre lovag ellen, tulajdon fiát jelentették fel, mint a leleplezendő titkos istentelenségek egyik főcinkosát! Bellevalt mintha csak villámcsapás sújtotta volna: azonnal szökésre vette rá fiát; ám, noha ez szinte hihetetlen, a vádaskodást ádázul folytatta.

Íme, Uram, a bizonyítékok:

1765. augusztus 13-án hat tanú azt vallotta, hogy egy körmenettől harminc lépésnyire három fiatalembert látott elhaladni, La Barre

és D'Étallonde uraknak fejükön volt a kalapjuk, Moinel úrnak a hóna alatt.

Pótvallomásában egy bizonyos Élisabeth Lacrivel kijelentette, hogy unokaöccsétől azt hallotta, hogy az azt hallotta, hogy valaki azt mondta La Barre lovagnak, hogy nem vette le a kalapját.

Szeptember 26-án egy pórnő, Ursule Gondalier azt vallja, hogy azt hallotta, hogy La Barre lovag, megpillantván Szent Miklós gipsz-szobrát Marie nővérnél, a kolostor kapusnővérénél, megkérdezte tőle, vajon azért vásárolta-e, hogy férfi legyen a háznál.

Egy bizonyos Beauvalet azt vallja, hogy La Barre lovag istentelen szavakat használt, a Szűzanyáról szólva.

Claude Sélincourt egyetlen tanúként azt vallja, hogy a vádlott azt mondta neki, hogy az isteni parancsokat papok eszelték ki; szembesítéskor a vádlott kijelenti, hogy Sélincourt rágalmazó, mivelhogy csak az egyházi parancsokról esett köztük szó.

Hécquet egyetlen tanúként azt vallja, hogy a vádlott azt mondta neki, nem érti, hogyan is lehet tésztából gyúrt istent imádni. Szembesítéskor a vádlott kijelenti, hogy az egyiptomiakról beszélt.

Nicolas Lavallée azt vallja, hogy hallotta, amint La Barre lovag két trágár katonanótát énekel. A vádlott elismeri, hogy egy ízben részegen csakugyan elénekelte D'Étallonde-dal e két dalt, de azt se tudta, mit énekel; hogy a nóta csakugyan szajhának mondja Mária Magdolnát, de az megtérése előtt csakugyan feslett életet élt; elismeri továbbá, hogy elszavalta Piron *Óda Priáphoz* című költeményét.

Nevezett Hécquet pótvallomásában kijelenti, hogy látta, amint La Barre lovag térdet hajt *A filozófus Teréz, A karmelita kapusnővér* és *A karthauzi kapusbarát* című könyvek előtt. Más művet nem említ, de a tanúvallomás felolvasásakor és a szembesítésekor azt mondja, nem bizonyos benne, hogy csakugyan La Barre lovag hajtott-e térdet.

Egy bizonyos Lacour azt vallja, hogy hallotta, amint a vádlott *az Atya nevében* helyett azt mondja, hogy *a p... nevében,* és így tovább. Ezt a lovag tagadja kihallgatásakor.

Egy bizonyos Pétignot azt vallja, hogy hallotta, amint a vádlott litániát mondott a *p...* tiszteletére, nagyjából úgy, ahogyan ez

Rabelais-nál olvasható;[5] e szavakat nem merem itt idézni. A vádlott ezt tagadja kihallgatásakor; hogy kiejtette a *p*... szót, elismeri, a többit tagadja.

Íme, Uram, ennyi a vád La Barre lovag, Moinel, D'Étallonde, Jean-François Douville, De Maillefeu ellen, valamint Bellevalnak, e tragédia okozójának fia ellen.

Megállapíttatott, hogy közbotrány nem történt, hiszen La Barre-t és Moinelt csak a feszület megcsonkítása alkalmából kiadott monitóriumok alapján tartóztatták le, de e botrányos és nyilvános csonkítással egyetlen tanú sem vádolta őket. Kikutatták minden korábbi cselekedetüket, titkos beszélgetésüket, egy évvel előbb elejtett szavaikat; olyan tényeket gyűjtöttek össze, amelyeknek semmi összefüggésük: e téren a procedúra teljességgel szabálytalan volt.

A monitóriumok és Belleval erőszakos fellépése nélkül e szerencsétlen gyermekek ügyében sohasem került volna sor botrányra, bűnpörre: a közbotrány maga a pör volt.

Az abbeville-i monitórium pontosan ugyanolyan hatást keltett, mint a Calas család ellen kiadott toulouse-i monitórium: megzavarta az emberek agyát és lelkiismeretét. A tanúk, akiket Belleval épp úgy tüzelt fel, ahogyan a toulouse-i tanúkat David városi tanácsos, homályos tényeket, szavakat bányásztak elő emlékezetük mélyéről: teljességgel elképzelhetetlen, hogy bármelyikük bárminek a körülményeire pontosan visszaemlékezhetett volna, legyenek azok kedvező vagy súlyosbító körülmények.

Valljuk be, Uram, vannak esetek, amikor szükség van egy monitóriumra, s vannak, nem is ritkán, amikor az roppant veszedelmes. Ilyenkor a monitórium arra ösztönzi a csőcseléket, hogy vádat emeljen nála magasabbra emelkedett személyek ellen, akikre mindig is irigykedik. A monitórium ez esetben olyan rendelkezése az Egyháznak, amely a hitvány feljelentők számát szaporítja. Pokollal fenyegetnek, ha nem kergeted életveszélybe felebarátodat.

Az Inkvizíció törvényszékeinek működésében talán semmi sem olyan törvénytelen, mint éppen ez; a monitórium törvénytelenségének súlyos bizonyítéka, hogy nem közvetlenül a bírák bocsátják ki,

[5] *Pantagruel*, III. könyv. XXVI. fej.

hanem az egyházi hatóság. Roppant különös, hogy egy pap, akinek senkit sem szabad halálra ítélnie, ily módon a bíró kezébe adja a pallost, amelyhez nyúlnia tilos!

A vádlottak közül csak a lovagot és a körülbelül tizenöt éves Moinelt hallgatták ki. Moinel, aki rettenetesen megijedt, hallván, hogy a bíró vallásellenes merényletről beszél, rémületében térdre vetette magát, s mintha csak pap elé került volna, életgyónást tett. La Barre lovag, műveltebb és határozottabb szellem lévén, mindvégig értelmesen válaszolt, és mentegette Moinelt, akin megesett a szíve. Magatartása, amely mellett mindvégig kitartott, azt bizonyítja, hogy erős jellem volt. E bizonyítékoknak súlyosan kellett volna latba esniök, ha értelmes bírák mérlegelik őket, ám a lovag esetében mit sem használtak.

E szörnyűséges következményekkel járó pör során, Uram, mindössze illetlenségek derültek ki, gonosztett egy sem; egyetlen olyan bűncselekményről sem esett szó, amelyet minden nép annak tekint, tehát gyilkosságról, útonállásról, erőszakról, gyávaságról: az, amit ezeknek a gyermekeknek szemére vetettek, más keresztény közösségben még vétségnek sem számít. La Barre lovag és D'Étallonde az én feltételezésem szerint alighanem azt mondta, hogy nem szabad tésztából gyúrt isteneket imádni; pontosan, szóról szóra ezt mondja a református vallás minden híve.

Az angol kancellár bátran kijelentheti ezt a parlament előtt, anélkül, hogy bárki is megróná érte. Amikor milord Lockhart párizsi követ volt, egy buzgó pap titokban palotájába vitte az oltáriszentséget a követ egy nagybeteg cselédjének; Lockhart, amint megtudta ezt, kidobta házából, majd közölte Mazarin bíborossal, hogy nem fogja eltűrni a sértést, s az oltáriszentséget tésztából gyúrt istennek, bálványimádás tárgyának nevezte. Mazarin bíboros bocsánatot kért Lockharttól.

Tillotson, a nagy érsek, Európa legkitűnőbb hitszónoka, jóformán az egyetlen, aki nem csúfította el lapos közhelyekkel vagy üres szóvirágokkal az ékesszólást, mint Cheminois, avagy álokoskodásokkal, mint Bourdalone, egyszóval Tillotson érsek pontosan azt mondja oltáriszentségünkről, mint La Barre lovag. Azok a szavak, amelyeket milord Lockhart bátran elmondhat Párizsban, milord

Tillotson Londonban, Franciaországban tehát csakis helyi vétségnek tekinthetők, helyhez és időhöz kötött vétségnek, az általános vélemény semmibevételének, egy-két ember jelenlétében véletlenül elejtett megjegyzésnek. Nem elképesztő kegyetlenség-e, ha titokban elhangzott szavakat ugyanolyan büntetéssel sújtanak, mint ahogyan azt az embert büntetik, aki megmérgezi apját és anyját, vagy azt, aki felgyújt egy várost?

Hadd hívjam fel a figyelmét, Uram, hogy nem egyfajta mértékkel mérnek. Montesquieu-nek, a bordeaux-i parlament bírósági elnökének, a Francia Akadémia tagjának *Perzsa leveleiben*, a huszonegyedik fejezetben szó szerint ez olvasható: „Ezt a mágust pápának hívják; hol azt hiteti el, hogy három egyenlő eggyel, hol azt, hogy a kenyér, amit esznek, nem kenyér, s a bor, amit isznak, nem bor, valamint más száz és száz efféle dolgot."

Fontenelle hasonlóképpen írt Rómáról és Genfről szóló beszámolójában, amelyet ott *Márónak* és *Nfgénck* nevezett. Fontenelle és Montesquieu írásban kifejtett, tízezer olvasó számára hozzáférhető szavai tízezerszer botrányosabbak, mint az a két-három szó, amit La Barre lovag egyetlen tanú előtt ejtett el, hiszen e szavak elszálltak, nyomuk se maradt. A bizalmas beszélgetéseket úgy kellene megítélni, mint a gondolatokat: olyan alapelv ez, melyet a legocsmányabb barbárságnak is el kellene fogadnia.

De tovább megyek, Uram: Franciaországban nincs is olyan törvény, amely világosan halálbüntetést szabna ki szentséggyalázásért. Az 1666-os rendelet első esetben pénzbüntetést ír elő, annak kétszeresét a második esetre, és így tovább, a hatodik visszaesés esetére pedig pellengért.

Az abbeville-i bírák ennek ellenére elképesztő tudatlansággal és kegyetlenséggel a tizennyolc esztendős D'Étallonde-ot a következő büntetésekre ítélték:

1. Vágják ki nyelvét tövestől, amit is úgy kell elvégezni, hogy amennyiben az elítélt nem nyújtja ki önként a nyelvét, vasfogóval kihúzzák, majd kitépik;

2. a főtemplom előtt vágják le jobb kezét;

3. ezek után kétkerekű kordén vigyék a piactérre, vaslánccal kötözzék egy cölöphöz, s égessék meg lassú tűzön.

D'Étallonde megszökött, s így szerencsére megkímélte bíráit a szörnyűséges kivégzéstől.

Minthogy La Barre lovag a kezükbe került, emberségesen mérsékelték az ítéletet, elrendelvén, hogy mielőtt lángokra vetik, nyakazzák le; de ha egyfelől enyhítették az ítéletet, másfelől súlyosbították, elsőfokú és másodfokú kínvallatást rendelvén el, avégett, hogy elárulja cinkosait — mintha csak a fiatalember hóbortos fecsegése, nyomtalanul semmibe foszlott heves szava államellenes bűn volna, összeesküvés. A döbbenetes ítéletet idén, 1766. február 28-án hirdették ki.

A francia jogszolgáltatást oly rettenetes zűrzavar jellemzi, s következésképp a bírák tudatlansága oly nagy, hogy akik meghozták az ítéletet, arra a kijelentésre alapozták, amely 1682-ben XIV. Lajos szájából hangzott el Voisin asszony, Vigoureux asszony s két pap, Vigoureux és Le Sage állítólagos varázsolásai és méregkeverései alkalmával. Az 1682-es rendelet csakugyan halálbüntetést szab ki babonasággal párosuló szentségtörés esetére, de ebben a rendeletben csak mágiáról és boszorkányságról esik szó, vagyis azokról, akik a nép hiszékenységével visszaélve, varázslónak mondva magukat, egyszerre szentségtörők és méregkeverők: íme, ez a törvény betűje és szelleme, ez a törvény a társadalom szempontjából ártalmas bűncselekményekre vonatkozik, nem pedig üres szavakra, meggondolatlanságokra, könnyelműségekre, ostobaságokra, amelyeket nem előre megfontolt szándékkal követtek el, nem összeesküvésszerűen és nem közbotrányt okozva.

Abbeville városának bírái tehát nyilvánvalóan vétkeztek mind a törvény, mind az emberiség ellen, amikor ily szörnyűséges és erőltetetten kiokoskodott büntetésre ítéltek egy nemesembert és egy becsületes család fiát, akik mindketten oly zsenge korúak voltak, hogy hebehurgyaságukat csakis eltévelyedésnek lehetett volna tekinteni, amely egyéves büntetést érdemel. Bűnjel olyannyira nem került elő, hogy ítéletükben a bírák kénytelenek a köznép által használt homályos és nevetséges kifejezésekkel élni: „mivelhogy ocsmány és gyűlöletes dalokat énekeltek a Szűzanya és a szentek ellen." Emlékezzék csak, kérem, hogy ezeket az „ocsmány és gyűlöletes dalokat a szentek ellen" mindössze egy tanú jelenlétében énekelték, annak

vallomását pedig akár törvényesen visszautasíthatták volna. Vajon e jelzők méltók-e a bírósághoz? Egy régi vidám dal végre is csak egy dal. A könnyelműen ontott emberi vér, a kínvallatás, a kitépett nyelv, levágott kéz, a lángok közé vetett test kínja, igen, ez az, ami ocsmány és gyűlöletes.

Az abbeville-i királyi törvényszék a párizsi parlament alá tartozik. La Barre lovagot ideszállították tehát, pörét itt folytatták. Tíz ismert párizsi ügyvéd jogi szakvéleményt szerkesztett és írt alá, amelyben kimutatták az eljárás törvénytelenségét, utaltak rá, hogy elnézéssel tartozunk a kiskorú gyermekeknek, ha nem összeesküvéssel vagy előre megfontolt szándékkal elkövetett bűncselekménnyel vádolják őket; a jogban roppant járatos főügyész[6] arra a következtetésre jutott, hogy érvényteleníteni kell az abbeville-i ítéletet; huszonöt bíróból tíz egyetért a főügyész végkövetkeztetésével, de sajátságos körülmények, amelyeket nem foglalhatok írásba, a másik tizenötöt arra kötelezték, hogy 1766. január 4-én jóváhagyja a döbbenetes ítéletet.

Lehetséges-e, Uram, hogy egy vadnak nem nevezhető társadalomban huszonöt szavazatból öt szavazat túlsúlya elegendő legyen egy vádlott, mégpedig igen gyakran egy ártatlan vádlott életének kioltásához? Ilyen esetekben egyhangú ítéletre volna szükség, vagy legalább a bírák háromnegyedének kellene a halálra szavaznia, de a jó szándékú emberek szívében még ebben az esetben is a bíróság ama egynegyed részének kellene győzedelmeskednie, amely az ítélet enyhítése mellett foglalt állást, ama háromnegyedrész kegyetlen polgár fölött, akik büntetlenül semmibe veszik polgártársaik életét, anélkül, hogy a társadalomnak ebből bármi haszna volna.

Egész Franciaország elszörnyedve értesült az ítéletről. La Barre lovagot visszaszállították Amiens-be, hogy ott végezzék ki. A poroszlók, akik kísérték, mellékutakra tértek: attól tartottak, hogy La Barre lovagot barátai útközben kiszabadítják — holott ezt kívánni kellett volna, nem pedig tartani tőle.

Végül ez év július 1-jén Abbeville-ben megtörtént az emlékeze-

[6] Omer Joly de Fleury

tes kivégzés, a gyereket azonban előbb kínvallatásnak vetették alá. Íme, hogyan történik az efféle kínzás:

Az elítélt lábait deszkák közé szorítják; a deszkák és a térd közé vas- vagy faéket illesztenek, így törik el a fogoly csontjait. A lovag elájult, de szeszes italokkal hamarosan magához térítették; egyetlen jajszót sem hallatott, s kijelentette, hogy nem voltak cinkosai.

Gyóntatónak és kísérőnek egy dominikánust rendeltek mellé,[7] nagynénjének, az apátnőnek jó ismerősét, akivel gyakorta vacsorázott együtt a kolostorban. A derék ember zokogott; a lovag vigasztalta. Vacsorát szolgáltak fel. A dominikánus torkán egyetlen falat se ment le. „Együnk valamit, mondta a lovag; Önnek épp annyi erőre lesz szüksége, mint nekem, hogy elviselje a látványt, amit nyújtani fogok."

A látvány csakugyan iszonyatos volt; Párizsból öt hóhért küldtek a kivégzéshez. Nem tudom, hogy valóban levágták-e a lovag nyelvét és kezét. Annyit tudok csupán az abbeville-iek leveleiből, hogy nyugodtan és bátran lépett a vérpadra, nem siránkozott, nem dühöngött, nem kérkedett: mindössze annyit mondott a papnak, aki mellette állt: „Nem hittem, hogy ilyen potomságért meg lehet ölni egy nemesembert."

Bizonnyal kitűnő katonatiszt vált volna belőle: tanulmányozta a hadászat alapelveit, széljegyzeteket fűzött a porosz királynak és Maurice de Saxe marsallnak, Európa két legnagyobb hadvezérének műveihez.

Amikor halálának híre Párizsba érkezett, a nuncius nyilvánosan kijelentette, hogy Rómában nem bántak volna vele így, s ha a spanyolországi vagy portugáliai Inkvizíciónak vallotta volna be bűneit, mindössze két-három esztendős penitenciára ítélik.

Az Ön emberségére és bölcsességére bízom, Uram, hogy elmélkedjék erről a szörnyűséges eseményről, amely mellett el kell halványodnia mindannak, amit az őskeresztények állítólagos kínszenvedéseiről mesélnek nekünk. Kérdem Öntől, ki a bűnösebb: egy gyermek, aki a tulajdon felekezetében istentelennek mondott, de a világ minden más táján ártatlannak tartott két dalt énekel, avagy egy bíró,

[7] P. Bocquet-t

aki fellázítja kollégáit, hogy iszonyatos halállal elveszejtsék ezt a fecsegő gyereket?

A bölcs és ékesszóló Vauvenargues márki azt írta: „Ami nem sérti a társadalmat, nem tartozik az igazságszolgáltatásra."[8] Ennek az igazságnak minden büntetőtörvénykönyv alapjává kell lennie; márpedig bizonyos, hogy La Barre lovag mit sem ártott a társadalomnak, amikor néhány meggondolatlan szót mondott egy lakájnak, egy kapusnővérnek, vagy amikor egy nótát énekelt. Ezek a meggondolatlan szavak négyszemközt hangzottak el, senki sem emlékezett már rájuk; gyermeki bohóságok, több mint egy éve mindenki elfelejtette őket, s csak annak a monitóriumnak révén kerültek napfényre, amely rájuk terelte a figyelmet. Ezt a monitóriumot más ügyben hozták, ez a monitórium feljelentőket szült, ez a zsarnoki monitórium feldúlta a családok békéjét.

Egy meggondolatlan fiatalemberrel olyannyira nem kell úgy bánni, mint egy megrögzött gonosztevővel, hogy az ifjú D'Étallonde-ot, akit ugyanezek a bírák még iszonyatosabb halálra ítéltek, a porosz király szívesen fogadta és tisztjévé nevezte ki; az egész ezred kitűnő embernek tartja; ki tudja, egy szép nap nem bosszúlja-e meg a sérelmet, amit hazájában szenvedett el?

La Barre lovag kivégzése olyannyira felháborította egész Abbeville-t, olyan iszonyatot keltett a lelkekben, hogy a többi vádlott ellen nem merték folytatni a pört.

Bizonyára megdöbbent azon, Uram, hogy ennyi tragikus eset történik egy országban, amely erkölcsei pallérozottságával kérkedik, ahová tenger külföldi érkezik a társasági élet gyönyörűségeit megtapasztalni. Nem kívánom titkolni, hogy ha él is itt néhány türelmes és szeretetreméltó ember, másokban még a barbárság régi felfogása munkál, amit semminek sem sikerült kiölnie belőlük. Ma is fellelni azt a szellemet, amelynek következtében egykor vérdíjat tűztek ki egy bíboros-miniszterelnök fejére, és amely Párizs érsekét tőrrel kezében az igazságszolgáltatás szentélyébe vezette. Ez a két cselekedet bizonnyal nagyobb merénylet a vallás ellen, mint La Barre lovag meggondolatlanságai; de íme, hogyan megy a világ:

[8] *Reflexiók és maximák*, N° 164.

Ille crucem sceleris pretium tulit, hic diadema
(Juvenalis: Sat., XIII. 105)[9]

Vannak bírák, akik azt mondják, hogy a jelenlegi körülmények között a vallásnak szüksége volt erre a zord példamutatásra. Alaposan tévednek; mi sem árt jobban a vallásnak. Az emberek szellemét nem lehet így leigázni, csak felháborítani és felbőszíteni lehet.

Többektől is azt hallottam, fájdalom, hogy gyűlölni kénytelenek azt a szektát, amely hóhérokra támaszkodik. E nyíltan és ismételten elhangzott vélemény nem egyszer megborzongtatott.

Azzal a büntetéssel, amellyel csak apagyilkosokat és méregkeverőket sújtanak, gyerekeket akartak elveszejteni; régi gyalázkodó dalok éneklésével vádolták őket, s ez a vád ezer és ezer gyalázkodást eredményezett. El sem hiszi, Uram, milyen gyűlöletet kelt ez az eset az idegenekben római katolikus vallásunk ellen. A bírák azt mondják, hogy a politika kényszerítette őket az ítéletre. Micsoda ostoba és kegyetlen politika! Ó, Uram, milyen iszonyatos bűn az igazság ellen politikából ítélkezni, kivált halálos ítéletet mondani ki! és méghozzá miféle halálra ítélték őket!

Az elérzékenyülés és iszonyodás, mely torkomat fojtogatja, megakadályoz benne, hogy folytassam.

Tisztelő híve.

[9] Ennek a díja kereszt lett, a másik meg koronát nyert. (*Juvenalis: Szatírák, XIII.* 105. — Muraközy Gyula fordítása)

FELHÍVÁS A KÖZÖNSÉGHEZ

a Calas és a Sirven családnak tulajdonított gyermekgyilkosságok ügyében[1]

(1766)

Igen, Franciaországban egyetlen év leforgása alatt két ízben emeltek vádat vallási okból elkövetett gyermekgyilkosság címén, két családot tett tönkre bírói határozattal a fanatizmus! Ugyanazon előítélet, mely Toulouse-ban kerékbe törette Calast, bitóra juttatta Sirven egész családját ugyanazon tartomány egy másik bírói kerületében; és az ártatlanság ugyanazon védelmezője, Élie de Beaumont, a párizsi parlament ügyvédje, aki a Calas család igazát bebizonyította, igazolta a Sirven családot is egy több ügyvéd által aláírt beadványban, mely kimutatja, hogy a Sirvenék ellen hozott ítélet még annál is képtelenebb, mint a Calasék elleni végzés.

Íme néhány szóban a tények; az idegenek felvilágosítására adom elő őket, mert külföldön még nem olvashatták az ékesszóló Beaumont iratát.

1761-ben, éppen akkor, midőn a protestáns Calas család vasra verve sínylődött, mert azzal vádolták őket, hogy meggyilkolták Marc-Antoine Calast, akiről Toulouse-ban feltételezték, hogy át

[1] *Avis au public sur les parricides imputés aux Calas et aux Sirven.* 1766. szeptember 15-én említik először ezt a felhívást. A Sirven család ügye többé-kevésbé a Calas-ügy dramaturgiáját követte: ezúttal egy idegbeteg leányzó, Élisabeth Sirven állítólagos megtérési kísérlete volt a vérvád alapja: a leány holttestét egy kútban találták meg, s azonnal megindult a rituális gyermekgyilkosságról szóló vádaskodás (1762. január 4.). Sirvenék tanultak hitsorsosuk, Calas esetéből, és a letartóztatási parancs elől elmenekültek, így a justizmord ezúttal elmaradt, illetve 1764. március 29-én távollétükben ítélték el a Svájcba menekült református családot. Voltaire-nek hét évébe került a rehabilitáció elérése...

akart térni a katolikus vallásra, tehát 1761-ben egy szép napon[2] Castres püspökének házvezetőnője a püspök elé vezette egy bizonyos Sirven, Castres környéki úrbéri felügyelő leánygyermekét. Mihelyt kitudódott, hogy a leány kálvinista családból származik, a püspök bezáratta egy castres-i zárdafélébe, melyet *régensnők házá*nak neveznek. Itt a leányt korbáccsal tanítják a katolikus vallásra, véresre verik, megőrül, kikerül börtönéből, és nem sokkal később a nyílt mezőn, egy Mazamet nevű falu közelében, távol atyja házától, kútba veti magát. A falu bírája nyomban így okoskodik: Toulouse-ban rövidesen kerékbe törik Calast és máglyára küldik feleségét, mivel kétségkívül felakasztották a fiúgyermeküket, nehogy misére járjon; tehát feljebbvalóim példáját követve ugyanígy kell cselekednem nekem is a Sirven családdal szemben, hiszen nem fér hozzá kétség, hogy ők fojtották vízbe a leányt, ugyanazon okból, amely a Calas szülőket gyilkosságra bujtotta. Igaz, nincs semmi bizonyítékom arra, hogy az apa, az anya és a két nővér meggyilkolta a leányt, de úgy hallom, Calasék ellen sincsen több bizonyíték, tehát semmit sem kockáztatok. Meglehet, egy falusi bírótól túlságosan súlyos ítélet volna kerékbe töretni és megégettetni a vádlottakat; de legalább az az örömöm meglesz, hogy bitóra küldhetek egy egész hugenotta családot, és ténykedésemért elkobzott javaikból kapom meg a járandóságomat. A nagyobb biztonság kedvéért ez a gyengeelméjű fanatikus megvizsgáltatja a tetemet egy orvossal, aki éppoly járatos az orvostudományban, akár a bíró a jogban. Az orvos döbbenten fedezi fel, hogy a leány gyomrában nincs víz, és mivel nem tudja, hogy a víz nem hatolhat be a testbe, ha a levegő nem tud távozni onnan, tehát arra következtet, hogy a leányt megfojtották és azután bedobták a kútba. Lakik a környéken egy hitbuzgó férfi, aki előadja, hogy minden protestáns családnál ez a szokás. Végül, a képtelen okfejtésekhez méltó, szabálytalan eljárások után a bíró elfogatóparancsot ad ki az elhunyt apja, anyja és nővérei ellen. A hír hallatán Sirven összehívja a barátait; mind bizonyosak az ártatlanságában, de Calas balsorsa az egész tartományt rettegéssel töltötte el: azt tanácsolják Sirvennek, ne adja magát tébolyult fanatikusok kezére;

[2] Pontosabban 1760. március 6-án.

a férfi feleségével és lányaival együtt elmenekül; mindez igen zord évszakban történik. A szerencsétlenek gyalogszerrel kényszerülnek átkelni a hófödte hegyeken; Sirven egyik leánya, aki egy éve férjnél van, útközben, segítség nélkül szüli meg gyermekét a metsző fagyban. De ha a szülőanya halálán van is, karján haldokló csecsemőjével tovább kell menetelnie. Végül, amikor a család biztos helyre jut, a legelső hírek között tudják meg, hogy az apát és az anyát halálra ítélte a bíróság, és a két lány, akit szintén bűnösnek találtak, örök időkre száműzetett, hogy vagyonukat elkobozták, és semmi egyebük nem maradt, csak a gyalázat meg a nyomor.

Ezt fejti ki bővebb terjedelemben Beaumont ügyvéd mestermunkája, mely egyszersmind kimerítő bizonyítását adja a legtisztább ártatlanságnak és a legalantasabb igazságtalanságnak.

A Gondviselés, mely úgy intézte, hogy a Languedocban kerékbe tört Calas ártatlanságának bizonyítására a szomszédos Svájc hegyeiből és pusztaságaiból tegyék az első kísérleteket, a Gondviselés akarta, hogy a Sirven család bosszúja ugyanerről a magányos vidékről induljon el. Ide menekültek Calas gyermekei, és velük egy időben ugyanitt keresett menedéket Sirven családja. Azok az irgalmas és valóban vallásos emberek, akik vigaszt leltek e két szerencsétlen család szolgálatában, és akik elsőként rótták le tiszteletüket az üldözöttek balsorsa és erényei előtt, akkor még nem nyújthattak be folyamodványt a Sirven család érdekében, miként a Calas-ügyben tették, mert a Sirvenék elleni per lassabban haladt és tovább tartott. És hogyan szerezhette volna be az ártatlanságának bizonyításához szükséges iratokat egy otthonától négyszáz mérföldre kóborló család? Mit tehetett a lesújtott atya, a haldokló feleség, aki bele is halt a fájdalmába, meg a szülőknél nem kevésbé szerencsétlen két leány? Jogi úton kellett kikérniük a periratok másolatát; talán nélkülözhetetlen, de az ártatlanokra és szegényekre nézve gyakran végzetes formaságok útját állták az eljárásnak. Megfélemlített szüleiknek még ahhoz sem volt bátorsága, hogy írjanak nekik; az idegenbe szakadt családnak mindössze annyit sikerült megtudnia, hogy hazájában halálra ítélték. Ha tudták volna, mennyi fáradságba és erőfeszítésbe került, míg végül sikerült kicsikarni némi mellettük szóló

jogi bizonyítékot, halálra rémülnek. Micsoda végzet teszi, hogy sanyargatni ilyen könnyű, és a sanyargatottakon segíteni ily nehéz?

Sirvenék érdekében nem lehetett ugyanazon jogi formákhoz folyamodni, amelyeket a Calas-ügyben igénybe vettek, mert Calasékat egy parlament ítélte el, míg a Sirven családot csupán egy alacsonyabb rangú bíróság, melynek ítélete ugyanerre a parlamentre tartozik. Nem ismétlünk itt meg semmit abból, amit az ékesszóló és nemes szívű Beaumont mondott; de tekintetbe véve, hogy e két család balsorsa mily szorosan összefügg az emberi nem érdekével, úgy véltük, ez az érdek azt kívánja, hogy gyökerénél támadjuk meg a fanatizmust, e szerencsétlen emberek szenvedéseinek okát. Két névtelen családról van szó csupán; de amikor egy tökéletesen ismeretlen teremtmény belehal a járványba, mely hosszú időn át pusztított a földön, halála az egész világ számára figyelmeztetés, hogy a méreg még létezik. Minden embernek éberen őrködnie kell, és ha akad néhány orvos, keresniük kell a gyógyszert, mely elpusztíthatja az egyetemes halandóság pricípiumait.

Meglehet, az igazságszolgáltatás formái nem engedik, hogy a Sirven család folyamodványa Franciaország királyi tanácsa elé kerüljön, de máris a közönség elé került, és minden bírák e legfőbbike kimondta az ítéletet. Mi tehát a közönséghez fordulunk, és a közönség nyomán nyilatkozunk meg.

A fanatizmus általános példái

Az emberi nem mindig tévedések között hánykolódott, de nem minden tévedés járt gyilkossággal. Az emberek tudatlanságban lehettek afelől, hogy földgolyónk forog a nap körül; hihettek a jövendőmondókban és a hazajáró lelkekben; hihettek abban, hogy a madarak a jövő hírnökei, hogy meg lehet bűvölni a kígyókat, hogy ha az anyaállatnak különböző színű tárgyakat mutatnak, tarka kölykei fognak születni; meggyőzhették magukat arról, hogy fogyó hold idején fogyatkozóban van a csontvelő is, hogy a mag nem hajt csírát, hacsak el nem rothad stb.[3] De ezek az ostobaságok legalább nem vezettek üldözéshez, viszályhoz, gyilkosságokhoz.

[3] 1Kor. 15, 36.

Van azonban őrület, mely felforgatta a földet, téboly, mely vérontáshoz vezetett. Így például távolról sem tudjuk, hány nyomorultat adtak hóhér kezére tudatlan bírák, akik a legteljesebb nyugalommal, a legcsekélyebb aggály nélkül ítélték máglyára e szerencsétleneket, akiket boszorkánysággal vádoltak. Nincs olyan törvényszék a keresztény Európában, amely tizenöt teljes évszázadon át ne mocskolta volna be sűrűn magát ilyen jogi úton elkövetett gyilkosságokkal; és keveset mondtam, ha azt mondom, hogy e gyenge elméjű és barbár bíráskodásnak több, mint százezer keresztény esett áldozatul, és hogy az áldozatok többsége ártatlan asszony és leány volt.

A könyvtárak tele vannak a boszorkányperek jogi eljárásaival foglalkozó könyvekkel; e művek minden ilyen bírói ítéletet a fáraó varázslóinak, az endori jósnőnek, az Evangéliumban említett megszállottaknak, valamint az ördög kiűzésére küldött apostoloknak a példájára alapoznak. Senki még csak célozni sem mert rá, ha másért nem, hát az emberi nem iránti szánalomból, hogy Isten talán valaha régen megengedte az ördöngősséget és az ördögűzést, de lehetséges, hogy ma már nem engedi meg: ez a különbségtevés bűnös dolognak számított volna; mindenképpen áldozatokat akartak. A kereszténység mindig is térdig gázolt e képtelen barbárság mocskában; valamennyi egyházatya hitt a varázslásban; több mint ötven zsinat mondott ki anatémát azokra, akik szavaik által bejuttatták az ördögöt az emberek testébe. Az egyetemes tévedés szentnek számított; az államférfiak, akik levehették volna a hályogot az emberek szeméről, nem törődtek a dologgal; elragadta őket a teendők áradata; féltek az előítélet hatalmától; látták, hogy a fanatizmus magának a vallásnak a keblén született; nem mertek lesújtani az elfajzott fiúra, nehogy az anyát megsértsék: inkább vállalták, hogy a nép tévelygéseinek rabszolgái lesznek, mint hogy szembeszegüljenek a tévelygéssel.

A fejedelmek, a királyok drágán fizettek meg a tévedésért, amit azzal követtek el, hogy pártfogolták a köznép babonás hiedelmeit. Nem hitették-e el Párizs népével, hogy III. Henrik király vallási gyakorlatai során ördögűzéssel foglalatoskodik? És nem próbálkoztak-e hosszú időn át mindenféle varázslattal, hogy megfosszák szerencsétlen életétől, melynek fonalát biztosabban vágta el egy Jakab-

rendi szerzetes[4] tőre, mint ahogy a ráolvasással megidézett egész pokol tette volna?

Hitvány csalók nem akarták-e Rómába vinni a megszállott Marthe Brossier-t, hogy az ördög nevében megvádolja IV. Henriket mint rossz katolikust? A félvad időkben, melyekről beszélünk, csaknem minden évet ilyen kalandok tarkítottak. A Liga párizsi maradéka nem tette-é közhírré, hogy az ördög tekerte ki a szép Gabrielle d'Estrées nyakát?

Azt mondják, ma már nem kellene felidéznünk ezeket az emberi nemre nézve oly igen szégyenletes történeteket; én pedig azt mondom, hogy ezerszer is beszélni kell róluk, hogy állandóan jelen kell lenniük az emberek elméjében. Nem győzhetjük elismételni, hogy Urbain Grandier-t, a szerencsétlen papot tudatlan bírák ítélték máglyahalálra, akik eladták magukat egy vérszomjas miniszternek. Grandier ártatlansága nyilvánvaló volt, de néhány apáca azt állította, hogy a pap megbabonázta őket, és a bíróság beérte ennyivel. Megfeledkeztek Istenről; csak az ördögről beszéltek. Mivel a papok alapvető hitelvként hirdették, hogy az emberek lepaktálnak az ördöggel, és a bírák ezt az állítólagos bűnt éppoly valóságosnak és éppoly mindennaposnak tartották, mint a lopást, ezért óhatatlanul több boszorkány találtatott közöttünk, mint tolvaj.

A rossz joggyakorlat szaporítja a bűnöket

Így hát szertartásaink és a Gratianus Dekrétumain alapuló joggyakorlatunk teremtették a varázslókat. Az ostoba nép így beszélt: papjaink kiközösítik, egzorcizálják azokat, akik az ördöggel cimborálnak; bíráink máglyára küldik őket; tehát bizonyos, hogy lepaktálhatunk az ördöggel; mert ha a szerződés titokban marad, ha Belzebub megtartja a szavát, úgy egyetlen éjszaka leforgása alatt gazdaggá lehetünk; az egész csak annyiba kerül, hogy el kell mennünk a boszorkányszombatra; a lelepleződéstől való félelemnek nem szabad lebírnia a reményt, hogy az ördög végtelenül sok jót tehet

[4] Jacques Clément, III. Henrik gyilkosa.

velünk. Egyébként pedig Belzebub sokkal hatalmasabb a bíráinknál, és megsegíthet minket velük szemben. Így okoskodtak e nyomorultak, és minél több máglyát gyújtottak a fanatikus bírák, annál több ostoba ember akadt, aki szembeszállt velük.

De vádló még több termett, mint bűnöző. Ha egy leány teherbe esett, és nem tudták, ki a szeretője, hát az ördög csinált neki gyereket. Ha némely földművesek munkája bőségesebb termést hozott, mint a szomszédaiké, hát az előbbiek varázslók voltak: az Inkvizíció megégettette őket, javaikat pedig a maga hasznára eladta. A pápa egész Németországba és máshová is bírákat küldött szét, akik kiszolgáltatták áldozataikat a világi hatalomnak, és így a világiak hosszú időkön át csupán a papok poroszlói és hóhérai voltak. Spanyolországban és Portugáliában mind a mai napig ez a helyzet.

Minél tudatlanabb és pallérozatlanabb volt egy tartomány, annál könnyebben ismerték föl benne az ördög birodalmát. Fennmaradt egy gyűjtemény azokból az ítéletekből, melyeket 1607-ben Franche-Comtéban hozott a boszorkányok ellen egy Boguet nevű saint-claude-i főbíró, és amelyeket számos püspök jóváhagyott. Manapság elmekórházba zárnák azt az embert, aki efféle műveket hordana össze; de az idő tájt az összes többi bíró éppolyan kegyetlenül esztelen volt, mint Boguet.[5] Minden tartománynak volt egy ilyen regisztere. Végül aztán, amikor a filozófia kezdte valamelyest felvilágosítani az embereket, abbamaradt a boszorkányüldözés, és a boszorkányok eltűntek a föld színéről.

A gyermekgyilkosságokról

Merem állítani, hogy ugyanígy áll a dolog a gyermekgyilkosságokkal is. Ha Languedoc bírái többé nem hinnének könnyelműen abban, hogy minden protestáns családapa első dolga meggyilkolni a gyermekeit, mihelyt gyanítani kezdi, hogy van bennük némi hajlam a római hit iránt, nyomban megszűnnének a gyermekgyilkossági

[5] *Discours des sorciers, tiré de quelques procès, avec une instruction pour un juge en fait de socellierie* (1603)

perek. Ez a bűn valójában még ritkább, mint az ördöggel való cimborálás, mert előfordulhat, hogy ostoba nőszemélyek, akikkel a plébánosuk szentbeszéde elhiteti, hogy az ördöggel paktáló nők boszorkányszombat alkalmával kecskével hálnak, e szentbeszéd hatására kedvet kapnak rá, hogy elmenjenek a boszorkányszombatra és ott kecskével háljanak. Megfelel a természetnek, hogy balzsamokkal dörzsölgetvén a testüket, az ilyen nők éjszaka arról álmodjanak, hogy az ördög kegyeiben részesültek; de nem felel meg a természetnek, hogy az apák és anyák lemészárolják a gyermekeiket, mert kedvében akarnak járni Istennek; mindazonáltal, ha továbbra is azzal gyanúsítják a protestánsokat, hogy megölik gyermekeiket, nehogy katolikus hitre térjenek, akkor végül is oly gyűlöletessé teszik a szemükben a katolikus vallást, hogy némelyik szerencsétlen, fanatikus atyában elfojtják a természetet, és megkísértik a bűnnel, amit oly könnyelműen feltételeztek róla.

Egy olasz szerző elbeszéli, hogy egy calabriai szerzetes faluról falura járva prédikált az állatokkal való közösülés ellen, és olyan élénken ecsetelte a dolgot, hogy három hónappal később több, mint ötven asszony volt már a vidéken, akiket ezzel a szörnyű bűnnel vádoltak.

Csakis a türelmesség teheti elviselhetővé a társadalmat

Szörnyűséges szenvedély a gőg, mely arra kényszerítené az embereket, hogy ugyanúgy gondolkodjanak, ahogyan mi; ám nem a legnagyobb őrültség-e azt képzelni, hogy úgy fogadtathatjuk el velük a magunk hittételeit, ha a legborzalmasabb rágalmakat szórjuk rájuk, ha üldözzük, ha kínpadra, bitóra, kerékre és máglyára vonszolván őket szüntelen ébren tartjuk bennük a lázadás szellemét?

Egy ír pap nemrégiben megírta, hogy száz évet késtünk, mert száz éve már, hogy fel kellett volna emelnünk a szavunkat a türelmetlenség ellen, mert a szelídség barbár kegyetlenségnek adta át a helyét, és immár elmúlt a panaszkodásnak ideje. Röpirata sajnos ismeretlen maradt, de legalább végre megírta, és másoktól is hallhatta ugyanezeket a szavakat. Azoknak, akik így beszélnek, ezt felelem:

látjátok, mi zajlik a szemetek előtt, s ha kebletekben emberi szív dobog, velünk együtt fogjátok szánni a fanatizmus áldozatait. 1745 óta Franciaországban nyolc szerencsétlen protestáns lelkészt akasztottak föl. A gyónócédulák temérdek zűrzavart szítottak; és végül egy szerencsétlen fanatikus a söpredékből, aki 1757-ben meggyilkolta a királyát,[6] a parlament előtti első kihallgatásakor azt felelte, hogy vallási okokból követte el a királygyilkosságot, és az alábbi sötét szavakat fűzte vallomásához: „Aki csak önmagának jó, az semmire sem jó." Kitől hallotta a szörnyűséget? Ki adta e szavakat a közönséges iskolaszolga, a nyomorult cseléd szájába? A kínpadon is fenntartotta, hogy a gyilkosság „érdemes mű" volt, mi több, hogy ugyanezt hallotta minden paptól ama palota nagytermében, ahol az igazságszolgáltatás munkáját végzik.

A fanatizmus járványa tehát még fertőz. Ezt a mérget oly kevéssé sikerült kiirtani, hogy egy Calas és Sirven pátriájából való pap néhány éve kinyomtatta a Szent Bertalan-éj apológiáját.[7] Egy másik pap közreadta Urbain Grandier plébános gyilkosainak igazolását; és amikor a nem kevésbé hasznos, mint emberséges *Értekezés a türelmességről* Franciaországban megjelent, nem merték engedélyezni nyilvános forgalmazását. Pedig ha igaz is, hogy ez az értekezés tett némi jót; ha igaz is, hogy eloszlatott néhány előítéletet, hogy visszaborzasztott a vallásüldözéstől és a fanatizmustól, mindazonáltal sok vonást elhagyott a vallási fanatizmus képéről, melyek azt iszonyatosabbá, s a tanulságot szembeszökőbbé tették volna.

Szemére vetették a szerzőnek, hogy túlságosan messzire ment, amikor, hogy bemutassa, milyen gyűlöletes és esztelen dolog a vallásüldözés, megszólaltatja Ravaillac egy rokonát, aki azt javasolja a jezsuita Le Tellier atyának, hogy mérgeztessen meg minden janzenistát. Ez a kitalált részlet valóban rendkívül túlzónak tűnhetik föl mindazok szemében, akik nem tudják, meddig ragadhatja az embert a fanatizmus ádáz dühe. Nagyon meg fognak lepődni, ha tudomásukra jut, hogy ami a türelmességről szóló *Értekezés*ben költött beszéd, az igazság szerint történelmi tény.

[6] Damiens sikertelen merényletet hajtott végre XV. Lajos ellen.

[7] Caveyrac abbé

A svájci reformáció történetében olvashatjuk, hogy megelőzendő a kitörőfélben lévő nagy változást, genfi papok 1536-ban felbujtottak egy szolgálóleányt, hogy mérgezze meg a reformáció három fő mozgatóját, és mivel a méreg gyenge volt, erősebb adagot tettek a nyilvános áldozásra szánt kenyérbe és borba, hogy egyetlen délelőttön kiirtsanak minden újonnan református hitre tért embert, és diadalra vigyék Isten Egyházának ügyét.[8]

Az *Értekezés a türelmességről* szerzője egy szót sem szólt a szörnyű kínhalálról, mely annyi szerencsétlennek jutott osztályrészül a piemonti völgyekben. Hallgatott a hatszáz valtellinai lakos, férfiak, nők, gyermekek legyilkolásáról: katolikusok mészárolták le őket 1620 szeptemberében. Nem állítom, hogy e szörnyűséget a szentté avatott milánói érsek, Carlo Borromeo felhívására és segítségével vitték véghez. Némely szenvedélyes író határozottan állítja ezt a tényt; én magam semmiképp nem hiszem; de azt állítom, hogy nincs olyan városa Európának, ahol ne ontottak volna vért vallási viszály miatt; állítom, hogy az emberi faj ezáltal érezhetően megfogyatkozott, mert nemcsak a férfiakat öldösték le, hanem az asszonyokat és a leányokat is; állítom, hogy Európa másfélszer olyan népes volna, mint jelenleg, ha nincsenek teológiai viták. Végül állítom, hogy e förtelmes időket nem feledni kell, hanem újra meg újra felidézni, hogy örök borzadály költözzék a keblünkbe, és hogy századunk dolga a türelmesség gyakorlásával bűnbocsánatot szerezni a bűnök hosszú soráért, melyekre a türelmetlenség bujtotta föl az embereket a barbárság tizenhat évszázadában.

Ne mondják hát, hogy nyoma sincs már a türelmetlenség szörnyű fanatizmusának: mindenütt ott lappang, még a legemberségesebbnek számító országokban is. Meglehet, a lutheránus és kálvinista lelkészek, ha ők kerekednének felül, éppolyan könyörtelenek, éppoly zordak, éppoly arcátlanok lennének, mint amilyenek állításuk szerint az ellenlábasaik. A mai napig nem vonták vissza azt a barbár törvényt, mely szerint katolikus ember három napnál tovább nem tartózkodhat némely protestáns országban. Olasz, francia,

[8] *Ruchat*, I. köt. 2, 3, 4, 5, 6, 7. *Roset*, III. köt. 13.; *Savion*, III. köt. 126.; *Chouet*, 26. (Voltaire jegyzete).

ausztriai nem birtokolhat házat vagy egy mérő földet ezen országok területén, míg Franciaországban legalább azt megengedik, hogy egy ismeretlen genfi vagy schaffhauseni polgár földbirtokot vásároljon. Ha viszont egy francia kívánna földbirtokot vásárolni az említett protestáns köztársaságokban, s ha a kormány bölcsen szemet hunyna a dolog fölött, mindig akadnának aljas emberek, akik tiltakoznának az ilyen emberséges türelem ellen.

Mi táplálja leginkább a türelmetlenséget, a gyűlölködést és az igazságtalanságot?

Hogy a polgárok türelmetlenül és gyűlölettől eltelve gondolnak honfitársaikra, annak egyik fő oka az a szerencsétlen szokás, hogy emlékművekkel és ünnepekkel tartják fönn a nép megosztottságát. Ilyen az évről évre megtartott toulouse-i körmenet, mellyel a katolikusok ünnepélyesen hálát adnak Istennek négyezer ember legyilkolásáért:[9] királyaink több rendeletet hoztak már a betiltására, ám a mai napig nem maradt abba. E barbár ceremóniával évről évre megsértik a vallást és a trónt; a sértés kétszeressé válik a század végén, amikor a körmenetet rendszeressé teszik. Az eseményre egy ősrégi toulouse-i ünnep napján kerül sor; a város tehát teljes búcsúlevelet kér a pápától, hogy a körmenetet megrendezhesse. Semmi kétség, szüksége van a búcsúlevélre: de kiérdemli-e azzal, hogy örökkévalóvá teszi a fanatizmust?

Az utolsó ünnepélyes ceremóniát 1762-ben rendezték meg, éppen akkor, amikor Calast kerékbe törték. Az egyik oldalon hálát adtak Istennek, a másikon lemészárolták az ártatlanságot. El tudja-e majd képzelni az utókor, hogy milyen szertelenségekig fajul manapság e babona ama szerencsétlen ünnepségben?

Elöl haladnak, ünnepi öltözékben, a foltozóvargák; ők viszik a fejét Toulouse első püspökének, a peloponnészoszi hercegnek, aki minden kétséget kizáróan Toulouse-ban székelt már Jézus Krisztus

[9] május 17-én

halála előtt. Nyomukban a tetőfedők; ők mindama gyermekek csontjait cipelik, akiket Heródes ezerhétszáz és hatvanhat évvel korábban meggyilkoltatott; és jóllehet e gyermekeket ország-világ előtt eltemették Epheszoszban, miként a tizenegyezer szüzet Kölnben, ez nem akadályozza meg a toulouse-iakat abban, hogy ereklye gyanánt őrizzék a földi maradványaikat. A zsibárusok a Szűzanya ruhájából teregetnek ki egy darabot. Szent Péter és Szent Pál ereklyéit a kőfaragó testvérek viszik. Majd harminc holttest tűnik föl a menetben. Tetszik Istennek ez a látványosság! De nem kímélik a megcsalt ájtatosságot sem. Az ostoba nép mindenesetre teheti a kötelességét (kivált, ha a rendfenntartók pontosan lépnek föl), jóllehet tizennégyezer gyermek csontjait viszi körmenetben, ama tizennégyezer gyermek csontjait, akiket állítólag Heródes parancsára öldöstek le Betlehemben. Ám e holttestek, melyek csak arra valók, hogy felidézzék az 1562-ben halomra gyilkolt négyezer polgár emlékét, e holttestek óhatatlanul végzetes benyomást tesznek az élők agyára. Tegyük hozzá a fehér és fekete vezeklőket, akik arcukat lepellel fedve kísérik a menetet és olyanok, mintha kísértetek volnának: látványuk csak növeli e komor ünnep borzalmas hatását. Amikor az emberek hazatérnek, fejük tele van lidércképekkel, szívük a fanatizmus szellemével és a körmenet által meggyalázott testvéreik iránti gyűlölséggel. Így lépett ki az ember hajdanán a jezsuiták meditációs cellájából: e tárgyak feltüzelik a képzeletet, a lelket vaddá és könyörtelenné teszik.

Szerencsétlen emberek! olyan ünnepeket tartsatok, melyek szelídebbé teszik az erkölcsöket, melyek irgalmasságra, szelídségre, könyörületességre nevelnek. Ünnepeljétek meg a fontenoy-i csata napját, mert itt minden sebesült ellenségünket ugyanazokba a házakba, ugyanazokba az ispotályokba vitték, mint a mieinket, és ugyanolyan odaadással kezelték s ápolták őket.

Ünnepeljétek meg a nagylelkű angolokat, akik az utolsó háborúban foglyul esett katonáink javára gyűjtést indítottak.

Ünnepeljétek a jótéteményeket, melyekkel XV. Lajos a Calas családot elhalmozta, s legyen ez az ünnep örök vezeklés az elkövetett igazságtalanságért!

Ünnepeljétek az Invalidusok, a Szent Cyr-kisasszonyok, a Katonai Iskola jótékony intézményeit. Ünnepeitek erényes cselekedetekre emlékeztessenek, ne a gyűlölségre, a viszályra, az eldurvulásra, az öldöklésre, a mészárlásra!

A türelmetlenség rendkívüli okairól

Képzeljük el, hogy mindeme dolgokat elbeszélik egy értelmes kínainak vagy indiainak, aki az egészet türelmesen végighallgajta; képzeljük el, hogy emberünk szeretné megtudni, miért volt annyi vallásüldözés Európában, miért tör fel még mindig annyi megrögzött gyűlölség, honnan a temérdek kölcsönös kiátkozás, honnan a temérdek pásztorlevél, melyek valójában mind rágalmazó iratok, honnan a temérdek elfogatólevél, melyek XIV. Lajos alatt megtöltötték a tömlöcöket és pusztába kergették honfitársainkat: tudakozódására válaszolni kell. Így hát ezt felelik neki, sűrű pironkodások között: némelyek a kegyelem forgandóságában hisznek, mások a hathatós kegyelemben. Avignonban azt állítják, Jézus valamennyiünkért halt meg, Párizs egyik külvárosában pedig, hogy csupán némelyekért. Amott kijelentik, hogy a házasság valamiféle láthatatlan dolognak látható jele; emitt azon a nézeten vannak, hogy semmiféle láthatatlan dolog nem foglaltatik benne. Akadnak városok, ahol az anyag megjelenési módjai fennállhatnak, miközben maga az anyag nem létezik, s ahol ugyanaz a test ezer különböző helyen lehet; más városokban áthatolhatónak hiszik az anyagot; s a tetejében e városokban nagy épületek állnak, ahol egy bizonyos dolgot tanítanak, és más épületek, ahol ama dolognak éppen az ellenkezőjét kell hinni. Másként okoskodik, aki fehér talárt visel, mint aki szürkét vagy feketét, másként, aki palástot, mint aki miseruhát. Íme az indokai ama kölcsönös türelmetlenségnek, mely egyazon állam alattvalóit egymás örök ellenségeivé teszi; valamiféle felfoghatatlan esztelenség megakadályozza a viszály e magvainak kiirtását.

Indiai vagy kínai emberünk bizonyosan nem lesz képes megérteni, hogy efféle indokok hatására oly hosszú ideig üldözhették, öldökölhették egymást az emberek. Először arra gondol, hogy e bősz

acsarkodás forrása csakis az erkölcsi elvek közötti tökéletes ellentét lehet. Ugyancsak meglepődik, amikor közlik vele, hogy valamennyien egyazon erkölcsöt valljuk, ugyanazt, amelyet Kínában és Indiában az idők kezdetétől fogva vallanak, ugyanazt, amely az összes népeket kormányozta. Milyen szánalmasnak és megvetendőnek talál majd minket, látván, hogy amaz egyforma és örök erkölcs nem tudott egységbe kovácsolni és megszelidíteni, és hogy a skolasztika szubtilis kérdései szörnyeteggé változtathattak embereket, akik testvérek lettek volna, ha semmi máshoz nem igazodnak, mint e közös erkölcshöz.

Amit én itt a Calas család és a Sirven család ügyében mondok, ezerötszáz éven át újra meg újra el kellett volna mondani, attól fogva, hogy kitört a viszály Athanasius és Arius között, akiket Constantinus császár őrültnek tartott, egészen a jezsuita Le Tellier és a janzenista Quesnel vitáiig meg a gyónócédulákig. Nem, egyetlen teológiai vita sincs, amely ne járt volna végzetes következményekkel. Leírásuk húsz kötetre rúgna; én azonban befejezésül csupán a ferencesek és jakobinusok vitáját kívánom felidézni: ez a vita készítette elő a reformációt a nagy hatalmú berni köztársaságban. Ezernyi hasonló történet közül ez a legborzalmasabb, a legszentségtörőbb, és egyszersmind a leghirhedtebb.

Kitekintés a szentségtörésekre, amelyek Bernben a reformációhoz vezettek

A ferencesek vagy franciskánusok és a jakobinusok vagy dominikánusok köztudomásúlag kölcsönösen gyűlölik egymást, amióta a két rendet megalapították. Legalább annyira elválasztotta őket néhány teológiai kérdés, mint a koldustarisznyájuk érdeke. Legfőbb vitájuk akörül forgott, hogy milyen állapotban leledzett Mária, mielőtt megszületett volna. A ferences testvérek azt állították, hogy Mária bűntelen volt anyjának méhében, a jakobinus testvérek tagadták ezt a tételt: meglehet, soha nevetségesebb kérdés nem létezett, és mégis, éppen ez a kérdés tette a két szerzetesrendet egymás engesztelhetetlen ellenségeivé.

Egy ferences barát 1503-ban éppen Mária szeplőtelen fogantatásáról prédikált Frankfurtban, amikor megpillantotta a templomba belépő dominikánus szerzetest, Vigamot. „Szent Szűz, kiáltott fel a prédikátor, köszönöm néked, hogy nem engedted ahhoz a szektához csatlakoznom, mely gyalázatot hoz reád és egyszülött fiadra!" Vigam azt felelte a szónoknak, hogy hazudik, mire a ferences barát, kezében vas feszülettel, leszállt a szószékről és akkora ütést mért a dominikánus Vigamra, hogy az már-már holtan rogyott össze, majd folytatta a Szűzanyáról tartott szentbeszédét.

A dominikánusok összegyűltek, hogy bosszút álljanak, és remélve, hogy még jobban megalázhatják a ferenceseket, elhatározták, hogy csodákat fognak művelni. Több meddő próbálkozás után végül is Bernben kedvező alkalom kínálkozott.

Egyik szerzetesük egy Jetser nevű fiatal, gyengeelméjű kőfaragót gyóntatott; a fiatalember egyébként buzgó áhítattal csüggött Szűz Márián és Szent Borbálán. Gyóntatóatyja meggyőzte őt, hogy a Szűzanya és Szent Borbála megparancsolta neki, hogy lépjen be a Domonkos-rendbe, és minden pénzét ajándékozza a kolostornak. Jetser engedelmeskedett és felöltötte a csuhát. Miután elhivatottságát próbára tették, négy dominikánus — nevük szerepel a perben — több ízben álruhában jelent meg előtte; az egyik tehetsége szerint angyalnak öltözött, a másik purgatóriumi léleknek, a harmadik Szűz Máriának, míg a negyedik Szent Borbálának.

Mindeme jelenések, amelyeket igen fárasztó volna leírni, végül is oda vezettek, hogy a Szűzanya megvallotta Jetsernek, hogy ő maga az erendendő bűnben született, és elkárhozott volna, ha fia, aki akkor még a világon sem volt, nem gondoskodik róla, hogy nyomban megtisztítsa a bűntől az anyát, mihelyt ez világra jön. Megvallotta továbbá, hogy a ferencesek istentelenek, akik súlyosan megsértették a fiát azzal az állításukkal, mely szerint az anya halálos bűn nélkül fogant, és Jetserre bízta, hogy tudassa a hírt Isten és Mária valamennyi berni szolgájával.

Jetser nem volt rest, megtette, amit a Szűzanya parancsolt neki. Mária köszönetképpen még egyszer megjelent előtte, oldalán két hatalmas, erőteljes angyallal; azt mondta az újdonsült dominikánusnak, hogy küldetésének bizonyítékául és jutalmul átadja neki fia

stigmáit. A két angyal lekötözte a szerencsétlent, a Szűzanya pedig szögeket vert a két lábába és a két kezébe. Másnap az oltárnál nyilvánosan bemutatták Jetser testvért, végtagjain az égi kegy véres nyomaival. Tömegével jöttek a hitbuzgó emberek, hogy a szerzetes sebeit csókolgassák. Jetser annyi csodát művelt, amennyit csak akart, de mivel a jelenések nem szűntek meg, végül is felismerte a helyettes prior hangját az álarc mögött; kiáltozni kezdett, azzal fenyegetőzött, hogy mindent feltár a világ előtt; cellájáig követte a helyettes priort; ott találta a gyóntatóját, Szent Borbálát és a két angyalt, amint lányok társaságában italoztak.

A leleplezett szerzeteseknek nem maradt más választásuk, meg kellett mérgezniük Jetsert. Megszórtak egy ostyát valami szublimáttal; Jetser annyira rosszízűnek találta, hogy nem bírta lenyelni; kimenekült a templomból, ordítozván, hogy meg akarták mérgezni, és hogy micsoda szentségtöréseket követtek el. Két évig tartott a per; a tárgyalást a lausanne-i püspök előtt kellett lefolytatni, mert akkoriban világi személyek nem merészelhettek szerzetesek ügyében ítéletet hozni. A püspök a dominikánusok pártjára állt; úgy döntött, hogy a jelenések valódiak voltak, a szegény Jetser pedig csalásra vetemedett; még azt a barbárságot is elkövette, hogy kínvallatásnak vettette alá ezt az ártatlan embert; ám a dominikánusok később nagy óvatlanul kitaszították maguk közül a szerencsétlent és megfosztották oly igen szent rendjük öltözékétől, minekutána Jetser világi személlyé válván Bern város tanácsa letartóztatta, vallomást vett tőle, és ellenőrizte a bűnök e hosszú szövedékét. Rómából kellett egyházi bírákat hozatni; a tanács az igazság bizonyítékaival rákényszerítette őket, hogy szolgáltassák ki a bűnösöket a világi hatalomnak; 1509. május 31-én valamennyit megégették a marsillyi kapunál. A peranyag ma is megtalálható a berni levéltárban, és több ízben ki is nyomtatták.

A pártos szellem és a fanatizmus következményeiről

Ha két szerzetesrend puszta teológiai vitája ilyen förtelmes szörnyűségekre vezethetett, nincs okunk megütközni azon, hogy az egymással vetélkedő szekták sokasága között temérdek bűnt nem-

zett a pártoskodás szelleme, és helyénvaló lesz óvakodnunk a fanatizmus szertelenségeitől. Ha szabadjára engedik ezt a szörnyeteget, ha újra meg újra nem nyesik le a karmait, nem törik ki a fogait, ha elnémul az oly sok üldöztetést megélt ész, nyomban megismétlődnek az elmúlt évszázadok borzalmai; a fanatizmus csírája megmaradt: ha nem irtjuk ki, elborítja a földet.

Ítéljék meg hát, józan gondolkodású olvasóim, mi a jobb: egyszerű lélekkel imádni az Istent, teljesíteni minden társadalmi kötelességünket, nem bolygatván mindenféle érthetetlen és vészterhes kérdéseket, igazságosan és jótékonyan cselekedni, kerülni az elfogult pártoskodást, vagy átadni magunkat a legkülönösebb nézeteknek, melyek a gyenge lelkeket pusztító dühre gerjesztik és a legfertelmesebb kegyetlenségekre bírják.

Nem hiszem, hogy eltávolodtam volna tárgyamtól, amikor előadtam mindeme példákat és azt tanácsoltam az embereknek, hogy olyan vallásban éljenek, amely egyesíti, nem pedig olyanban, amely elválasztja őket; hogy olyan vallásban éljenek, amelytől idegen a pártoskodás, amely erényes polgárokat nevel, nem gyengeelméjű skolasztikusokat; hogy olyan vallásban éljenek, amely türelmes és nem üldözi a többi vallásokat; hogy olyan vallásban éljenek, amelynek törvénye csupán abban áll, hogy szeressük Istent és felebarátainkat, s ne olyan vallásban, amely Istent zsarnokká teszi, felebarátainkat pedig halomra gyilkoltatja.

Ne tegyük a vallást ama mesebeli nimfákhoz hasonlatossá, akik állatokkal háltak és szörnyszülötteket hoztak a világra.

Az emberek megrontása legkivált a szerzetesek műve. A bölcs és mélyenszántó Leibniz ezt nyilvánvaló bizonyítékokkal igazolta. Leibniz kimutatta, hogy a vas századának nevezett X. század távolról sem volt olyan barbár, mint a XIII. meg a rá következő századok, amikor megjelent a temérdek kolduló barát, akik fogadalmat tettek, hogy a világiakon fognak élősködni, és gyötörni fogják a világiakat. A szerzetesek ellenségei az emberi nemnek, ellenségei egymásnak és önmaguknak, képtelenek felfogni a társadalom szelíd és békés természetét, így aztán gyűlölniük kellett a társadalmat. Kérlelhetetlenek egymás iránt; valamennyien nyögik e könyörtelenség csapásait, és valamennyien kétszeres könyörtelenséggel vágnak vissza. Minden

szerzetes rázza a magára vett láncokat; megüti velük a társát, aki viszont őt üti meg. Életük szerencsétlenül telik szent zugaikban, és ezért szeretnék szerencsétlenné tenni a többi embert. Kolostoraik a bűnbánat, a viszály és gyűlölködés otthonai. Titkos bíráskodásuk a marokkói és algériai igazságszolgáltatás rokona. Egy életre sötét odúkba temetik azokat a testvéreiket, akik bevádolhatnák őket. És végül ők találták föl az Inkvizíciót.

Tudom, bár e nyomorultak, akiket a csábítás, a tudatlanság és a szegénység tizenötévesen a kolostorokba vitt, bár e nyomorultak megfertőzik fél Európát, mégis akadnak közöttük kiváló emberek, akik rendjük fölé emelkedtek és szolgálatokat tettek a hazájuknak; de bátorkodom kijelenteni, hogy szerzetestársaik mindig üldözték e nagy embereket, akiknek az erényei átsugároztak a kolostorfalakon és ország-világ előtt ismertté váltak. A kolostorokban minden tudós, minden géniusz több kellemetlenséget szenved el, több irigységbe botlik, mint amivel a világban kellene megbírkóznia. A tudatlan és a fanatikus, a koldustarisznya érdekeinek védelmezői, több elismerést nyernek e rendházakban, mint Európa legnagyobb géniusza; világi szem csak ritkán pillantja meg a borzalmat, mely e barlangokban honol, csak olyankor, amikor döbbenetes bűnök kerülnek napvilágra. Ennek az évnek május havában láthattunk nyolc kapucinusnak nevezett szerencsétlent, akiket azzal vádoltak, hogy Párizsban meggyilkolták a rendfőnöküket.

És mégis, ó különös végzet, atyák, anyák, leányok térdepelve vallják meg minden titkukat ezeknek az embereknek, a természet söpredékeinek, akik azzal hivalkodnak, hogy bűntől mocskos kezükkel ők oldozzák föl Isten nevében az embereket vétkeik alól.

Hányszor, de hányszor oltották be a vezeklőknek nevezett emberekbe a lelkükben lakozó kegyetlenséget! A leginkább ők szítják a vallási gyűlölködést, ami annyira megkeseríti az életet. A Calas és a Sirven család bírái szerzetesekhez járnak gyónni; két szerzetest adtak Calas mellé, hogy a vesztőhelyre kísérjék. E két ember kevésbé volt barbár a társainál, és elismerték, hogy amikor a kerékbe tört Calas kilehelte a lelkét, Istenhez fohászkodott és ártatlanságát hangoztatta; de amikor arra kértük őket, hogy tegyenek tanúbizonyságot erről

a tényről, nemet mondtak: attól féltek, elöljáróik megbüntetik őket az igazság bevallásáért.

S a végén, ki hinné, a Calas családot felmentő ünnepélyes ítélet után akadt egy ír jezsuita, aki a világ legízetlenebb röpiratában le merészelte írni, hogy a Calas család védelmezői és az ártatlanságuknak igazságot szolgáltató semmítőszéki bírák a vallás ellenségei valamennyien.

A katolikusok minden szemrehányásra azt felelik, hogy a protestánsok legalább annyira rászolgáltak a gáncsra. Servet és Barneveldt meggyilkolása, mondják, felér a Dubourg tanácsoséval. III. Henrik halálával szemben ott van az I. Károlyé. Az angliai presbiteriánusok sötét tombolása, a cévennes-i kannibálok veszett dühe kiegyenlítette a Szent Bertalan-éj borzalmait.

Vessük össze a szektákat, vessük össze a korokat: ezerhatszáz év óta mindenfelé nagyjából egyforma képtelenségeket és borzalmakat találunk, mindenütt vakok nemzetségei tépik egymást az éjszaka sötétségében. Született-e vitairat, melyet nem epébe mártott tollal írtak? Volt-e teológiai dogma, amelynek nevében nem ontottak vért? Szükségszerűen ide vezettek ama szörnyű szavak: „Ha az egyházra nem hallgat, vedd úgy, mintha pogány volna vagy vámszedő."[10] Valamennyi fél azt állította, hogy ő az Egyház, tehát valamennyien ezt mondták: utáljuk a vámszedőket; kötelességünk úgy bánni mindenkivel, aki más nézeten van, mint mi magunk, ahogyan a csempészek bánnak a vámszedőkkel, ha ők az erősebbek. Így hát a legelső hittétel mindenütt a gyűlölet dogmája volt.

Amikor Poroszország királya első ízben vonult be Sziléziába,[11] egy protestáns városka, féltékeny lévén egy katolikus falura, azzal az alázatos kéréssel járult a király színe elé: engedné meg, hogy a falu valamennyi lakosát megöljék. A király így felelt a küldötteknek: „Ha ez a falu azt kérné tőlem, engedjem meg, hogy lemészároljon benneteket, helyesnek találnátok-é, hogy beleegyezzem a dologba? — Ó kegyes Felség! felelték a küldöttek, az egészen más, hiszen mi vagyunk az igazi Egyház."

[10] Mt. 18, 17.

[11] 1740 decemberében

Az előítélet dühe, melynek rabjaiként mindenkit bűnösnek hiszünk, aki nincs velünk egy véleményen; a babonák, a vallásüldözés, az inkvizíció dühe megannyi kóros betegség, mely különböző korokban úgy uralkodott, akár a pestis. Íme a legüdvösebbnek talált ellenszereik. Mindenekelőtt gondoljunk bele, hogy a római törvények között egészen Theodosiusig nem akad egyetlen rendelet, amely megparancsolná, hogy vonassék kínpadra, feszíttessék meg vagy töressék kerékbe az az ember, akit semmi egyébbel nem vádolnak, mint hogy másként gondolkodik, mint mi, s aki nem zavarja meg a társadalom nyugalmát sem engedetlen cselekedetekkel, sem a polgári törvények által jóváhagyott nyilvános kultuszok meggyalázásával. Ez az első meggondolás némiképpen csillapítani fogja a düh tüneteit.

Gyűjtsünk össze különböző helyeket Ciceróból, s kezdjük a következőn: *„Superstitio instat et urget, et quocumque te verteris, persequitur, etc.* — Ha beengeditek házatokba a babonát, mindenütt üldözni fog benneteket; egy perc nyugalmat nem fog hagyni nektek.[12] Ez a figyelmeztetés igen hasznos lesz a gyógyítandó betegség ellen.

Ne felejtkezzünk meg Senecáról sem, aki XCV. episztolájában így fejezi ki magát: Akarjátok, hogy Isten kegyes legyen? Legyetek igazságosak: akkor tiszteljük Őt megfelelően, ha utánozzzuk. — *Vis Deos propitiare? bonus esto: satis illos coluit quisquis imitatus est.*

Ha a számlálhatatlanul sok ókori gyógyszer közül már kiválasztottunk magunknak egy megfelelő készletet, térjünk át a jó Szünésziosz püspökre, aki így szólt a híveihez, amikor ezek fel akarták szentelni őt: „Figyelmeztetlek, hogy senki lelkiismeretét sem megcsalni, sem kényszernek alávetni nem akarom; eltűröm, hogy mindenki békében kitartson a véleményénél, miként én is kitartok a magaméénál. Ha így is föl akartok szentelni, beleegyezem; ha nem, úgy lemondok a püspökségről."

Menjünk tovább a maiakhoz; nézzük, milyen gyógyszereket

[12] *Cicero: De Divinatione*, II. 72. (Voltaire jegyzete).

kínál Tillotson érsek, Európa legbölcsebb és legékesebb szavú prédikátora.

„Minden szekta annál nagyobb dühvel hevül, minél kevésbé ésszerűek hevületének tárgyai. — *All sects are commonly most hot and furious for those things for which there is least reason.*"[13]

„Inkább élnénk kinyilatkoztatás nélkül, mondja Tillotson érsek egy másik helyen, inkább hagyatkoznánk a természet bölcs elveire, melyek szelídségre, emberiességre, békességre nevelnek és boldoggá teszik a társadalmat, mint hogy olyan vallás kormányozzon bennünket, amely vad dühöt plántál a lelkekbe. — *Better it were that there were no reveal'd religion; and that human nature were left to the conduct of its own principles mild and mercifull and conducive to the happiness of society than to be acted by a religion which inspires men with so wild a fury.*" Jegyezzük meg jól e figyelemre méltó szavakat: nem azt állítják, hogy az emberi ész előbbre való a kinyilatkoztatásnál; azt jelentik, hogy ha nem léteznék középút az ész és a kinyilatkoztatással való visszaélés, fanatikusok teremtése között, úgy százszor inkább hagyatkozzunk a természetre, mint egy zsarnoki, perzekutori vallásra.

Figyelmükbe ajánlom még e verssorokat, melyeket egy igen jámbor és igen filozofikus műben olvastam:[14]

Büszkén tartózkodó hited példa-jegyében
Légy irgalmas, nyugodt, légy bölcs és engedékeny,
Más álmát meg ne fojtsd, hogy elérd célodat:
A szelídség az út és tévút a harag.
Nyomorult napjaink sok gondja közt imígyen,
Testvérekként vagyunk, atyánk egyazon Isten;
Egymást segítsük is, viselni terheinket,
Vegyük észre, aki bajába belegörnyed;
Ellenségünk ezer gyötri, kegyetlen, éltünk,
Melyet elátkozunk s mégis oly drága nékünk;

[13] *Hatodik prédikáció* (Voltaire jegyzete).
[14] *Voltaire: Vers a természeti törvényről* — Tandori Dezső fordítása.

Megtévesztett szívünk nem lel támaszt, vezért,
Vágyaitól elég, kíntól megfagy ezért,
Hát egyikünk sem élt könny-ismeretlenül.
A társaság ily-oly bűbája könyörül
Fájdalmainkon, ím, egynéhány pillanatra:
De a kór túl komoly, arra gyógyírt hogy adna!
Ah! ne mérgezzük azt, mi nyugtunk még maradt.
Látom sötét zugon a gályarabokat,
E láncolt bőszeket, ők is segítenek
Egymásnak, hogy a vas láncokkal küzdjenek.

Ha elménket száz ilyen hellyel tápláltuk, még jobbat is tehetünk: fogjuk az önálló gondolkodás diétájára. Vizsgáljuk meg, milyen árat kell fizetnünk azért, ha uralkodni akarunk a lelkeken. Néhány gyengeelméjű követni fog bennünket, és minden értelmes ember szemében borzalom tárgyai leszünk. Ha meggyőződés vezet minket, úgy zsarnokok vagyunk, amikor azt követeljük, hogy a többiek fogadják el a mi meggyőződésünket; ha nem hiszünk, úgy szörnyetegek vagyunk, amikor azt tanítjuk, amit megvetünk, és üldözzük azokat, akiknek a véleményével egyetértünk. Egyszóval, ama tévedéseknek, melyek a világ egyik végétől a másikig megrontják az emberi szellemet, ama tévedéseknek egyetlen gyógyszere van: a kölcsönös türelem.

Az emberi nem, akár egy hajó termérdek utasa; némelyek a hajóorrnál tanyáznak, mások a hajó faránál, többen a támasztóék aljánál és a hajófeneken lévő szemétgyűjtőnél. A hajóba mindenfelől zúdul be a víz, a viharnak nem akar vége szakadni: a nyomorult utasokat mind el fogja nyelni a tenger! És nemhogy megadnánk egymásnak a szükséges segítséget, ami enyhíthetné az utazás gyötrelmeit, még fokozzuk szenvedéseinket. Okvetlenül így kell-e lennie? De ez itt nesztoriánus, amaz zsidó; az egyik egy bizonyos pikardiaiban hisz, a másik Eisleben szülöttében; itt egy tűzimádó család, ott muzulmánok vannak, négy lépéssel odébb anabaptisták. Ej, hát mit számítanak a szektáik? Mindenkinek a lékek eldugaszolásán kell dolgoznia, hogy néhány pillanatra biztosítván a szomszédja életét, a magáét is biztosítsa: ehelyett egymással civakodnak, és odavesznek.

Miután megmutattuk az olvasóknak, hogyan folytatódik századról századra, mind a mai napig a babonák láncolata, kérve kérjük a példaadásra hivatott, nemes és együttérző lelkeket, esdve kérjük őket, kegyeskedjenek élére állni azoknak, akik a Sirven család igazolására és sorsuk biztosítására vállalkoztak. Ha a Calas família szörnyű végzetére felfigyelt is Európa, ez nem meríthette ki az érző szívekben lakozó részvétet, és mivel a legszörnyűségesebb igazságtalanság megismétlődött, az erényes szánalom is meg fog kétszereződni.

El kell mondanunk e század és a filozófia dicséretére, hogy a Calas család csak tanult és bölcs emberektől kapott a sorsát megfordító segítséget, akik lábbal taposnak a fanatizmuson. A *hitbuzgó*nak nevezett emberek között, fájdalom, egy sem akadt, aki letörölte volna a szerencsétlenek könnyeit, vagy megtöltötte volna az erszényüket. Csak az értelmes elmék gondolkodnak nemesen; koronás fők, rangjukhoz méltó lelkek ez alkalommal nagyszerű példát mutattak: nevük feljegyeztetik a filozófia évkönyveiben, mert a filozófia nem egyéb, mint iszonyodás a babonáktól és amaz egyetemes könyörületesség, melyet Cicero ajánl, a *caritas humani generis;* a teológia eltulajdonította e könyörületesség nevét, mintha csakis az övé volna, miközben a gyakorlását igen sokszor üldözte; e könyörületesség, az emberi nem szeretete olyan erény, mely ismeretlen a csalók, az okoskodó iskolamesterek és a más hiten lévőket üldöző fanatikusok előtt.

A TUDATLAN FILOZÓFUS[1]
(1767)

Első kérdés

Ki vagy? honnan jössz? mit teszel? mivé leszel? Ezt a kérdést a világegyetem minden lényének fel kell tennünk, de egyik sem válaszol reá. Megkérdezem a növényektől, hogy miféle erő hatására növekednek, és hogyan teremhet oly sokféle gyümölcs ugyanazon a talajon. Ám e lények, jóllehet isteni képesség lakozik bennük, érzéketlenek és némák, és meghagynak engem tudatlanságomban, puszta feltevéseim között.

Vallatóra fogom a temérdek különféle állatot, melyek mind birtokában vannak a mozgásnak és gyakorolják is e képességüket, ugyanúgy érzékelnek, mint én, bizonyos fokig ideákkal és emlékezettel is rendelkeznek, és megvan bennük minden szenvedély. Ezek nálam is kevésbé tudják, hogy kicsodák, miért léteznek és mivé lesznek.

Gyanítom, sőt hinni is okom van, hogy a bolygókat, melyek a teret betöltő számtalan nap körül keringenek, érző és gondolkodó lények népesítik be; de örök korlát választ el minket, és a többi glóbusz lakosai közül egy sem nyilatkozott meg előttünk.

*A természet látványá*ban[2] azt mondja a perjel a lovagnak, hogy a csillagok a földért teremtettek, a föld pedig, akárcsak az állatok, az emberért. De mivel a kis földgolyó a többi bolygóval együtt a Nap körül kering; mivel a csillagok örökkön-örökké végezhetik szabályos és arányos mozgásaikat anélkül, hogy léteznének emberek; mivel e kicsiny bolygón végtelenül több állat él, mint hozzám hason-

[1] *Le philosophe ignorant*, megírásának feltehető ideje: 1766 vége.
[2] *Pluche* abbé: *Le Spectacle de la nature* (1732)

ló lény, ezért azt gondoltam, hogy a perjel úr kissé túlzásba viszi az önszeretetet, amikor azzal hízeleg magának, hogy minden őérte teremtetett; láttam, hogy az embert életében minden állat felfalná, ha védtelen volna, és hogy mind fel is falják a halála után. Így hát nehezemre esett elgondolni, hogy a perjel úr és a lovag úr a természet királyai volnának. Nem királya, de rabszolgája vagyok mindannak, ami körülvesz; egyetlen pontra szorítkozom, s körülöttem a végtelen mindenség; először azt kezdem kutatni, hogy én magam ki vagyok.

II. Gyengeségünk

Gyenge állat vagyok; erő, ismeretek, ösztönök nélkül jövök a világra; még arra sem vagyok képes, hogy felkapaszkodjam anyám emlőjére, miként a négylábúak teszik; csak akkor teszek szert egy-két ideára, amikor némi erőre kapok, amikor szerveim kezdenek kifejlődni. Ez az erő egyre növekszik bennem, míg egyszercsak már nem nőhet tovább, és napról napra fogyatkozni kezd. Ugyanígy az ideák alkotásának képessége is a végső határig növekszik, majd fokonként, észrevétlenül elenyészik.

Miféle mechanizmus növeli percről percre a tagjaimban lappangó erőt, míg az előírt határt el nem éri? Nem tudom; és akik egész életüket amaz ok keresésével töltötték el, azok sem tudnak róla többet, mint én.

Miféle másik képesség juttat képeket az agyamba, ahol megőrzi őket az emlékezetem? Akiket azért fizetnek, hogy ezt megtudják, hasztalan keresték a választ; az alapelvekről ma éppúgy nem tudunk semmit, mint ahogy nem tudtunk a bölcsőben sem.

III. Hogyan gondolkodhatom?

Megtudtam-e valamit a kétezer év alatt összeírt könyvekből? Olykor hatalmába kerít minket a vágy, hogy megtudjuk, hogyan gondolkodunk, noha azt csak ritkán vágyunk tudni, hogyan emész-

tünk, hogyan járunk-kelünk. Vallatóra fogtam az eszemet, megkérdeztem tőle: Mi vagy? Ez a kérdés mindig összezavarta.

Megpróbáltam az ész útján felfedezni, vajon nem ugyanazon rugók által jutok-e ideákhoz, melyek emésztésre, mozgásra bírnak. Soha nem sikerült megértenem, hogyan és miért van az, hogy ideáim elillannak, valahányszor testemet gyötörni kezdi az éhség, és visszatérnek, mihelyt jóllaktam.

Úgy láttam, gondolataim oly nagyon különböznek a tápláléktól, amely nélkül egyáltalán nem gondolkodnék, hogy azt hittem, két szubsztancia lakozik bennem: egy, amelyik okoskodik, és egy másik, amelyik emészt. Ám miközben folyvást azon fáradtam, hogy bebizonyítsam magamnak, hogy ketten vagyunk, homályosan éreztem, hogy egyetlen lény vagyok; és ez az ellentmondás mindig alaposan meggyötört.

Megkérdeztem néhány felebarátomat, akik nagy szorgalommal művelik közös anyánkat, a földet, úgy érzik-e, hogy ketten vannak, felfedezték-e filozófiájuk által, hogy lakozik bennük egy halhatatlan, mindazonáltal a semmiből alkotott szubsztancia, mely kiterjedés nélkül létezik, hat az idegeikre, noha nem érinti meg őket, és hat héttel a fogantatásuk után külön az anyjuk hasába küldetett; azt hitték, tréfálok, és válasz nélkül hagyva kérdésemet tovább művelték a szántóföldjüket.

IV. Szükségem van-e a tudásra?

Látván tehát, hogy az emberek tekintélyes részének sejtelme sincs az engem nyugtalanító kérdésekről, hogy meg sem fordul a fejükben olyasmi, amit a skolasztikusok a létről általában, az anyagról, a szellemről stb. beszélnek; látván továbbá, milyen gyakran űznek gúnyt abból, hogy én magam tudni szeretném, mi az igazság e tárgyban, gyanítani kezdtem, hogy mindezt nem okvetlenül kell tudnunk. Arra gondoltam, hogy a természet minden lénynek megadta az őt megillető részt; és úgy véltem, hogy amit nem vagyunk képesek elérni, az nem a mi osztályrészünk. Ám dacára e reménytelen következtetésnek, változatlanul kívánom a tudást, és csalódott kíváncsiságom még mindig kielégíthetetlen.

V. Arisztotelész, Descartes és Gassendi

Arisztotelész azzal az állítással kezdi, hogy a hitetlenkedés a bölcsesség forrása; Descartes későbbre halasztotta ezt a gondolatot, és mindketten megtanítottak rá, hogy egy szót se higgyek el abból, amit beszélnek. Kivált ez a Descartes, miután úgy tett, mint aki kételkedik, oly magabiztosan állít dolgokat, melyeket egyáltalán nem ért, olyan bizonyos a művében, miközben a fizika terén durva tévedésnek esik áldozatul, olyan merőben képzeletbeli világot alkotott, örvényei és három eleme olyan végtelenül nevetségesek, hogy miután a testről szólva ennyire rászedett, egy pillanatig nem hihetem, amit a lélekről mond. Dicsérjék csak Descartes-ot, semmi bajom a magasztalóival, feltéve, hogy nem a filozófiai regényeit magasztalják, melyeket immár egész Európa örök időkre megvet.

Descartes azt hiszi, vagy úgy tesz, mintha hinné, hogy metafizikai ideákkal jövünk a világra. Ugyanígy azt is mondhatnám, hogy Homérosz az *Iliásszal* fejében született. Igaz, persze, Homérosz oly módon felépített aggyal született, hogy amikor később költői ideákat ismert meg — hol szép, hol összefüggéstelen, hol meg túlzó ideákat —, ezekből végül is megalkotta az *Iliászt*. Születésünkkor magunkkal hozzuk egész később kifejlődő valónk csíráját, de velünk született eszméket éppúgy nem hozunk magunkkal, mint ahogy Raffaello és Michelangelo sem hoztak magukkal ecsetet és festékeket, amikor a világra jöttek.

Descartes, hogy megpróbálja egymáshoz illesztgetni agyszüleményeinek szétszórt részeit, feltételezte, hogy az ember mindig gondolkodik. Én ugyanígy azt képzelném, hogy a madarak szüntelen repülnek, a kutyák pedig futkosnak, mivel az utóbbiakban megvan a futás, az előbbiekben a repülés képessége.

Elég egy pillantást vetnünk a saját tapasztalatainkra és az emberi nem tapasztalataira, és máris meggyőződhetünk az ellenkezőjéről. Nincs olyan bolond, aki szilárdan hinné, hogy egész életében gondolkodott, éjjel és nappal, megszakítás nélkül, magzat korától halálos ágyáig. E regényes tan védelmezői abban az állításban leltek menedéket, hogy az ember mindig gondolkodik, de ezt nem mindig veszi észre. Ugyanígy azt is mondhatnák, hogy az ember eszik, iszik,

lovagol, de nem tudja. Ha Önök nem veszik észre, hogy ideákat alkotnak, hogyan állíthatják, hogy ideákat alkotnak? Gassendi alaposan kigúnyolta ezt a hóbortos rendszert, és helyesen tette. Tudják, mi lett a dolog következménye? Rásütötték Gassendire és Descartesra, hogy ateisták, mert észérvekkel vitatkoztak.

VI. Az állatok

Mivel az emberekről feltételezték, hogy állandóan ideákat, észleleteket, képzeteket alkotnak, ebből természetes módon következett, hogy az állatokkal is mindig ez a helyzet; mert a vadászkutya kétségkívül rendelkezik a gazda és a vad ideájával, a gazdáéval, akinek engedelmeskedik, és a vadéval, melyet odavisz a gazdának. Nyilvánvaló, hogy van emlékezete, és hogy néhány ideát összekapcsol egymással. Ha tehát az ember gondolkodása egyszersmind a lelkének is lényege, akkor a kutya gondolkodása is lényege az ő lelkének, és ha az ember mindig ideákat alkot, akkor az állatok is óhatatlanul mindig ideákat alkotnak. Hogy e nehézséget elhárítsa, az örvények és a hornyolt anyag kieszelője nem átallotta azt mondani, hogy az állatok puszta gépek, hogy táplálékukat étvágy nélkül keresik, hogy vannak ugyan érzékszerveik, de soha a legcsekélyebb érzetet nem tapasztalják meg, hogy nem éreznek fájdalmat, amikor felsikoltanak, hogy nem éreznek örömet, amikor tetszésüket nyilvánítják, hogy van ugyan agyuk, de a leghalványabb ideát sem fogadja be, és hogy ily módon az állatok a természet örök ellentmondását foglalják magukban.

Ez a rendszer ugyanolyan nevetséges volt, mint a másik; de ahelyett, hogy kimutatták volna hóbortos voltát, istentelenséggel vádolták: azt állították, hogy ez a rendszer tagadja a Szentírást, amely a Teremtés Könyvében[3] így beszél: Isten szövetséget kötött „minden élőlénnyel", és számon kéri „minden állattól és minden embertől" az ember vérét; ami nyilvánvalóan feltételezi, hogy az állatok értelmes lények, ismerik a jót és a rosszat.

[3] 9, 5.

VII. A tapasztalat

Soha ne keverjük bele a Szentírást filofóziai vitáinkba: ezek teljesen különnemű dolgok, semmiféle összefüggés nincs közöttük. Itt csupán azt vizsgáljuk meg, amit önmagunktól tudhatunk, és ez bizony igen kevés. Ha nem ismernénk el, hogy a világon mindent tapasztalatból és csakis tapasztalatból tudunk, le kellene mondanunk a közönséges észről; és bizonyos, hogy ha egyszer csupán a tapasztalat útján, egy sor tapogatódzás és hosszú elmélkedés nyomán jutunk el odáig, hogy némi halvány és bizonytalan ideát alkossunk a testről, a térről, az időről, a végtelenről, magáról Istenről, úgy a természet Alkotója hiába helyezte volna el ezeket az ideákat minden magzat agyában, pusztán csak avégett, hogy az emberek egy egészen kicsiny része majd használja őket.

Tudásunk tárgyával mindannyian úgy vagyunk, mint a tapasztalatlan Daphnisz és Khloé a szerelemmel: Longosz szépen ecseteli hiábavaló próbálkozásaikat. Hosszú ideig tartott, amíg rájöttek, hogyan elégíthetnék ki a vágyaikat, mert híján voltak a tapasztalatnak. Ugyanez történt Lipót császárral és XVI. Lajos fiával is: mindkettejüket ki kellett oktatni. Ha lettek volna velükszületett eszméik, úgy a természet vélhetőleg nem tagadta volna meg tőlük az emberi faj fenntartásához egyedül szükséges, legfőbb ideát.

VIII. A szubsztancia

Mivel fogalmainkat egyedül a tapasztalatból meríthetjük, ezért soha nem tudhatjuk meg, mi is az anyag. Tapintjuk és látjuk e szubsztancia tulajdonságait, de maga a *szubsztancia* szó, a mögöttes dolog fogalma figyelmeztet bennünket, hogy ama mögöttes dolgot nem ismerhetjük meg soha: bármi táruljon elénk a megjelenési módozataiból, maga a mögöttes dolog soha nem jelenik meg nekünk. Ugyanezen oknál fogva saját erőnkből soha nem tudhatjuk meg, mi is a lélek. Ez a szó eredetileg lélegzetet jelent; a lélegzet segítségével igyekeztünk homályos és elnagyolt kifejezést adni annak a valaminek, amitől a gondolataink származnak. De ha valami kiszámítha-

tatlan csoda folytán némi halvány fogalmat nyernénk e lélek szubsztanciájáról, azzal sem jutnánk előbbre: soha nem tudhatnánk meg, hogyan jut e szubsztancia érzetekhez és gondolatokhoz. Tudjuk, hogy felruháztattunk némi értelemmel — de mi módon? Ez a természet titka, mely soha, egyetlen halandó előtt sem tárult fel.

IX. Szűk korlátok

Értelmünk, akárcsak testi erőnk, igen korlátozott. Némely emberek sokkal izmosabbak a többieknél, és a gondolkodásnak is vannak Herkulesei; ám ez a fölény alapjában igen keveset jelent. Az egyik ember tízszer több anyagot emel föl, mint én; a másik papír nélkül, fejben elvégez egy tizenöt számjegyű osztást, míg én a legnagyobb fáradsággal is csak három-négy számjeggyel tudok osztani: ebben áll az az oly igen magasztalt erő, mely azonban nagyon hamar korlátokba ütközik; ez az oka, hogy az emberek hiába tanulják meg a kombinációs játékokat, hiába gyakorolják őket hosszú ideig és nagy odaadással, senki a legnagyobb erőfeszítés árán sem jut túl azon a szinten, amit elérni képes: beleütközik értelmének korlátaiba. Ennek okvetlenül így kell lennie, különben fokról fokra haladván a végtelenhez jutnánk.

X. Ami nem tárulhat föl előttünk

Lássuk hát, mi az, amit soha nem ismerhetünk meg e szűk körön belül, amelybe bezárattunk, és mi az, amiről valamelyes ismereteket szerezhetünk. Már láttuk, hogy nem vagyunk képesek megragadni semmiféle első mozgatót, semmiféle első princípiumot.

Miért engedelmeskedik karom az akaratomnak? Ehhez az érthetetlen jelenséghez annyira hozzászoktunk, hogy igen kevesen figyelnek föl rá; és amikor fel akarjuk kutatni e közönséges okozat okát, azt találjuk, hogy akaratunk és végtagunk engedelmeskedése között valójában végtelen távolság van, azaz semmiféle arányosság, semmiféle indok, az ok semmiféle látszata nem köti őket össze; és

érezzük, hogy végtelen időkig gondolkodhatunk a dologról, akkor sem jutunk el a leghalványabb valószínűséggel bíró magyarázatig sem.

XI. Indokolt kétségbeesés

Így hát mindjárt az első lépésnél elakadunk; hiába fordulunk önmagunk felé, rémülten látjuk, hogy mindig csak keressük, de soha nem találjuk meg magunkat. Valamennyi érzékünk megmagyarázhatatlan.

Háromszögek segítségével nagyjából kiszámítottuk, hogy a föld mintegy harmincmillió geometriai mérföldre van a naptól; de mi a nap? és miért forog a tengelye körül? és miért az egyik, miért nem a másik irányban? s a Szaturnusz és mi magunk miért nyugatról keletre forgunk e csillag körül, miért nem keletről nyugatra? Nemhogy valaha megválaszolhatnánk e kérdést, arra sem lesz soha a legcsekélyebb lehetőségünk, hogy legalább elképzeljük a jelenség valamilyen fizikai okát. Hogy miért? azért, mert a nehézség veleje a dolgok első princípiumában rejlik.

Így van ez azzal a szubsztanciával, amely bennünk működik, akárcsak azzal, amely a természet végtelen térségeiben. A csillagok elrendeződésében és az ember meg a legparányibb féreg közötti megfelelésben valamilyen első princípium hatása mutatkozik meg, és ez a princípium szükségképpen rejtély marad a számunkra. Mert ha megismerhetnénk első mozgatórugónkat, akkor úrrá lehetnénk fölötte, és akkor istenek volnánk. Világítsuk meg ezt a gondolatot, és lássuk, igaz-é.

Tegyük fel, hogy megtaláljuk érzeteink, gondolataink, mozgásaink okát, miként nemrégiben felfedeztük, hogy a hold és a Vénusz fogyatkozásának és fázisainak oka a csillagokban keresendő; világos, hogy akkor meg tudnánk jósolni érzeteinket és a belőlük származó gondolatokat meg vágyakat, miként a holdfogyatkozásokat és a holdfázisokat is megjósoljuk. Így tehát, mivel tudnánk, hogy mi fog végbemenni holnap a bensőnkben, e gépezet játéka nyomán azt is világosan látnánk, hogy milyen — kellemes vagy kellemetlen — hangulatban leszünk. Egyetértünk abban, hogy olyan lények va-

gyunk, akiknek akarata bizonyos helyzetekben irányítani tudja belső mozgásaikat. Például kezdek dühbe jönni, de gondolkodásom és akaratom elnyomja a düh kitörését. Ha ismerném első princípiumaimat, úgy előre látnám, hogy holnap milyen hangulatok vesznek elő, és milyen ideák képződnek bennem, és ugyanolyan hatalmam volna mindezen ideák és érzések fölött, amilyen hatalmam van olykor tényleges érzéseim és gondolataim fölött, melyeket eltérítek eredeti irányukból vagy elnyomok. Pontosan abban a helyzetben leledzenék, mint bármely ember, aki tetszése szerint feltartóztathatja vagy siettetheti egy óra, egy hajó vagy bármely ismert gép mozgását.

Mivel e feltevés szerint ura lennék a holnapra nekem rendelt ideáknak, ezért ura lennék a holnaputánra és egész életemre nekem rendelt ideáknak is; tehát mindig korlátlan hatalommal rendelkeznék önmagam fölött, önmagam istene volnék. Meglehetősen jól érzem, hogy ez az eredmény nem fér össze a természetemmel; így tehát lehetetlen, hogy bármit is megismerjek a gondolkodásomat és cselekvésemet irányító első princípiumból.

XII. Az emberek gyengesége

Ami az én oly igen gyenge, oly korlátozott és oly rövid ideig fennálló természetem számára lehetetlen, lehetetlen-é vajon más bolygókon, másfajta lények számára is? Léteznek-e magasabb intelligenciák, amelyek urai minden ideájuknak, s azt gondolják és érzik, amit csak akarnak? Erről mit sem tudok; én csak a magam gyengeségét ismerem, a mások erejéről fogalmam sincsen.

XIII. Szabad vagyok-e?

Ne lépjünk még ki a saját létezésünk köréből; tehetségünk szerint vizsgáljuk még tovább önmagunkat. Emlékszem, egy napon, még mielőtt valamennyi fenti kérdést föltettem volna magamnak, egy okoskodó rá akart bírni, hogy okoskodjam vele. Megkérdezte, hogy szabad vagyok-e; azt feleltem, hogy nem vagyok börtönben,

hogy kezemben tartom a szobám kulcsát, tehát tökéletesen szabad vagyok. „Nem ezt kérdezem Öntől, felelte az illető; hiszi-e Ön, hogy akarata szabadon akarja vagy nem akarja kivetni Önt az ablakon? gondolja-e az angyali skolasztikussal, hogy a szabad akarat appetitív képesség, és hogy a bűnbeeséssel elvész?" Merően néztem emberemet, hogy megpróbáljam kiolvasni a szeméből, nem szenved-e valami tébolyban, és azt feleltem, hogy egy szót sem értek ebből a zagyvaságból.

Ám a kérdés, hogy szabad-e az ember, mindazonáltal erősen foglalkoztatott; elővettem a skolasztikusokat, és sűrű sötétség szállt elmémre, miként az övékére is; elolvastam Locke-ot, és feltűnt előttem néhány fénysugár; elolvastam Collins *Értekezés*ét, melyet Locke tökéletesbítésének találtam; azóta semmit nem olvastam, ami tudásomat egy lépcsőfokkal magasabbra emelte volna. Íme, gyenge értelmem mire jutott e két nagy ember segítségével; rajtuk kívül nem ismerek senkit, aki e tárgyról írván megértette és másokkal is meg tudta értetni önmagát.

Ok nélkül semmi nem létezik. Okozat ok nélkül: ez csupán képtelen beszéd és semmi egyéb. Valahányszor akarok valamit, csak jó vagy rossz ítéletem alapján akarhatom; ez az ítélet szükségszerű, tehát akaratom is az. Igen különös volna csakugyan, hogy az egész természet, valamennyi csillag örök törvényeknek engedelmeskedik, és egy mindössze öt lábnyi kis állat e törvényekkel dacolva mindig úgy cselekedhetnék, ahogyan neki tetszik, a puszta szeszélye szerint. Ez a lény vaktában, véletlenszerűen cselekednék, a véletlen pedig: semmi. Ezt a szót az ismeretlen okok ismert okozatainak kifejezésére találtuk ki.

Ideáim szükségszerűen hatolnak be az agyamba; hogyan volna hát lehetséges, hogy tőlük függő akaratom egyszerre szükségszerűen meghatározott és tökéletesen szabad? Ezerszer tapasztaltam már, hogy ez az akarat tehetetlen; így amikor ágynak dönt a betegség, amikor elragad a szenvedély, amikor értelmem nem tudja megragadni az elé tárt tárgyakat stb.; azt kell hát gondolnom, hogy mivel a természet törvényei mindig ugyanazok, akaratom nem szabadabb azokban a dolgokban, melyek a legközömbösebbeknek tűnnek föl

nekem, mint azokban, melyek kapcsán valamilyen legyőzhetetlen erőnek vettetem alá.

Az igazi szabadság az, ha megtehetem, amit akarok. Amikor megtehetem, amit akarok, szabad vagyok; de amit akarok, azt szükségszerűen akarom, különben ok és indíték nélkül akarnék, ez pedig lehetetlen. Szabadságom abban áll, hogy nem lévén köszvényem, járok, amikor járni akarok.

Szabadságom abban áll, hogy nem követek el valamilyen rossz cselekedetet, ha elmém szükségszerűen rossznak látja; hogy leigázok egy szenvedélyt, ha elmém veszélyesnek ítéli; szabadságom abban áll, hogy ha egy cselekedet borzadállyal tölt el, ez az érzés erősebbnek bizonyul, mint a vágy, hogy elkövessem ama cselekedetet. Képesek vagyunk elnyomni a szenvedélyeinket, mint a XI. pontban már mondottam, de akkor vágyaink elnyomása nem tesz szabadabbá, mint ha engedünk a hajlamainknak: mert mindkét esetben utolsó ideánk ellenállhatatlan vonzását követjük, és ez az utolsó idea szükségszerű, tehát szükségszerűen teszem azt, amit parancsol. Különös, hogy az emberek nem érik be ennyi szabadsággal, tehát azzal, hogy a természet képessé tette őket, hogy számos esetben azt cselekedjék, amit akarnak; a csillagok nem rendelkeznek ezzel a képességgel, mi rendelkezünk vele, és kevélységünkben olykor azt hisszük, hogy még többel is rendelkezünk. Azt képzeljük, hogy megadatott nekünk az az érthetetlen és képtelen tehetség, hogy valamit csak azért akarjunk, mert akarjuk, minden más ok, minden más indíték nélkül. Lásd a XXIX. pontot.

Nem, én nem tudom megbocsátani dr. Clarke-nak, hogy jóllehet, érezte igazságaim erejét, rosszhiszeműen vitába szállt velük, mert úgy látszott, nem férnek meg az ő rendszereivel. Nem, egy olyan filozófus, mint ő, nem teheti meg, hogy szofista módjára támadja Collinst, és szemére lobbantván, hogy az embert *szükségszerű cselekvő*nek nevezi, kiforgassa a vitakérdést. Cselekvő vagy szenvedő: mit számít ez? Cselekvő, amikor a maga akaratából mozog, szenvedő, amikor ideákat fogad be. Változtat-e a név a dolgon? Az ember egészében függő lény, miként az egész természet is függő valóság; mi sem lehetünk kivételek a többi lény közül.

Samuel Clarke-ban a prédikátor elfojtotta a filozófust. Megkü-

lönbözteti a fizikai szükségszerűségtől a morális szükségszerűséget. És mi a morális szükségszerűség? Nekünk valószínűnek tűnik, hogy Anglia királynője, amikor egy templomban megkoronázzák és felszentelik, nem veti le királyi ruháit, hogy anyaszült meztelenül nyúljon végig az oltáron, bár egy kongói királynőről hallhattunk efféle dolgokat. Erre azt mondjuk, hogy a mi éghajlatunkon ez *morális szükségszerűség* a királynők számára; de valójában fizikai szükségszerűségről van szó, a dolgok természetéből fakadó, örök szükségszerűségről. Hogy az angol királynő nem követi el ezt az őrültséget, ez éppolyan bizonyos, mint hogy egyszer meg fog halni. A morális szükségszerűség puszta szó; minden, ami történik, tökéletesen szükségszerű. Nincs középút a szükségszerűség és a véletlen között, és tudjuk, hogy véletlen nem létezik: tehát minden, ami történik, szükségszerű.

Hogy a dolgot még jobban összezavarják, kitalálták, hogy további különbséget tesznek szükségszerűség és kényszer között; de alapjában mi más a kényszer, mint felismert szükségszerűség? s a szükségszerűség nem észrevétlen maradt kényszer-é? Arkhimédész akkor is szükségszerűen marad a szobájában, ha bezárják, de akkor is, ha egy probléma olyan erősen leköti a figyelmét, hogy nem jut eszébe kimenni.

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.[4]

A tudatlan ember, aki így gondolkodik, nem mindig gondolkodott ugyanígy, de végül is kénytelen megadni magát.

XIV. Öröktől létezik-e a világ?

Miként a teret betöltő valamennyi égitest, miként az elemek, az állatok, a növények, én magam is örök törvények uralma alatt állok; csodálkozó tekintettel pillantok körül a világban; tudni szeretném,

[4] A sors vezeti a beleegyezőt, az ellenszegülőt vonszolja. (*Seneca: Epistolae morales*, 107.11)

ki teremtett engem és ezt az egész roppant gépezetet, melynek alig észrevehető, parányi kereke vagyok.

Nem a semmiből keletkeztem, hiszen anyám kilenc hónapon át a méhében hordott, s apám és anyám szubsztanciája: valami. Nyilvánvaló, hogy a csíra, mely létrehozott, nem jöhetett létre a semmiből, mert hogyan hozhatná létre a semmi a létezést? Úgy érzem, nem szabadulhatok az egész ókor e maximájától: „Semmi nem keletkezhet a semmiből, semmi nem térhet vissza a semmibe." Ez az axióma roppant erővel hat az értelmemre, megbéklyózza egész gondolkodásomat; lehetetlen vitába szállnom vele. Nem akad filozófus, aki eltért volna tőle, nem akad törvényhozó, lett légyen bármiféle is, aki kétségbe vonta volna. A főníciaiak *kahu*ja, a görögök *káosz*a, a káldeusok és héberek *tohu-bohu*ja mind arról tanúskodik, hogy az emberek mindig is hittek az anyag öröktől való létezésében. Elmémet megtéveszti ez az ősrégi, egyetemes eszme, és így szól hozzám: Az anyag létezik, tehát öröktől léteznie kell; ha tegnap létezett, úgy léteznie kellett azelőtt is. Semmi nem teszi valószínűvé a szememben, hogy létezésének kezdete lenne, nem látom okát, hogy valamikor ne létezett volna, hogy ekkor keletkezett volna és nem amakkor. Elfogadom hát ezt a feltevést, akár megalapozott, akár téves; magamévá teszem az egész világ véleményét, amíg vizsgálódásaimban előre haladván el nem jutok az összes ember ítélőképességét felülmúló megvilágosodásig, mely rákényszerít, hogy önmagam ellenére visszavonjam a nézetemet.

Ám ha az Örök Lény, miként annyi ókori filozófus állítja, mindig is létezett és hatott, mi lesz akkor a főníciaiak *kahu*jából és *érebj*éből, Hésziodosz *káosz*ából? Puszta mese. Az ész szemében nem lehetséges káosz, mert az értelem örökkévaló lévén, nem lehetséges, hogy valaha is létezett volna valami, ami ellentmond az értelem törvényeinek: márpedig a káosz nem egyéb, mint az összes természeti törvény ellentéte. Hatoljunk be az Alpok legfélelmetesebb sziklaüregeibe: a szikla, jég, homok, víz, kristályok, alaktalan ásványi anyagok e hordalékai alatt minden a gravitáció és a hidrosztatika törvényeinek engedelmeskedik. A káosz soha nem létezett másutt, csak az emberek fejében, és semmi másra nem szolgált, mint hogy Hésziodosz és Ovidius szép verseket költhessenek.

Ha Szentírásunk azt mondja, hogy a káosz létezett, ha elfogadja a *tohu-bohut*, úgy kétségkívül mi is hiszünk e dolgokban, méghozzá a legbuzgóbb hittel. Itt azonban csupán értelmünk csalóka világát követve beszélünk. Mint mondottuk, beérjük azzal, amit a magunk erejéből megpillanthatunk. Gyermek létünkre megpróbálunk járószalag nélkül lépni egyet-kettőt: elindulunk, felbukunk, és a hit felemel bennünket.

XV. Az értelem

Azonban megpillantván a világegyetemben uralkodó rendet, mesteri tökélyt, mechanikai és geometriai törvényeket, a mindenféle számtalan eszközt és célt, áhítatos tisztelet kerít a hatalmába. Elkerülhetetlennek találom, hogy ha az emberi alkotások, akár a tulajdon alkotásaim láttán kénytelen vagyok elismerni, hogy alkotójuk értelmes lény, akkor e számtalan alkotás láttán valamilyen sokkal magasabb rendű értelemre következtessek. Elismerem e Legfőbb Értelmet, és nem tartok tőle, hogy valaha is rábírhatnának véleményem megváltoztatására. Semmi nem rendíti meg bennem az axiómát, amely szerint „minden alkotás egy alkotó létét bizonyítja".

XVI. A Legfőbb Értelem örökkévaló

Örökkévaló-e ez az Értelem? Kétségkívül az; mert akár elfogadom, akár tagadom, hogy az anyag örökkévaló, azt semmiképpen nem vethetem el, hogy legfőbb alkotója öröktől létezik: nyilvánvaló, hogy ha ma létezik, akkor mindig is létezett.

XVII. A Legfőbb Értelem felfoghatatlan

Még csak két-három lépést tettem e hosszú úton. Tudni akarom, vajon ez az isteni Értelem a mindenségtől tökéletesen különböző valami-é, ahhoz hasonlóan, ahogy a szobrász is különbözik a szobortól, vagy ez a világlélek egységet alkot a világgal, áthatja a

világot, ahhoz hasonlóan, ahogy a *lelkem*nek nevezett valami egységet alkot velem; miként az ókoriak e gondolatát Vergilius oly jól kifejezte:

Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.[5]
(*Aeneis*, VI, 727.)

Vagy Lucanus:

Jupiter est quodcumque vides, quodcumque moveris.[6]
(*Pharsalia*, IX, 580.)

Ám egyszeriben abbahagyom a hiú kíváncsiskodást. Én nyomorult halandó! Ha a saját értelmembe sincs mód behatolnom, ha azt sem tudhatom, hogy engem magamat mi mozgat, hogyan ismerhetném meg akkor ama leírhatatlan Értelmet, mely szemlátomást az egész anyagi világot igazgatja? Létezik, minden ezt bizonyítja; de hol az iránytű, mely ismeretlen, örök lakhelye felé vezetne?

XVIII. Végtelen-e a Legfőbb Értelem?

Végtelen hatalmú és kiterjedésű-é ez az Értelem, miként vitathatatlanul végtelen az időben? Erről önmagamtól semmit nem tudhatok. Létezik, tehát mindig létezett, ez nyilvánvaló. De miféle fogalmam lehet egy végtelen hatalomról? Hogyan gondolhatom el az aktuálisan létező végtelent? Hogyan képzelhetem el, hogy a Legfőbb Értelem az űrben van? A végtelen kiterjedéssel nem ugyanúgy áll a dolog, mint a végtelen időtartammal. Bizonyos, hogy addig a pillanatig, amikor beszélek, végtelen idő telt el; a letelt időhöz semmit nem tehetek hozzá, de az elgondolt térhez, akárcsak az elgondolt

[5] Földet, eget, dagadó habokat, holdgömb ragyogását
És titáni napunk, mindent, kezdetben a benső
Lélek táplált, és a világszellem, mely elömlött
Összevegyülve velük vitt mozgást nagy tömegükbe.
(Lakatos István fordítása)

[6] Jupiter az mind, mit látsz
és benned mozog és él.
(Baksai Sándor fordítása)

számokhoz mindig hozzátehetek újabb egységeket. A tér és a számok végtelensége meghaladja értelmemet. Nem mondhatnak nekem olyat, ami e meredély alján világosságot gyújtana elmémnek. De szerencsére érzem, hogy nehézségeim és tudatlanságom nem lehetnek az erkölcs kárára; ha nem foghatjuk is fel a betöltött tér végtelenségét, sem ama végtelen hatalmat, mely mindent megteremtett és mégis képes újabb dolgokat teremteni, ez csupán értelmünk gyengeségét bizonyítja egyre jobban, értelmünk gyengesége pedig arra késztet bennünket, hogy még inkább alávessük magunkat a végtelen Lénynek, amelynek teremtményei vagyunk.

XIX. Függöm a végtelen Lénytől

Az Ő teremtményei vagyunk. Ez az igazság igen fontos a számunkra, mert a filozófiai kutakodások, amelyek révén meg akarjuk tudni, hogy mikor teremtette a végtelen Lény az embert és mit csinált azelőtt; hogy az anyagban van-e avagy az űrben, hogy egyetlen pontban leledzik-e; hogy mindig működésben van-e vagy sem, hogy működése mindenüvé kiterjed-e, hogy önmagában működik vagy önmagán kívül, ezek a kutakodások megkétszerezik bennem mélységes tudatlanságom érzését.

Azt is látom, hogy egész Európában alig egy tucat ember írt némi módszerességgel ezekről a dolgokról; s még ha feltételezném is, hogy érthetően beszéltek: mi következnék abból? Már elismertük (IV. kérdés), hogy ha igen kevés ember kecsegtetheti magát azzal, hogy valamely dolgot megért, akkor az a dolog az emberi nem többi része számára teljesen haszontalan. Hogy bizonyosan Isten teremtményei vagyunk, ezt hasznomra válik tudnom, ezért bizonyítéka felfogható. Testemnek minden porcikája egyszerre eszköz és cél; mindenem rugó, hajtótárcsa, mozgató erő, hidraulikus gép, folyadékok egyensúlya, kémiai laboratórium. Testemet tehát valamilyen értelem alkotta meg (XV. kérdés). De nem szüleim értelmének köszönhetem a felépítését, mert ők egész bizonyosan nem tudták, mit

tesznek, amikor a világra hoztak; csupán vak eszközei voltak amaz örök alkotónak, aki a föld férgeibe életet lehel, és a napot a tengelye körül forgatja.

XX. Még egyszer az örökkévalóságról

Én egy csírából származom, s ez a csíra egy másik csírából; vég nélkül, folyamatosan követték-e egymást ezek a csírák, s az egész természet mindig létezett-e ama Legfőbb Lény szükségszerű folyományaként, míg maga a Legfőbb Lény önmagától létezik? Ha csupán gyenge értelmemre hallgatnék, ezt mondanám: nekem úgy tűnik, a természet mindig mozgásban volt. Nem tudom elgondolni, hogy az ok, mely folytonosan és láthatóan hat reá, és mindenkor képes hatni, ne hatott volna valóban minden időkben. A cselekvő és szükségszerű Lény természetével összeegyeztethetetlennek tűnik, hogy végtelen időket töltsön el teljes tétlenségben. Azt kell hinnem, hogy a világ öröktől fogva árad ebből az eredendő, szükségszerű okból, miként a napból a fény. Miféle idealáncolat bír rá, hogy az örök Lény teremtményeit szintén öröktől létezőnek higgyem? Értelmem, bármilyen gyenge is, elég erős az önmagától létező, szükségszerű Lény elgondolásához, ahhoz viszont nem elég erős, hogy a semmit elgondolhassa. Egyetlen atom létezése az én szememben a létezés örökkévalóságát bizonyítja; a semmiről viszont nincsen bizonyítékom. Hogyan! A térben, ahol ma *valami* van, korábban a *semmi* lett volna? Ezt képtelen vagyok felfogni. Nem tudom feltételezni ezt a *semmit,* hacsak a kinyilatkoztatás nem láncolja le ideáimat, melyek továbbszárnyalnának a véges időn.

Jól tudom, képtelen gondolat a kezdet nélküli létezők végtelen egymásutánja is: Samuel Clarke ezt megfelelően bizonyítja; de ő csupán arra az állításra vállalkozik, hogy Isten nem örök időktől tartja fönn e láncolatot; azt már nem meri kijelenteni, hogy amaz örökké tevékeny Lény ilyen hosszú ideig képtelen volt tevékenységét kifejteni. Nyilvánvaló, hogy nem lehetett képtelen; de ha képes volt rá, ki meri tagadni, hogy meg is tette? Ismétlem: az ellenkezőjét

csakis a kinyilatkoztatásból meríthetem; de még nem jutottunk el ehhez a minden filozófiát megsemmisítő kinyilatkoztatáshoz, ehhez a minden világosságot elhomályosító világossághoz.

XXI. Még egyszer arról, hogy függök a Legfőbb Lénytől

Ettől az örök Lénytől, ettől az egyetemes októl kapom ideáimat: mert nem a tárgyaktól kapom őket. A nyers anyag nem küldhet gondolatokat a fejembe; de gondolataim tőlem sem származnak, mert akaratom ellenére kerítenek a hatalmukba, és gyakran ugyanígy illannak el. Meglehetősen jól tudjuk, hogy a tárgyak és ideáink és érzeteink között nincs hasonlóság, nincs megfelelés. Persze van valami nagyszerű ebben a Malebranche-ban, aki azt merte állítani, hogy mindent magában Istenben látunk; de a sztoikusokban vajon, akik úgy gondolták, hogy Isten cselekszik mibennünk, és hogy magunkban hordozzuk szubsztanciájának egy sugarát, bennük vajon nincs semmi nagyszerű? Hol a valóság Malebranche álma és a sztoikusok álma között? Visszahullok a természetemmel járó tudatlanságba (II. kérdés), és imádom Istent, aki által gondolkodom, bár nem tudom, hogyan.

XXII. Újabb kérdés

Miután kevéske eszemmel meggyőződtem róla, hogy létezik egy szükségszerű, örökkévaló, értelmes lény, akitől ideáimat kapom, bár sem azt nem tudom kifürkészni, hogy miként, sem azt, hogy miért, megkérdezem, miféle lény ez, olyan-e, mint az én fajtámat felülmúló, gondolkodó és cselekvő lények, melyek más bolygókon laknak? Mondottam már, hogy erről semmit nem tudok (Első kérdés). Mindazonáltal nem állíthatom, hogy ez lehetetlen, mert ismerek az enyémnél jóval kiterjedtebb égitesteket, melyeket több bolygó övez, mint a Földet. Egyáltalán nem mond ellent a valószínűségnek, hogy ezeken az égitesteken nálam jóval magasabb rendű intelligenciák lakjanak, s hogy a testük erősebb, ügyesebb és hosszabb életű legyen, mint az enyém. De mivel e lények létezése semmilyen kapcsolatban

sincs az enyémmel, ezért meghagyom az ókori költőknek a fáradságot, hogy lehozzák Vénuszt a földre állítólagos harmadik egéből, Marsot pedig az ötödikből; nekem csupán azt kell vizsgálnom, hogy a szükségszerű lény miként hat énreám.

XXIII. Csak egy legfőbb alkotó létezik

Az emberek nagy része, látván a sárgolyónkon elterjedt testi és erkölcsi rosszat, úgy képzelte, hogy két hatalmas lény igazgatja a világot, az egyik minden jónak a forrása, a másik minden rosszé. Ha e két lény léteznék, szükségszerűek volnának; örökkévalóak és függetlenek lennének, betöltenék az egész teret; tehát ugyanazon a helyen volnának; tehát kölcsönösen átjárnák egymást: ez pedig képtelenség. E két ellenséges hatalom ideája csakis földi példákból származhatik; látunk szelíd és látunk vad embereket, hasznos és ártalmas állatokat, jó uralkodókat és zsarnokokat. Így képzeltek el két ellentétes hatalmat, melyek a természet fölött uralkodnak; ám ez nem egyéb ázsiai regénynél. Az egész természet nyilvánvalóan mutatja elgondolásának egységét; a mozgás és a nehézkedés törvényei változhatatlanok, márpedig lehetetlen, hogy két legfőbb hatóok ugyanazokat a törvényeket követte volna, ha egymással mindenben ellentétesek. Ez az ellenvetés véleményem szerint önmagában is megdönti a manicheusok rendszerét; e tan megcáfolásához nincs szükség vaskos könyvekre.

A Legfőbb Lény tehát egyedülvaló és örök hatalom; minden hozzá kapcsolódik, minden tőle függ, de a természete felfoghatatlan a számomra. Szent Tamás azt mondja, hogy „Isten actus purus, forma; nincs neme, nincs predikátuma; Ő a természet és a szubsztrátum; esszenciális, participatív és nuncupatív módon létezik". Amikor a dominikánusok kezükben tartották az Inkvizíciót, máglyára küldték volna azt az embert, aki e szép dolgokat tagadja; én nem tagadtam volna, de nem is értettem volna őket.

Azt mondják, Isten egyszerű; alázatosan bevallom, ennek a szónak az értékét sem értem jobban. Igaz, nem tulajdonítok Istennek durva részeket, melyeket elválaszthatnék egymástól; de képtelen

vagyok elgondolni, hogy minden térbeli dolgok princípiuma és irányítója maga ne lenne a térben. A szigorúan vett egyszerűség engem túlságosan is a nemlétre emlékeztet. Értelmem, rendkívüli gyengesége folytán, nem rendelkezik eléggé kifinomult eszközökkel ennek az egyszerűségnek a megragadásához. A matematikai pont egyszerű, mondják; csakhogy a matematikai pont a valóságban nem létezik.

Azt is mondják, hogy az ideák egyszerűek, de ezt sem értem jobban. Látok egy lovat, ideát alkotok róla; de amit a lóban láttam, nem egyéb valamilyen dolgok együttesénél. Látok egy színt, ideát alkotok róla; de ez a szín a térben kiterjedt. Kimondok néhány elvont nevet: *szín általában, bűn, erény, igazság általában;* ám valójában csupán színes dolgokat, erényesnek vagy bűnösnek, igaznak vagy hamisnak tetsző dolgokat ismerek; mindezt egyetlen szóval fejezem ki, de nincs világos tudásom az egyszerűségről; éppoly kevéssé tudom, hogy mi az egyszerűség, mint ahogy azt sem tudom, hogy mi a ténylegesen létező számokkal kifejezett végtelen.

Meggyőződvén róla, hogy ha nem tudom, ki vagyok én, úgy azt sem tudhatom, ki a teremtőm, tudatlanságom pillanatonként sújt a porba, és csak abból a gondolatból merítek vigaszt, hogy nem kell tudnom, uram és teremtőm a térben létezik-e, amíg semmit nem teszek tőle kapott lelkiismeretem ellen. Melyik rendszert teszem hát a magamévá mindazok közül, melyeket az Istenségről alkottak az emberek? Egyiket sem, hacsak nem azt, hogy imádjuk Őt.

XXIV. Spinoza

Miután Thalésszal elmerültem a vízben, melyet ő első princípiumnak tett meg, miután melegedtem Empedoklész tüze mellett, miután Epikurosz atomjaival egyenes vonalban futottam az űrben, Püthagorasszal számokat összegeztem és meghallgattam a zenéjét; miután leróttam a kötelességemet Platón hermafroditái előtt s a metafizika és a téboly minden tartományát bejártam, végül meg akartam ismerkedni Spinoza rendszerével.

Ez a rendszer nem teljesen új, néhány régi görög filozófust, mi több, néhány zsidót utánoz; de Spinoza megtette, amit egyetlen

görög filozófus nem tett, s még kevésbé tett zsidó: hogy egyértelműen tisztába jöjjön az ideáival, lenyűgöző geometriai módszert alkalmazott rájuk. Lássuk, vezérfonala nem vezette-é módszeresen félre.

Azzal kezdi, hogy megállapít egy tagadhatatlan és nyilvánvaló igazságot: valami létezik, tehát örökké létezik egy szükségszerű lény. Ez az elv olyannyira igaz, hogy a mély értelmű Samuel Clarke általa bizonyította Isten létezését.

Ennek a lénynek mindenütt jelen kell lennie, ahol csak létezés van; mert hiszen mi volna képes korlátozni?

Ez a szükségszerű lény tehát azonos mindazzal, ami létezik; tehát a világegyetemben valójában csupán egyetlen szubsztancia van.

Ez a szubsztancia nem teremthet egy másikat; mert ha egyszer mindent betölt, hová helyezné az új szubsztanciát, és hogyan teremthetne valamit a semmiből? hogyan teremthetné meg a kiterjedést másként, mint hogy elhelyezi magában a kiterjedésben, mely szükségszerűen létezik?

A világban gondolkodás és anyag van; az Istennek nevezett szükségszerű szubsztancia tehát gondolkodás és anyag. Tehát minden gondolat és minden anyag benne foglaltatik Isten végtelen valójában; rajta kívül semmi nem létezhetik; ő maga csak önmagában működhet; mindent magában foglal, mindennel azonos.

Amit tehát *különböző szubsztanciák*nak nevezünk, az valójában mind csak a Legfőbb Lény különböző attribútumainak összessége, mert ő gondolkodik az emberek agyában, ő világít a fényben, ő mozog a szelekkel, ő mennydörög az égzengésben, ő járja be az eget valamennyi csillagban, és ő él az egész természetben.

Nem olyan ő, mint valami palotájába zárkózó, hitvány földi király, aki nem érintkezik az alattvalóival; inkább bensőséges kapcsolatban van velük; szükségszerű részei ők; ha különböznék tőlük, többé nem volna szükségszerű és egyetemes lény, nem töltene be minden helyet; különálló lény lenne, mint a többi.

Bár a világegyetemben szakadatlanul változó moduszok mind az ő attribútumainak következményei, mindazonáltal Spinoza szerint a Legfőbb Lénynek nincsenek részei; mert, mint mondja, a végtelen nem osztható a szó szoros értelmében vett részekre; ha

ugyanis felosztható volna ilyen részekre, akkor hozzá is lehetne tenni további részeket, és akkor többé nem lenne végtelen. Végül Spinoza kijelenti, hogy ezt a szükségszerű, végtelen, örök Istent szeretni kell; íme saját szavai az 1731-es kiadás 45. oldaláról:

„Ami Isten szeretetét illeti, ez az idea nemhogy gyengíthetné, véleményem szerint semmilyen más idea nem alkalmasabb rá, hogy növelje, mert ez az idea tudomásomra hozza, hogy Isten belsőleg hozzátartozik a lényemhez, hogy tőle kapom létezésemet és minden tulajdonságomat, hogy mindezt nagylelkűen, gáncs nélkül és érdek nélkül adja nekem, semmi másnak nem vetvén alá engem, csupán a tulajdon természetemnek. Ez az idea száműzi a félelmet, a nyugtalanságot, a dacot, és a közönséges vagy érdek vezette szeretet minden fogyatékosságát. Megérteti velem, hogy Isten szeretete olyan jó, amit nem veszíthetek el, és annál inkább birtoklom, minél jobban megismerem és szeretem őt."

Ezek a gondolatok sok olvasót megszédítettek; olyan is akadt, aki előbb Spinoza ellen írt ugyan, később azonban áttért az ő nézetére.

A tudós Bayle-nek szemére hánytorgatták, hogy durván nekirontott Spinozának, pedig meg sem értette; hogy durván támadta, elismerem, de nem hiszem, hogy igaztalanul. Különös lenne, ha Bayle nem értette volna meg Spinozát. Könnyűszerrel rátalált a gyenge pontra ebben az elvarázsolt kastélyban: észrevette, hogy Spinoza részekből építi fel Istent, bár később, saját rendszerétől megijedve, kénytelen ellentmondani önmagának. Bayle látta, milyen esztelen dolog Istenből csillagot és tököt, gondolatot és trágyát, verőt és megvertet csinálni. Látta, hogy ez a mese messze elmarad a proteuszi mondák mögött. Meglehet, Bayle helyesebben tette volna, ha *részek* helyett következetesen *moduszok*at mond, mert Spinoza mindig ezt a szót használja. De ha nem tévedek, éppolyan arcátlanság egy állat ürülékét a Legfőbb Lény moduszának nevezni, mint a részének.

Igaz, Bayle nem cáfolja az érveket, melyekkel Spinoza a teremtés lehetetlen voltát alátámasztotta; de hiszen a voltaképpeni teremtés a hitre tartozik, nem a filozófiára; továbbá ez a nézet nem Spinoza sajátos tanítása: az egész antikvitás úgy gondolkodott, mint ő. Bayle csupán az egyszerű és mégis részekből álló Isten képtelen

fogalmát támadja, az önmagát elfogyasztó és megemésztő Istenét, aki ugyanazt egyszerre szereti és gyűlöli stb. Spinoza állandóan az Isten szót használja, Bayle a szaván fogja őt.

De Spinoza alapjában nem ismeri el Istent; valószínűleg azért használta csupán ezt a kifejezést, csupán azért mondta, hogy szolgálnunk és szeretnünk kell Istent, nehogy elriassza magától az emberi nemet. Úgy tetszik, ateista ő a szó legszorosabb értelmében; nem úgy ateista, mint Epikurosz, aki elismerte, hogy vannak haszontalan és tétlen istenek; nem úgy ateista, mint a görögök és rómaiak többsége, akik gúnyt űztek a köznép isteneiből; Spinoza azért ateista, mert semmiféle Gondviselést nem ismer el, mert csak a dolgok örökkévalóságát, végtelen kiterjedését és szükségszerű voltát fogadja el; olyanképpen ateista, mint Sztratón, mint Diagorász; nem kételkedik, mint Pürrhón, hanem állít, és mit állít? hogy csupán egyetlen szubsztancia létezik, hogy nem létezhet két szubsztancia, hogy ez a szubsztancia kiterjedéssel és gondolkodóképességgel rendelkezik; ezt pedig soha nem mondták azok a görög és ázsiai filozófusok, akik feltételeztek valamilyen világlelket.

Könyvében nincs egyetlen hely sem, ahol minden létezőben megnyilvánuló szándékról beszélne. Nem vizsgálja, hogy a szem a látásra teremtetett-é, a fül a hallásra, a láb a járásra, a szárnyak a repülésre; nem veszi szemügyre sem az állatok és növények mozgási törvényeit, sem a törvényeikhez igazodó felépítésüket, sem a csillagok járását kormányzó mélységes matematikát; attól fél, meglátná, hogy minden létező az isteni Gondviselésről tanúskodik; nem az okozatoktól halad az okuk felé, hanem mindjárt a dolgok eredeténél kezdi, s akárcsak Descartes, egy puszta feltevésre építi a regényét. Feltételezi Descartes-tal, hogy a tér ki van töltve, jóllehet bebizonyították, hogy kitöltött térben nem lehetséges mozgás. Főként ez a feltevés teszi, hogy Spinoza egyetlen szubsztanciának látja a világegyetemet. Geometriai gondolkodásmódja alaposan lóvá tette. Miként lehetséges, hogy ha egyszer nem kételkedhetett az értelem és az anyag létezésében, legalább azt nem vette vizsgálat alá, hogy nem a Gondviselés rendezett-e el mindent úgy, ahogy van? Miként lehetséges, hogy egy pillantást sem vetett ama rugókra és eszközökre, melyek minden lényben valamilyen célt szolgálnak, és nem kutatta,

hogy nem bizonyítják-e egy legfőbb alkotó létezését? Vagy nagyon rossz ismerője volt az emberi szervezetnek, vagy ostoba gőggel eltelt, felfuvalkodott szofista, mert különben fel kellett volna ismernie a Gondviselés jelét, valahányszor lélegzetet vett vagy a szívverését tapasztalta: mert a lélegzés és a szív mozgása egy olyan leleményesen bonyolult, olyan roppant művészettel elrendezett, annyi egy célra összeműködő rugótól függő gépezet művei, hogy azt lehetetlen lemásolni, és józan ember nem mehet el mellette álmélkodás nélkül.

Az újabb spinozisták erre azt felelik: ne riadjon meg a következményektől, melyeket nekünk tulajdonít; mi is azt tartjuk, hogy a szervezettel bíró test és az egész természet csodálatra méltó hatások összessége. Az örök ok az örök értelemben rejlik, és ezt az intelligenciát mi is elismerjük; az anyaggal együtt ez teszi a dolgok egyetemességét, és ez az egyetemesség az Isten. Csupán egyetlen szubsztancia létezik, mely gondolkodó moduszával hat az anyagi moduszára, és ily módon alkotja az egy és oszthatatlan világegyetemet.

Íme, mit mondanak erre a válaszra: hogyan bizonyíthatnátok be, hogy a csillagokat mozgató, az emberbe lelket lehelő, a mindent létrehozó gondolat puszta modusz volna, és hogy egy béka vagy egy féreg ürüléke ugyanannak a Legfőbb Lénynek egy másik modusza? Meritek-e állítani, hogy bebizonyítottátok ezt az oly igen különös elvet? Nem arról van-e szó csupán, hogy tudatlanságtokat olyan szavakkal takargatjátok, melyeket nem értetek? Bayle igen jól kibogozta mesteretek szofizmáit az úgymond geometriai stílus tekervényeiből és homályos fordulataiból. Forduljatok hozzá; filozófus nem vetheti el azt, amit Bayle mond.

De bárhogyan legyen is, azt mindenképpen meg kell állapítanom, hogy Spinoza igen jóhiszeműen gondolkodott tévelygéseiben. Nekem úgy tűnik, csak azért nem tisztította meg rendszerét az ideáktól, melyek ártalmára lehettek, mert túlságosan el volt telve a saját ideáival; követte útját, egy pillantást se vetve arra, ami keresztezhette: és ez nagyon gyakran megesik velünk. Mi több, miközben minden morális elvet felforgatott, ő maga a legszigorúbb erkölcsök szerint élt: odáig vitte a józanságot, hogy nem ivott meg többet havi egy pint bornál; odáig vitte az önzetlenséget, hogy a szerencsétlen Jan de Witt örököseinek visszaadta a kétszáz forint kegydíjat, melyet

e nagy embertől kapott; odáig vitte a nagylelkűséget, hogy elosztogatta a saját javait; bajait és szegénységét mindig türelemmel viselte, nyugalmából semmi nem zökkentette ki.

Bayle, aki ilyen durván nekirontott, maga is hasonló jellem volt. Bár más-más utakon, mindketten az igazságot keresték egész életükben. Spinoza rendszert alkotott; rendszere helyenként igen lelemények, de alapjában tévedésre épül. Bayle minden rendszerrel harcba szállt. De mi lett a sorsa mindkettejük írásainak? Kitöltötték néhány olvasó üres óráit. Minden írás ennyire viszi; Thalésztől egyetemeink tudós professzoraiig és a legkülöncebb okoskodókig és azok utánzóiig nem akadt egyetlen filozófus, aki legalább a saját utcájában hatást tudott volna tenni az erkölcsökre. Hogy miért? Azért, mert az emberek viselkedése a szokáshoz igazodik, és nem a metafizikához. Egyetlen ékesszóló, ügyes és tekintélyes ember nagy hatást gyakorolhat az emberekre; száz filozófus semmit nem érhet el, ha csupán filozófusok.

XXV. Képtelen beszédek

Mennyi ismeretlen vidéket jártunk be máris; és ez még mind semmi. Úgy érzem magam, mint az az ember, aki az óceánon bolyongva megpillantja az Indiai-tengeren elszórt Maldiv-szigeteket, és valamennyit végig akarja látogatni. Nagy utazásomból semmi haszon nem származott; lássuk hát, nyerek-e valamicskét azzal, ha megtekintem e kicsiny szigeteket, melyek látszólag csak az utat zavarják.

Vagy száz filozófiai kézikönyv akad a kezembe; mindegyik olyan dolgokat magyaráz nekem, melyekről senkinek a legcsekélyebb fogalma sem lehet. Az egyik a fizikával akarja megvilágítani a Szentháromságot: azt mondja, olyan, mint az anyag három dimenziója. A másik azt állítja, hogy kézzelfoghatóvá teszi a transzszubsztanciációt, a mozgástörvényeken mutatván ki, hogy létezhet akcidencia szubjektum nélkül, és hogy ugyanaz a test egyszerre két helyen tartózkodhat. Bedugom a fülemet, és szaporán továbbhaladok.

Ezt pedig Pascal, maga Blaise Pascal, a *Vidéki levelek* szerzője mondta: „Azt hiszik, lehetetlen, hogy Isten végtelen és részek híján való legyen? Mutatok hát valamit, ami oszthatatlan és végtelen: a mindenütt végtelen sebességgel mozgó pont az, mert mindenütt jelen van, és mindenütt az egész pont van jelen."

Mozgó matematikai pont! Te jóságos ég! Egy pont, amely csak a geométer fejében létezik, amely egyszerre mindenütt jelen van és végtelen sebességgel mozog, mintha lehetséges volna a valóságosan létező végtelen sebesség! Minden egyes szó maga az őrület, és ezeket az őrültségeket egy nagy ember mondja!

Az Ön lelke egyszerű, testetlen, megfoghatatlan létező, mondja egy másik filozófus; és mivel test nem érintheti meg, Albertus Magnus fizikájával fogom bebizonyítani Önnek, hogy ha nem fogadja el a véleményemet, fizikailag megégettetik; íme *a priori* bizonyítékaim, melyek Albertus tanait Abelli[7] szillogizmusaival támasztják alá. Azt felelem ennek az embernek, hogy nem értem az *a priori*ját; hogy bókja igencsak nyers; hogy ennyire érthetetlen dolgokra csak a kinyilatkoztatás taníthat meg, ám kettőnk között nem lehet szó kinyilatkoztatásról; hogy felőlem lehet más nézeten mint én, ezért még nem fogom megfenyegetni; és otthagyom, mielőtt elbánhatna velem, mert igen gonosz embernek tűnik nekem.

Minden ország és minden szekta termérdek szofistája zúdít rám érthetetlen érveket a dolgok és önmagam természetéről, múltbeli, jelen és jövő állapotomról. Ha az evésről és ivásról, a ruházkodásról, a szállásról, a szükséges javakról, a beszerzésükre szolgáló pénzről beszélnek nekik, csodálatos módon mind egyetértenek; ha kereshetnek néhány aranyat, valamennyien törik magukat, és senki egy dénárt sem téved; de amikor egész létünkről van szó, nem képesek világos ideát alkotni; elhagyja őket a józan ész. Innen visszatérek az első következtetésemre (IV. kérdés), hogy ami nem lehet egyetemes használatban, ami nem férhető hozzá bármely ember számára, amit azok sem értenek, akik a legjobban kiművelték gondolkodó képességüket, az nem lehet az emberi nem létezésének szükségszerű feltétele.

[7] *Abelli* (1603—1691): francia teológus, a *Moelle théologique* szerzője.

XXVI. A világok legjobbikáról

Tudásszomjamban mindenre rávetvén magam belébotlom Platón tanítványaiba. „Jöjjön velünk, mondja az egyik,[8] Ön a világok legjobbikában van, alaposan túlhaladtunk a mesterünkön. Az ő idejében még csupán öt lehetséges világ volt, mert csak ötféle szabályos test létezik; de mivel jelenleg végtelen lehetséges világ van, Isten a legjobbat választotta; jöjjön, nem fogja megbánni." Szerényen válaszoltam: „A világok, melyeket Isten megteremthetett, vagy jobbak voltak, vagy rosszabbak, vagy tökéletesen egyenlők; a legrosszabbat nem választhatta; feltéve, hogy akadtak egyenlők, ezek közül egyik sem lehetett méltó rá, hogy fölébe helyezze a többinek, valamennyi ugyanolyan volt, s nem lehetett választani közülük: ha az egyiket választja, mintha a másikat választaná. Lehetetlen tehát, hogy Isten ne a legjobb világot választotta volna. De miként volt lehetséges a többi, ha egyszer a létezésük lehetetlen volt?"

Igen szép megkülönböztetésekkel válaszolt; anélkül, hogy megértett volna engem, folyvást azt hajtogatta, hogy ez a világ minden valójában lehetetlen világok legjobbika. Ám hirtelen elővettek a vesekő okozta görcsök; elviselhetetlen fájdalom tört rám, s a világok legjobbikának polgárai a közeli kórházba vittek. Útközben e szerencsés lakosok közül kettőt elragadtak felebarátaik, hozzájuk hasonló teremtmények: vasra verték őket, az egyiket holmi adósság miatt, a másikat puszta gyanú alapján. Nem tudom, vajon a lehetséges kórházak legjobbikába vezettettem-é, de az biztos, hogy két vagy háromezer, hozzám hasonlóan szenvedő nyomorult zsúfolódott ott velem együtt. Akadt köztük néhány honvédő hős, akik elmondták, hogy élve meglékelték és felboncolták őket, hogy levágták a karjukat meg a lábukat, és hogy nagylelkű honfitársaikat ezrével mészárolták le az ütközetben, mely csak egy volt a legutóbbi háború harminc csatája közül, míg a háború maga körülbelül a százezredik azóta, hogy a háborúskodással ismeretségben vagyunk. Láttam továbbá ebben a házban vagy ezer mindkét nembéli embert, akik ocsmány kísértetekhez voltak hasonlatosak; valami fémmel dörzsölgették a

[8] *Malebranche:* a „vision en Rien", az Istenben látás koncepciójának kritikája.

testüket, mert engedelmeskedtek a természet törvényének, és mert a természet, nem tudom, mi módon, elővigyázatosságból megmérgezte bennük az élet forrását. Köszönetet mondtam két vezetőmnek.

Miután egy igen éles vassal behatoltak a hólyagomba és kivettek e kőbányából néhány követ; miután felgyógyultam, és hátralévő napjaimra már csak némi kellemetlen fájdalom maradt vissza, kalauzaim elé tártam a képzeteimet; bátorkodtam azt mondani nekik, hogy van jó ezen a világon, mivel széthasogatott belsőmből eltávolítottak négy kavicsot; de még jobban örültem volna, ha hólyagjaim nem kőbányák. Beszéltem nekik e kitűnő világot elborító temérdek bűnről és kalamitásról. Kettejük közül az elszántabbik, egy német honfitársam[9] értésemre adta, hogy mindez semmiség.

„Az ég igen kegyes volt az emberi nemhez, mondta, amikor Tarquinius megerőszakolta Lucretiát, és Lucretia a tőrébe dőlt, mert a zsarnokokat elűzték, és az erőszak, az öngyilkosság meg a háború a köztársaság megteremtéséhez vezetett, a köztársaság pedig boldoggá tette a meghódított népeket." Nem volt könnyű elismernem, hogy boldoggá tették őket. Először is, nem sikerült felfognom, mi öröme telt a galloknak és a spanyoloknak abban, hogy, mint mondják, Caesar hárommillió emberüket leölette. A pusztítást és fosztogatást is némiképp kellemetlen dolognak találtam. Ám az optimizmus védelmezője egy tapodtat sem engedett; egyre csak azt hajtogatta nekem, amit Don Carlos börtönőre: *Nyugalom, nyugalom, ez az Ön javát szolgálja.* Mikor aztán végül is sarokba szorítottam, azt mondta, hogy nem ezt a kis földgolyót kell nézni, ahol minden fonákul üt ki, mert a Sziriusz csillagban, az Orionban, a Bika szemében és másutt minden tökéletes. — Hát aztán — feleltem.

Ekkor karon fogott egy apró termetű teológus; bizalmasan megsúgta, hogy ezek az emberek álmodozók, hogy a rossz nem szükségszerűen van jelen a földön, hogy a föld kimondottan arra teremtetett, hogy minden jó legyen rajta. „És bizonyítékul tudja meg — mondta —, hogy valaha régen tíz-tizenkét napig így is mentek a dolgok. — Nagy kár, tisztelendő atyám — feleltem —, hogy e tökéletes állapot nem tartott tovább."

[9] *Leibniz Theodiceá*jának optimizmusa 1755 óta jelent kihívást Voltaire számára.

XXVII. A monászokról stb.

Most megint a német vont magához; kioktatott, világosan megtanított arra, hogy mi is a lelkem. „A természetben minden monászokból áll; az Ön lelke is egy monász, és mivel a világ valamennyi monászával kapcsolatban van, ezért szükségszerűen ideákat alkot mindenről, ami a világon történik; ezek zavaros ideák, ami igen nagy haszonnal jár; és az Ön monásza, akárcsak az enyém, kicsinyített tükre a világegyetemnek.

Ám ne higgye, hogy a gondolatai nyomán cselekszik. Lelkének monásza és a testét alkotó valamennyi monász eleve elrendezett harmóniában van egymással, azaz, amikor a lelkében megjelenik egy idea, a teste valamilyen cselekvést végez, noha az utóbbi nem következménye az előbbinek. Akárcsak két együtt járó ingaóra, vagy, ha úgy jobban tetszik, két ember, akik közül az egyik prédikál, míg a másik a taglejtéseket végzi. Könnyűszerrel elismerheti, hogy a világok legjobbikában éppen így kell lennie. Mert..."

XXVIII. A képlékeny formákról

E csodálatos gondolatokból semmit nem értettem meg, s egy Cudworth[10] nevű angol, látva merev tekintetemet, zavart viselkedésemet, lehorgasztott fejemet, észrevette, milyen tudatlan vagyok. „Ön mélynek találja ezeket az ideákat, mondta, mert üresek. Majd én világosan megtanítom rá, hogyan működik a természet. Először is van a természet általában, aztán a képlékeny természetek, amelyek minden állatot és növényt alkotnak; ért engem? — Egy szót sem értek, Uram. — Akkor folytassuk.

A képlékeny természet nem a test képessége, hanem immateriális szubsztancia; úgy működik, hogy nem tudja, mit tesz; tökéletesen vak; nem érzékel, nem okoskodik, nem is tenyészik; de a tulipán

[10] *Cudworth* (1617—1688), platonikus filozófus, Hobbes vitapartnere. *The true intellectual system of Univers* c. művében fejti ki a „plastic nature", a dinamikus-képlékeny természet filozófiáját.

attól tenyészik, hogy benne van a maga képlékeny formája, a kutyát is a képlékeny formája űzi vadászni, az embert a képlékeny formája készteti a gondolkodásra. Ezek a formák az Istenség közvetlen eszközei; nincs a világon hűségesebb szolga náluk, mert mindent odaadnak, és maguknak nem tartanak meg semmit. Látja hát, hogy ezek a dolgok igazi princípiumai, s hogy a képlékeny formák felérnek az eleve elrendezett harmóniával és a monászokkal, melyek a világegyetem kicsinyített tükrei." Elismertem, hogy az egyik annyit ér, mint a másik.

XXIX. Locke-ról

Annyi balul végződött próbálkozás után, fáradtan, elcsigázva, szégyenkezve, hogy bár csakis az igazságot kerestem, mégis csupa agyrémet találtam, végül megtértem Locke-hoz, miként a tékozló fiú az atyjához; megint ama szerény ember karjaiba vetettem magam, aki soha nem színleli, mintha tudná, amit nem tud, akinek ugyan nincsenek roppant kincsei, de amije van, az biztos alapokon nyugszik, s aki kérkedés nélkül élvezi minden javak legszilárdabbikát. És ő megerősít mindig is vallott nézetemben, hogy minden az érzékeinken keresztül jut az értelmünkbe;

hogy nem léteznek velünk született fogalmak;

hogy sem valamely végtelen térnek, sem valamely végtelen számnak az ideájával nem rendelkezhetünk;

hogy nem gondolkodom állandóan, s hogy következésképpen a gondolkodás nem lényege, hanem cselekedete az értelmemnek;

hogy szabad vagyok, amikor megtehetem, amit akarok;

hogy ez a szabadság nem az akaratomon múlik, mert ha benn akarok maradni a szobában, amelynek ajtaja zárva, kulcsa pedig nincs nálam, akkor nem rendelkezem azzal a szabadsággal, hogy szobámból kilépjek; mert igen gyakran megesik, hogy fel akarom idézni a gondolataimat, de nem sikerül;

hogy tehát alapjában véve képtelenség azt mondani: *az akarat szabad,* mivel képtelenség azt mondani: *akarom akarni ezt a dolgot;* mert ez pontosan olyan, mint ha azt mondanánk: *óhajtom, hogy*

óhajtsam, félek, hogy félek tőle; hogy végezetül az akarat nem inkább szabad, mint kék vagy négyszögletes (lásd a XIII. kérdést);

hogy csak azért áll módomban akarni, mert ideák jutnak az agyamba; hogy szükségszerűen ezeket az ideákat követve kell meghatároznom magam, mert különben indok nélkül határoznám meg magam, és adva volna egy okozat ok nélkül;

hogy nem lehet pozitív ideám a végtelenről, mivel nagyon is véges vagyok;

hogy nem ismerhetek meg semmiféle szubsztanciát, mert csak a szubsztanciák minőségeiről lehetnek ideáim, és hogy egy dolog ezer minősége nem elég megismernem a belső természetét annak a bizonyos dolognak, melynek ezer más, ismeretlen minősége lehet;

hogy csak annyiban vagyok ugyanaz a személy, amennyiben van emlékezetem, és érzem, hogy van; mert gyermekkori testem legparányibb része sem lévén meg bennem, és akkori ideáim leghalványabb emléke sem, ezért világos, hogy nem vagyok inkább azonos azzal a gyermekkel, mint Konfuciusszal vagy Zoroaszterrel. Akik láttak növekedni és mindig velem voltak, ugyanannak a személynek tartanak, de létezési módom semmiképpen nem ugyanaz; nem vagyok már a régi önmagam; új személyiség vagyok, és milyen különös következmények adódnak ebből!

S hogy végezetül — összhangban a dolgok princípiumait illető mélységes tudatlansággal, melyről meggyőződtem —, lehetetlen megismernem, milyenek azok a szubsztanciák, melyek Isten kegyelméből elnyerték az érzékelés és a gondolkodás adományát. Mert vannak-e szubsztanciák, amelyeknek az a lényegük, hogy gondolkodnak, melyek mindig gondolkodnak és önmaguk által gondolkodnak? Úgy ezek a szubsztanciák istenek, bármifélék legyenek is, mivel semmi szükségük az örökkévaló, teremtő Lényre, mivel nélküle is birtokolják a lényegüket, nélküle is gondolkodnak.

Másodszor, ha az örökkévaló Lény bizonyos lényeket megajándékoz az érzékelés és a gondolkodás adományával, akkor olyasvalamit ad nekik, ami lényegük szerint nem tartozik hozzájuk; tehát bármely lényt megajándékozhatott ezzel a képességgel, mindegy, miféle lény legyen az.

Harmadszor, semmilyen lényt nem ismerünk teljesen, tehát

lehetetlen tudnunk, hogy valamely lény képtelen-e vagy sem az érzékelés és gondolkodás elnyerésére. *Anyag* és *szellem:* szavak csupán, nincs teljes fogalmunk e két dologról; tehát alapjában éppoly vakmerőség volna azt állítani, hogy egy Isten alkotta test nem nyerheti el Istentől a gondolkodás képességét, mint amilyen nevetséges azt mondani, hogy a szellem nem képes a gondolkodásra.

Negyedszer, tegyük fel, hogy vannak tisztán szellemi szubsztanciák, melyeknek soha nem volt fogalmuk az anyagról és a mozgásról: vajon helyeslésre találna-e, ha tagadnák az anyag és a mozgás létezésének lehetőségét?

Tegyük fel, hogy a tudós kongregáció, mely elítélte Galileit mint istentelent és mint képtelenségek hirdetőjét, mivel kimutatta, hogy a föld forog a nap körül, tegyük fel, hogy ez a kongregáció hallott egyet-mást Bacon kancellár nézeteiről, aki azt indítványozta, hogy vizsgálják meg, vajon a vonzás megadatott-e az anyagnak; tegyük fel, hogy e törvényszék besúgója tájékoztatta ama komoly személyeket: vannak Angliában emberek, akik ostobaságukban azt hiszik, Isten a Szaturnusztól a mi sárgolyónkig mindennemű anyagnak valamely középpont felé való törekvést adhatott, valamely vonzást, gravitációt, amely teljesen független minden impulzustól, mivel egy mozgásban lévő folyadéktól vagy gáztól nyert impulzus a felületekkel arányos, ama gravitáció pedig a szilárd tömegekkel. Nem azt látjuk-e, hogy az emberi észnek és magának Istennek e bírái nyomban tollba mondják a végzésüket, átokkal sújtják a gravitációt, amit Newton azóta bebizonyított, kijelentik, hogy Isten nem tud ilyet tenni, és hogy a középpont felé irányuló gravitáció istenkáromlás? Nekem úgy tűnik, ugyanennek a vakmerőségnek a bűnébe esem, ha azt merem állítani, hogy Isten nem képes érzékelést és gondolkodást adni valamely szerves lénynek.

Ötödször, nem kételkedhetem abban, hogy Isten érzeteket, emlékezetet, és következésképpen ideákat adott az állatokban rejtező szerves anyagnak. Miért tagadnám tehát, hogy a többi állatot ugyanebben az adományban részesíthette? Mondottuk már, a nehézség nem annyira abban a kérdésben rejlik, hogy tud-e a szerves anyag gondolkodni, mint inkább abban, hogy miképpen gondolkodik egy lény, bármilyen legyen is.

A gondolkodásban van valami isteni, ez kétségkívül igaz, s ezért nem tudom meg soha, mi a gondolkodó lény. A mozgás elve isteni, és én soha nem fogom tudni az okát ama mozgásnak, melynek törvényeihez minden testrészem igazodik.

Arisztotelész csecsszopó gyermeke hátrahúzott nyelvével szivattyút formált, pumpálta a levegőt, légüres teret képezett, és így beszívta szájába a mellbimbót, melyet szopott, míg apja, mit sem tudván erről, azt találta mondani, hogy a természet irtózik az ürességtől.

Hippokratész gyermeke négyesztendős korában kezére szorította az ujját, és bebizonyította, hogy a vér áramlik, s Hippokratész mégsem tudott a vérkeringésről.

Valamennyien ilyen gyermekek vagyunk, amennyiben vagyunk; csodálatos dolgokat művelünk, és nem akad filozófus, aki tudná, hogyan.

Hatodszor, íme az érvek vagy inkább kételyek, amelyeket értelmi képességem Locke szerény állítása ellen felvonultat. Még egyszer: egyáltalán nem mondom azt, hogy az anyag gondolkodik bennünk; én azt mondom Locke-al, hogy nem a mi dolgunk kijelenteni, hogy Isten nem bírhatja gondolkodásra az anyagot, hogy ilyen nyilatkozatot tenni képtelenség, és hogy a Legfőbb Lény hatalmát nem szabad a föld férgeire korlátozni.

Hozzáteszem, hetedszer, hogy ez a kérdés tökéletesen idegen a moráltól, mert akár gondolkodik az anyag, akár nem, aki gondolkodik, annak igazságosnak kell lennie, mert az olyan atom, melyet Isten megajándékoz a gondolkodással, lehet érdemdús vagy érdemtelen, részesülhet jutalomban és büntetésben, és örökké létezhet, miként az az ismeretlen valami, amit hajdanán *lélekzet*nek neveztünk, ma pedig *lélek*nek nevezünk, s amiről még az atomnál is kevesebbet tudunk.

Jól tudom, akik azt hitték, hogy egyedül a *lehelet*nek nevezett lény képes érezni és gondolkodni, üldözték a bölcs Locke híveit, mert ezek nem merészelték arra korlátozni Isten hatalmát, hogy ama *lehelet*be életet öntsön. De amikor az egész világ azt hitte, hogy a lélek valami könnyű test, lehelet, tűznemű szubsztancia, helyes lett volna-é üldözni azokat, akik arra tanítottak bennünket, hogy a lélek

anyagtalan? Helyesen cselekedtek volna-é azok az egyházatyák, akik a lelket ilyen finom testnek hitték, ha üldözőbe veszik a többi atyát, akik a tökéletes anyagtalanság eszméjét hozták az embereknek? Kétségkívül nem, mert a perzekutor förtelmes lény; tehát akik elfogadják a tökéletes anyagtalanságot, noha nem értik, türelemmel kell viseltessenek azok iránt, akik elvetik, mivel nem értik. Akik megtagadták Istentől azt a hatalmat, hogy életet leheljen az *anyag*nak nevezett ismeretlen létezőbe, szintúgy türelemmel kell fogadják azokat, akik nem merészelték megfosztani Istent e hatalmától, mert igencsak becstelen dolog szillogizmusok miatt gyűlölködni.

XXX. Mit tanultam ez ideig?

Számot vetettem tehát Locke-al és önmagammal, s azt találtam, hogy birtokában vagyok négy-öt igazságnak, megszabadultam vagy száz tévedéstől, és hatalmas mennyiségű kétely terhét vettem magamra. Majd így szóltam magamhoz: e kevés igazság, amire eszemmel szert tettem, igen terméketlen jószág volna a kezemben, ha nem találhatok közöttük valamilyen erkölcsi elvet. Szép dolog, ha egy olyan esendő állat, mint az ember, felemelkedik a természet urának megismeréséig, ám ez nincs nagyobb hasznomra, mint az algebra tudománya, ha nem tudok valamilyen szabályt levonni belőle életem irányításához.

XXXI. Van-e erkölcs?

Minél több embert láttam, akik különböző éghajlat alatt élnek, akik különböznek erkölcseik, törvényeik, nyelvük, vallásuk és értelmi színvonaluk tekintetében, annál inkább megfigyeltem, hogy az erkölcs valamennyiüknél ugyanazon alapul; mind rendelkeznek valamilyen durva fogalommal igazságosságról és igazságtalanságról, még ha a teológiáról egy szót sem tudnak is; mind az ész kifejlődésének idején sajátítják el ezt a fogalmat, ahogy természetes módon sajátítják el annak művészetét is, hogy botok segítségével emeljék

meg a terheket, és valamilyen fadarab segítségével keljenek át a patakon, noha nem tanultak matematikát.

Úgy tűnt hát nekem, hogy az emberek szükségszerűen alkotnak fogalmat igazságosságról és igazságtalanságról, mivel valamennyien megegyeztek ebben a dologban, mihelyt cselekedni és okoskodni tudtak. A legfőbb értelem, mely megalkotott bennünket, úgy akarta tehát, hogy igazság legyen a földön, mert csak így tudunk élni rajta egy darabig. Mivel nincs táplálkozási ösztönünk, és nincsenek természetes fegyvereink, miként az állatoknak, és mivel több évig tengődünk gyengeelméjű, minden veszélynek kitett gyermekekként, ezért úgy tűnik nekem, hogy az a kevés ember, aki megmenekednék a fenevadak fogától, az éhségtől meg a nyomortól, mihelyt valami fegyvert tudnának szerezni maguknak, azzal volnának elfoglalva, hogy némi táplálék és egy-két állatbőr fölött marakodjanak, és csakhamar elpusztítanák egymást, miként Kadmosz sárkányának kölykei. De legalábbis nem létezett volna semmiféle társadalom, ha az emberek nem alkotnak fogalmat valamilyen igazságosságról, mert ez minden társadalom összetartó köteléke.

Hogyan lakozhatnának az igazságosságnak és az igazságtalanságnak ugyanazon alapvető fogalmai az egyiptomiakban, kik piramisokat és obeliszkeket emeltek, meg a kóbor szkítában, aki még a kunyhót sem ismerte, ha Isten kezdettől fogva nem adományoz mind a kettőnek észt, amely, kifejlődvén, ugyanazokat a szükségszerű elveket tárta eléjük, miként olyan szerveket is adományozott nekik, amelyek, erejük teljére jutván, szükségszerűen és azonos módon megörökítik a szkíta és az egyiptomi fajt? Előttem egy barbár, tudatlan, babonás horda, egy vérengző és vérszopó nép, amelynek nyelvjárásában még a geometria és az asztronómia megnevezésére alkalmas szó sincs; mindazonáltal ezt a népet ugyanazok az alapvető törvények kormányozzák, mint a bölcs káldeusokat, akik ismerték a csillagok járását, és a náluk is tudósabb főníciaiakat, akik a csillagokról szerzett ismereteiket kihasználván elmentek gyarmatokat alapítani féltekénk peremén, ahol az Óceán összeér a Földközitengerrel. Mindeme népek szerint tisztelnünk kell apánkat és anyánkat, s az emberölés förtelmes dolog. Tehát kifejlett eszük ugyanazon princípiumából mind ugyanazokat az elveket vonják le.

XXXII. Valóságos hasznosság. Az igazságosság fogalma

Nekem úgy tűnik, az igazságosság fogalma oly természetes, oly egyetemesen kialakul minden emberben, hogy független minden törvénytől, minden szerződéstől, minden vallástól. Ha egy töröktől, egy gebertől vagy egy malabártól visszakérem a pénzt, amit azért kölcsönöztem neki, hogy táplálkozni vagy ruházkodni tudjon, egyiknek sem jut eszébe így válaszolni: várjon, hadd tudom meg előbb, vajon Mohamed, Zoroaszter vagy Brahma azt parancsolja-e, hogy visszaadjam a pénzét. Elismeri, hogy igazság szerint fizetnie kell, s ha mégsem fizet, ennek az az oka, hogy szegénysége vagy kapzsisága erősebben hat rá, mint az elismert igazság.

Felteszem, hogy egyetlen nép sincs, melynek körében igazságos, szép, helyes, becsületes dolog volna megtagadni a táplálékot apánktól és anyánktól, ha van miből adnunk; hogy egyetlen néptörzs sem tekinthette soha a rágalmat jó cselekedetnek, még a vakbuzgó fanatikusok sem.

Úgy tűnik nekem, az igazságosság eszméje alapvető idea, melyet az egész világ elfogad; olyannyira, hogy az emberi társadalom ellen elkövetett legnagyob bűnöket is mindig az igazságosság hamis ürügyével hajtják végre. A legnagyobb vagy legalábbis a lepusztítóbb és, következésképpen, az emberi természettel leginkább ellentétes bűn a háború; de nincs olyan támadó, aki ezt a gaztettet ne szépítgetné az igazságosságra hivatkozva.

A római fosztogatók minden hódító háborúját igazságos háborúnak nyilvánították *Fetiales*nek nevezett papjaik. Minden haramia, aki egy hadsereg élén áll, valamilyen kiáltvánnyal kezdi ádáz őrjöngéseit, s a seregek urához könyörög.

Még a kis tolvajok is óvakodnak attól, hogy ily szavakkal lépjenek társulásra: gyerünk lopni, ragadjuk el az özvegyek és árvák eleségét. Inkább azt mondják: tegyünk igazságot, vegyük vissza javainkat a gazdagoktól, akik megkaparintották. Van egy szótáruk egymás között, amely a XVI. századtól fogva nyomtatásban is elérhető,[11] s ebben a szótárban, melyet ők *argó*nak hívnak, nem találni

[11] *Le jargon, ou Langage de l'argot réformé* (Párizs, 1610).

a *lopás, csenés, fosztogatás* szavakat; olyan kifejezéseket használnak, melyek a *keresni, visszavenni* szavaknak felelnek meg.

Az igazságtalanság szó soha nem hangzik el egy államtanácsban, ahol a legigazságtalanabb gyilkosságokat indítványozzák; a legvérszomjasabb összeesküvők sem mondják: kövessünk el bűnt. Mindig azt mondják: bosszuljuk meg a hon nevében a zsarnok bűneit; büntessük meg azt, ami igazságtalanságnak tűnik a szemünkben. Egyszóval, gyáva hízelkedők, kegyetlen miniszterek, gyalázatos összeesküvők, lezüllött tolvajok akaratuk ellenére mind tisztelegnek az erény előtt, amelyet lábbal tipornak.

Mindig megdöbbentett, hogy a franciák, e felvilágosult és palléros emberek megtűrték a színpadon ama nem kevésbé szörnyűséges, mint hamis maximákat, melyek a *Pompeius* első felvonásában hangoznak el, és sokkal szélsőségesebbek még Lucanus maximáinál is, melyeket utánoznak:

Az igazság? a jog? csak üres szavak ezek...
A királyok joga az, hogy mit se kíméljenek.

És e förtelmes szavakat Photinosznak, az ifjú Ptolemaiosz miniszterének szájába adja a szerző. De mivel miniszter, éppen az ellenkezőjét kellene mondania; Pompeius halálát szükségszerű és igazságos szerencsétlenségként kellene bemutatnia.

Azt hiszem tehát, hogy az igazságosság és igazságtalanság fogalmai éppoly világosak, éppoly egyetemesek, mint az egészség és a betegség, az igaz és a hamis, az egyezés és az eltérés fogalmai. Nehéz megállapítani az igazságos és igazságtalan közötti határokat, miként nehéz megvonni az egészség és a betegség, a dolgok egyezése és eltérése, az igaz és a hamis közötti közbülső állapotot is. Ezek összemosódó árnyalatok; ám az elütő alapszíneket minden szem észreveszi. Pédául minden ember elismeri, hogy vissza kell adni, amit kölcsönbe kaptunk: de ha biztosan tudom, hogy az az ember, akinek kétmillióval tartozom, hazám leigázására fordítja ezt a pénzt, vissza kell-é adnom neki ama végzetes fegyvert? Nos hát, itt a vélemények megoszlanak; de általában meg kell tartanom az eskümet, ha semmi rossz nem származik belőle: olyan dolog ez, amiben soha senki nem kételkedett.

XXXIII. Bizonyítja-e az igazságot az egyetemes közmegegyezés?

Azt az ellenvetést teheti valaki, hogy nem bizonyítja valaminek az igazságát, ha minden idők és minden országok emberei megegyeznek benne. Minden nép hitt a mágiában, a varázslatokban, az ördöngősökben, a jelenésekben, a csillagok hatásában és száz hasonló ostobaságban: nem lehet-é, hogy ugyanez a helyzet az igazsággossal és az igazságtalannal?

Nekem úgy tűnik, nem. Először is, nem igaz, hogy minden ember hitt ezekben az agyrémekben. Ezek valóban a közönséges emberek táplálékai voltak, és vannak közönséges emberek a nagyok között is, meg a nép körében is; de temérdek bölcs volt, aki mindig is fütyült az ilyesmire; ellenben ez a sok bölcs ember mindig elfogadta az igazságosság és az igazságtalanság fogalmát, épp annyira, sőt még inkább, mint a nép.

A boszorkányok, ördöngősök stb. létezésébe vetett hit távolról sem szükségszerű kísérője az emberi nemnek; az igazságosságba vetett hit abszolút szükségszerűség, tehát az istenadta ész fejleménye; a boszorkányok és megszállottak stb. ideája ellenben kiforgatása ugyanennek az észnek.

XXXIV. Locke ellen

Locke, aki arra okít és tanít, hogy ne bízzam meg az ítéleteimben, nem téved-e olykor ugyanúgy, ahogyan én? Be akarja bizonyítani, hogy nincsenek velünk született ideák; de nem toldja-e meg egy nagyon rossz érvvel igen jó érveit? Elismeri, hogy nem cselekszünk igazságosan, ha megfőzzük egy üstben és megesszük a felebarátunkat. Azonban azt mondja, hogy léteznek emberevő népek, s hogy e gondolkodó lények nem ennének embert, ha megvolna bennük az igazságosság és igazságtalanság ideája, melyek az én nézetem szerint az emberi faj szükségszerű velejárói (lásd a XXXVI. kérdést).

Itt nem tárgyalom azt a kérdést, hogy valóban léteztek-e ember-

evő népek, nem vizsgálom meg Dampier[12] útibeszámolóit — Dampier bejárta egész Amerikát és soha emberevő népekkel nem találkozott, ellenkezőleg, minden vad nép a legemberségesebb módon fogadta —, hanem egyszerűen ezt felelem:

A győztesek megették a háborúban ejtett foglyaikat; azt hitték, nagyon igazságosan járnak el, azt hitték, joguk van rendelkezni élet és halál fölött, és mivel kevés jó falat került az asztalukra, azt hitték, jogukban áll elfogyasztani győzelmük gyümölcseit. Sokkal igazságosabban cselekedtek, mint a diadalmaskodó rómaiak, akiknek semmi hasznot nem hozott, hogy megfojtották a rabul ejtett s győzelmi szekerükhöz láncolt fejedelmeket. A rómaiak és a vademberek hamis fogalmakat alkottak az igazságról, elismerem, de végül is mind úgy vélték, hogy igazságosan cselekszenek, és ez olyannyira így volt, hogy amikor ugyanezek a vademberek befogadták maguk közé a foglyaikat, a tulajdon gyermekeiknek tekintették őket, és ugyanezek a régi rómaiak ezer csodálatos példáját adták az igazságosságnak.

XXXV. Locke ellen

Akárcsak a bölcs Locke, magam is elismerem, hogy nincsenek velünk született fogalmak, velünk született gyakorlati elvek; olyan szilárd igazság ez, hogy nyilvánvaló: minden gyermeknek világos fogalma lenne Istenről, ha Isten ideája vele született volna, és minden ember egyetértene ebben a fogalomban; de ki látott valaha is ilyen egyetértést? Nem kevésbé nyilvánvaló az sem, hogy nem születünk kifejlett erkölcsi elvekkel, mivel érthetetlen volna, miként vethet el egy egész nép egy erkölcsi elvet, amely e nép valamennyi egyedének a szívébe vésetett.

Tegyük fel, hogy mindannyiunkkal vele születik az a kifejlett erkölcsi elv, hogy senkit sem szabad üldözni a gondolkodása miatt: hogyan válhattak akkor egész népek perzekutorokká? Tegyük fel, hogy minden ember kebelében ott a nyilvánvaló törvény, amely azt

[12] *Dampier: Voyage autour du monde* (1697), *Voyage à la Nouvelle-Hollande* (1701).

parancsolja, hogy híven tartsuk be az eskünket; hogyan határozhatták el ezek az emberek testületileg, hogy az eretnekeknek adott szót nem kell megtartani? Még egyszer ismétlem: e kiagyalt velünk született eszmék helyett Isten észt adott nekünk, amely a korral kifejlődik, és amely, ha szenvedélyek és előítéletek nélkül figyelünk a szavára, valamennyiünket megtanít rá, hogy van Isten, és hogy igazságosnak kell lennünk; de nem tudom elfogadni a következményeket, melyeket ebből Locke levon. Mintha itt túlzottan közel kerülne Hobbes rendszeréhez, pedig egyébként igen távol áll tőle.

Az emberi értelem első könyvében ezt írja Locke: „Nézzünk egy rohammal bevett várost, és lássuk, vajon a mészárlástól és fosztogatástól megrészegült katonák szívében megnyilatkozik-e valamiféle tisztelet az erény iránt, valamiféle erkölcsi elv, éreznek-e némi lelkifurdalást gaztetteik miatt." Nem, nem éreznek lelkifurdalást, és miért? mert azt hiszik, hogy helyesen cselekszenek. Egyikük sem tekinti igazságtalannak a fejedelem ügyét, amelyért harcol, életüket kockáztatják ezért az ügyért, állják az egyezséget, amit kötöttek; az ostrom alatt megölhetik őket, tehát úgy hiszik, joguk van ölni; kifoszthatják őket, tehát úgy hiszik, joguk van fosztogatni. Tegyük hozzá, hogy részegek a dühtől, s a düh nem okoskodik; ha meg akarunk bizonyosodni afelől, hogy nem vetették el az igazságosság és a becsületesség fogalmát, ajánljunk fel e katonáknak sokkal több pénzt, mint amit a város kifosztásával szerezhetnek, szebb lányokat, mint akiket megerőszakolhatnak, ha inkább a saját királyukat és annak kancellárját, államtitkárait és főalamizsnását öldösik le három- vagy négyezer ellenség ádáz legyilkolása helyett, olyanok helyett, akik még ellenállnak és megölhetik őket: egyet sem fogunk találni e katonák között, aki ne borzadna ajánlatunktól s ne utasítaná vissza. Pedig azt indítványozzuk nekik, hogy négyezer ember helyett csupán hatot öljenek meg, és cserébe bőséges kárpótlást ajánlunk fel. Miért vetik el az alkut? mert igazságosnak tartják, hogy megöljenek négyezer ellenséget, ám uralkodójuk meggyilkolása förtelmes dolognak tűnik föl a szemükben, hiszen fölesküdtek reá.

Locke folytatja, s bebizonyítandó, hogy semmilyen gyakorlati szabály nem születik velünk, Mengrelia lakosairól beszél, akik merő játékból elevenen eltemetik a gyermekeiket, meg a karibiakról, akik

kiherélik a gyermekeiket, hogy jobban felhízlalhassák őket majdani lakmározásukhoz.

Másutt már szóvá tettük, hogy ez a nagy ember túlságosan hiszékenyen adja tovább ezeket a meséket; egyedül Lambert[13] állítja, hogy Mengrelia lakói szórakozásból elevenen eltemetik a gyermekeiket, és Lambert nem eléggé megbízható szerző.

Ha létezett volna ez a szörnyű szokás, úgy Chardin, aki igen hitelt érdemlő utazónak számít, és aki csak váltságdíj fejében szabadult Mengreliából, Chardin beszélne róla, és hogy elhiggyük a dolgot, ehhez még az sem volna elég, ha ő állítja; húsz különböző valláshoz és néphez tartozó utazónak egybehangzóan meg kellene erősítenie egy ennyire különös tényt, mielőtt történelmi bizonyosságként fogadnánk el.

Ugyanez a helyzet az Antillák asszonyaival, akik állítólag kiherélik a gyermekeiket, hogy megegyék őket: az anyai természet nem ilyen.

Nem így van megalkotva az emberi szív. A gyerekek kiherélése igen kényes, igen veszélyes műtét; nemhogy hízásnak indulnának tőle, legalább egy kerek esztendeig csak fogynak, és gyakran bele is halnak. Ez a kifinomult szokás mindig is csak a hatalmasok körében járta, akik a túlzó fényűzés meg a féltékenység okozta elfajulásukban kieszelték, hogy eunuchokat fognak tartani asszonyaik és ágyasaik szolgálatára. Nálunk csak Itáliában vették át, hogy a pápai kórusban a nőknél is szebb hanggal bíró énekesek legyenek. De nincs okunk feltételezni, hogy az Antillák vademberei azt az ínyencséget eszelték volna ki, hogy herélt kisfiúkat tálalnak fel finom falatok gyanánt; azután meg: mit csináltak volna a kislányaikkal?

Locke még a mohamedán vallás szentjeire is hivatkozik, akik buzgón közösülnek nősténys zamaraikkal, hogy semmi kísértést ne érezzenek az ország asszonyaival való legcsekélyebb paráználkodásra. Ezeket a meséket azzal a legendával kell egy sorba állítani, amely szerint egy papagáj ékes brazil nyelven társalkodott Móric herceggel;

[13] *Lambert: Recueil d'observations curieuses sur les moeurs, les coutumes, les arts et les sciences des différents peuples de l'Asie, de l'Afrique et de l'Amérique* (1749) c. művében.

Locke van olyan együgyű, hogy előadja ezt a beszélgetést; nem is gyanítja, hogy a tolmács gúnyt űzhetett a hercegből. Ugyanígy adja elő *A törvények szellemének* szerzője is Tonkin, Bantam, Borneo, Formoza állítólagos törvényeit, néhány hazug vagy tájékozatlan utazó becsületszavára hagyatkozva. Megbocsáthatatlan, ha két ilyen nagy ember ennyire együgyű.

XXXVI. A természet mindenütt ugyanaz

Ezen a ponton búcsút veszek Locke-tól, és a nagy Newtonnal mondom: *Natura est semper sibi consona,* a természet mindig hasonlít önmagára. A gravitáció törvénye nemcsak egyetlen csillagra hat, hanem valamennyi csillagra, mindenre, ami csak anyag; ugyanígy az erkölcs alaptörvénye egyformán hat minden jól ismert népre. Ama törvényt ezer különböző helyzetben ezer különböző módon értelmezik, de az alap mindig ugyanaz, s ez az alap az igazságosság és igazságtalanság eszméje. Szenvedélyeik ádáz tombolása közben az emberek temérdek igazságtalanságot követnek el, miként a részegség is eszüket veszi; de ha elszáll a mámor, az ész visszatér, s véleményem szerint ez az egyedüli ok, mely — egymás iránti kölcsönös szükségletünknek alárendelődvén — fenntartja az emberi társadalmat.

Hogyan tettünk hát szert az igazságosság fogalmára? ahogyan az elővigyázatosság, az igazság, az illem fogalmára is: az érzékek meg az ész útján. Lehetetlen, hogy ne találjuk nagyon óvatlannak azt az embert, aki tűzbe veti magát, hogy csodálják, és közben azt reméli, hogy megmenekül. Lehetetlen, hogy ne találjuk nagyon igazságtalannak azt az embert, aki haragjában megöli a felebarátját. A társadalom semmi másra, csakis ezekre a fogalmakra épül, melyeket soha nem lehet kitépni a szívünkből, és ezért minden társadalom fennmarad, bármilyen esztelen és szörnyű babonának hódoljon is.

Mely életkorban ismerjük meg az igazságosságot és igazságtalanságot? Amikor tudomásunkra jut, hogy kétszer kettő négy.

XXXVII. Hobbesról

Te mélyenszántó és különc filozófus, te jó állampolgár, merész szellem, Descartes ellenlábasa; te, aki éppúgy tévútra jutottál, miként ő; te, aki nagyot tévedtél a fizika terén, de akinek tévedései mégis bocsánatosak, mert Newton előtt jöttél; te, aki mondtál ugyan igazságokat, ám ezek nem ellensúlyozzák a tévedéseidet; te, aki elsőként mutattad meg, miben áll a velünk született eszmék tévképzete; te, aki számos dologban Locke előfutára voltál, ám egyszersmind Spinoza előfutára is; hiába hökkented meg olvasóidat, mármár sikerrel bizonygatván nekik, hogy a világon nem létezik más törvény, csak a megállapodás törvényei, hogy csak az igazságos vagy igazságtalan, amit megállapodás szerint annak neveznek el egy országban. Ha egyedül találnád magad Cromwellel egy elhagyott szigeten, és Cromwell meg akarna ölni, amiért Anglia szigetén királyod pártjára álltál, ez a merénylet nem tűnnék-e ugyanolyan igazságtalannak új szigeteden, amilyen igazságtalannak a hazádban találtad volna?

Azt mondod, hogy a természet törvénye szerint „mindenkinek mindenre joga van, tehát mindenkinek joga van a felebarátja életére". Nem téveszted-e össze a hatalmat a joggal? Azt gondolod, hogy a hatalom valóban jogot ád, s a fiúnak nincs mit önmaga szemére vetnie, ha meggyilkolja gyönge, elaggott édesapját? Aki az erkölcsöket tanulmányozza, azzal kell kezdenie, hogy szívében megcáfolja a könyvedet; ám a tulajdon szíved még jobban rádcáfolt, mert éppolyan erényes voltál, mint Spinoza, és belőled is csak az hiányzott, ami belőle, hogy tanaid az erény elveit terjesszék, ugyanazokat az elveket, melyeket gyakoroltál és embertársaidnak indítványoztál.

XXXVIII. Az egyetemes erkölcs

Nekem úgy tűnik, az erkölcs annyira egyetemes, teremtőnk, az Egyetemes Lény annyira kiszámította, annyira végzetes szenvedélyeink ellensúlyozására s röpke életünk terheinek könnyítésére szánta, hogy úgy látom, Zoroasztertől lord Shaftesburyig minden filozófus

ugyanazt a morált tanítja, jóllehet a dolgok princípiumairól mind más és más eszméket vallanak. Láttuk, hogy Hobbes, Spinoza s maga Bayle is, jóllehet tagadták vagy kétely tárgyává tették az első princípiumokat, az igazságosságot és minden erényt mégis igencsak ajánlották.

Valamennyi népnek sajátos vallási szertartásai, s igen gyakran képtelen és lázító metafizikai és teológiai nézetei voltak; ám ha arról van szó, hogy igazságosnak kell-e lennünk, akkor az egész világ egyetért, miként a XXXVI. kérdéssel kapcsolatban mondottuk; ezt az állításunkat nem ismételhetjük el elégszer.

XXXIX. Zoroaszterről

Nem vizsgálom meg, mikor élt Zoroaszter, akit a perzsák kilencezer évvel tettek önmaguknál korábbra, akárcsak Platón az athéniek őseit. Én csupán azt látom, hogy erkölcsi szabályai mind a mai napig fennmaradtak: a mágusok régi nyelvéről lefordították őket a géberek vulgáris nyelvére, s mivel e gyűjtemény teli van gyermeteg allegóriákkal, nevetséges szertartásokkal és különös ideákkal, ezért úgy látszik, Zoroaszter vallása valóban igen ősi eredetű. Megtaláljuk itt a *kert* szót az igazak jutalmának kifejezésére; *Sátán* néven szerepel a rossz princípiuma, akárcsak később a zsidóknál. A világ hat idényre vagy korszakra oszlik. Ha valaki tüsszent, el kell mondani érte egy *Abunavart* és egy *Asim vuhut*.

De milyen erkölcsi kötelességeket ír elő a *Zend* könyve, amelyből e száz kapu vagy szabály származik, és amely az ősrégen élt Zoroaszter saját szavait is visszaadja?

Hogy szeressük és segítsük apánkat-anyánkat, hogy adjunk alamizsnát a szegényeknek, hogy szavunkat soha ne szegjük meg, hogy tartózkodjunk a cselekvéstől, ha nem tudjuk biztosan, igazságos-e vagy sem (30. kapu).

Megállok e szabálynál, mert soha törvényhozó nem tudott ennél többet mondani; bizonyos vagyok benne, hogy minél nevetségesebb babonákat hirdetett Zoroaszter a kultusz terén, annál nyil-

vánvalóbban lehetetlen, hogy e babonák megrontsák erkölcsi tanításának tisztaságát; hogy minél többet botlott a dogmái terén, annál kevésbé lehetett botlania, amikor az erényt tanította.

XL. A brahmanokról

Valószínű, hogy a brámák vagy brahmanok már jóval a kínaiak *öt king*je előtt megvoltak; ez a feltevés azért olyan rendkívül valószínű, mert Kínában a legkeresettebb régiségek indiai eredetűek, míg Indiában nincsenek kínai régiségek.

Semmi kétség, a régi brámák éppolyan rossz metafizikusok, éppolyan nevetséges teológusok voltak, akár a káldeusok meg a perzsák és minden nép Kínától nyugatra. De milyen magasztos erkölcsi tanokat hirdettek! Azt tartották, hogy az élet csupán néhány évig tartó halál, s letelte után az ember az Istenség körében él. Nem csupán igazságosak voltak másokhoz, de szigorúak is önmagukhoz: a némaság, az önmegtartóztatás, a szemlélődés, az élvezetekről való teljes lemondás volt legfőbb kötelességük. Ezért aztán a többi népek bölcsei mind hozzájuk jártak megtanulni azt, amit *bölcsesség*nek neveztek.

XLI. Konfuciusról

A kínaiak semmilyen babonának, semmilyen sarlatánságnak nem hódoltak, mint a többi nép: nincs mit szemrehányniuk maguknak. A kínai kormány jóval több, mint négyezer éve megmutatta az embereknek, és mutatja azóta is, hogy lehet csalás és félrevezetés nélkül is kormányozni, hogy az igazság Istenét nem hazugságokkal kell szolgálnunk, hogy a babonák nemhogy hasznára volnának a vallásnak, egyenesen ártanak neki. Soha Istent nem imádták tisztább és szentebb szellemben, mint a kínaiak *(eltekintve a kinyilatkoztatástól)*. Nem a nép szektáiról beszélek, hanem a fejedelem vallásáról, és minden törvényszéknek s egyáltalán a csőcseléken kívül mindenkinek a vallásáról. Miben áll évszázadok óta minden

becsületes kínai ember vallása? Ebben: *imádjátok az Eget, és legyetek igazságosak*. Minden császár ezt a vallást gyakorolta, semmi mást.

A nagy Kon Fu-csét, akit mi Konfuciusnak nevezünk, gyakran a régi törvényhozók, a vallásalapítók között emlegetik; ám ez igen nagy tévedés. Kon Fu-cse egészen új szerző, mindössze hatszázötven évvel a mai időszámítás előtt élt. Soha semmiféle kultuszt, szertartást nem vezetett be; soha nem mondta magáról, hogy ihletett ember vagy próféta volna; csupán annyit tett, hogy egységes gyűjteményben foglalta össze az erkölcs ősi törvényeit.

Arra buzdítja az embereket, hogy bocsássák meg a rajtuk esett sérelmet és csak a jótéteményekre emlékezzenek;

hogy szüntelenül őrködjenek önmaguk fölött, és mindennap javítsák ki az előző nap hibáit;

hogy fojtsák el szenvedélyeiket és ápolják a barátságot; hogy kérkedés nélkül adakozzanak, és csak a legszükségesebbet fogadják el, de azt megalázkodás nélkül;

nem azt mondja, hogy ne cselekedjük másoknak azt, amit magunknak nem kívánunk; ez csupán a rossz tilalma volna; ő többet tesz ennél, ő a jó cselekvésére buzdít: „Úgy bánjatok az emberekkel, ahogy akarjátok, hogy veletek is bánjanak."

Nem csupán szerénységre tanít, de alázatosságra is; nincs erény, amire ne buzdítana.

XLII. A görög filozófusokról, Püthagorászon kezdve

A görög filozófusok csupa ostobaságot beszéltek a fizika és a metafizika tárgyában. De az erkölcs terén valamennyien kiválóak; mind felérnek Zoroaszterrel, Kon Fu-csével és a brahmanokkal. Olvassák csak el Püthagorász tanainak foglalatát, az *Arany versek*et; mindegy, hogy kinek a kezétől származnak. Mondják meg, akad-e egyetlen erény, melyről a szerző megfeledkezett volna.

XLIII. Zaleucusról

Görög, olasz, spanyol, német, francia stb. prédikátorok, gyűjtsétek egybe minden közhelyeteket, szűrjétek le minden szónoklatotok velejét: nyerhettek-e abból tisztább kivonatot, mint amilyen Zaleucus törvényeinek bevezetése?

„Hajtsátok uralmatok alá a lelketeket, tisztítsátok meg, távolítsatok el minden bűnös gondolatot. Higgyetek benne, hogy romlott emberek nem szolgálhatják jól az Istent; higgyetek benne, hogy Isten nem hasonlít a gyenge halandókra, akiket elszédít a magasztalás és az ajándékok özöne: csak az erényben lelheti örömét."

Íme minden erkölcs és minden vallás foglalata.

XLIV. Epikuroszról

A skolasztika iskolamesterei, a szemináriumok díszpéldányai Horatius és Petronius néhány tréfája nyomán azt hitték, hogy Epikurosz, szabályaival és személyes példájával, az élvezetek hajszolására tanított. Epikurosz azonban egész életében bölcs, mértékletes és igazságos filozófus volt. Már tizenkét-tizenhárom éves korában igen okos volt, mert amikor tanítója, egy grammatikus Hésziodoszt elszavalta neki, Epikurosz közbeszólt: — Várjunk csak, ki teremtette, ha a káosz volt az első? — Fogalmam sincs róla — mondta a grammatikus —, csak a filozófusok tudják. — Akkor tőlük fogok tanulni — vágta rá a gyermek, és ettől fogva egészen hetvenkét éves koráig a filozófia művelésével töltötte idejét. Testamentuma, melyet Diogenész Laertius hiánytalanul megörökített, nyugodt és igazságos lelket tár elénk; felszabadította azokat a rabszolgáit, akik hite szerint rászolgáltak erre a kegyre; és javasolta a testamentum végrehajtóinak, hogy bocsássák szabadon azokat, akik méltóvá lesznek a szabadságra. Semmi kérkedés, semmi igazságtalan megkülönböztetés; olyan ember végakarata ez, aki mindig ésszerű dolgokat akart. Ő az egyetlen filozófus, aki minden tanítványával jó barátságban volt; az ő szektája az egyedüli, melynek tagjai értették a módját, hogy szeressék egymást, és amely nem szakadt szét több más szektára.

Megvizsgálván Epikurosz tanítását és mindazt, amit mellette és ellene összeírtak, úgy találjuk, hogy az egész ellentét benne van Malebranche és Arnauld vitájában. Malebranche elismerte, hogy az élvezetek boldoggá tesznek, Arnauld tagadta; szavakon csaptak össze, ahogy az oly gyakran megtörténik, amikor a filozófia és a teológia — mindegyik a maga oldaláról — homályt és bizonytalanságot kever a dologba.

XLV. A sztoikusokról

Ha az epikureusok szeretetre méltóvá, a sztoikusok csaknem istenivé tették az emberi természetet. Megnyugvás a lények lényében, vagy inkább a lélek felemelkedése e lényhez; az élvezetek, mi több, a fájdalom megvetése, az élet és a halál megvetése, hajlíthatatlan igazságosság: íme az igazi sztoikusok jelleme: semmit nem lehetett fölhozni ellenük, legfeljebb azt, hogy a többi embert elcsüggesztették.

Szókratész, aki nem tartozott a sztoikusok szektájához, megmutatta, hogy lehet valaki olyan erényes, mint ők, anélkül, hogy bármelyik iskolához csatlakoznék, és az Istenség e vértanújának halála örök szégyene marad Athénnek, hiába gyakorolt a város bűnbánatot.

A sztoikus Cato másfelől Róma örök büszkesége. Meglehet, a rabszolgasorban tengődő Epiktétosz felülmúlja Catót, amennyiben mindig elégedett nyomorúságos sorsával. „Ott vagyok, mondja, ahová a Gondviselés kerülnöm akarta; ha panaszkodnék a helyzetem miatt, a Gondviselést sérteném meg."

Kell-e mondanom, hogy Marcus Aurelius, a császár, még Epiktétoszon is túltesz, hiszen nagyobb kísértéseken győzedelmeskedett, és egy császárnak sokkal nehezebb volt elkerülnie a lelki romlást, mint egy szegény embernek megállnia, hogy ne zúgolódjék. Olvassák el mindkettejük *Elmélkedéseit*: a császárt és a rabszolgát egyformán nagyszerűnek fogják találni.

Vehetem-e a bátorságot, hogy itt Julianus császárról beszéljek? Julianus tévedett a dogmák terén, de tévedhetetlen volt erkölcsiek-

ben. Egyszóval: nem volt az ókorban filozófus, aki ne akarta volna jobbá tenni az embereket.

Akadtak közöttünk emberek, akik azt mondták, hogy e nagy férfiak minden erényei előkelő vétségek csupán. Vajha a földet ilyen bűnösök népesítenék be!

XLVI. Filozófia és erény

Némelyik szofista úgy viszonyult a filozófusokhoz, mint a majom az emberhez. Lukianosz gúnyt űzött belőlük, mindenki megvetette őket; nagyjából az a szerep jutott nekik, ami a kolduló barátoknak az egyetemeken. De soha ne feledjük, hogy a filozófusok mind példát adtak az erényből, és hogy a szofisták, sőt a barátok is, írásaikban kivétel nélkül tiszteletben tartották az erényt.

XLVII. Ezópuszról

Ezópuszt én e nagy emberek közé sorolom, sőt, köztük is az első helyre; mindegy, hogy valójában ki volt: az ind Pilpai vagy annak korai előfutára, a perzsa Lokman, az arab Hakim vagy a föníciai Hakam; e mesék szemlátomást divatban voltak valamennyi keleti népnél, és eredetük elvész a múlt felmérhetetlenül mély meredélyében. Mi a célja e nem csupán leleményes, de mély értelmű meséknek, e példázatoknak, melyek láthatóan oly korban íródtak, amikor az emberek még nem kételkedtek benne, hogy az állatok tudnak beszélni? Csaknem egész féltekénk belőlük tanult. Nem unalmas szentenciák gyűjteményei ezek, melyek inkább fárasztják az embert, semmint épülésére volnának; maga az igazság szólal meg bennük a mesék bájos hangján. Azóta csak annyit lehetett tenni velük, hogy mai nyelveinken kicifrázták őket. Ősi bölcsességük az első szerzőben egyszerűen s csupaszon jelenik meg. Franciaországban gyermeki bájjal vonták be őket, ám ez nem rejti el a tiszteletre méltó tartalmat. Mit tanulunk mindeme mesékből? Hogy igazságosaknak kell lennünk.

XLVIII. A filozófiából béke származik

Mivel a filozófusok mind más és más tanokat hirdettek, világos, hogy a tan és az erény két tökéletesen különnemű dolog. Akár azt hitték, akár nem, hogy Thetisz a tenger istennője, akár hittek a titánok háborújában és az aranykorban, Pandóra szelencéjében és Püthón, a kígyó halálában stb., e nézeteknek semmi köze nem volt az erkölcshöz. Csodálatos tulajdonsága az antikvitásnak, hogy a teogónia soha nem volt békebontás oka a népek között.

XLIX. Más kérdések

Vajha utánozni tudnánk az ókoriakat! Vajha úgy kezelnénk végre a teológiai vitákat, ahogyan tizenhét századon át az irodalmat kezeltük!

Miután alámerültünk a skolasztika barbár világába, végre visszatért belénk az antikvitás egészséges szelleme iránti érzék. A rómaiak soha nem képzeltek olyan abszurd dolgokat, hogy egy embert üldözni lehet csupán azért, mert a teret üresnek vagy telítettnek hiszi, mert azt állítja, hogy nem lehetséges akcidencia szubsztrátum nélkül, mert így vagy úgy értelmezi egy szerző valamilyen helyét, melyet valaki más az ellenkező értelemben magyarázott.

Mindennap megesik, hogy a rómaiak jogi bölcseletéhez folyamodunk; és ha híján vagyunk a törvényeknek (ami oly gyakran megesik), a *Codex*et és a *Digestá*kat lapozzuk fel. Miért ne utánoznánk mestereinket bölcs türelmességükben is?

Nem mindegy-é az államnak, hogy alattvalói realisták vagy nominalisták; hogy Duns Scotust vagy Tamást, Oecolampadiust vagy Melanchtont követik; hogy egy ypres-i[14] püspök hívei, akitől egy sort sem olvastak, vagy egy spanyol szerzeteséi,[15] akitől még

[14] *Jansénius, Cornelius* (1585—1638) *Szt. Ágost*ról írt könyve (1640) a janzenisták kézikönyve lett.

[15] *Molina, Louis* (1535—1600) *A szabad akaratról* írt műve (1588) a „molinizmus", az akaratszabadságot hangsúlyozó teológiai irányzat alapműve.

annyit sem? Nem nyilvánvaló-e, hogy egy nép valódi érdeke szempontjából mindennek éppolyan közömbösnek kell lennie, mint amilyen közömbös az, hogy jól fordítják-e vagy rosszul Lükophrón vagy Hésziodosz egy helyét?

L. Más kérdések

Tudom, az emberek olykor elmebetegségben szenvednek. Volt egy zenészünk,[16] aki megtébolyodott és meghalt, mert nem találta elég jónak a zenéjét. Némelyek azt hitték, üvegből van az orruk; de ha sok olyan őrült akad, aki példának okáért azt gondolja, hogy mindig igaza van, lesz-e elegendő papkalap e különös betegség gyógyítására?

És ha e beteg emberek, hogy mindig igazuk legyen, kínhalállal fenyegetik mindazokat, akik azt tartják róluk, hogy tévedhetnek; ha besúgókat fogadnak föl, hogy leleplezzék a másként gondolkodókat; ha úgy döntenek, hogy máglyára kell küldeni az atyát a fiú, az anyát a leány vallomása alapján stb., nem kell-e akkor valamennyiüket megkötözni, s úgy bánni velük, mint a dühöngő őrültekkel?

LI. Tudatlanságomról

Mire jó ez az egész prédikáció, kérdezik Önök, ha az ember nem szabad? Először is, nem állítottam, hogy az ember nem szabad; azt mondtam, szabadsága abban áll, hogy cselekedni tud, nem abban a kiagyalt képességben, hogy *akarni akarjon*. Továbbá azt mondom, hogy mivel a természetben minden összefügg, az örök Gondviselés arra rendelt engem, hogy megírjam ezeket az álmodozásokat, öt-hat olvasót arra rendelt, hogy haszonnal forgassák őket, öt-hat másik olvasót pedig, hogy megvessék, és a hasznavehetetlen írások roppant kazlaira hajítsák, amit írtam.

Ha azt mondják, semmit sem tanultak tőlem, kérem, idézzék emlékezetükbe, hogy megmondtam: tudatlan vagyok.

[16] Jean-Joseph Mouret (1682—1738), Maine hercegnő házimuzsikusa.

LII. Mi minden van még, amit nem tudok

Olyannyira tudatlan vagyok, hogy még ama régi tényeket sem ismerem, amelyekkel hitegetnek; szüntelen azon aggódom, nem tévedek-e legalább hét-nyolcszáz évet, amikor azt kutatom, hogy mikor éltek az antik hősök, akik úgymond először követtek el lopást és útonállást egy nagy kiterjedésű vidéken, és az első bölcsek, akik csillagokat, halakat, kígyókat, halottakat vagy képzelt lényeket imádtak.

Ki eszelte ki a hat Gahambárt, a csinavári hidat, a Dardarótot és Kharón tavát? Mikor élt az első Bacchus, az első Herkules, az első Orfeusz?

Az egész antikvitást oly sűrű sötétség borítja Thuküdidészig és Xenophónig, hogy úgyszólván egy szót sem tudhatok arról, ami az utolsó kurta harminc évszázad előtt történt a földgolyón, ahol élek; és még e harminc század alatt is mennyi a homály, mennyi a bizonytalanság, a mese!

LIII. Amit még ennyire sem tudok

Tudatlanságom még nyomasztóbban nehezedik rám, amikor látom, hogy én magam és honfitársaim mit sem tudunk a hazánkról. Anyám azt mondta, hogy a Rajna partján születtem; hinni akarom, hogy így igaz. Megkérdeztem barátomat, a tudós Apedeutest, Kurland szülöttét, mit tud szomszédairól, a régi északi népekről, és szerencsétlen kis hazájáról; azt felelte: semmivel sem többet, mint a Balti-tengerben úszkáló halak.

Én magam csupán annyit tudok hazámról, amit Caesar írt mintegy ezernyolcszáz év előtt: hogy haramiák voltunk, és valami nem is tudom miféle istennek embereket áldoztunk, hogy jó zsákmányban részesítsenek, és rablóportyáinkra mindig elkísértek a vén boszorkányok, akik ezeket a szép áldozatokat végezték.

Száz évvel később Tacitus írt néhány szót rólunk, noha soha nem látott bennünket; szerinte a rómaiakkal összehasonlítva a világ legbecsületesebb emberei voltunk, azt mondja ugyanis, hogy amikor

nem akadt áldozat, akit kifoszthattunk volna, éjjel-nappal kunyhóinkban részegeskedtünk, rossz sörünket vedelve.

Ez volt a mi aranykorunk; azután, egészen Nagy Károly történetéig, hatalmas űr következik. Amikor ehhez az ismert korhoz érkezem, Goldastnál[17] rábukkanok Nagy Károly Aachenből keltezett bullájára, melyben a tudós császár imígyen beszél:

„Tudjátok, hogy egy napon e város mellett vadásztamban rátaláltam a termákra és a palotára, melyeket valaha Granus, Néró és Agrippa fivére építtetett."

Granus és Agrippa, Néró fivérei! Látom, hogy Nagy Károly éppolyan tudatlan volt, mint én magam, és ettől megkönnyebbülök.

LIV. Nevetséges tudatlanság

Hazám egyházának története Néró és Agrippa fivérének, Granusnak históriájára emlékeztet, de még annál is sokkal csodálatosabb. Kisfiúk feltámadnak, sárkányokat stólával fognak el, akár a nyulakat hálóval; egy zsidó késsel belevág az ostyába, s az vérezni kezd; szentek szaladnak levágott fejük után. A mi németországi egyháztörténetünk egyik leghíresebb legendája boldog Luxemburgi Péteré, aki a halála utáni két évben, 1388-ban és 1389-ben kétezernégyszáz alkalommal tett csodát, a következő években pedig pontosan háromezer alkalommal, igaz, feltámasztott halottról csupán negyvenkét esetben tesz említést a fáma.

Megtudakolom, vajon a többi európai állam egyháztörténete hasonlóan csodás és hasonlóan hiteles-e. Mindenütt ugyanazzal a bölcs józansággal és magabiztossággal találkozom.

[17] *Goldast de Heiminsfeld*, a *Constitutions impériales* (1613) szerzője.

LV. Ami a tudatlanságnál is rosszabb

Láttam azután, hogy milyen érthetetlen ostobaságok miatt átkozták el, gyűlölték, üldözték, öldösték, akasztgatták, kerékre, máglyára küldözgették egymást az emberek, és azt mondtam: ha e förtelmes időkben egyetlen bölcs ember lett volna, az a bölcs alighanem a pusztaságban élte le életét s halt meg.

LVI. Az ész kezdete

Látom, hogy a fanatizmus hidrájának néhány feje még ma, az ész hajnalának századában is újjászületik. De úgy tűnik nekem, hogy mérgük már kevésbé halálos, szájuk kevésbé falánk. A forgandó kegyelem miatt nem omlott vér, mint oly sokáig a piactereken árusított teljes bűnbocsánat miatt, de a szörny még él: aki az igazságot kutatja, kockáztatja az üldöztetést. Gubbasszunk tétlenül a vaksötétben? Vagy gyújtsunk fáklyalángot, melynél az irigység és a rágalom is meggyújthatja mécsesét? A magam részéről úgy hiszem, az igazságnak nem szabad elrejtőznie e szörnyek láttán, miként a táplálkozástól sem szabad megtartóztatni magunkat attól való félelmünkben, hogy megmérgezhetnek.

NAGYBÁTYÁM VÉDELMÉBEN

Fontos vagy szükségtelen
elöljáró beszéd a Nagybátyám védelmében
olvasóihoz[1]
(1767)

Midőn tollat vettem a kezembe, hogy *unguibus et rostro* megvédjem kedves nagybátyám emlékét egy *Toldalék a történelem filozófiájához* című, ismeretlen gúnyirat ellen, először azt hittem, csupán valami feslett életű fiatal apáttal van dolgom, aki gúnyiratában önnön mulatságára beszélt a babiloni szajhákról, a fiúszerelemről, a vérfertőzésről és az állatokkal való közösülésről. Ám miközben tisztességes unokaöccs módjára tettem a dolgomat, tudomásomra jutott, hogy a névtelen röpirat szerzője Larcher úr, a Mazarin Kollégium egykori szépirodalmi korrepetítora. Alázatosan kérem őt, bocsássa meg nekem, hogy fiatalembernek véltem, s remélem, meg fogja bocsátani, ha teljesítettem kötelességemet s meghallgattam a vér szívemhez szóló kiáltását és az igazság hangját, mely azt parancsolta, hogy vegyek tollat a kezembe.

Nagy kérdésekről van itt szó; nem kevesebbről, mint hogy mi volt az erkölcs és a törvény Pekingtől Rómáig, sőt, az óceán és a hegyek kalandjairól is beszélni fogunk. E kis munkában egy Warburton püspök elleni dühös kirohanást is találni; ám a józan olvasó meg fogja bocsátani indulatom hevességét, mihelyt értesül róla, hogy ez a püspök eretnek.

[1] *La Défense de mon oncle* 1767 júliusában keletkezett Ferney-ben, a Vademberrel egy időben, mellyel nem kevés szellemi rokonságot mutat. A keletkezés körülményei: *A történelem filozófiája* — *Az Essai sur les moeurs* előszavaként — *Bazin* abbé nevével jelent meg. Megjelent egy kritika a könyvről: *Supplément à la Philosophie de l'histoire* címmel (1767) *Larcher* (1726—1812) tollából. „Bazin abbé unokaöccse" (azaz maga Voltaire) kel védelmére a nagybácsi emlékének (azaz önnön művének).

Larcher úr valamennyi tévedését kimutathattam volna, de akkor az övéhez hasonlóan vaskos könyvet kellett volna írnom. Beérem hát azzal, hogy istentelenségét kimutatom. Keresztény szemnek igen nagy fájdalmat okoz, ha munkája 298. oldalán azt kell olvasnia, *hogy a szent írók is tévedhettek, akár a többiek.* Igaz, a méreg álcázására hozzáfűzi a szerző, hogy csak *abban, ami nem dogma.*

Ámde, kedves barátunk, a héber könyvekben alig akadnak dogmák; ezekben minden történelem, vagy törvényes rendelkezés, vagy himnusz, vagy prófécia, vagy erkölcsi tanítás. A Teremtés, a Kivonulás, Józsue, a Bírák, a Királyok, Ezdrás, a Makkabeusok történeti tárgyú könyvek; a Leviták és a Deuteronomium törvénykönyvek. A Zsoltárok könyve himnuszokat tartalmaz; Izajás, Jeremiás stb. próféciákat; a Bölcsesség könyve, a Példabeszédek könyve, a Prédikátor könyve, Sirák fia könyve az erkölcsről szólnak. Sehol egy szó dogma. A tízparancsolatot sem nevezhetjük *dogmának*; ez is törvények gyűjteménye. *Dogma* az a *tétel,* amelyben hinni kell. Jézus Krisztus egylényegű az Istennel, Mária Isten anyja, Krisztus egy személyben két természettel és két akarattal rendelkezik; az oltáriszentség Jézus Krisztus teste és vére egy immár nem létező kenyérnek a képében; íme néhány dogma. A Jeromos és Ágoston idején szerkesztett *Hiszekegy* dogmák melletti hitvallás. E dogmák közül három ha megtalálható az Újszövetségben. Isten úgy akarta, hogy Anyaszentegyházunk bontsa ki őket a csírából, melyben benne rejteztek.

Lásd tehát, micsoda istenkáromlásra vetemedtél! Azt merészeled mondani, hogy a szent könyvek szerzői mindenben tévedhettek, ami nem dogma.

Azt állítod hát, hogy a Szentlélek — mert e könyvek az ő sugallatára íródtak — a Teremtés első sorától az Apostolok Cselekedetei utolsó soráig bármiben tévedhetett; és ekkora istentelenség után arcátlanul istentelenséggel vádolsz polgárokat, akikhez soha nem voltál bejáratos, akik soha nem fogadnának, és tudomást sem vennének a létezésedről, ha nem szórtad volna rájuk gyalázkodásaidat.

A jóravaló embereknek össze kellene fogniuk, hogy elnémítsák e szerencsétleneket, akik, mihelyt egy jó könyv megjelenik, nyomban

istentagadásról kiáltoznak, miként a sárga házak őrültjei is abban lelik örömüket, hogy zárkájukból kihajigálják a mocskukat a legválasztékosabban öltözött emberekre, mert a féltékenység titkos ösztöne még a téboly állapotában is megmarad.

Ti pedig, *pusille grex*,[2] akik olvasni fogjátok *Nagybátyám védelmét*, kegyeskedjetek azzal kezdeni, hogy figyelmesen áttekintitek a fejezetek jegyzékét, és mulatságtokra kiválasztjátok azt a tárgyat, amelyik a leginkább kedvetek szerint való.

Bevezetés

Első kötelességeink egyike, hogy segítsünk atyánknak; a második, hogy nagybátyánk segítségére legyünk. Unokaöccse vagyok a néhai Bazing apátnak, akit egy tudatlan filozófus könyörtelenül megfosztott egy *g*-től, pedig ez különböztette meg a türingiai Bazin nemzetségtől, amelytől Childéric elrabolta Bazine-t, a királynét.* Nagybátyám mélyenszántó teológus volt, s lelkésze annak a követségnek, melyet VI. Károly császár a belgrádi béke után Konstantinápolyba menesztett. Tökéletesen beszélt görögül, arabul és koptul. Járt Egyiptomban, bejárta az egész Keletet, és végül Szentpétervárt telepedett le, ahol mint kínai tolmács működött. Igazságszeretetem nem tűri, hogy elhallgassam: bár istenfélő ember volt, olykor hajlott a gúnyolódásra. Amikor Guignes úr kijelentette, hogy a kínaiak az egyiptomiaktól származnak,[3] s azt állította, hogy Ju, a kínai császár szemlátomást azonos Menesz egyiptomi királlyal, csak a *nesz u*-vá, a *me* pedig *J*-vé változott a nevében (jóllehet Menesz nem is egyiptomi, hanem görög név), akkor bácsikám megengedett magának egy kis ártatlan tréfát, ha ez nem is gyengíthette a szeretetteljes viszonyt, mely két kínai tolmácsot óhatatlanul egymáshoz fűz. Mert nagybátyám alapjában igen nagyra becsülte Guignes urat.

[2] Lk. 12, 32.: „maroknyi nyáj".

[3] *A Préface historique et critique de l'Histoire de Russie* c. művében.

* A nyájas olvasó bizonyára észreveszi, hogy *Bazin* kelta név, és hogy Bazin feleségét csakis *Bazine*-nak hívhatták; így írták a történelmet. (Voltaire jegyzete)

Bazin apát szenvedélyesen szerette az igazságot és felebarátait. *A történelem filozófiáját* egyik keleti útja során írta; az volt a célja vele, hogy a józan ész ítélőszéke elé vigyen minden ókori történetet, melyek egyébként jobbára tele vannak ellentmondásokkal. Ha Kétsziászból és olykor Hérodotoszból gúnyt űzött is, Szent Mátét tisztelte; mi több, nagy tisztelettel viseltetett a hölgyek iránt, barátja volt az illemnek és lelkes híve a törvényeknek. Ilyen volt Ambroise Bazing apát, akit a nyomdászok tévedésből Bazinnek neveztek.

ELSŐ FEJEZET

A Gondviselésről

Egy kegyetlen ember nem tűrhette, hogy hamvai békében nyugodjanak: megírta *Toldalék a történelem filozófiájához* című gúnyiratát. Abban a hiszemben adta ezt a címet botrányos szatírájának, hogy a cím — *Toldalék nagybátyám gondolataihoz* — önmagában is vonzani fogja az olvasókat. De már az előszó 33. oldalán megismerszik a szerző elvetemült szándéka. Azzal vádolja a jámbor Bazin apátot, hogy állítása szerint a Gondviselés küld éhínséget és járványokat a földre. Hogyan! Még tagadni mered, te istentelen? Hát ki küldené ránk a csapásokat, melyek próbára tesznek, ki büntetné vétkeinket? Mondd hát, ki az ura életnek és halálnak? Mondd csak meg, ki állította választás elé Dávidot:[4] vagy a pestis, vagy a háború, vagy az éhínség? Nem okozta-e Isten hetvenezer zsidó halálát egy óra negyedrészének leforgása alatt, hogy így vessen véget a rossz politikának, melyet Jesszé fia űzött, aki azt tartotta magáról, hogy alaposan ismeri országa népét? Nem sújtotta-e hirtelen halállal a hetven betsámit,[5] aki szemét a frigyládára merte vetni? Korach, Datan és Abiram lázadása nem került-e negyvenezer-hétszáz izraelita életébe,[6] nem is szólván arról a kétszázötven emberről, akit veze-

[4] 2 Sám. 24, 13.
[5] 1 Sám. 6, 19.
[6] Szám. 16, 49.

tőikkel együtt elnyelt a föld. Az öldöklő angyal nem szállt-e alá az Örökkévaló szavára, kezében a halál pallosával, hogy előbb egész Egyiptom elsőszülött fiaira sújtson le, majd megsemmisítse Szancherib seregét?

Mit is állítok? Azt, hogy egyetlen hajszálunk sem hullik ki a dolgok és az idők urának parancsa nélkül. Mindent a Gondviselés rendez el, a hol rettenetes, hol kegyes Gondviselés, mely előtt mindig meg kell hajolnunk, akár dicsőséget, akár gyalázatot hoz ránk, akár az élet édességét élvezzük, akár a sír szélén állunk. Így gondolkodott nagybátyám, így gondolkodnak mind a bölcsek. Jaj az istentelennek, aki végzetes előszavában szembeszáll e roppant igazságokkal!

MÁSODIK FEJEZET

A babiloni hölgyek mentsége

Nagybátyám ellensége ezekkel a szavakkal kezdi különös könyvét: *Íme, ezek az indokok bírtak rá, hogy tollat vegyek a kezembe.*

Hogy tollat végy a kezedbe! Barátom, miféle beszéd ez? Nagybátyám, aki hosszú utazásai során csaknem elfelejtette anyanyelvét, jobban beszélt franciául, mint te.

Hagylak, hadd oktalankodj, hadd osztogasd sértéseidet Kamosról, Ninivéről és Assurról szólván. Tévedj csak akkorát, amekkorát jólesik, abban, hogy milyen távolságra volt Ninive Babilontól; ezzel még semmi rosszat nem teszel a hölgyeknek, akiket bácsikám oly igen tisztelt, te viszont oly barbár módon sértegetsz.

Határozottan állítod, hogy Hérodotosz korában Babilon roppant városának minden asszonya a templomban összefeküdt az első jöttmenttel, részint vallási okokból, de pénzért is. S ezt elhiszed, mert Hérodotosz mondja.

Ó, milyen távol állt nagybátyámtól, hogy effajta becstelenséggel vádolja a hölgyeket! Szép látvány volna csakugyan, ha grófnőink, hercegnőink, a kegyelmes kancellárné és főelnökné asszony és mind a párizsi dámák a Notre-Dame templomában egy tallérért a kegyeikben részesítenék az első csónakost, az első kocsist, akinek kedve volna e felséges ceremóniához!

Tudom, Ázsiában mások az erkölcsök, mint minálunk; jobban tudom nálad, mert elkísértem bácsikámat Ázsiába: de ezen a ponton a különbség csak abban áll, hogy az ázsiaiak mindig is szigorúbbak voltak minálunk. A keleti asszonyokat mindig zárt ajtók mögött tartották, s ha mégis kiléphettek a házból, csakis lefátyolozva. Minél hevesebbek a szenvedélyek azon az éghajlaton, annál jobban korlátozták a nőket. Őrzésükre kitalálták az eunuchokat. A féltékenység rávezetett a férfiak megcsonkításának művészetére, hogy így biztosítsák az asszonyok hűségét és a lányok ártatlanságát. Eunuchok már akkor is voltak, amikor a zsidók még köztársaságban éltek. Tudjuk, hogy Sámuel,[7] meg akarván őrizni tekintélyét s azon igyekezvén, hogy rávegye a zsidókat, emeljenek királyt maguk fölé, azt mondta nekik: ezt a királyt eunuchok fogják szolgálni.

Hihetjük-é, hogy Babilonban, a Kelet legpallérozottabb városában minden asszonyt elküldött a férje hitvány idegenekkel összefeküdni,[8] noha végtelenül féltékenyek voltak? Hogy a hitvesek és atyák mind elfojtották magukban a becsület és a féltékenység szavát? Hogy minden asszony és minden leány lábbal tiport a nemükre oly igen jellemző szeméremérzésen? Hérodotosz, a mesegyártó elszórakoztathatta a görögöket ezzel a hóbortos történettel, de aligha lehetett józan gondolkodású ember, aki el is hitte a dolgot.

Nagybátyámnak és a szépnemnek becsmérlője hinni akarja, hogy a mese igaz; és döntő bizonyítéka abban áll, hogy a gallok vagy francuzok néhanap embert (valószínűleg rabokat) áldoztak Teutates nevű hitvány istenüknek. Igen, akadtak barbár népek, melyek embervérrel áldoztak; igen, a zsidók harminckét szüzet áldoztak fel az Úrnak;[9] igen, a madianiták táborában harminckétezer szüzet találtak hatvanegyezer szamárral; és végül az utóbbi időkben mi magunk temérdek zsidót küldtünk máglyára Lisszabonban, Goában, Madridban; ám következik-e ebből, hogy mind a szép babiloni nők idegen lovászokkal háltak Babilon katedrálisában? Zoroaszter vallá-

[7] 1 Sám. 8, 15.

[8] Vö. *Filozófiai szótár* „Babilon" címszavával.

[9] Szám. 21, 40

sa tiltotta a nőknek, hogy idegenek társaságában étkezzenek, s azt megengedte volna nekik, hogy lefeküdjenek az idegenekkel?

Bácsikám ellensége, aki vélhetőleg nem bánná, ha ez a szép szokás meghonosodnék nagyvárosainkban, Báruk prófétát hívja Hérodotosz segítségére; e magasztos Báruk próféciájának hatodik fejezetét idézi; de bizonyára nem tudja, hogy az egész könyvből éppen ez a hatodik fejezet a legnyilvánvalóbban kétes eredetű. Egy Jeremiásnak tulajdonított levélről van szó, melyet a próféta a láncra vert s Babilonba hurcolt szegény zsidókhoz írt volna: Szent Jeromos itt a legnagyobb megvetéssel beszél Babilonról. Én magam semmit nem vetek meg a zsidók könyveiből. Tudom, mily nagy tisztelettel tartozunk e csodálatos népnek, mely egy nap meg fog térni, és az egész föld ura lesz.

Íme, mi áll e kétes hitelességű levélben[10]: *A szalagövet (vagy zsinórt) viselő asszonyok az utak mentén ülnek és tömjén módjára égetik a korpát, s ha valamelyiküket egy járókelő elviszi és vele hál, akkor ez megveti a másikat, hogy azt nem vették észre, mint őt, és nem szakították el a szalagját.*

Készséggel elismerem, hogy nagyjából ugyanez a divat szokásba jött Madridban és Párizsban, a Palais-Royal negyedben. Igencsak hódolnak neki London utcáin, és Amszterdam zenés csapszékei is felettébb jóhírűek.

A b....házak általános története rendkívül érdekes dolog. E nagyszabású tárgyat eleddig csak szétaprózott részleteiben vizsgálták a tudósok. Velence és Róma b....házai némiképp romlásnak indultak az utóbbi időkben, mert előbb-utóbb minden szépművészet lehanyatlik. Semmi kétség, ez volt az emberi szellem legszebb felfedezése, mielőtt Kolumbusz Kristóf az Antillákon járt volna. Ám azóta a vérbaj, amit a Gondviselés ama szigetekre száműzött, elárasztotta az egész keresztény világot, és az Istár vagy Decerto vagy Milita vagy Aphrodité vagy Vénusz istennőnek szentelt szép b....házak újabban minden ragyogásukat elveszítették. Szentül hiszem, hogy nagybátyám ellensége ma is látogatja e házakat mint az antik erkölcsök maradványait, ám ez végtére is még nem indokolja állítását, mely

[10] Bár. 6, 42

szerint a büszke Babilon egyetlen nagy b.... volt, és az ország törvényei előírták a szatrapák, sőt, a király lányainak, hogy az utcán várakozzanak a járókelőkre. Sokkal rosszabb ez, mintha azt állítaná valaki, hogy a kálvinista vallás kötelezi Amszterdam polgármesterének feleségét és lányait, hogy a zenés lebujokban odaadják magukat a Kelet-Indiából hazatérő matrózoknak.

Alighanem így azonosítják az utazók a törvény kiforgatását magával a törvénnyel, a csőcselék durva szokásait az udvari illemmel. Mindig épülésemre szolgált, ha bácsikám erről a fontos tárgyról beszélt nekem. Azt mondta, hogy ezer font útibeszámolóban és régi történetben legföljebb tíz uncia igazság található.

Kérem a kedves olvasót, szíveskedjék felfigyelni rá, hogy ez a kéjenc, aki alattomosan gyalázza nagybátyám emlékét, milyen rosszhiszemű csaláshoz folyamodik: megtoldja Báruk szent szövegét, meghamisítja a prófétát, hogy Babilon katedrálisába tehesse a b....házat. Báruk apokrif szent szövege így szól a Vulgatában: *Mulieres autem circumdatae funibus in viis sedent.* Szentségtörő ellenségünk ily módon fordítja: *A szalagövet viselő asszonyok a templom útjai mentén ülnek.* A *templom* szó sehol nem fordul elő a szövegben.

Lehet-é odáig zülleni, hogy a templomot akarjuk kéjtanyává változtatni? Nagybátyám ellensége alighanem igen hitvány ember.

Ha komoly példákkal kívánta volna igazolni, hogy a kicsapongás létezett, választhatta volna a *ius primae noctis* hírhedt szokását, amit a gyönyörűséges feudális kormányzás kezdetén keresztény várurak vezettek be. Bárók, püspökök, apáturak törvényhozóvá lettek, és elrendelték, hogy a váruk környékén köttetett minden házasság első nászéje őket illeti. Nehéz megállapítani, meddig mentek el ebben a törvénykezésben; beérték-e azzal, hogy az egyik lábukat tegyék be a menyecske ágyába, mint amikor meghatalmazott útján vesznek feleségül egy hercegnőt, vagy mindkét lábukkal befeküdtek. Annyi azonban bizonyos, hogy a *ius primae noctis*t, mely eredetileg a hadijog körébe tartozott, a világi és egyházi nagyurak később eladták a vazallusaiknak, mert bölcsen megértették, hogy az üzletből származó pénzen bájosabb lányokhoz juthatnak.

De kivált azt vegye észre, kedves olvasóm, hogy e különc szokást a határokon vezette be néhány haramia, s az egésznek semmi

köze a nagy nemzetek törvényeihez; hogy törvényszékeink soha nem hagyták jóvá az első éjszaka jogát; s hogy bármilyen megveszekedettek legyenek nagybátyám ellenségei, soha nem fognak előtalálni egy babiloni törvényt, amely minden udvarhölgynek megparancsolta volna, hogy adják oda magukat a járókelőknek.

HARMADIK FEJEZET

A Koránról

Ez az alávaló, züllött ember a törököket akarja ravasz fortéllyal felsorakoztatni maga mellett, hogy igazolja a babiloni hölgyekről tett állítását. Úgy tesz, mintha az *Ulla, a bohóc*[11] című vígjáték a törökök törvénye volna. *Ha egy keleti férfi eltaszítja az asszonyát,* mondja, *addig nem fogadhatja vissza, míg nem megy hozzá egy másik férfihez, aki vele tölt egy éjszakát* stb.* Kéjenc szerzőm nem ismeri jobban a Koránt, mint Bárukot. Olvassa csak el a Gábriel angyaltól kapott nagy arab könyv II. fejezetét és a *Szunna* 45. pontját; a próféta, aki mindig szívén viselte a nők ügyét, *A tehén* címmel ellátott II. fejezetben hozza meg a házasodásukat és özvegyi járandóságukat szabályozó törvényeket. *Nem bűn elválni asszonyaitoktól,* mondja, *ha még nem érintettétek őket, s még nem szabtátok meg özvegyi járandóságukat; s ha akkor váltok el tőlük, ha még nem*

[11] *Lesage* és *d'Orneval* vígoperája.

* Feltéve, hogy létezik, ez a törvény csupán annyit ír elő, hogy egy ember csak akkor veheti vissza elvált feleségét, ha az asszony másodszor is férjhez ment és megözvegyült, vagy ha második férje eltaszította magától. A törvény célja az lett volna, hogy megakadályozza a házastársak könnyelmű válását. Gazdag emberek olykor eljátszhatták ezt a komédiát, hogy megkerüljék a törvényt.

Így történik, hogy ha egy angol férfi a feleség beleegyezésével válni kíván, rajtakapatja magát egy lánnyal. Mondhatjuk-e, hogy az angliai törvények szerint egy férfi csak akkor válhat el a feleségétől, ha előbb tanúk előtt egy másik nővel hált? Ezzel Larcher urat utánoznánk, aki a rossz törvény nevetséges kijátszását azonosítja magával a törvénnyel. Ám ez a törvény, noha rossz, sem Keleten, sem Angliában nem ír elő olyan cselekedeteket, melyek ellentétesek volnának az erkölccsel. (Voltaire jegyzete)

érintettétek őket, de özvegyi járandóságukat már megszabtátok, akkor kötelesek vagytok kifizetni a járandóság felét, hacsak az új férj nem mond le róla.

KISRON HECBALAT DOROMFET ERNAM RABOLA ISRON TAMON ERG BEMIN EBORI CARAMOUFEN stb.

Meglehet, nem is létezik ennél bölcsebb törvény. A törökök olykor visszaélnek vele, hiszen az emberek mindennel hajlamosak visszaélni. De általában elmondhatjuk, hogy az arab törvények, melyeket a törökök átvettek, miután legyőzték az arabokat, e törvények legalább annyira józanok, mint a mi tartományaink szokásai, melyek mindig ellentmondanak egymásnak.

Bácsikám igencsak nagyra tartotta a török jogot. Konstantinápolyi utamon látnom kellett, mily kevéssé ismerjük e népet, jóllehet itt él a szomszédságunkban. Tudatlan szerzeteseink szüntelenül rágalmazták. Vallását folyvást *érzéki*nek nevezik, pedig nincs még egy vallás, amely jobban megsanyargatná az érzékeket. Ez a vallás napi öt imádságot ír elő, tiltja a borivást, a legszigorúbb böjtöt rendeli el; mindenféle szerencsejátékot megtilt; kárhozat terhe mellett megparancsolja, hogy az emberek jövedelmük két és fél százalékát adományozzák a szegényeknek: az ilyen vallás bizonyosan nem lehet az élvezetek kultusza, és nem hízelkedik, mint oly sokan állították, a kapzsiságnak meg az elpuhultságnak.[12] Mifelénk azt képzelik, hogy minden pasa hétszáz feleséget, háromszáz ágyast, vagy száz bájos apródot és ugyanennyi eunuch szerecsent tart a szerájában. Ránk vall ez a mesebeszéd. Tűzre kell vetni mindent, amit a mozlimokról mind ez ideig összeírtak. Megannyi Szardanapalnak kiáltjuk ki őket, mert csupán egyetlen Istenben hisznek. Egy barátaim körébe tartozó tudós török,[13] Notmig a neve, éppen országának történetén dolgozik; munkáját részenként fordítják: a közönség rövidesen megszabadul majd mindama téveszmétől, melyet mostanáig e buzgó istenhívőkről terjesztettek.

[12] Vö. Az *Essai sur les moeurs* VII. fej. (A Koránról és a muzulmán törvényről).

[13] *Mignot* abbé: *Histoire de l'empire ottoman*

NEGYEDIK FEJEZET

A rómaiakról

Mely szűzi lélek volt Bazin apát! Minő szemérmes erkölcsöket hirdetett! Tudós könyvének egy helyén, az 52. oldalon ezt mondja: *Akkor inkább elhiszem, amit Dio Cassius beszél, aki azt állítja, hogy a komoly római szenátorok rendeletet terjesztettek elő, mely szerint az ötvenhét esztendős Caesarnak jogában állt volna bármely nővel hálni, akit csak megkívánt.*

De hát mi olyan rendkívüli ebben a rendeletben? — kiált föl arcátlan erénycsőszünk. Neki nagyon egyszerű az egész; rövidesen hasonló folyamodványt terjeszt a parlament elé: szeretném tudni, hány éves. Úristen, micsoda ember! Ama Salamon, hétszáz feleség és háromszáz ágyas ura, a közelébe sem jött.

ÖTÖDIK FEJEZET

A szodómiáról

Mindig tapintatos, mindig bölcs nagybátyám örök meggyőződése volt, hogy a törvények soha nem sérthették meg az erkölcsöket. *A történelem filozófiájá*ban, az 53. oldalon, így ír: „Nem hiszek jobban Sextus Empiricusnak sem, aki azt állítja, hogy a perzsáknál előírták a gyermekekkel való közösülést. Micsoda szánalmas beszéd! Hogyan képzelhetjük, hogy az emberek olyan törvényt alkottak, mely, ha végrehajtják, megsemmisítette volna az emberi fajt? Ellenkezőleg, a Zend könyve kimondottan tiltotta a gyermekekkel való közösülést, és ugyanezt találjuk a Zend rövidített foglalatában, a Szadderben, ahol az áll (9. kapu), *hogy ennél nagyobb bűn nem létezik.*"

Ki hinné, kedves olvasóm, hogy családom ellensége nem éri be azzal az óhajjal, hogy minden nő adja oda magát az első jöttmentnek, de nagy ügyesen még a fiúszerelmet is terjeszteni igyekszik? *A jezsuitáknak ehhez semmi köze,* mondja. Ej, kedves gyermekem, bácsikám nem is említette a jezsuitákat. Jól tudom, éppen Párizsban

tartózkodott, amikor Marsi tisztelendő atyát és Fréron tisztelendő atyát huncutságaik miatt kidobták a Nagy Lajos Kollégiumból; de ennek semmi köze Sextus Empiricushoz; ez a szerző mindenben kételkedett, a két tisztelendő atya esetében viszont senki nem kételkedik.

Miért kell háborgatni lelkeiket? — mondod a Szodoma bűnének védelmezése közben. Igaz, Marsi testvér már halott, de Fréron testvér még él. Csak a művei halottak; s ha azt mondják róla, hogy szinte mindennap holtrészeg, ez csupán képzavar, vagy ha úgy tetszik, metonímia.

Úgy tetszik neked, hogy idézd a néhai Jean-Matthieu Gesner értekezését, melynek címe *Socrates sanctus pederasta,* Szókratész, a szent b...* Mi tagadás, ez tűrhetetlen; könnyen megeshet veled, hogy úgy jársz, mint a néhai Deschaufour, akit Desfontaines apát nagy ívben elkerült.

Figyelemre méltó jelenség az emberi szellem történetében, hogy a pamfletírók között oly ritka a hitelt érdemlő szerző. Sokat tűnődtem, mi lehet e jelenség oka; nekem úgy tűnt, hogy a pamfletírók jobbára mocskos alakok, akiket kidobtak a rendből, s akiket a hölgyek soha nem fogadtak; e szegény emberek, alantas vágyaiktól szorongatva, azokkal a fiúkkal könnyítenek magukon, akik a nyomdai levonatot hozzák javításra, vagy a környékbeli kis cipőtisztítókkal; ez történt a volt jezsuita Desfontaines-el, a volt jezsuita Fréron elődjével.

Nem szégyelled magad, barátom, hogy mindezt a szennyet *A történelem filozófiájá*hoz szánt *Toldalék*ban öntöd ki magadból? Hogyan! Netán a szodómia történetét akarod megírni? *Még lesz alkalmunk beszélni e tárgyról,* írja, *egy másik munkában.* Előás egy Bardezán nevű szíriait, aki azt állította, hogy a francuzok között minden kisfiú ezt az alantas szokást gyakorolja, *Para de gallois oi neoi gamontai.* Pfuj, hitvány féreg! Hogyan merészeled ocsmányságaidat összekeverni a bölcs illemtudással, amire bácsikám oly igen

* Ki hinné, nyájas olvasóm: ez a hely Toxotès úr *Toldalék a történelem filozófiájához* című könyvének 209. oldalán található. (Voltaire jegyzete)

törekedett? Hogyan merészeled így megsérteni a hölgyeket, s ilyen tiszteletlenül viseltetni Oroszország felséges császárnője iránt, akinek a néhai Bazin apát tanulságos és bölcs könyvét ajánlottam?

HATODIK FEJEZET

A vérfertőzésről

Nagybátyám kegyetlen ellensége nem éri be azzal, hogy tagadja a Gondviselést, hogy a józan ésszel szemben Hérodotosz nevetséges koholmányainak ad igazat, hogy meghamisítja Báruk prófétát és a Koránt, hogy védelmébe veszi a b. . . .házakat és a szodómiát; még a vérfertőzést is szentesíteni akarja. Bazin apát mindig meggyőződéssel vallotta, hogy az első fokú — tehát az apa és leánya, anya és fia közötti — vérfertőzést a pallérozott népek soha nem tűrték meg. Az atyai tekintély, a fiúi tisztelet nem viselné el ezt a szokást. A becsületes nevelés által megtámogatott természet borzadva lázadna föl ellene.

Elismerem, a zsidóknál a férfi feleségül vehette a nővérét. Amikor Ammon, Dávid fia, erőszakot követett el a húgán, Támáron, Támár, Dávid leánya így szólt hozzá[14]: *Ne kövess el ilyen gyalázatos dolgot! Hova mehetnék szégyenemmel? S te magad is egyike vagy Izrael főembereinek. Beszélj inkább a királlyal, biztosan nem tagad meg tőled.*

Ez a szokás némiképp ellentmond a Leviták könyvének; ám az ellentmondások gyakran összebékíthetők. Az athéniak feleségül vették atyai nővérüket, a lakedaimónok anyai nővérüket, az egyiptomiak atyai-anyai nővérüket. A rómaiaknál minden ilyesmi tilos volt; még az unokahúgukkal sem házasodhattak össze. Claudius császár volt az egyedüli, akinek a szenátus megadta ezt a kiváltságot. Miután a barbárok feldúlták a római birodalmat, nálunk a férfi feleségül veheti az unokahúgát, ha pápai engedélyt szerez a házassághoz, megfizetvén a rendes adót, ami, ha jól tudom, szűk negyvenezer

[14] 2 Sám. 12, 12—13.

tallérra rúg, s ebben a kisebb költségek is benne vannak. Sokszor hallottam, hogy Montmartel úrnak mindössze nyolcvanezer frankjába került a dolog. És olyanokat is ismertem, akik jóval olcsóbb áron fekhettek le az unokahúgukkal.[15] Végül tagadhatatlan, hogy a pápának isteni jogon hatalmában áll fölmenteni az embereket bármely törvény alól. Bácsikám még azt is gondolta, hogy nyomós esetben Őszentsége még a fivérnek is megengedheti, hogy elvegye a nővérét, kivált, ha az Egyháznak nyilvánvaló előnye származik a dologból; mert bácsikám igen alázatos szolgája volt a pápának.

Azt viszont, hogy valaki pápai engedéllyel házasságot kössön az apjával vagy az anyjával, nagybátyám igen nehéz ügynek tartotta; kételkedett benne, ha bátorkodhatom így beszélni, hogy a Szentatya isteni joga ilyen messzire terjedhetne. Az újabb történelemben tudomásom szerint nincs példa ilyen esetre.

Ámbár Ovidius, mi tagadás, így ír az *Átváltozások* szép soraiban:

> ... *Gentes tamen esse feruntur*
> *In quibus et nato genitrix et nata parenti*
> *Jungitur, et pietas geminato crescit amore.*[16]

Ovidius itt kétségkívül a babiloni perzsákra gondol, akiket ellenségeik, a rómaiak vádoltak ezzel a gyalázatos szokással.

A hús vétkeinek barátja, aki nagybátyámat megtámadta, felszólítja őt, hogy találjon még egy ilyen helyet a Catullusén kívül. Dehát mi következik ebből? Hogy nem akadt még egy szerző, aki a perzsákra vádaskodnék, hogy tehát nem szabad elítélnünk a perzsákat. De elég, ha egyetlen szerző hitelt ad holmi hamis híreszteléseknek, és nyomban lesz húsz másik, aki visszhangozni fogja azt az egyet. A magyarok ma ezernyi szemrehányással illetik a törököket, ám ezek sem megalapozottabbak.

[15] Mint maga Voltaire a gömbölyded Madame Denis-vel.

[16] ...Noha vannak népek, akik közt ifjú az anyjával, mondják, s a leány az apával nászba vegyül, s kettős szeretettől nő a kegyesség. *Ovidius: Átváltozások* — Devecseri Gábor fordítása.

Maga Grotius is odáig megy a keresztény vallásról szóló, meglehetősen rossz könyvében, hogy idézi Mohamed galambjának kiagyalt történetét. Az emberek mindig azon igyekeznek, hogy ellenségüket gyűlöletes és nevetséges színben tüntessék föl.

Semmi kétség, ellenlábasunk nem olvasta Zoroaszter Zend-Avesztájának kivonatát, melyet Lordius Szurátban kapott a még ma is élő mágusok egyikétől. A tűzimádóknak mindig is öt felesége lehetett, de unokanővérüket tilos volt elvenniük. Ez tény. Útirajzának IV. könyvében Tavernier elismeri, hogy egy másik mágus megerősítette neki ezt az igazságot.

Akkor hát miért kifogásolja vérfertőző ellenfelünk, hogy Bazin apát védelmébe vette a régi perzsákat? Miért mondja, hogy szokásban volt az anyákkal hálni? Mi haszna van ebből? Netán be akarja vezetni ezt a szokást a mi családainkban? Ah, érje csak be azzal, amit Babilonban talál.

HETEDIK FEJEZET

Az állatokkal való közösülésről és a sabbathi kecskebakról

Nagybátyám barbár ellenségének már csak az állatokkal való közösülés bűne hiányzott; és végül erről is sikerült meggyőződnie. Bazin apát alaposan tanulmányozta a boszorkányság történetét Jannésztől és Mambrésztől,[17] a fáraó udvari tanácsosaitól és boszorkányaitól egészen Girard tisztelendő atyáig, akit bíróság előtt vádoltak meg azzal, hogy a leheletével ördöngőssé tette Cadière kisaszszonyt. Bácsikám pontosan tudta, hogy milyen fokozatokon ment át a sabbath és a kecskebak imádása. Nagy kár, hogy kéziratai elvesztek. Titkaiból csupán egy szót árul el *A történelem filozófiájá*ban. *Hogy a boszorkányok kecskebakkal közösültek, ez a hiedelem onnan ered, hogy a zsidók hajdanán valóban párzottak kecskebakokkal a sivatagban, amit a Leviták könyve fel is ró nekik.*

Szíveskedjenek észrevenni, hogy bácsikám milyen tapintatosan és szemérmesen fogalmaz. Nem állítja, hogy a boszorkányok kecskebakkal közösültek; a hiedelemről beszél, amely szerint kecskebakkal közösültek.

[17] Vö. *Le Taureau blanc* (A fehér bika, 1772) IV. fej.

Emberünk azonban felhevül, mint a calabriai férfi a kecskéje láttán, és mindenfélét összehord az állatokkal való paráználkodásról, és Pindaroszt meg Plutarkhoszt idézi tanúbizonyságul, hogy a Mendesz-dinasztia asszonyai nyilvánosan kecskebakokkal háltak. Láthatják, miként igyekszik igazolni a zsidókat a Mendeszek viselkedésével. Meddig ragadtatja még magát a hölgyek gyalázásában? Nem elég, hogy a babiloni hercegnőket öszvérhajcsárok karjaiba taszítja, a Mendesz-dinasztia hercegnőit kecskebakok szeretőivé teszi. Várom, hová fogja süllyeszteni a párizsi hölgyeket.

Fájdalom, el kell ismernem, hogy a Leviták könyve valóban szemére lobbantja a sivatagban kóborló zsidó nőknek, hogy kecskebakokkal párzottak. Ám mentségükre elmondhatom, hogy azon a vidéken egyáltalán nem találni vizet, s ami kevés mégis van, azt teveháton kell az embereknek magukkal vinniük, ezért aztán ezek az asszonyok nem tudtak mosakodni. Ruhát, cipőt sem válthattak, mert valami különös csoda folytán negyven évig hordták ugyanazokat a holmikat. Inget egyáltalán nem viseltek. Igen könnyen megeshetett, hogy a vidék kecskebakjai szaguk után nősténykecskének vélték őket. Ez a közelség oda vezethetett, hogy a két nem között olykor szerelmi viszony létesült: bácsikám szerint a sivatagban igen ritkán fordult elő ilyesmi, meggyőződött ugyanis róla, hogy Calabriában is meglehetősen ritka eset, dacára a szóbeszédnek. De végül is nyilvánvalónak találta, hogy némelyik zsidó nő elkövette ezt a bűnt. A Leviták könyvének szavai minden kételyt kizárnak. Nem vetettek volna az asszonyok szemére olyan szerelmi kalandokat, amelyekben vétlenek voltak.

Ne mutassanak be engedelmesség jeleként áldozatot azoknak a szellemeknek, amelyekkel beszennyezték magukat. (Voltaire-nél: Ne mutassanak be áldozatot a szőrös lényeknek, amelyekkel paráználkodtak.) Leviták, XVII. fejezet.

Az asszony se adja oda magát állatnak, hogy vele háljon. (Voltaire-nél: Az asszonyok ne paráználkodjanak állatokkal.) Leviták, XIX. fejezet.

Ha egy asszony állathoz közeledik, hogy vele háljon, öljétek meg az asszonyt is, az állatot is. Meg kell halniuk, vérük visszahull rájuk. (Voltaire-nél: Ha egy asszony démon gyanánt szolgált egy állatnak,

az állattal együtt meg kell büntetni, és vérük visszahull rájuk.) Leviták, XX. fejezet.

Vérük visszahull rájuk: ez a figyelemre méltó kifejezés nyilvánvaló módon bizonyítja, hogy az állatokat az idő tájt értelmes lényeknek tekintették. A kígyó és a nőstényszamár megszólalt, s mi több, a vízözön után Isten szerződést, szövetséget kötött az állatokkal. Ezért igen jeles kommentátorok azt tartják, hogy amikor az asszonyokon erőszakot tevő állatokat megbüntetik, ez nagyon hasonlít ahhoz, amit a Szentírás mond az állatokról. Képesek voltak a jóra és a rosszra. Keleten mindenfelé úgy vélik, hogy az említett szőrös lények majmok. De bizonyos, hogy ezen a ponton tévednek a keletiek, mert az arábiai sivatagban egyáltalán nincsenek majmok. Ez az állatfaj nagyon is előrelátó, nem költözik olyan kietlen vidékre, ahová messziről kell vinni az enni- és innivalót. Ama szőrös lények csakis kecskebakot jelenthetnek.

Bizonyos, hogy a boszorkányok és a kecskebakok közötti paráználkodás, a közmondásossá vált szokás, hogy megcsókolják az állat hátsófelét, a bak körül lejtett körtánc, testének illatos verbénával való ütögetése és ezen orgia valamennyi szertartása a zsidóktól ered, akik viszont az egyiptomiaktól vették át, mert a zsidók soha semmit nem találtak ki maguktól.

Birtokomban van egy, azt hiszem, több mint kétezer éves kézirat; nekem úgy tűnik, az eredeti I. vagy II. Ptolemaiosz korából származik. Ez a szöveg részletesen leírja a kecskeimádás valamennyi szertartását; alighanem ennek a munkának egy példánya alapján állították össze az úgynevezett *bűvös könyvet* azok az emberek, akik a mágiára adták a fejüket. Egy spanyol grand száz Lajos-aranyat ígért a kéziratért; kétszázért sem adtam volna oda. Ez a munka soha másként nem emlegeti a kecskebakot, csak *szőrös lény* gyanánt. Alaposan összezavarná néhai bácsikám ellenségének minden rosszindulatú gáncsoskodását.

Egyébiránt örömmel hallom, hogy amikor egy igen bölcs tudós felfedezte ebben a fejezetben, hogy ... úr meggyőződéssel hisz az *állatokkal való közösülésben,* azt írta a lapszélre: értsd, *állatság.*[18]

[18] Vö. „Quisquis" címszó a *Questions sur l'Encyclopédie*-ben (1774)

NYOLCADIK FEJEZET

Ábrahámról és Ninon de Lenclos-ról

Bazin apát, akárcsak Onkelosz és minden keleti zsidó, szilárdan hitte, hogy Ábrahám mintegy százharmincöt éves volt, amikor elhagyta Káldeát. Cseppet sem fontos tudnunk, hogy pontosan hány éves volt a hívők atyja. Amikor Isten a Jozafát völgyében valamennyiünk fölött ítélkezni fog, valószínűleg nem fog minket amiatt büntetni, hogy összezavartuk a kronológiát, miként a nagybátyámat becsmérlő szerző. Ez az ember azért nyeri el méltó büntetését, mert hitvány, arcátlan, durva és rágalmazó volt, nem amiatt, hogy hiányzott belőle a szellem és untatta a hölgyeket.

Való igaz, a Teremtés könyve szerint Ábrahám hetvenöt éves volt,[19] amikor apja, a fazekas Terach halála után elhagyta Háránt és Mezopotámiába ment. Ám a Teremtés könyvében az is olvasható,[20] hogy az apa, Terach hetven éves volt, amikor Ábrahámot nemzette, és kétszázöt évet élt. A két tény közül tehát az egyiket okvetlenül a másikkal kell magyaráznunk. Ha Ábrahám a kétszázöt esztendős Terach halála után hagyta el Káldeát, s ha Terach hetven esztendős korában nemzette Ábrahámot, úgy világos, hogy Ábrahám pontosan százharmincöt éves volt, amikor útra kelt. Kemény ellenlábasunk egy másik rendszert javasol a nehézség megkerülésére; Philónt, a zsidót hívja segítségül, és azt hiszi, ügyesen megtéveszthet kedves olvasómat azzal az állítással, hogy Hárán városa nem más, mint Karresz. Bizonyosan tudom, hogy ennek az ellenkezője az igaz, amiről a helyszínen győződtem meg. De könyörgök, mi köze van Karresz városának Ábrahám és Sára életkorához?

Azt is megkérdezték nagybátyámtól, hogyan hallathatott magáról Memphiszben a Mezopotámiából kivonuló Ábrahám? Bácsikám azt felelte, hogy sejtelme sincs róla, de a dolog nem okoz neki nehézséget, mert a Szentírás minden sorát hiszi anélkül, hogy magyarázni kívánná, s ez a dolog a Sorbonne tudós tanáraira tartozik, akik soha nem tévedtek.

[19] Ter. 12, 4.
[20] Uo. 11, 26. 32.

Sokkal fontosabb, hogy halandó ellenlábasunk istentelen módon a hírhedt Ninon de Lenclos-hoz hasonlítja Sárát, a hívők atyjának feleségét. Azt kérdezi magától, mi módon lehetséges, hogy amikor a hetvenöt esztendős Sára szamárháton Memphiszbe megy Szichemből, hogy gabonát keressen, meghódítja a pompás Egyiptom királyának szívét, majd ugyanígy lenyűgözi az arábiai sivatagban álló kicsiny Gerár királyát is. A nehézségre Ninon példájával válaszol. *Tudjuk,* mondja, *hogy Ninon nyolcvan évesen olyan érzelmeket ébresztett Gédoin apátban, amilyenek csak az ifjakhoz és az érett férfiakhoz illenek.* Ismerje el, nyájas olvasóm, hogy ugyancsak tréfás módja ez a Szentírás értelmezésének; vidulni akar, s azt hiszi, valami nagyon illő dolgot művel. Nagybátyámat szeretné utánozni; de tudjuk, mi lesz a sorsa némely hosszú fülű állatnak, ha kiskutya módján pacsira nyújtja a patáját.[21]

Emberünk ugyanúgy téved az újabb történelemről szólván, mint amikor a régiről beszél. Senki nincs kedvezőbb helyzetben nálam, ha a Sárához cseppet nem hasonló Lenclos kisasszony utolsó éveiről kell beszámolni. Végrendeletében rám hagyott egy összeget. Ismertem élete utolsó éveiben. Száraz volt, mint valami múmia. Bemutatták neki Gédoin apátot, aki éppen kivált a jezsuita rendből, de nem ugyanazért, mint a Desfontaines-ek meg a Fréronok. Olykor együtt mentem el hozzá ezzel az apáttal, akit másutt, mint a mi házunkban nem fogadtak. Igen távol volt attól, hogy megkívánja ezt az aszott,ráncos nőt, akinek csontjait csupán a fekete ruhából itt-ott kibukkanó sárgás bőr fedte.

Ezt az őrültséget nem is Gédoin apátnak tulajdonították, hanem Châteauneuf apátnak, a konstantinápolyi követ fivérének. Châteauneuf valóban fejébe vette, hogy Ninonnal fog hálni: de húsz évvel korábban. Ninon ekkor kis híján hatvan éves volt, s még meglehetősen szép. Kacagva adott találkát a férfinek a hó egy bizonyos napjára.

— Miért épp akkor, miért nem egy más napon? — kérdezte Châteauneuf apát. — Mert akkor leszek pontosan hatvan éves — felelte Ninon. Íme az igazság erről a kis történetről, mely széltében-

[21] *La Fontaine,* Fabulák, IV. könyv 5.

hosszában terjedt, s amelyet Châteauneuf apát, az én jó keresztapám, akinek a keresztséget köszönhetem, sűrűn mesélgetett nekem gyermekkoromban, elmém és szívem épülésére;[22] Lenclos kisasszony azonban nem számított rá, hogy egy szép napon Sárához fogja hasonlítani egy nagybátyám ellen szerkesztett gúnyirat.

Jóllehet Ábrahám nem hagyott rám semmit, Ninon de Lenclos viszont igen, én itt mégis megválok e hölgytől a hívők atyjának kedvéért. Kötelességem tudatni Fou...[23] apáttal, bácsikám ócsárlójával, hogy mit gondolnak Ábrahámról mind a géberek, akikkel utazásaim során találkoztam. Ebrahimnak nevezik, és a Zer ateukt utónévvel illetik: ez megfelel a mi Zoroaszterünknek. Bizonyos, hogy a géberek, akik soha más népekkel nem keveredtek s most a világban szétszóródva élnek, Ázsia urai voltak, mielőtt a zsidók hordája létrejött volna, és hogy Ábrahám Káldeából származott, hiszen ezt mondja a Pentateuchus. Bazin apát elmélyedt ebben a tárgyban; gyakran mondogatta nekem: Öcsém, nem tudunk eleget a géberekről, nem tudunk eleget Ebráhimról; higgyen nekem, olvassa el figyelmesen a Zend-Avesztát és a Védákat.

KILENCEDIK FEJEZET

Thébáról, Bossuet-ről és Rollinről

Nagybátyám, mint már mondottam,[24] a költészetben szerette a csodás, a koholt elemeket; de a történelemben ki nem állhatta. Nem tűrhette, hogy mesemondókat egy sorban emlegetnek a Tacitusokkal, vagy Grégoire de Tours-okat a Rapin-Thoyras-kkal. Ifjúkorában megszédítette Bossuet *Egyetemes történet*ének ragyogó stílusa. De miután valamelyest tanulmányozta a történelmet és az embereket, felismerte, hogy a legtöbb szerző csupán kellemes hazugságokat akar előadni, és nincs más célja, mint hogy hihetetlen kalandokkal

[22] Vö. *Zadig*, XV. fej.

[23] Feltehetően Foucher abbéról, az Akadémia tagjáról, La Trimouille herceg nevelőjéről van szó.

[24] Vö. *Questions sur l'Encyclopédie*

hökkentse meg az olvasót. Minden történet úgy íródott, mint az *Amadis*ok. Bácsikám kacagva látta, hogy Rollin szóról szóra kimásolta Bossuet-t, Bossuet pedig az antik szerzőket, akik azt állították, hogy Théba száz kapujának mindegyikén tízezer harcos vonult ki s nyomukban kétszáz felfegyverzett harci szekér: ez annyit tesz, hogy egyetlen városban egymillió katona lett volna, nem számítva a kocsihajtókat és a szekereken utazó harcosokat, ami további negyvenezer embert jelent, ha szekerenként csupán két személyt számítunk.

Bácsikám igen helyesen állapította meg,[25] hogy Théba városában legalább öt- vagy hatmillió embernek kellett laknia, különben nem adhattak volna ennyi katonát. Tudta, hogy manapság egész Egyiptomban legfeljebb hárommillió ember él; tudta, hogy Szicíliai Diodórosz sem becsülte többre a számukat a maga idején: s ily módon okoskodván az antik szerzők igen sok túlzását helyesbítette.

Kétségbe vonta, hogy létezett volna egy bizonyos Szeszosztrisz, aki úgymond hatszázezer emberrel és huszonhétezer harci szekérrel indult el Egyiptomból, hogy meghódítsa a világot. Azt tartotta, hogy ez a történet méltó Picrocole históriájához, melyet Rabelais-nál olvashatunk. Még ennél is nevetségesebbnek találta a módot, ahogy az egész világ meghódítását előkészítették. Szeszosztriszt édesapja egy álom sugallatára küldte el e dicső hadjáratba, mert akkoriban úgy vélték, az álmok az ég üzenetének félreérthetetlen jelei és minden vállalkozás alapjai. A derék ember, akinek a nevét sem tudjuk meg, elhatározza, hogy a fiával egy napon született gyerekeknek mind hadra kell kelniük, segédkezni a világ meghódításában; s hogy hőst faragjon belőlük, addig nem ebédelhettek, míg egy szuszra nem futottak száznyolcvan sztadiont: igencsak hasznos dolog a futás azon a mocsaras vidéken, ahol az ember térdig süpped a sárba, és az üzeneteket szinte mindig a csatornákon közlekedő hajók hozzákviszik.

És mit tesz nagybátyám könyörtelen bírája? Nemhogy felismerné a történet nevetséges voltát, meg akarja becsülni, milyen hosszú volt a nagy és a kis sztadion, és azt hiszi, bebizonyította, hogy az

[25] Vö. *Essai sur les moeurs*, XIX. fej. „Egyiptomról"

egész világ legyőzésére szánt gyermekek legfeljebb három és fél mérföldet futottak az ebédjükért.

Igazán fontos tudnunk, hogy Szeszosztrisz nagy vagy kis sztadionban számolt-e; mit számít, hogy soha sztadionról nem hallhatott, lévén ez görög mértékegység. Ilyen nevetségesek csaknem mind a kommentátorok, a skoliaszták: hasztalan szavak önkényes magyarázgatásával fecsérlik el az idejüket, a dolgok lényegével pedig nem törődnek. A feladat az, hogy kiábrándítsuk az embereket a koholt történetekből, melyekkel századokon át hitegették őket. Nagybátyám az ész mérlegére teszi a valószínűségeket; a józan értelemre emlékezteti az olvasót, és akkor jön ez az ember, hogy kis és nagy sztadionokról fecsegjen nekünk!

Elismerem továbbá, bácsikám csak vállat vont, amikor azt olvasta Rollinnél, hogy Xerxész huszonöt korbácsütést méretett a tengerre; hogy a Hellészpontosznál egy pár bilincset vettetett a vízbe, így akarván leláncolni; hogy fenyegető levelet küldött az Athosz-hegynek; s végezetül, hogy amikor megérkezett a Thermopülai-szoroshoz, ahol két ember nem haladhat át egymással szemben, ötmillió-kétszáznyolcvanháromezer-kétszázhúsz ember kísérte, miként a szavahihető és pontos Hérodotosz írja.

Nagybátyám, amikor ezeket a dajkameséket olvasta, mindig azt mondta, vigyázat, vigyázat. Azt mondta: Hérodotosz jól tette, hogy elszórakoztatta és kecsegtette a görögöket ezekkel a regényekkel, és Rollin rosszul tette, hogy az egészet nem szállította le a valódi értékére, amikor a 18. századi franciáknak írt.

TIZEDIK FEJEZET

Az egyiptomi papokról vagy prófétákról, vagy szkoenekről

Igen, te barbár, az egyiptomi papok neve *szkoen* volt, és a Teremtés könyve sem említi őket más néven; a Vulgata a *sacerdos* szóval adja vissza ezt a kifejezést. De mit számítanak a szavak? Ha képes lettél volna tanulni nagybátyám filozófiájából, megvizsgáltad volna, milyen szerepet töltöttek be ezek a szkoenek, miben állt a

tudományuk, hogyan szedték rá az embereket; igyekeztél volna megtudni, vajon Egyiptomban a szkoen beiktatott méltóság volt-e, miként nálunk a püspök vagy akár a főesperes, vagy olykor csak úgy, hivatal nélkül viselhették ezt a címet, miként nálunk is megesik, hogy valaki *apátúr*nak[26] szólíttatja magát, noha nincs apátsága; s vajon egy szkoen, csak azért, mert egy nagyúr nevelője volt és az asztalánál étkezett, büntetlenül gyalázhatott-e élőket és holtakat, és szellemtelen gúnyiratokat szerkeszthetett-e szellemes egyiptomiak ellen.

Nem kételkedem benne, hogy akadtak igen nagy tudományú szkoenek is; például azok, akik Mózessel versengve különféle csodákat műveltek: vérré változtatták Egyiptom vizeit, békákat hoztak az ország földjére, még szúnyogokat is teremtettek, de nem tudták elűzni őket, mert a héber szöveg így szól: *Így cselekedtek, de elűzni a szúnyogokat nem tudták.* A Vulgata keményebben bánik velük[27]; azt mondja, megkísérelték, hogy mesterségükkel szúnyogot hívjanak elő, de nem volt sikerük.

Nem tudom, szkoen vagy-e te magad is, és művelsz-e efféle nagyszerű csodákat, mert azt beszélik, igencsak beavattattál Szent Medárd szkoenjeinek misztériumaiba; de mindig többre fogom tartani a szelíd, szerény, becsületes szkoent az olyan szkoennél, aki szidalmazza a felebarátját, aki gyakran idéz hamisan és úgy okoskodik, ahogyan idéz, aki odáig viszi rémtetteit, hogy kijelenti: Bazin apát rosszul tudott görögül, csak mert a nyomdásza kifelejtett egy szigmát és egy *ei* helyett *oi*-t tett a szedésbe.[28]

Ó, fiacskám, aki így megrágalmazta a holtakat, az egész hátralévő életében vezekelhet.

[26] A fent említett Foucher abbéról van szó.,

[27] Kiv. 8, 18.

[28] *A. Vadé: Discours aux Welches* (*Vadé* Voltaire álneve)

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A tiruszi templomról

Nem említem itt a nagybátyámra acsarkodó szkoen temérdek apró tévedését; de kérem a nyájas olvasót, engedje megjegyeznem, milyen galád ez az ember. Bazin apát azt mondta, hogy Herkules tiruszi temploma nem tartozik a legrégebbi templomok közé. A fiatal nők, akik a vígoperából jövet Collé bájos dalait éneklik; az ifjú katonatisztek, a tanácsosok, akár a parlament nagytanácsának tagjai, a főadóbérlők és egyáltalán, az egész úgynevezett párizsi *jó társaság,* alighanem igen kevéssé törődnek vele, hogy Herkules temploma melyik évben épült. Bácsikám azonban tudta. Könyörtelen üldözője beéri azzal a homályos megállapítással, hogy a templom egykorú a várossal. Ez nem válasz: közölnie kellene, hogy a város mikor épült. Ez a kérdés igen érdekes Európa jelen helyzetében. Íme Bazin apát saját szavai:

„A kínai évkönyvek azt mondják, az első császárok templomban áldoztak. Herkules tiruszi temploma a jelek szerint nem tartozik a legrégebbi templomok közé. Herkules minden népnél másodrendű istenségnek számított; mindazonáltal a tiruszi templom jóval korábban épült, mint a judeai. Hirámnak már pompás temploma volt, amikor Salamon az ő segítségével megépítette a magáét. Hérodotosz, aki járt a tirusziaknál, azt mondja, hogy az ő idejében a feljegyzések csupán kétezer-háromszáz évesnek tartották a templomot."

Világos tehát, hogy a tiruszi templom csak mintegy ezerkétszáz évvel előzte meg Salamon templomát. Ez nem nagyon nagy idő, miként bármely józan ember elismeri. Fájdalom, legrégebbi emlékeink többsége is csupán tegnap keletkezett; a tiruszi templomot mindössze négyezer-hatszáz éve emelték. A nyájas olvasó bizonyára érzi, milyen keveset számít négyezer-hatszáz év a századok egymásutánjában, milyen keveset számítunk mi magunk, és kivált milyen keveset számít egy kevély iskolamester.

Magát az isteni Herkulest, Tirusz istenét, aki egyetlen éjszaka ötven kisasszony szüzességét vette el, bácsikám csupán *másodrendű isten*nek nevezte. Nem mintha úgy tudta volna, hogy a pogányoknak

volt egy Herkulesnél többre képes istenük; ám alapos okkal hitte, hogy minden ókori isten, még a *majorum gentium* istenei is, másodrendű isten volt csupán, s föléjük tornyosult a teremtő isten, a világegyetem ura, a rómaiak *Deus optimus*a, az egyiptomiaknál Kneph, a főníciaiaknál Jaho, a babilóniaknál Mitra, a görögöknél Zeusz, az istenek és emberek ura, és Jazd a régi perzsáknál. Bácsikám imádta az Istent, és szerette úgy látni, hogy az egész világ egyetlen istent imád, dacára a förtelmes babonáknak, amelyek a művelt kínaiak kivételével valamennyi régi népet hatalmukban tartottak.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A kínaiakról

Miért acsarkodik hát ellenlábasunk a kínaiakra és minden értelmes európaira, aki a kínaiaknak igazságot szolgáltat? Ez a barbár habozás nélkül kijelenti, hogy *a törpe filozófusok csak azért teszik olyan korai időkre Kína kezdeteit, mert le akarják járatni a Szentírást.*

Hogyan? Netán Navarette érsek, Gonzales de Mendoza, Hennengius, Luis de Gusman, Semmedo meg a többi misszionáriusok azért állítják valamennyien és egybehangzóan, hogy a kínaiak több mint ötezer éve egyesültek néptestté, mert le akarják járatni a Szentírást? Micsoda? Netán Parennin atya azért cáfolta annyi meggyőző bizonyítékkal a téveszmét, mely szerint Egyiptomból gyarmatosokat küldtek Kínába, mert végső soron a keresztény vallást akarta gyalázni? Hát soha nem fáradnak bele földrészünk nyugati végein, hogy elvitassák a Kelet népeitől rangjukat, tudományukat és szokásaikat? Nagybátyámat ugyancsak ingerelte ez a képtelen vakmerőség. De hogyan tudjuk összeegyeztetni a héber szöveget az irgalmasok szövegeivel? Az ördögbe is, ez a ti dolgotok, mondotta bácsikám, de ne gúnyolódjatok a kínaiakon; hagyjatok békét nekik, ahogyan ők is békét hagynak tinektek.

Idehallgass, drága néhai bácsikám kegyetlen ellensége: próbálj megfelelni az argumentumra, melyet Bazin apát oly erőteljesen fejtett ki *Értekezés az erkölcsökről és a népek szelleméről* című iratának négy füzetében. Bácsikám éppoly tudós ember volt, mint te, de jobb

tudós volt nálad, miként Montaigne írja;[29] vagy ha úgy tetszik, éppoly tudatlan volt, mint te (mert igazság szerint tudunk-e valamit is?), de érvelt, ahelyett, hogy összehordott volna hetet-havat. Íme, milyen erőteljesen érvel az *Értekezés az erkölcsökről stb.* első füzetének 253. és 254. lapján, gúnyt űzve egy sereg történetíróból:

„Végül is mit számít, hogy e könyvek kronológiája mindig biztos-e? Felteszem, hogy nem tudjuk, pontosan mikor is élt Nagy Károly: mihelyt megbizonyosodunk felőle, hogy nagy seregei voltak és hatalmas hódításokat tett, nyomban világos lesz, hogy nagy lélekszámú, hosszú évszázadok során összekovácsolódott nép fia volt. Vagy mivel Jao császár, aki kétségkívül időszámításunk előtt több, mint kétezer-négyszáz évvel élt, meghódította egész Koreát, ezért népe valamennyi nép közül vitathatatlanul a legősibb. Mi több, a kínaiak feltaláltak egy ciklust, egy időszámítási rendszert, mely kétezer-hatszáz évvel a miénk előtt kezdődik. S mi, akik valaha hatvan különböző időszámítási rendszert alkottunk, akik ily módon nem rendelkezünk egyetlen egységes rendszerrel, milyen alapon tagadhatnánk meg a kínaiaktól azt a rendszert, melyet ők egyhangúan elfogadnak?

Az emberek nem szaporodnak olyan könnyedén, mint némelyek gondolják: a gyermekek egyharmada nem éri meg a tizenegyedik évét. Akik az emberi faj szaporodásáról számításokat végeztek, megállapították, hogy egy nép csak ritka, kedvező körülmények között gyarapszik száz év alatt lélekszámának egy huszadával; s gyakran megesik az is, hogy a népesség nemhogy növekednék, de fogyásnak indul. Tudós kronológusok kiszámították, hogy ha a vízözön után egyetlen család maradt, de az állandóan a szaporodással volt elfoglalva, és gyermekeik is állandóan csak szaporodni igyekeztek, akkor a Földnek kétszázötven év múltán sokkal több lakosa volt, mint jelenleg. A *Talmud* vagy az *Ezeregyéjszaka* sem talált ki ennél nagyobb képtelenséget. A gyerekeket nem így csinálják, egyetlen tollvonással. Vessenek egy pillantást gyarmatainkra, vessenek egy pillantást a roppant ázsiai szigetvilágra, ahonnan senki nem

[29] *Esszék*, I. XXIV. fej.: „Azt kell vizsgálnunk, hogy ki jobb tudós és nem azt, hogy ki tudósabb."

származik. A Maldivákon, a Molukkákon, a Fülöp-szigeteken még a szükséges számú lakosság sincs meg. Mindez újabb bizonyítékul szolgál ahhoz a tényhez, hogy milyen csodálatosan régi a kínai nép."

Erre nincs mit válaszolni, barátom.

Még egy példa arra, hogy bácsikám mi módon érvelt. Ábrahám, felesége társaságában, elmegy gabonát keresni Egyiptomba, az időszámításunk előtti úgymond 1917. évben, pontosan háromezerhétszáznegyven évvel ezelőtt; négyszázhuszonnyolc évvel az általános vízözön után. Találkozik a fáraóval, Egyiptom királyával; mindenütt királyokkal találkozik, Szodomában, Gomorrában, Gerárban, Sálemben; már a Bábel tornyát is elkezdték építeni háromszáztizennégy évvel azelőtt, hogy Ábrahám útra kelt Egyiptomba. Ahhoz pedig, hogy ennyi király legyen, és ilyen szép tornyokat építsenek, évszázadokra van szükség. Bazin apát megállt ezen a ponton; a következtetések levonását az olvasóra bízta.

Ó, milyen tapintatos ember volt a néhai Bazin apát! És milyen bensőséges kapcsolat fűzte Jérôme Carréhoz[30], Guillaume Vadéhoz,[31] a néhai Ralph úrhoz,[32] a *Candide* szerzőjéhez és a század több más nagy emberéhez! Madarat tolláról, embert barátjáról.

TIZENHARMADIK FEJEZET

Indiáról és a Védákról

Bazin apát a halála előtt elküldte a király könyvtárának a legértékesebb kéziratot, melyet valaha írtak a Keleten. A régi brahmanok szent könyvének, a *Védák*nak egy régi kommentárja ez; szerzője egy Sumontu nevű brahman.[33] A kézirat vitathatatlanul abból az időből származik, amikor a gümnoszofisták ősi vallása hanyatlásnak indult; a magunk szent könyvei után ez az egyistenhit legnagyszerűbb emlékműve. A címe Ezurvédák, ami olyasvalamit

[30] Voltaire álneve az *Écossaise*-ben (1760)

[31] Voltaire másik álneve a *Pauvre Diable*-ban és a *Contes en vers*-ben (1764).

[32] Ralph doktor a Candide 'német eredetijének' írója.

[33] Vö. *Essai sur les moeurs,* IV. fej. „A brahmánokról"

jelent, mint az igazi Védák, a megfejtett Védák, a tiszta Védák. Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy Nagy Sándor indiai hadjárata előtt íródott, mert a brahmanok ősi vallása, a Brahma tanításából keletkezett ősi kultusz már jóval Sándor előtt babonák és koholt történetek martaléka lett. Ezek a babonák Kon Fu-cse korára egészen Kínáig elterjedtek; Konfucius mintegy háromszáz évvel Sándor előtt élt. Az Ezurvédák szerzője szembeszáll mindeme babonákkal, melyek az ő idejében kezdtek lábra kapni. Ahhoz pedig, hogy e babonák Indiából átterjedjenek Kínába, meglehetősen sok évre van szükség; nem járunk tehát nagyon távol az igazságtól, ha feltesszük, hogy e ritka kézirat körülbelül négyszáz évvel azelőtt született, hogy Nagy Sándor meghódította India egy részét.

Sumontu szembeszáll mindenféle bálványimádással, ami akkoriban kezdte megfertőzni az indiaiakat; s rendkívül fontos, hogy szó szerint idézi a Védákat, melyekből ez ideig európai ember egy sort sem ismert. Íme az Ezurvédákban található szó szerinti idézet a Brahmának tulajdonított Védákból:

A legfőbb lény alkotott mindent, az érzékelhető és a nem érzékelhető dolgokat; négy különböző kor van; valamennyi kor végén minden megsemmisül, minden elsüllyed, és a vízözön az átmenet az egyik korból a másikba stb.

Midőn Isten egyedül létezett, és semmilyen más lény nem létezett mellette, akkor elhatározta, hogy megteremti a világot. Először az időt teremtette meg, azután a vizet és a földet; és az öt elem, vagyis a föld, a víz, a tűz, a levegő és a fény elegyítésével kialakította a különböző testeket, és nekik adta a földet lakóhelyül. Tojás alakúra formálta a földet, amelyen lakunk. A föld közepén áll a legmagasabb hegy, a Meru (az Immausz). Adimo (ez az első ember neve) Isten kezéből keletkezett. Hitvesének neve Pokriti. Adimo nemzette Brahmát, aki a brahmanok atyja volt és törvényeket adott a népeknek.

Hogy e könyv jóval Nagy Sándor előtt keletkezett, ezt a fentieknél nem kevésbé meggyőzően bizonyítják az alábbiak: India folyóit és hegyeit ugyanúgy nevezi meg, mint a szanszkrit, a brahmanok szent nyelve. Az Ezurvédákban nyomát sem találjuk a neveknek, melyekkel a görögök illették a meghódított országokat. India neve itt Zombudipo, a Gangeszé Zanubi, az Immausz-hegyé Meru stb.

Ellenségünk annyira féltékeny Bazin apátra az irodalomnak, a vallásnak és a hazának tett szolgálatai miatt, hogy kész összeszövetkezni édes hazánk, irodalmunk és vallásunk legmegveszekedettebb ellenségével, dr. Warburtonnal, aki valami előttem ismeretlen módon Gloucester püspöke lett,[34] kommentárokat írt Shakespeare-hez és Mózes isteni örökségének címe alatt közzétett egy terjedelmes kacatot a lélek halhatatlansága ellen; idézi e derék eretnek pap egyik ellenvetését a jó katolikus, Bazin apát ellen, s annak bizonyítékai ellen, hogy az Ezurvédákat Nagy Sándor előtt írták. Íme a püspök ellenvetése:

„Ez éppolyan értelmes állítás, mintha valaki kijelentené, hogy a szaracénok és a törökök évkönyvei Nagy Sándor hódításai előtt íródtak, mert nem fordulnak elő bennük azok a nevek, melyeket a görögök adtak a Kis-Ázsiában meghódított folyóknak, városoknak és vidékeknek, hanem csakis azokat a régi neveket olvashatjuk bennük, amelyeket e helyek a kezdetektől viseltek. E költőnek soha nem fordult meg a fejében, hogy az indiaiak és az arabok egyaránt igyekezhettek az eredeti nevükön megnevezni a helyeket, ahonnan a görögöket kiűzték."

Warburton semmivel sem tudott többet a valószínűségről, mint az illemről. A mai törökök és görögök nem ismerik annak az országnak a régi helyneveit, ahol az előbbiek mint győztesek, az utóbbiak mint rabszolgák élnek. Ha kiásnánk a föld alól egy régi görög kéziratot, amely Sztambult Konstantinápolynak nevezné, Atmeidamot Hippodromosznak, Szkutárit Kalcedónia külvárosának, a Janicsár-csúcsot a Szigeion csúcsának, a Kara Dengiszt Pontosz Euxeinosznak stb., akkor arra következtetnénk, hogy ez a szöveg II. Mohamed előtt keletkezett, s ha a kézirat az ősegyház dogmáin kívül semmi egyebet nem tartalmazna, úgy igen réginek vélnénk.

Igen valószínű tehát, hogy a zombudipói — azaz indiai — brahman Nagy Sándor előtt írta könyvét, ha egyszer Sándor új nevet adott Zombudipónak; s ez a valószínűség bizonyossággá válik, ha ez

[34] Vö. az 1767 júliusából származó pamflettel, melynek címe: *A Warburton, pédant évêque de Glocestre.*

a brahman vallása megromlásának kezdetekor írt, tehát nyilvánvalóan azelőtt, hogy Nagy Sándor hadjáratot vezetett Indiába.

Warburton az iskolamesterek keserű haragjával vesz bosszút Bazin apáton, aki pedig a püspök némely hibájának kimutatásakor igen körültekintően járt el,[35] mint máskor is szokta volt. Régi szokás, hogy a szitkokat érveknek hiszik; ezt a szokást követte Warburton is, midőn ádáz dühvel vetette rá magát Bazin apátra; indulatosságát egyébként egész Anglia a szemére veti. Kérdezzük csak meg a londoni parlament egy régi tagját, aki mostanában települt Párizsba, mit tart Warburton püspök, Shakespeare kommentátora és Mózes megrágalmazója jelleméről, s megtudjuk, miként kell gondolkodnunk róla, és miként nyesegették le a gőgjét, miként leplezték le a tévedéseit Anglia tudósai, kivált a híres Lowth püspök.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

Gyűlölték-e a zsidók a többi népeket?

A *Toldalék a történelem filozófiájához* szerzője azt hiszi, megsemmisíti Bazin apátot, ha elismétli a szitkokat, melyeket a zsidók tárgyában szórt reá Warburton püspök. Nagybátyám Ázsia legtudósabb zsidóival levelezett. Ezek a nagy tudományú férfiak elismerték, hogy őseiknek megparancsoltatott: minden néptől irtózniuk kell. És valahány történetíró csak említi őket, mind egyetértenek ebben a pontban; s elegendő fellapozni a törvényeiket, a Második Törvénykönyv IV. fejezetében mindjárt ezt találjuk: *mindenkit, aki a peorbeli Baalhoz szegődött, az Úr, a te Istened kiirtott a köródből.*

A VII. fejezetben pedig: *Az Úr, a te Istened ezeket a népeket lassanként mind kiűzi előtted. Nem irthatod ki őket egyszerre, mert túlságosan elszaporodnának a mezőn a vadállatok.*

Királyaikat hatalmadba adja, s te eltörlöd nevüket a földről. Senki nem áll meg előtted, míg ki nem pusztítod őket a földről.

Száznál is több helyet találhatnánk, melyek arra utalnak, hogy a zsidók minden körülöttük élő nép iránt irtózattal viseltettek. Tilos

[35] Vö. *Essai sur les moeurs*, XIII. fej. „A föníciaiakról"

volt az egyiptomiakkal étkezniük, miként az egyiptomiak sem ehettek az ő társaságukban. Ha egy zsidó megérintett egy idegenek által leölt bárányt, vagy idegen fazekat használt, tisztátalanná vált, és még ma is tisztátalanná válnék. Bizonyos tehát, hogy törvényük szükségszerűen az emberi nem ellenségeivé tette őket. Igaz, a Teremtés könyve szerint valamennyi nép egyazon atyától származik. A perzsák, a főníciaiak, a babiloniak, az egyiptomiak, az indiaiak mind Noé ivadékai, akárcsak a zsidók; de mi mást bizonyít ez, mint hogy a zsidók gyűlölték a testvéreiket? Az angolok is testvérei a franciáknak. Vajon Warburton kevésbé gyűlöl minket e vérrokonság miatt? Még honfitársait is gyűlöli, akik jót cselekszenek vele.

Hiába állítja, hogy a zsidók csupán a többi nép bálványimádását gyűlölték: egyszerűen nem tudja, mit beszél. A perzsák nem voltak bálványimádók, a zsidók mégis gyűlölték őket. A perzsák egyetlen Istent imádtak, és az idő tájt nem csináltak maguknak faragott képeket. A zsidók is egyetlen Istent imádtak, de voltak faragott képeik: tizenkét marha a templomban és két kerub a Szentek Szentélyében. Azért kellett ellenségüknek tekinteniük minden szomszédjukat, mert Isten megígérte nekik, hogy uralkodni fognak egyik tengertől a másikig, a Nílus partjától az Eufratész partjáig. Ez a földterület alkotta volna az ő roppant birodalmukat. Törvényük megígérte nekik ezt a birodalmat, és ezzel szükségszerűen ellenségeivé tette őket mindama népeknek, akik az Eufratész és a Földközitenger között éltek. Rendkívüli tudatlanságukban nem ismertek más népeket, s mivel az ismert népeket gyűlölték, hát abban a hiszemben voltak, hogy az egész világot gyűlölik.

Íme a pontos igazság. Warburton szerint Bazin apát csak azért állított ilyeneket, mert egy zsidó, akit *nagy fecsegő*nek nevez, egyszer csődbe juttatta. Igaz, egy Medina nevű zsidó egy ízben súlyos csődbe juttatta bácsikámat; de mit változtat ez azon, hogy a Szentírás szerint Józsue harmincegy királyt köttetett föl? Megkérdezem Warburton püspököt, szeretjük-e azt az embert, akit felköttetünk?

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

Warburtonról[36]

Mondjunk ellent egy tudós férfiú képében tetszelgő embernek; biztosak lehetünk benne, hogy több kötetnyi szitkot fog a fejünkre szórni. Amikor nagybátyámnak tudomására jutott, hogy Shakespeare kommentálása után Warburton Mózeshez is kommentárokat fűzött, s már két vaskos kötetet összeírt annak bizonyítására, hogy a zsidók, akik magától Istentől kaptak tanítást, mit sem tudtak a lélek halhatatlanságáról és a halál utáni ítéletről, ezt a vállalkozást szörnyűségesnek találta, akárcsak valamennyi istenfélő lélek Angliában. Szokásos mértéktartásával megírta véleményét S... úrnak. Íme, mit felelt levelére S... úr:[37]

„Uram,

bámulatosan botrányos vállalkozás egy paptól, *t'is an undertaking wonderfully scandalous in a priest,* hogy megkísérli szétzúzni a legősibb s az emberek számára leghasznosabb véleményt. Warburton sokkal jobban tette volna, ha Shakespeare igen rossz kommentálása után a Koldusopera, *The beggar's opera*[38] értelmezésére adja a fejét, és nem arra fordítja rosszul irányított és hibás erudícióját, hogy a vallást tönkretegye. Mert a mi szent vallásunk végül is a zsidó vallásra épül. Ha Isten tudatlanságban hagyta az Ótestamentumot a lélek halhatatlanságát s a halál utáni büntetéseket és jutalmakat illetően, úgy félrevezette szívének kedves népét; a zsidó vallás tehát hamis vallás, s a reá épülő keresztény vallás csupán valami korhadt törzsre támaszkodik. Miféle cél vezérli e vakmerő embert? Még nem tudom. Hízeleg a kormánynak; ha kap egy püspökséget, keresztény ember lesz; ha nem kap, úgy sejtelmem sincs róla, hogy mi válik belőle. Már két vaskos kötetet összeírt Mózes hagyatékáról, s itt egy

[36] *Warburton, William* (1658—1779) angol teológus, Hume-ellenes polémiái tették híressé.

[37] S. úr: Solhouette, XV. Lajos államminisztere, aki 1742-ben jelentette meg *Dissertation sur l'union de la religion, de la morale et de la politique, tirée d'un ouvrage de M. Warburton* c. művét.

[38] *John Gay Koldusoperája*, francia fordítása Patutól (1756).

szóval sem említi a tárgyát. Ez a kocsiról szóló fejezetre emlékeztet, ahol Montaigne mindenről beszél, csak a postáról nem; összevissza halmozza az idézeteket, s az egész semmiféle eligazítást nem ad. Warburton érezte, hogy vakmerősége veszélybe sodorhatja, és igyekezett homályos stílusával elleplezni. Harmadik kötetében végül kezdi feltárni a szándékait. Itt összezsúfolja az istentelen nézeteinek kedvező valamennyi helyet, míg a közfelfogást alátámasztó helyeket mind elhagyja. Az alábbi kétértelmű helyet keresi ki Jóbból, aki nem volt héber:[39] *Mint felhő, tovaszáll, eltűnik a távolban, nem tér az vissza, kit az alvilág elnyelt.*

És ezt a hívságos beszédet idézi egy szegény asszonytól, aki Dávidhoz szól:[40] *Halandók vagyunk, olyanok, mint a víz, amelyet kiloccsantanak a földre és nem tudnak többé összegyűjteni.*

És ezeket a sorokat idézi a LXXXVIII. zsoltárból:

A halottak közt hagytak, mint kiket legyőztek,
s már a sírban vannak: többé nem emlékezel
és már gondot sem viselsz rájuk.
Tán a holtakon akarsz csodát tenni?
Fölkelnek még az árnyak, hogy dicsérjenek?
Hová lesz a vérem,
midőn leszállok majd a sírgödörbe?
A sírban emlegetik még jóságodat,
és hűségedet a holtak országában?
Felfogják-e csodáidat a sötétségben,
és a feledés földjén kegyelmedet?

A Prédikátor könyve még egyértelműbb, mondja Warburton a 170. oldalon. *Az élők ugyanis tudják, hogy meg fognak halni,*[41] *de a holtak nem tudnak semmit, és jutalmuk sincs már; hisz még nevük is feledésbe merül.*

Így használja föl Ezékielt, Jeremiást és mindent, amit rendszere számára kedvezőnek találhat.

[39] Jób 7, 9.
[40] 2 Sám. 14, 14.
[41] Préd. 9, 5.

A vad szenvedély, amivel a lélek halandó voltának sötét dogmáját terjeszti, ellene fordította az egész papságot. Reszketett félelmében, hátha patrónusa, aki ugyanúgy gondolkozik, mint ő, nem lesz elég nagy hatalmú, s nem tudja őt beültetni egy püspökségbe. És mit tett ebben a helyzetben? Szitkokat szórt minden filozófusra. *Quis tulerit Gracchos de seditione querentes?*[42] Egyik kezével a fanatizmus lobogóját emelte a magasba, másikkal a vallástalanságot bontotta ki. Sikerült elkápráztatnia az udvart, s miközben valójában a lélek halandó voltát tanította, majd úgy tett, mintha csak megengedte volna ezt a feltevést, valószínűleg el fogja nyerni az óhajtott püspökséget. Önöknél minden út Rómába vezet, nálunk egy püspökségbe."

Ezt írta S... úr 1757-ben; s amit megjósolt, bekövetkezett. Warburton élvezi a püspökségét, és sértegeti a filozófusokat. Hiába szedte ízekre a könyvét Lowth püspök, csak még vakmerőbb lett; már üldözni próbálja ellenfeleit, s ha sikerülne neki, úgy olyanná lenne, mint *Peachum in The beggar's opera,* aki abban leli élvezetét, hogy a tulajdon cinkosait kötteti fel. A legtöbb álszent ember szelíden néz, akár a macska, és elrejti karmait; ő azonban kimereszti a karmait és merészen fölszegi fejét. Nyíltan űzte a besúgást, és perzekutorrá szeretne lenni.

Anglia filozófusai szemére vetik szertelen rosszhiszeműségét és gőgjét. Az anglikán egyház veszedelmes embernek tekinti, az irodalmárok minden ízlést és módszert nélkülöző szerzőnek, aki csak arra képes, hogy idézetet idézetre halmozzon, a politikusok zavaros fejű fickónak, aki ha tehetné, újra bevezetné az inkvizíciót. De ő fütyül az egész világra.

Meglehet, Warburton azt válaszolja majd nekem, hogy ő csupán nagybátyám és több más tudós férfiú véleményét követte, hiszen ezek a szerzők mind elismerték, hogy a zsidó törvények nem említik a lélek halhatatlanságát. Ez igaz, és csak tudatlan emberek kételkednek benne, s rosszhiszemű emberek színlelik, mintha kételkednének. Ám a jámbor Bazin azt mondotta, hogy e tan nélkül nem lehetséges vallás, és ezért, jóllehet az Ótestamentum nem fejti ki, úgy kell

[42] Hogyha viszályt panaszolna a két Gracchus, kinevetnék. (*Juvenalis: Szatírák,* 2. 24. — Muraközy Gyula fordítása.)

vennünk, mintha feltételezné, sőt, virtuálisan feltételezi is, s ha *totidem verbis*[43] nem is található meg benne, *totidem litteris*[44] ott lappang a mélyén, s ha mégsem, hát akkor nem egy püspök dolga, hogy ezt kimondja.

De bácsikám mindig azt tartotta, hogy Isten jó; hogy akit szeretett, annak értelmet is adott; hogy pótolta hiányzó tudásunkat. Bácsikám soha nem szórt szitkokat a tudós férfiakra, soha senkit nem akart üldözni; ellenkezőleg, a legbecsületesebb, a legkörültekintőbb, a legkeresztényibb, a legjámborabb könyvet írta a türelmetlenség ellen, amely csak Kempis Tamás óta keletkezett. Bácsikám, ha némiképp hajlott is a gúnyolódásra, csupa szelídség és elnézés volt. Ifjúkorában több színművet írt, míg Warburton püspöktől csak a kommentálásukra tellett. Ha kifütyülték a darabjait, bácsikám együtt fütyült a többiekkel. Ha Warburton kinyomatta William Shakespeare jegyzetekkel ellátott műveit, Bazin apát kinyomatta Corneille műveit,[45] ugyancsak jegyzetekkel ellátva. Ha Warburton egy templomot igazgat, Bazin apát viszont építtetett egy templomot,[46] mely nem olyan pompás ugyan, mint Le Franc de Pompignané, de azért meglehetősen takaros. Egyszóval, én mindenben bácsikám oldalán állok.

TIZENHATODIK FEJEZET

Az előző fejezetek összefoglalása

Ki ne tudná, mit felelt az eszes kocsis a hajósnak: ha szerinted az én hintóm egy rozoga batár, akkor szerintem a te hajód egy lyukas sajka. A hajós, aki gúnyiratot írt a bácsikám ellen, személyemben kocsisára akadt, aki kíméletlenül elbánik vele. Az ilyen derék tollfor-

[43] *totidem verbis:* ugyanannyi szóval.

[44] *totidem litteris:* ugyanannyi betűvel. (Vagyis ha szó szerint nincs is benne, értelmileg ott van.)

[45] *Le Théâtre de Pierre Corneille, avec des commentaires,* 1764. 12. köt. Voltaire a nagy drámaíró dédunokája, Marie Corneille hozományára fordította a kiadás honoráriumát.

[46] *„Deo exegerit Voltaire"* (Istennek állította Voltaire) — ez volt a ferney-i templom felirata, melyet sokan blaszfémiának véltek.

gatókat nem állíthatjuk elégszer példának az ifjúság elé, hogy udvariasságot és jó modort tanuljon. Mindazonáltal e kocsis szép beszédénél többre tartom Montaigne mondását: *Ne azt nézd, hogy ki tud többet, hanem azt, hogy ki tudja jobban.* A tudomány nem abban áll, hogy vaktában ismételgetjük, amit mások mondtak; hogy összerakunk egy héber szöveget, amit egyáltalán nem értünk, vagy egy görög szöveget, amit alig értünk; hogy egy új, tizenkettedrét alakú könyvben újra leírjuk, amit egy régi ívrét alakú könyvben találtunk; hogy így kiáltunk:

Pontról pontra megyünk, s így összefoglalunk
Minden gondolatot — míg mit sem gondolunk.[47]

Az igazi tudós szellemét csakis jó könyveken nevelte, s képes volt elvetni a rossz könyveket; különbséget tud tenni igazság és hazugság, valószínű és alaptalan között; és a népeket nem a törvényeik, hanem az erkölcseik után ítéli meg, mert előfordulhat, hogy a törvények jók, és az erkölcsök rosszak. Az igazi tudós nem támasztja alá a hihetetlen tényeket a régi szerzők tekintélyével. Ki tudja mutatni, ha akarja, hogy e szerzők nem nagyon megbízhatók, mert szerettek hazudni, és mert hazájuk kedvelte a koholt meséket; némelyik szerzőről még azt is kimutathatja, hogy nem is létezett. De a leginkább az befolyásolja, ha egy könyv tele van szertelenségekkel; az ilyesmit rosszallással és megvetéssel nézi, bármikor íródott is a könyv, és bárkié volt is a toll, amely írta.

Ha Titus Liviusnál azt olvassa, hogy egy jós borotvával kettévágott egy kavicsot egy Lucumon nevű idegen, a majdani római király szeme láttára, akkor így szól: vagy Titus Livius írt ostobaságot, vagy Lucumon Tarquinius és a jós voltak szélhámosok, akik rászedték a népet, hogy könnyebben kormányozhassák. Egyszóval: az ostoba ember másol, a pedáns idéz, és a tudós mérlegel.

Toxotès úr csak másol és idéz, és képtelen a mérlegelésre; nem tud mást, mint egy hajós szitkaival elárasztani egy embert, akit soha nem látott; most aztán kocsisára akadt, aki ostorával jól végighúzott

[47] *Le Temple du goût,* (I. k. 137.) VI. könyv. — Tandori Dezső fordítása.

rajta néhányszor, ahogyan megérdemelte; s az ostor hegye Warburtont sebezte meg.

Az egész ügyben csak azt sajnálom, hogy mivel senki nem olvasta Toxotès úr gúnyiratát, ezért Bazin apát unokaöccsének válaszát is igen kevesen fogják elolvasni; pedig a tárgy érdekes, hiszen nem kevesebbről van szó, mint a babiloni hölgyekről és fiúkról, a Mendeszek kecskebakjáról, Warburtonról és a lélek halhatatlanságáról. De mindeme témákat már kimerítették. Annyi könyvünk van, hogy az olvasás kiment a divatból. Úgy számolom, hogy Európában legalább húszezer ívet nyomtatnak ki havonta. Buzgó olvasó létemre én magam a negyvened részét sem olvasom el; hányadrészét olvashatja hát a többi ember? Szívem mélyéről óhajtanám, vajha a bíborosok gyülekezete köszönetet mondana nekem azért, hogy átokkal sújtottam egy anglikán püspököt, vajha Oroszország császárnője, Lengyelország királya, Poroszország királya, a havasalföldi vajda és a nagyvezír gratulálna nekem bácsikám, Bazin apát iránti jámbor ragaszkodásom miatt; ugyanis valamennyien jól ismerték őt. De egy szót sem fogok hallani tőlük, nem is szereznek tudomást a perpatvarról, amelybe keveredtem. Hiába jelentem ki ország-világ előtt, hogy Toxotès úr nem tudja, mit beszél, azt fogják kérdezni, ki ez a Toxotès, és meg sem hallgatnak. Keserű szívvel jegyzem meg, hogy minden irodalmi vitának ez a sorsa. A világ figyelme ellankadt; egy ostobaság már nem válhat híressé, holnap elnyomja a hangját száz másik ostobaság, melyek aztán újabbaknak adják át a helyüket. Boldogok a jezsuiták: La Rochelle-től Makaóig soká fognak még beszélni róluk. *Vanitas vanitatum.*[48]

TIZENHETEDIK FEJEZET

Warburton szerénységéről és Mózes elleni rendszeréről

Az emberi természet oly gyenge, és annyi dolgunk van az életben, hogy e kedves Warburtonról szólván el is felejtettem megjegyezni, micsoda kárt tehetne ez a püspök a keresztény vallásban, és

[48] Hívságok hívsága.

egyáltalán minden vallásban, ha nagybátyám nem szállt volna erélyesen szembe vakmerő állításaival.

A régi bölcsek, így Warburton, *helyesnek és a közre nézve hasznosnak vélték, ha az ellenkezőjét mondják annak, amit gondolnak.*

A vallás célja a hasznosság volt, nem az igazság.

Egész fejezetet szentelt mindama példáknak, amelyeket rendszere megerősítésére össze tudott gyűjteni.

Vegyük észre: bizonyítandó, hogy a zsidó nép magától Istentől kapott tanítást, Warburton kijelenti, hogy a lélek halhatatlanságának és a halál utáni ítéletnek a tana abszolút szükségszerű, ám a zsidók nem ismerték. *Az egész világ,* mondja *(all mankind), és különösképpen a legtudósabb és legbölcsebb ókori népek, egyetértésben volt a princípiumot illetően.*

A nyájas olvasó láthatja, hogy a könyv tárgyát összefoglaló néhány szóba mennyi szörnyűség és mennyi tévedés szorult. Ha az egész világ, de kivált a legbölcsebb és legtudósabb népek, hittek a lélek halhatatlanságában, úgy a zsidók, akik nem hittek benne, csupán faragatlan és esztelen nép lehettek, és Isten nem irányíthatta lépteiket. Ilyen szörnyűségeket beszél egy pap, miközben szegény világiakat sérteget. Ó jaj, miért nem egy olyan világi szerző ellen beszélt, aki ugyanezekkel az állításokkal hozakodott elő! Most lássuk, miben állt Warburton tévedése.

Abban, hogy midőn a zsidók még a Köves Arábiában kóborló, kicsiny beduin horda voltak, egyáltalán nem volt igaz, hogy a világ minden népe hitt a halhatatlan lélekben. Bazin apát igazság szerint bizonyos volt benne, hogy ez a nézet már elterjedt a káldeusok, a perzsák, az egyiptomiak — azaz e népek filozófusai — között; de a kínaiak nyilvánvalóan nem is hallottak róla, és szóba sem kerül az öt Királynál, akik több évszázaddal megelőzték azt az időt, amikor a zsidók Hóreb és Kádes-Barnea pusztáiban laktak.

Hogyan történhetett meg, hogy Warburton, miközben ilyen veszedelmes dolgokat állított, és ilyen durva tévedés áldozata lett, még a filozófusoknak is nekirontott, és éppen Bazin apátot támadta meg, akinek pedig a helyeslését kellett volna keresnie?

E következetlenséget csakis a hiúságnak tudjátok be, testvéreim. A hiúság vesz rá bennünket, hogy érdekeink ellen cselekedjünk.

Az ész azt mondja: nehéz vállalkozásba fogtunk, szerezzünk híveket hozzá. Az önszeretet azt kiáltja: zúzzunk szét mindent, hogy uralkodhassunk. Az emberek az önszeretet szavára hallgatnak, és az lesz a vége, hogy önmagukat semmisítik meg.

E kis függelékhez hozzáteszem még, hogy Bazin apát elsőként bizonyította be: az egyiptomiak igen fiatal nép,[49] jóllehet sokkal korábban jelentek meg a földön, mint a zsidók. Érvelését egyetlen tudós sem cáfolta. Így okoskodott: amióta Egyiptomot csatornák szelik keresztül-kasul, a víz minden évben négy hónapig elárasztja a földeket; tehát a csatornák megépítése előtt a földek legalább nyolc hónapon át vízben álltak. Márpedig lakhatatlan az az ország, mely folyvást vízben áll. Roppant munkálatokra, és következésképpen századok sorára volt szükség, hogy Egyiptom létrejöhessen.

Így tehát a babiloniak, a perzsák, az indiaiak, a kínaiak, a japánok stb. alighanem már jóval azelőtt néptestté álltak össze, hogy Egyiptom lakható országgá vált. E tényből ki-ki olyan következményeket von le, amilyeneket akar: ez már nem rám tartozik. De hányan vették a fáradságot, hogy megállapítsák Egyiptom korát?

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

A különböző bőrszínű emberekről

Meg kell mondanom, Bazin apát csodálattal adózott az örök Bölcsességnek, mely kicsiny sárgolyónkat ily változatos fajtákkal népesítette be. Nem gondolta, hogy az angliai osztrigákat nílusi krokodilok nemzették volna, vagy hogy a Moluku-szigeti szegfűszegfák a pireneusi fenyőktől származnának. Egyként tisztelte a keletiek szakállát és a csupasz állat, melyet Isten az amerikaiaknak adott. Elragadtatott örömmel csodálta az albinók madárszemét, selyempuhaságú, ezüstszőke hajukat, ragyogó fehér bőrüket, hosszú fülüket, alacsony, mintegy három és fél lábnyi termetüket, kivált, ha szomszédaikhoz, a négerekhez hasonlította őket, akik fejükön sűrű gyapjat viselnek, állukon pedig szakállt, amit Isten megtagadott az

[49] Vö. *Essai sur les moeurs*, X. fej. „A kaldeusokról".

albínóktól. Látott vörös, és látott rézbőrű embereket; megtapogatta a bőrlebenyt, mely a hottentotta férfiak és nők testét borítja köldöktől combközépig. Ó, micsoda gazdag változatosság! Ó, mily termékeny a természet!

Örömmel közlöm amaz öt-hat olvasóval, aki röpiratomon okulni óhajt, hogy Bazin apátnak durván nekirontott egy gazdaságinak nevezett lap,[50] melyet mostanáig rendszeresen vásároltam, többé azonban nem veszek meg. Igencsak elszomorított, hogy ez a gazda, miután megtanított a poloskairtás és a veszettség elleni védekezés biztos módszerére, valamint arra a titokra, hogy mi módon olthatjuk el egyetlen szempillantás alatt a kandallóban lobogó tüzet, kegyetlen dühvel veti rá magát Bazin apátra, miként nyomban látni fogják.

„Bazin apát azt hiszi, vagy úgy tesz, mintha azt hinné, hogy több emberfaj létezik; ez a vélemény éppolyan képtelenség, mint ama néhány pogány filozófus nézete, akik azt képzelték, hogy a különféle emberek és állatok fehér és fekete atomok véletlenszerű összekapcsolódásából keletkeztek."

Utazásai során Bazin apát látta egy néger *reticulum mucosumának*[51] egy részét, mely tökéletesen fekete volt; ez a tény valamennyi európai anatómus előtt ismert. Aki felboncol egy négert (persze a halála után), azt fogja találni, hogy testét a feje búbjától a lábáig tintafekete nyálkahártya borítja. Ám ha e hártya a négereknél fekete, nálunk viszont fehér, úgy valamilyen differentia specificára bukkantunk. Márpedig ha két fajt valamilyen differentia specifica választ el egymástól, akkor valóban két különböző fajjal van dolgunk. Ennek semmi köze a fehér és piros atomokhoz, melyknek kieszelője, Anaxagorasz mintegy kétezer-háromszáz évvel nagybátyám előtt élt.

Bazin apát nem csupán négereket és albínókat látott s vett gondos vizsgálat alá, de négy vörös bőrű embert is, akik 1725-ben jöttek Franciaországba. A már idézett gazdasági író a vörös bőrűek létezését is tagadja. Azt állítja, hogy a Karibi-szigetek lakói csak

[50] A *Journal économique* 1765. júliusi száma.

[51] Rekeszizom.

akkor lesznek vörösek, ha kifestik magukat. Látható, hogy ez az ember nem járt Amerikában. Nem állítom, hogy bácsikám járt ott, mert ragaszkodom az igazsághoz; de íme, milyen levelet kaptam nemrégiben egy férfiútól, aki hosszú időt töltött Guadeloupe szigetén mint királyi meghatalmazott.

Guadeloupe-on, a Pisztoly*nak nevezett nagy földterület egy körzetében, mely a Bertrand-öböli plébániához tartozik, valóban él öt-hat karibi család, akiknek a bőrszíne a mi vörösrézünkre hasonlít; jókötésű emberek, hosszú hajat viselnek. Két ízben láttam őket. Saját törvényeik szerint élnek, nem keresztények. A karibiak mind vöröses bőrűek stb. Kelt Rieu-ben, 1767. május 20-án.*

A jezsuita Laffiteau[52] atya, aki szintén élt a karibiak között, elismeri, hogy ezek az emberek vörös bőrűek; de mint értelmes ember annak tulajdonítja bőrszínüket, hogy anyjuk vörösre szokta festeni magát, miként a négerek bőrszínét is annak tudja be, hogy a kongói és angolai nők feketére festették magukat. Íme a jezsuita atya figyelemre méltó szavai:

„Ez a valamennyi nép körében elterjedt szokás meg a hasonló tárgyak állandó látványa óhatatlanul nyomot hagyott a terhes aszszonyokban, miként Jákob különböző színű vesszei[53] is a birkákon: és alighanem elsősorban ennek tudható be, hogy az egyik nép fekete lett, a másik meg vörhenyes, amilyenek mai napság."

Tegyük hozzá e szép argumentumhoz, hogy a jezsuita Laffiteau atya szerint a karibiak a kariai népek egyenes ágú leszármazottai, s nyomban beláthatjuk, hogy a páter roppant erőteljesen érvel, miként Grizel apát[54] mondja.

[52] *Laffiteau: Moeurs des sauvages* I. köt. 68.

[53] Ter. 30, 39.

[54] *Conversation de l'Intendant des menus en exercice avec l'abbé Grizel,* 1761.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

A hegyekről és a kagylókról

Ártatlan őszinteséggel bevallom, hogy bácsikám balszerencséjére nem fogadta el ama nagy természettudós nézetét, aki szerint a tenger hozta létre a hegyeket, s miután az árapályok útján megteremtette, dagályaival még többször elárasztotta őket, mindenfelé elszórván megkövesedett halait.

— Íme, kedves öcsém, az érveim — mondotta bácsikám.

1. Ha a tengerár néhány lábnyi kis homokhegyet emelt a mai Jóreménység-foktól az Immausz vagy Meru hegy utolsó vonulataiig, úgy attól tartok, az apály mindent lerombolt, amit a dagály felépített.

2. Az óceán dagályai hosszú évszázadok folyamán valóban létrehozták a dunkerque-i és az angliai homokdűnéket, de nem tudták sziklává változtatni a homokot; és e dűnék egyáltalán nem magasak.

3. Ha a tengerár hatezer év alatt hozta létre e negyven láb magas halmokat, úgy pontosan harmincmillió évre volt szüksége ahhoz, hogy az Alpok legmagasabb csúcsát létrehozza, mert ez húszezer láb magas; feltéve persze, hogy munkáját semmi nem akadályozta, s hogy mindig elegendő homok akadt a nevezett helyen.

4. Ha a tengerár partjainkon legfeljebb nyolc láb magasra emelkedik, hogyan teremthetett húszezer láb magas hegyeket? És hogyan boríthatta el őket, hogy ormaikon otthagyja a halait?

5. Hogyan hozhattak létre az árapályok és tengeri áramlatok csaknem kör alakú hegyöveket, mint amilyenek a kásmiri királyságot, a toszkán nagyhercegséget, Szavoját és Vaud kantont veszik körül?

6. Ha a tenger annyi évszázadon át a hegyek fölé emelkedett, akkor a föld többi részét is óhatatlanul ugyanilyen magas óceánnak kellett borítania, különben a víz saját súlyánál fogva lezúdult volna a sík vidékre. Ám egy óceán, mely annyi évszázadon át elborította volna a négy égtáj összes hegységét, több mint negyven mai óceánnal volna egyenlő. Ebből pedig szükségszerűen következik, hogy amióta ezen urak szerint megkövesedett tengeri halak vannak az Alpok és

az Ararát csúcsain, legalább harminc óceánnak semmivé kellett enyésznie.

7. Fontolja meg, kedves öcsém, hogy ha, miként felteszik, a hegyeket a tenger hozta létre és borította el, úgy földünket kizárólag halak laknák. Azt hiszem, ez a véleménye Telliamednek.[55] Nehéz felfogni, hogyan szülhettek embert a tengeri fókák.

8. Nyilvánvaló, hogy ha a tenger ilyen hosszú ideig elborította a Pireneusokat, az Alpokat és a Kaukázust, ami persze nem lehet igaz, akkor nem lett volna édesvíz a kétlábúak és a négylábúak számára. Láttam a Rajna, a Rhône, a Saône, a Duna, a Po, az Eufratész és a Tigris forrásait; ezek a folyók kizárólag a sziklacsúcsokra hulló esőnek és hónak köszönhetik a vizüket. Látjuk tehát, hogy az egész természet tiltakozik ama nézet ellen.

9. Ne tévessze szem elől azt a nagy igazságot, hogy a természet soha nem cáfol rá önmagára.[56] Minden faj mindig ugyanaz marad. E változatos sokféleségben semmi nem változik, sem az állatok, sem a növények, sem az ásványok vagy a fémek. Minden megőrzi a lényegét. A föld lényege, hogy hegyek emelkednek ki belőle: különben nem lennének rajta folyók; tehát a föld nem lehet idősebb a hegyeknél. Miért ne mondanánk ugyanígy, hogy a testünk sokáig fej nélkül létezett? Tudom, sokat beszélnek kagylóhéjakról. Én is láttam ezeket, mint bárki más. Több folyó és néhány tó meredek partját egészen beborítják; de soha nem vettem észre, hogy tengeri szörnyek maradványai lennének: inkább tavi kagylók és kicsiny tavi meg folyami rákok törött burkára emlékeztetnek. Egy részük közönséges zsírkő, mely a földben különböző formákat vett föl. Végezetül pedig ezer meg ezer földi képződményt szoktak tengeri képződménynek nézni.

Nem tagadom, a tenger harminc-negyven mérföldre behatolt a szárazföldre, majd az iszaplerakódások visszaszorították. Tudom, valaha a tenger habjai mosták Ravennát, Fréjust, Aigues-Mortes-ot, Alexandriát, Rasidot, s ezek a városok most a szárazföld belsejében állnak. Ám ha a tenger hol elárasztott, hol elhagyott néhány mér-

[55] Utalás *Benoît de Maillet*-re, aki épp az ellenkezőjét állította.

[56] Newton parafrázisa.

földnyi területet, ebből még nem következik, hogy valaha mindenütt tenger volt. Az oly sokat emlegetett kövületek, a tenger hosszan tartó uralmának állítólagos emlékérmei véleményem szerint rendkívül gyanúsak. Többezer Ammon-szarvat láttam az Alpok környékén lévő mezőkön. Soha nem tudtam elképzelni, hogy hajdan egy *nautilus* nevű indiai hal lakott bennük; zárójelben jegyzem meg, hogy ez a hal nem létezik. Nekem úgy tűnt, közönséges, megcsavarodott kövületek ezek, és nem éreztem nagyobb kísértést arra, hogy egy Szurát-tengeri hal házának nézzem őket, mint arra, hogy a *conchas Venerist* Vénusz kápolnáival s a csillag alakú köveket a csillagokkal azonosítsam. Több jó megfigyelővel együtt azt gondoltam, hogy a kimeríthetetlen természet igen könnyen létrehozhatott egy sereg kövületet, melyeket helytelenül tengeri képződményeknek nézünk. Ha a hegyeket az évszázadok folyamán a tenger hozta volna létre homokból és kagylóhéjakból, úgy e homok- és kagylórétegeket szerte a világon mindenütt meg kellene találnunk; de bizonyos, hogy nem lelhetők föl mindenütt: a hatalmas amerikai hegyláncokban nyomuk sincsen. Tudja-e, kedves öcsém, mit felelnek e roppant ellenvetésre? Hogy majd egy napon előkerülnek. Akkor hát legalább addig a napig várjunk.

Hajlamos vagyok azt hinni továbbá, hogy ama híres touraine-i kagylómező nem más, mint valamiféle kőbánya; mert ha igazi halmaradványok hevernének itt egymás hegyén-hátán, ha e maradványokat negyven- vagy ötvenezer évszázad folyamán a tenger rakta le szép szelíden, egymás után következő rétegekben, ezen a vidéken, akkor mért nem hagyott ugyanilyen maradványokat Bretagne-ban és Normandiában is? Hiszen, ha Touraine-t valaha tengervíz borította, akkor még inkább tengervíznek kellett borítania a mögötte fekvő területeket. Mi magyarázza hát, hogy amaz állítólagos kagylóhéjak csupán egyetlen tartomány egyetlen körzetében találhatók meg? Kérem, feleljenek erre a nehézségre.

Száz és száz helyen találtam kövületeket; a tengertől száz mérföldre is láttam néhány megkövesedett osztrigahéjat. De Rómától több mint kilencszáz mérföldre, húsz láb mélységben a föld alatt, római pénzdarabokra és lovagi gyűrűkre is bukkantam, és mégsem jelentettem ki, hogy ezeket a gyűrűket, ezeket az arany és ezüstpénze-

ket itt, ezen a helyen készítették. Ugyanígy azt sem állítottam, hogy ezek az osztrigák itt születtek, ezen a helyen. Azt mondtam: utazók jártak erre, s gyűrűket, pénzt, osztrigákat hoztak magukkal.

Amikor negyven éve azt olvastam, hogy az Alpokban szíriai kagylóhéjakra bukkantak, azt mondtam (elismerem, némiképp csúfondáros hangon): ezeket a kagylókat szemlátomást jeruzsálemi zarándokok hozták magukkal, a Szentföldről visszatérőben. Buffon igen keményen megdorgált csipkelődésemért, a föld elméletéről írott könyvének 281. lapján.[57] Nem akartam összezördülni vele a kagylók miatt, de kitartottam a véleményem mellett, mert bizonyítva látom, hogy a tenger nem hozhatta létre a hegyeket. Hiába mondják nekem, hogy a porfir a tengeri sün dudoraiból keletkezett; majd akkor hiszem, ha a saját szememmel látom, hogy a fehér márvány strucctollakból jött létre.

Sok évvel ezelőtt egy ír férfiú, egy Needham nevű titkos jezsuita, aki azt állította, hogy kitűnő mikroszkópjai vannak, elhitte magának, hogy üvegekbe töltött rozsüszögből angolnákat sikerült kiköltenie. Nyomban akadtak filozófusok, akik meggyőzték magukat, hogy ha egy jezsuita angolnákat tud csíra nélkül előállítani, akkor embereket is teremthetünk ugyanígy. A nagy *Demiurgosz* kezére immár semmi szükség; a természet Ura immár semmire se jó. A legdurvább lisztből angolnák kelnek ki; a finomabb lisztből majd majmok, emberek és szamarak fognak kikelni. Nincs szükség csírákra: minden önmagától keletkezik. Erre az állítólagos kísérletre egy új világot építenek, miként száz évvel ezelőtt a szubtilis anyagból, a gömböcskékből és az örvényekből építettünk föl egy világot.[58] Egy rossz tréfacsináló, aki azonban jól okoskodott, azt mondta, hogy ez a rozsból készült angolna valójában roston készült angolna, és hogy a hamisításra rövidesen fény fog derülni.

Ilyen tévedés régen is előfordult. A szabad levegőn álló hús megromlott, és férgek tűntek föl rajta. A filozófusok nem sejtették, hogy e férgek legyektől származhattak: a legyek a húsba rakták a petéiket, a peték pedig először féreggé válnak, és csak később nőnek

[57] *Dissertation sur les changements arrivés dans notre globe* (1846).
[58] Descartes fizikájára történő utalás.

ki a szárnyaik. A szakácsnők vásznakba kezdték csomagolni a húst, és többé nem voltak férgek, vége szakadt a romlás útján való nemzésnek.

Néhány ilyen téveszmét ízekre szedtem; s kivált azt, amelyet a jezsuita Needham adott elő. E világ egyik nagy előnye, hogy mindenkinek saját véleménye lehet, s az emberek közötti testvéri egység mégsem szenved kárt. Becsülhetem Guignes úr roppant erudícióját, de nem kell feláldoznom érte a kínaiakat, akikről örökké azt fogom tartani, hogy mindjárt az indiaiak után ők voltak a föld első civilizált népe. Méltányolhatom Buffon úr roppant tudását és ragyogó szellemét, de szilárd meggyőződésem lehet, hogy a hegyek egyidősek földgolyónkkal, és még sok minden másban is biztos lehetek, mégcsak abban sem kell hinnem, hogy léteznek szerves molekulák. Elismerhetem, hogy a jezsuita Needham, aki ügyesen világi személynek álcázta magát, birtokolhatott néhány mikroszkópot; és egyáltalán nem szándékoztam megsérteni, amikor kétségbe vontam, hogy lisztből angolnákat teremtett.

Szívemben könyörületet táplálok minden tudós doktor iránt, amíg nem szórnak szitkokat reám, vagy nem űznek valami rossz tréfát velem. Mert az ember úgy van megalkotva, hogy nem szereti, ha pocskondiázzák és zaklatják. Ha csúfondáros beszédemmel egyszer megbántottam egy lapp filozófust, aki azt javasolta, hogy fúrjunk lyukat a föld közepéig, hogy boncoljuk föl az óriások agyát, a gondolkodás lényegét megismerendő, hogy lelkünk felhevítésével tegyük magunkat képessé a jövő megjóslására, és hogy minden beteget kenjünk be gyantával, hát csak azért gúnyoltam ki, mert ez a lapp szörnyen nekemtámadt, s mindazonáltal bocsánatot kértem Istentől amiatt, hogy nevetség tárgyává tettem ezt az embert, mert felebarátunkat nem szabad megszomorítanunk: ha így cselekszünk, vétünk az egyetemes ész ellen.

Egyébiránt mindig pártját fogtam a szegény tollforgatóknak, ha igazságtalanul üldözték őket: amikor például bírói úton megvádolták egy húszkötetes, ívrét nagyságú szótár szerzőit, hogy azért szerkesztették szótárukat, mert a kenyér árát akarták felverni, fennhangon hirdettem, hogy igazságtalanság történt. Jó bácsikám szavainak hallatára hullani kezdtek szememből a szeretet könnyei.

HUSZADIK FEJEZET

A szegény tollforgatók szenvedései

Midőn így elérzékenyültem nagybátyám beszédén, bátorkodtam azt mondani neki: Drága bácsikám igencsak tövises pályára lépett; látom én, hogy könnyebb élete van egy adófelügyelőnek vagy egy főadóbérlőnek vagy egy püspöknek, mint egy tollforgatónak: mert végtére is, amikor bácsikám elsőként hozta a franciák tudomására, hogy az angolok és a törökök megfertőzik himlővel a gyermekeiket, hogy megóvják őket ettől a kórtól, mindenki kinevette. Némelyek eretneknek vélték, mások muzulmánnak. Még inkább pórul járt, amikor arra adta a fejét, hogy elmagyarázza Newton felfedezéseit, melyekről a gall filozófiai iskolamesterek még nem hallottak: bácsikámat Franciaország ellenségévé nyilvánították. Megkockáztatta, hogy ír néhány tragédiát. A *Zaïre*, az *Oresztész*, a *Szemiramisz*, a *Mohamed* megbukott az első előadáson. Emlékszik még, kedves bácsikám, hogyan függülte ki az egész nézőtér az *Adélaïde du Guesclint*? Micsoda élvezet volt! Ott voltam a *Tankréd* bukásánál; a közönség sírva és zokogva mondogatta, hogy ez a szegény ember még soha ilyen pocsék darabot nem írt.

Különböző időkben mintegy hétszázötven röpiratban támadták meg, drága bácsikám. Némelyek azzal kívánták bizonyítani a *Meropé* és az *Alzire* hitványságát, hogy a szerző atyja, az én nagyatyám paraszt volt;[59] mások meg azzal, hogy a párizsi parlament főporkolábjának rangját viselte; ez igen fontos állami méltóság ugyan, de én soha nem hallottam a létezéséről, és egyébként sincs semmi köze az *Alzire*-hoz és a *Meropé*hez, vagy bármihez a világon; márpedig ezt, mint bácsikám mondta, minden pamfletírónak szem előtt kell tartania.

Bácsikámat kikiáltották *Az ember* című, kitűnő könyv szerzőjének[60] (egyikünk sem tudja, mi fán terem ez a munka), és több

[59] Voltaire nagyon fontosnak találta, hogy védekezzen e „vád" ellen, így már 1739-ben *(Mémoire du sieur de Voltaire)* Desfontaines ellenében

[60] *Varrenes* abbé: *Les Hommes* (1737)

halhatatlan költeményt is neki tulajdonítottak, így az *Arrasi gyertyát*[61] és a *Néném tyúkját*,[62] valamint a *Candide* második kötetét, meg a *Mátyás komát*.[63] Hány névtelen levelet kapott? Hányszor írták bácsikámnak, hogy *pénzt, vagy írok Ön ellen egy röpiratot?* S akiknek alamizsnát adott, olykor azok is nem valami harapós szatírával fejezték-e ki a hálájukat?

Könyörgök, drága bácsikám, mondja meg nekem, túl minden lehetséges megpróbáltatáson: kik a legkönyörtelenebb, a legalantasabb, a leghitványabb és a legártalmasabb ellenségeink az irodalom világában?

A jó Bazin apát nagyot sóhajtott, majd így felelt: Kedves öcsém, a teológusok után a pamfletírók ebhada üldözi legveszettebbül a zsákmányát; a pamfletírók után pedig a színházi cselszövők következnek. A történeti és fizikai bírálók nem csapnak nagy zajt. Kivált Szophoklész és Euripidész mesterségétől óvakodjék, kedves öcsém, hacsak nem latinul írja tragédiáit, miként Grotius, aki teljesen ismeretlen, szép darabokat hagyott ránk, *A kiűzött Ádám*ot, *A szenvedő Jézus*t és a *József*et; Sosonsoné néven írta őket, amit egyiptomi szónak vélt.

De miért nem akarja, bácsikám, hogy tragédiaírásra adjam a fejemet, ha van tehetségem hozzá? Minden ember megtanulhat latinul vagy görögül, elsajátíthatja a geometriát vagy az anatómiát; minden ember lehet történetíró; de a jó költő, mint tudja, igencsak ritka. Nem volna-e igazi élvezet hosszú és emelkedett sorokat róni egymás után, ahol a *nyomorú vitézek* a *dicső példaképek*re rímel, a *bűnök és gaztettek* a *nagylelkű keblek*re, az *igazságos istenek* pedig a *hősi cselekedetek*re? Egy büszke színésznő lihegve elfújná ezt a zagyvalékot, száz boltiszolga megéljenezné, az előadás után pedig azt mondaná nekem az ünnepelt: nélkülem kifütyülték volna, nekem köszönheti a dicsőségét. Bevallom, az ilyen sikertől megszédül az ember, ha nemes becsvágy feszíti a keblét.

Ó, öcsém, felelte Bazin apát, megengedem, nincs ennél szebb

[61] *Laurens* abbé: *La Chandelle d'Arras* (1765)
[62] *Junquières: La Poule à ma tante* (1763)
[63] *Laurens* abbé: *Le Compère Mathieu* (1766)

dolog a világon; de emlékezzék csak, hogyan bánt Claveret, Chapelain, Scudéri, a Notre-Dame de la Garde igazgatója, valamint d'Aubignac abbé, a király gyóntatója a *Cinna* szerzőjével, aki megtanította a nemzetet gondolkodni és beszélni.

Gondolja meg, hogy a gyóntatóatya, a kor legrosszabb s ráadásul prózában megírt tragédiájának a szerzője,[64] Paprikajancsinak nevezi Corneille-t, és azt állítja róla, hogy a színházi portások közé való: *Corneille csak nyafog és vihog, és soha nem mond semmi érdemlegest.*

Ily becsben tartották azt a férfiút, aki Franciaországot kiemelte a barbárság állapotából; abból kellett megélnie, hogy kegydíjat kapott Richelieu bíborostól, akit a mesterének nevez. Montauronnál kellett oltalmat keresnie, neki kellett ajánlania a *Cinnát*, s az ajánlásban pártfogóját Augustushoz kellett hasonlítania; persze Montauronnak jutott az elsőbbség.

Jean Racine a nyelv harmóniáját és szépségét tekintve felért Vergiliusszal, s felülmúlta Euripidészt és Szophoklészt; Racine, a szív költője, csak annál fennköltebb, hogy mindig akkor válik fennköltté, amikor kell; Racine korának egyetlen tragédiaköltője, akinek géniuszát tévedhetetlen ízlés vezette; Racine az első volt XIV. Lajos századában a szépművészetek területén, és Franciaország örök dicsősége lett; de vajon kevesebb szégyenben és gyalázatban volt-e része? Nem írtak-e minden remekművére paródiát az úgynevezett *olasz bohózat* műfajában?

Visé, a *Szerelmes Merkur* szerzője nem rontott-e neki újra meg újra? Subligny nem próbálta-e nevetségessé tenni? Nem szőttek-e húsz ármányt minden munkája ellen? Nem voltak-e mindig is ellenségei, s a végén nem keverte-é a janzenizmus gyanújába a király előtt La Chaise, a jezsuita, hogy a bánat eméssze el? Kedves öcsém, immár nem divat janzenizmussal vádolni az ellenségünket; de ha olyan balszerencse éri, hogy színháznak dolgozik és sikert arat, rá fogják sütni, hogy ateista.

Jó bácsikám szavai szívembe vésődtek. Már elkezdtem írni egy tragédiát; tűzre vetettem, s azt tanácsolom mindenkinek, akit szeszélye ehhez a műnemhez vonz, hogy kövesse a példámat.

[64] *Aubignac* abbé: *Zénobie* c. művéről van szól.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

Bazin apát teológiai nézetei.
Hogyan szolgáltatott igazságot az ókoriaknak?
Négy röpirata ebben a tárgyban

Örömmel vállalkozom rá, hogy közzétegyem itt Bazin apát négy röpiratát, mert az olvasó így jobban megismerheti nagybátyám jámbor és igazságos jellemét. Bazin apát kizárólag a maga kedvtelésére szerkesztette ezeket az iratokat. Az első az okról és az okozatokról szól. A második Szankhoniathonról, az egyik legkorábbi szerzőről, aki *tollat vett a kezébe,* hogy nagy komolyan nagy ostobaságokat írjon össze. A harmadik tárgya Egyiptom; erről bácsikám nem volt valami nagy véleménnyel (mármint nem a röpiratáról, hanem Egyiptomról). A negyedikben egy régi népről olvashatunk: tagjainak levágták az orrát és a sivatagba száműzték őket. Ez az utolsó próbálkozás igen érdekes és tanulságos.

BAZIN APÁT ELSŐ RÖPIRATA

Az első okról

Egy nap az ifjú Madetész Pireusz kikötője felé sétált; összetalálkozott Platónnal, akit még nem ismert. Platón úgy találta, hogy a fiatalember kellemes külsejű, és beszédbe elegyedett vele; Madetész meglehetősen egyenes észjárású embernek mutatkozott. Járatos volt az irodalomban, de a fizikához, a geometriához és az asztronómiához semmit sem konyított. Mindazonáltal megvallotta Platónnak, hogy Epikurosz követője.

Fiam, mondta neki Platón, Epikurosz igen becsületes ember volt; úgy élt és úgy halt meg, mint az igazi bölcsek. Az élvezetek keresése, amiről annyi mindent beszéltek vele kapcsolatban, az ő számára abban állt, hogy kerülte a szertelen túlzásokat. Tanítványait arra buzdította, hogy éljenek barátságban, és soha tanácsot jobban meg nem fogadtak. De én azt szeretném, ha inkább a filozófiájáról beszélnénk, nem az erkölcseiről. Alaposan ismeri-e Epikurosz

tanítását? Madetész becsületesen elismerte, hogy egyáltalán nem tanulmányozta. Csak annyit tudok, mondta, hogy az istenek soha semmibe nem avatkoznak be, és hogy minden dolgok princípiuma az atomokban keresendő, melyek maguktól rendeződtek el oly módon, hogy a világ olyan lett, amilyen.

PLATÓN

Így tehát, kedves fiam, Ön nem hiszi, hogy valamilyen értelem kormányozza a világot, melyben annyi értelmes lény található. Megmondaná nekem, hogy mi okból fogadja el ezt a filozófiát?

MADETÉSZ

Azon okból, hogy mindig ezt hallom a barátaimtól és azok szeretőitől, akikkel együtt szoktam vacsorázni; nekem egészen jól megteszik az ő atomjaik. Bevallom, semmit sem értek az egészből, de úgy tetszett, ez a tanítás nem rosszabb a többinél: ha az ember jó társaságba kezd járni, rendelkeznie kell valamilyen véleménnyel. Nagyon szeretnék okulni és tanulni, de mostanáig úgy tűnt nekem, hogy kényelmesebb tudatlanul járatni az eszünket.

Platón így felelt Madetésznek: Ha van Önben némi vágy a felvilágosodásra, én varázsló vagyok, s igencsak rendkívüli dolgokat fogok Ön elé tárni; csak annyit tegyen meg, hogy elkísér vidéki házamhoz, mely innen ötszáz lépésre áll: talán nem fogja megbánni előzékenységét. Madetész lelkesen követte a filozófust. Még be sem léptek a házba, Platón egy csontvázat mutatott neki; az ifjú borzadva hőkölt vissza a szokatlan látványtól. Platón ekkor így szólt:

Vegye alaposan szemügyre ezt az undorító alakot, mely mintha a természet salakja volna, és ítéljen aszerint a tehetségemről, hogy mit fogok tenni ezzel az alaktalan csontgyűjteménnyel, melyet oly förtelmesnek talált.

Először is nézze ezt a gömböt, mely a hitvány csontgyűjteményt úgyszólván megkoronázza. E gömb üregét a puszta ige által kitöltöm valami velőszerű, puha szubsztanciával, mely ezer kicsiny elágazásra oszlik, s melyet észrevétlenül levezetek e hozzá kapcsolódó, és számos gyűrűből álló hosszú botfélén át; mint látja, ez a bot egy csúcsban végződik, egy mélyedés közepén. A felső végéhez egy csö-

vet illesztek, melyen át, egy szakadatlanul működő szelep révén, levegőt juttatok be; kisvártatva látni fogja, hogy a tákolmány magától mozogni kezd.

Ami pedig a többi idomtalan darabot illeti, melyek mintha valami korhadt fa maradványai volnának, haszontalan, erőtlen, minden bájt és kellemet nélkülöző kacatok: csak meg kell szólalnom, és valamilyen felfoghatatlan szerkezetű kötelek nyomban mozgásba hozzák őket. E kötelek belsejébe végtelen sok csatornát helyezek, s ezekben valamilyen folyadék áramlik majd, mely különböző szűrőkön áthaladva többféle folyadékká válik szét, és óránként hússzor körbejárja az egész gépezetet. Az egészet valamiféle fehér, puha, finom szövet fogja borítani. A gépezet valamennyi része sajátos mozgást végez, mindig ugyanazt. Itt vannak ezek a látszólag semmire se való félabroncsok; egy nagy, tobozszerű tartályt helyezek közéjük, mely minden pillanatban összehúzódik és kitágul, méghozzá meghökkentő erővel. Hatására megváltozik a gépezeten körbeáramló folyadék színe. Nem messze e tartálytól elhelyezek egy két helyen átfúrt zsákot, mely a Danaidák hordójára hasonlít: folyvást megtelik és kiürül, de csak annyit fogad be, amennyire szükség van, és csak a felesleget bocsátja ki. Ez a gépezet oly meghökkentő kémiai laboratóriumnak, olyan elmélyült mechanikai és hidraulikai műnek bizonyul, hogy hiába vetjük a legalaposabb tanulmányozás alá, soha nem fejthetjük meg a titkát. Kis mozgások bámulatos erőt hoznak létre benne; az ember tudománya soha nem válhat képessé arra, hogy lemásolja a mozgásokat, melyek ezt az automatát irányítják. Ám ennél is meglepőbbnek fogja találni, hogy ha ez az automata egy nagyjából hasonló alakkal érintkezik, létrejön egy harmadik, hasonló alak. Ezek a gépek ideákat alkotnak; érvelni fognak, akárcsak mi magunk; képesek lesznek megmérni az eget és a földet. De nem tárom Ön elé ezt a ritka kincset, amíg meg nem ígéri, hogy ha látta, el fogja ismerni: igen eszes és igen nagy hatalmú lény vagyok.

MADETÉSZ

Ha így lesz, elismerem, hogy Ön többet tud Epikurosznál és Hellász minden filozófusánál.

Nos tehát, máris teljesült minden, amit megígértem. Ön ez a gépezet; ilyen az Ön szervezete, s még az ezredrészét sem mutattam meg az alkatrészeknek, melyek létezését teszik; ezek a szervek mind pontos arányban állnak egymással, mind kölcsönösen segítik egymást: az egyik az élet megőrzésén munkálkodik, a másik az életadáson, és a faj évszázadokon át fenntartja magát, anélkül, hogy e művelet titkát megfejthetnénk. A leghitványabb állatok szervezete nem kevésbé csodálatos, s az égi szférák még fennköltebb mechanika szerint mozognak a térben. Ítélje meg mindennek alapján, nem egy értelmes lény alkotta-é a világot, nem volt-e szüksége az Ön atomjainak erre az értelmes okra.

A megdöbbent Madetész azt kérdezte a varázslótól, kihez volt szerencséje. Platón megmondta a nevét; az ifjú térdre rogyott, és attól fogva egész életében imádta Istent és szerette Platónt.

Számunkra igen érdekes, hogy Madetész ezután is ugyanolyan jó barátságban volt az epikureusokkal, mint azelőtt. Egyáltalán nem botránkoztak meg nézeteinek változásán. Madetész szerette őket, és ők is változatlanul szerették Madetészt. A görögöknél és a rómaiaknál a különböző szekták tagjai vígan lakomáztak ugyanannál az asztalnál. Ezek voltak a jó idők.

BAZIN APÁT MÁSODIK RÖPIRATA

Szankhoniathonról

Szankhoniathon nem lehet kitalált szerző. Régi könyveket ugyanabban a szellemben szoktak hamisítani, mint régi címeket: azzal a céllal, hogy valamilyen vitatott igényt alátámasszanak. Valaha kegyes hazugságokkal igyekeztek megtámogatni igazságokat, melyek nem szorultak rá e szerencsétlen támaszra. Tapintatlan hitbuzgók igen rossz görög verseket tákoltak össze, s a szibilláknak tulajdonították őket; Pilátusnak tulajdonított leveleket hamisítottak, és koholt történetet adtak elő Simonról, a varázslóról, aki az égből pottyant le Néró színe elé. Ugyanebben a szellemben eszelték

ki Constantinus adománylevelét és a hamis dekretáliákat. Ám azok, akiknek Szankhoniathon töredékeit köszönhetjük, nem lehettek érdekelve e súlyos csalás elkövetésében. Mit nyerhetett volna Bibloszi Philon, Szankhoniathon görög fordítója azzal, hogy e történetet és kozmogóniát ama föníciai neve alatt adja közre? Nagyjából olyan ez, mintha azt állítaná valaki, hogy Hésziodosz kitalált szerző.

Cézareiai Euszebiosz, aki több részletet közöl Bibloszi Philon fordításából, soha nem gyanakodott arra, hogy Szankhoniathon apokrif szerző lett volna. Így tehát semmi okunk kétségbe vonni, hogy Szankhoniathon kozmogóniája valóban az övé.

Ez a bizonyos Szankhoniathon akkortájt élt, amikorra Mózes utolsó éveit tesszük. Valószínűleg nem tudott Mózesről, hiszen nem említi, jóllehet a szomszédságában élt. Ha szóba hozta volna, Euszebiosz okvetlenül idézné mint Mózes csodatételeinek hiteles tanúbizonyítékát. Euszebiosz annál nagyobb súlyt helyezne a bizonyítékra, mert sem az egyiptomi szerzők, Menethon és Keremon, sem Eratoszthenész, Hérodotosz vagy Szicíliai Diodorosz, akik oly sokat írtak Egyiptomról, soha egy szóval nem említették e hírhedt és szörnyű csodákat, melyek pedig alighanem mély nyomot hagytak maguk után, és századokon át rémületben tartották az embereket; ezeket a szerzőket ugyanis túlságosan lekötötték az egyéb tárgyak. Szankhoniathon hallgatása több tudós doktort egyenesen arra a nagyon indokolt feltevésre késztetett, hogy talán nem is Mózessel egy időben élt.

Azok, akik Gedeon kortársának tartják, a tulajdon szavait forgatják ki véleményük megalapozására. Szankhoniathon elmondja, hogy tanácsért fordult Jerombalhoz, a főpaphoz. Ez a Jerombal pedig, mondják szövegbírálóink, alighanem maga Gedeon. De könyörgök, miért lett volna Jerombal azonos Gedeonnal? A Szentírás egy szóval sem említi, hogy Gedeon pap lett volna. Ha a Föníciai tanácskozott volna a Zsidóval, akkor Mózesről és Józsue hódításairól beszélne. Nem tett volna magáévá egy kozmogóniát, mely tökéletesen ellentmond a Teremtés könyvének; megemlítette volna Ádámot; nem képzelt volna el egy sor teljesen más nemzedéket, mint amelyeket a Teremtés könyve megszentelt.

Ez a régi föníciai szerző a tulajdon szavaival ismeri el, hogy

történetének egy részét Thot írásaiból meríti, és hogy Thot nyolcszáz évvel korábban élt, mint ő. Ez a vallomás, noha nem fordítanak rá elég nagy figyelmet, az ókorból ránk maradt tanúbizonyságok egyik legfontosabbika. Azt bizonyítja, hogy már Szankhoniathon előtt nyolcszáz évvel könyveket írtak, méghozzá betűk segítségével; hogy a pallérozott népek erre a támaszra hagyatkozva megérthették egymást és kölcsönösen lefordíthatták egymás műveit. Szankhoniathon megértette Thot egyiptomi nyelven írott könyveit. Az első Zoroaszter sokkal korábban élt, és könyvei a perzsák katekizmusául szolgáltak. A káldeusok, a szíriaiak, a perzsák, a föníciaiak, az egyiptomiak, az indiaiak akarva-akaratlan érintkeztek egymással, és a betűírás óhatatlanul megkönnyítette ezt az érintkezést. Nem beszélek a kínaiakról, akik már igen régen nagy néppé váltak és külön világot alkottak.

Mind e népeknek saját történelme volt. Amikor a zsidók behatoltak a szomszédos Föníciába, egészen Debir városáig nyomultak; Debirt azelőtt Kirjat-Szefernek, az írástudók városának nevezték. Akkor *Káleb azt mondta: „Aki Kirjat-Szefert elfoglalja, annak adom a lányomat, Achszát feleségül."*[65] *Otniel foglalta el, Káleb fiának, Kenáznak a fia, hozzá adta hát Káleb a lányát, Achszát feleségül.*

Ez a hely arra enged következtetni, hogy Káleb nem szerette az írástudókat; ám ha Debirben, e kisvárosban már régóta űzték a tudományokat, mily nagy becsben tarthatták őket Föníciában, Szidónban és Tiruszban, vagy mint akkoriban nevezték, a *könyvek országában,* a *levéltárak országában,* ahonnan a görögök az ábécéjüket tanulták?

Igen különös, hogy jóllehet Szankhoniathon ugyanabban az időpontban kezdi történetét, mint a Teremtés könyve, és ugyanannyi nemzedéket számlál össze, mindazonáltal éppúgy nem tesz említést a vízözönről, akárcsak a kínaiak. Miként lehetséges, hogy Fönícia, ez a tengeri expedícióiról híres ország nem tudott ama nagy eseményről?

Az ókoriak mindazonáltal hittek a dologban; Ovidius nagyszerű leírása bizonyítja, hogy a vízözön eszméje igen általános volt:

[65] Józs. 15, 16—17.

mert az Ovidius *Átváltozásai*ban található történetek között egy sincs, amelyet ő maga talált volna ki. Némelyek szerint az indiaiak már Deukalión özönvize előtt is beszéltek egy általános vízözönről. Állítólag több brahman úgy hitte, hogy a föld három vízözön csapásait szenvedte el.

Minderről egy szót sem találunk az Ezurvédákban vagy a Kormovédákban, melyeket figyelmesen végigolvastam, de több Indiába küldött misszionárius megegyezik abban a vélekedésben, hogy a brahmanok több vízözönről tudtak. Igaz, a görögök csupán két helyi vízözönről beszélnek, Ógügész és Deukalión özönvizéről. Az egyetlen ismert görög szerző, aki általános vízözönről beszélt, Apollodórosz, csak mintegy 140 évvel időszámításunk előtt élt. Sem Homérosz, sem Hésziodosz, sem Hérodotosz nem említi Noé özönvizét, és Noé neve egyetlen világi antik szerzőnél nem fordul elő.

Az általános vízözön részletes, minden körülményt magában foglaló leírása csak a mi szent könyveinkben található meg. Jóllehet Vossius és számos más tudós szerint ez az árvíz nem lehetett egyetemes csapás, nem kételkedhetünk benne, hogy az egész Földön végigsöpört. Szankhoniathon kozmogóniáját csupán mint világi munkát említem. A Teremtés könyvének szerzője ihletett személy volt, Szankhoniathon nem volt az. E föníciai szerző munkája csupán az emberek régi tévedéseinek állít becses emléket.

Tőle értesülünk róla, hogy a föld legősibb kultuszainak egyike éppen a föld terményeinek kultusza volt, és hogy Egyiptomban a hagymák megszentelése jóval korábbi időpontra megy vissza, nem azokra a századokra, amelyekre mi tesszük e szokás eredetét. Íme Szankhoniathon szavai: Ezek a régi emberek megszentelték a föld növényeit; azt hitték, hogy ezek isteni lények; ők maguk, ivadékaik és őseik egyaránt tisztelettel övezték ama dolgokat, melyeknek az életüket köszönhették, s felajánlották nekik ételüket és italukat. Ezek a kitalálások és ez a kultusz megfeleltek gyengeségüknek és lelkük kishitűségének.

Ez a rendkívül érdekes hely megdönthetetlen bizonyítékkal szolgál arra, hogy az egyiptomiak már jóval Mózes előtt imádták a hagymáikat, és meghökkentő, hogy egyetlen héber könyv sem rója föl ezt a kultuszt az egyiptomiaknak. De vegyük tekintetbe a követ-

kezőket. Szankhoniathon kozmogóniájában nem említi az Istent; itt úgy látszik, minden a káoszból ered, és ezt a káoszt megzavarja a természet princípiumaival egyesülő, életadó szellem. A föníciai odáig viszi vakmerő rendszerét, hogy kijelenti: *az értelmet nélkülöző állatok nemzették az értelmes állatokat.*

Ezek után nem meglepő, hogy felrója az egyiptomiaknak a növények megszentelését. A magam részéről azt hiszem, hogy az ember számára hasznos növények kultusza eredetileg nem volt olyan nevetséges, mint Szankhoniathon képzeli. Thot, aki Egyiptom egy részén uralkodott, és nyolcszáz évvel a föníciai szerző előtt bevezette a teokráciát, egyszerre volt pap és király. Lehetetlenség, hogy egy hagymában a világ urát imádta volna, és lehetetlen, hogy hagymaáldozatot mutatott volna be egy hagymának: ez túlságosan képtelen, túlságosan ellentmondásos lett volna. Az viszont egészen természetes, hogy megköszönték az isteneknek az életünk fenntartásán való fáradozásukat, hogy hosszú időn át nekik szentelték Egyiptom legpompásabb növényeit, és hogy e növényeket az istenek jótéteményeinek hitték. Kínában és Indiában emberemlékezet óta ez volt a szokás.

Másutt elmondtam már,[66] hogy más dolog egy megszentelt hagyma, és egészen más egy hagymaisten. Az egyiptomiak Thot óta éltek az állatok megszentelésének szokásával, de bizonyosan nem hitték, hogy ezek az állatok teremtették az eget és a földet. Mózes érckígyóját felszentelték, de nem tekintették istennek. Ábrahám terebintusfáját, Mamre tölgyfáját megszentelték, és egészen Constantinus koráig áldozatokat mutattak be azon a helyen, ahol e fák álltak; de ezek sem voltak istenek. A frigyszekrény kerubjai szent angyalok voltak, de nem imádták őket.

Bármi sok babonában hittek is, az egyiptomi papok elismerték a természet legfőbb urát, akit Knephnek vagy Knuphinak neveztek: gömb alakjában képzelték el. A görögök a Kneph nevet a Démiurgosz *(legfőbb alkotó, a világ készítője)* szóval fordították.

Igen valószínűnek és nagyon igaznak tartom, hogy az első törvényhozók rendkívül eszes emberek voltak. Kormányzat létesíté-

[66] Vö. *Essai sur les moeurs* XXII. fej. „Az egyiptomi rítusokról".

séhez két dologra van szükség: arra, hogy az alapító bátrabb és értelmesebb legyen a többieknél. Ritkán fordul elő, hogy az ilyen ember képtelen és nevetséges dolgokat eszel ki, ami megvetés és sértegetések céltáblájává tenné. De mi történt úgyszólván valamenynyi népnél, s kivált az egyiptomiaknál? A bölcs azzal kezdi, hogy megszenteli, Istennek ajánlja az igavonó marhát, az ostoba nép pedig a végén magát a marhát, sőt a természet gyümölcseit imádja. S ha egyszer már gyökeret vert a köznép gondolkodásában ez a babona, a bölcs igen nehezen irthatja ki.

Abban sem kételkedem, hogy némelyik egyiptomi szkhoen meggyőzte a nílusi hajósok asszonyait és lányait, hogy a macskák és a hagymák valódi istenek. Akadhattak azonban filozófusok, akik ezt nem tudták elhinni; s bizonyos, hogy e filozófusokat kicsinyes, pimasz és istenkáromló szellemnek tartották: átokkal sújtották és üldözték őket. Az egyiptomi nép istentelennek tartotta az egyetlen Istent imádó perzsa Kambüszészt, mivel ez nyárson süttette meg Ápiszt, a bikát. Midőn Mohamed Mekkában szembeszállt a csillagok kultuszával, midőn kijelentette, hogy csakis az egyistent szabad imádni, s hogy a csillagok az Isten alkotásai, akkor előzetett, mint valami istentagadó, és fejére díjat tűztek ki. Velünk szemben tévedett Mohamed, ám a mekkaiakkal szemben igaza volt.

Mi a tanulság e röpke kitérőből, mire tanítanak Szankhoniathon töredékei? Arra, hogy régóta űznek már gúnyt belőlünk; de ha feltúrjuk az antikvitás maradványait, a romok alatt rábukkanhatunk még néhány becses emlékre, melyeket haszonnal tanulmányozhat, aki az emberi szellem ostobaságain kíván okulni.

BAZIN APÁT HARMADIK RÖPIRATA

Egyiptomról

Láttam a piramisokat, és nem estem ámulatba tőlük. Jobban szeretem a búbos kemencét, mely, azt mondják, éppoly régi találmány, mint a piramisok. A kicsiny, de hasznos dolgok tetszenek nekem; a roppant méreteket, melyek csak arra valók, hogy a szemlélőt lenyűgözzék, semmire sem becsülöm. Az én szememben nagy

gyerekek játékszerei ezek az építmények: alkotóik valami rendkívülit akartak létrehozni, de eszükbe sem jutott, hogy bármi haszon származhatnék a dologból. Az Invalidusok, a Szent Cyr leányiskola, az École Militaire épülete emberek építményei.

Csodálnom kellett volna ama híres labirintus, ama paloták, ama templomok maradványait, melyekről annyi hévvel szoktak beszélni, de én csak szánakozva vontam meg a vállamat; csupán idomtalan oszlopokat láttam, melyek nagy, lapos köveket tartottak; semmi építészeti érzék, semmi szépség; minden hatalmas volt, ez igaz, de egyszersmind durva és elnagyolt is. És megfigyeltem (másutt le is írtam),[67] hogy az egyiptomiak minden szépet a görögöktől kaptak. Egyedül a görögök építette Alexandria szerzett igazi dicsőséget Egyiptomnak.

Ami a tudományokat illeti: ha a hatalmas egyiptomi könyvtárban akadt volna egy-két jó tudósi munka, a görögök és rómaiak biztosan lefordítják őket. Ám nemhogy filozófiai, erkölcsi, irodalmi könyvek fordításait ismernénk, arról sincs tudomásunk, hogy fordítások készítésére valaha is kísérletet tettek volna.

Mit gondoljunk egy nép tudományáról és eszélyességéről, ha még azt sem tudta, hogy életadó folyója honnan ered? Az etiópok, akik kétszer is leigázták ezt az elpuhult, lomha és babonás népet, legalább arra megtaníthatták volna, hogy a Nílus forrásai Etiópiában találhatók. Mulatságos, hogy e forrásokat egy portugál jezsuita lelte föl.

Amit az egyiptomi kormányzat dicséretére el szoktak mondani, én azt mind képtelennek és iszonyatosnak találom. Mint mondják, a földeket három részre osztották. Az első rész a papokat illette meg, a második a királyoké volt, a harmadik a katonáknak jutott. Ha ez igaz, úgy nyilvánvaló, hogy a kormányzat kezdetben s még jó darab ideig teokratikus jellegű volt, mert a papok szerezték meg a legjobb részt. De hogyan tűrhették el a királyok, hogy így osszák föl a földeket? Szemlátomást olyanok voltak, mint az utolsó Merovingok: semmit nem csináltak. De hogyhogy a katonák nem döntötték meg ezt a nevetséges közigazgatást? Felteszem, hogy a perzsák, majd

[67] *Essai sur les moeurs*, XXIV. fej. „Orpheusról és Minoszról".

utánuk a Ptolemaioszok rendbehozták az államügyeket; és elégedetten látom, hogy a Ptolemaioszok után következő rómaiak, akik Egyiptomot a birodalom egyik tartományává fokozták le, megnyirbálták a papság részét.

Így hát e kis nép minden más tagja (az egész nem tett ki soha többet három- vagy négymillió embernél) ostoba rabszolga volt, semmi egyéb. Igen dicsérik a törvényt, mely mindenkit arra kötelezett, hogy folytassa atyja mesterségét. Íme, hogyan kell minden tehetséget kiirtani. Aki jó orvos vagy ügyes szobrász lett volna, kénytelen volt pásztor vagy szőlőműves maradni; a gyáva, a gyenge katona kellett, hogy maradjon; és a sekrestyés, akiből jó hadvezér válhatott volna, egész életében templomot kényszerült söpörni.

Semmi kétség: sehol a világon nem létezett hitványabb babonaság, mint ennek a népnek a körében. Nem gondolnám, hogy királyai és papjai komolyan imádták volna a krokodilokat, kecskebakokat, majmokat és macskákat, ennyire gyengeelméjűek nem lehettek; de hagyták, hogy a vallás elbutítsa a népet, jóval alacsonyabbra helyezvén az embereket az állatoknál, melyeket imádtak. A Ptolemaioszok vagy képtelenek voltak kiirtani e förtelmes babonát, vagy nem törődtek vele. A nagyok átengedték a népet az ostobaságnak, csak engedelmeskedjék. Kleopátra semmivel sem törődött inkább Egyiptom babonáival, mint Hérodotosz a júdeai babonákkal.

Diodórosz elmeséli, hogy Ptolemaiosz Auletész idején szemtanúja volt, amint a nép felkoncolt egy rómait, aki vigyázatlanságból megölt egy macskát. Amikor a rómaiak kerültek uralomra, bőségesen bosszút vettek e férfi haláláért. Hála az égnek, a hitvány egyiptomi papoknak csak az emléke maradt fönn, örök gyalázatukra. Ne vesztegessük akárkire a megbecsülésünket.

BAZIN APÁT NEGYEDIK RÖPIRATA

Egy népnek levágják az orrát és meghagyják a füleit

Igen sokféle mese létezik. Némelyik csupán eltorzított történelem, mint valamennyi régi csataleírás meg a titánok tettei, melyekkel csaknem minden történetíró felékesítette a krónikáját. Más mesék leleményes allegóriák. Így Janus kettős arca az elmúlt és a kezdődő évet szemlélteti. A gyermekeit felfaló Saturnus az idő, mely mindent elpusztít, aminek életet adott. A múzsák, az emlékezet leányai arra tanítanak, hogy emlékezet nélkül nincs szellem, s hogy előbb meg kell jegyeznünk az ideákat, csak azután kezdhetjük kombinálni őket. Az istenek urának koponyájából kipattant Minerva nem szorul magyarázatra. Önmagáért beszél a Gráciák kíséretében megjelenő Venus, a szépség istennője és Ámor anyja is, valamint az anya öve és a fiú nyila meg fejékje.

Akadnak mesék, miként a *Kékszakáll* és Hérodotosz történetei, melyek semmiről sem szólnak, hanem csupán a faragatlan és szertelen képzelet szülöttei, és arra eszeltettek ki, hogy gyermekeket, mi több, sajnos felnőtt férfiakat is szórakoztassanak velük; ott van például a *Két tolvaj története:* két tolvaj minden éjszaka eljön, hogy elvegyék Rampsinitus király és leánya pénzét, s a lány feleségül megy az egyikhez; vagy ott a *Gügész gyűrűje* és száz más mulattató történet: egyik sem méltó komoly figyelemre.

El kell azonban ismernünk, hogy a régi történetíróknál meglehetős valószínű vonásokat is találunk, melyeket a tömeg elhanyagolt, pedig némi tanulsággal szolgálhatnak. Szicíliai Diodórosz, aki tanulmányozta Egyiptom régi történetíróit, elbeszéli, hogy az országot meghódították az etiópok. Készséggel hiszek neki, mert már említettem,[68] hogy aki csak feltűnt, hogy Egyiptomot meghódítsa, egyetlen hadjárattal elérhette a célját, kivéve a mi hóbortos kereszteseinket, akik mind meghaltak vagy fogságba estek, mert nem az egyiptomiakkal kellet megvívniuk, akik soha nem tudtak harcolni,

[68] Vö. az *Ápisz* címszóval a *Filozófiai szótárban.*

hanem a mamelukokkal, Egyiptom legyőzőivel, akik jobb katonák voltak a keresztes vitézeknél. Így tehát vonakodás nélkül elhiszem, hogy egy görög nevén Amasziszként emlegetett, kegyetlen és elnőiesedett egyiptomi királyt és nevetséges papjait legyőzte egy Aktiszan nevű etióp vezér, akiből szemlátomást nem hiányzott a szellem és a vitézség.

Az egyiptomiak nagy tolvajok voltak, ebben az egész világ egyetért. Felettébb természetes, hogy Aktiszan és Amaszisz háborúja idején megnőtt a tolvajok száma. Diodórosz az ország történetírói nyomán elbeszéli, hogy a hódító meg akarta tisztítani Egyiptomot a haramiáktól, és a Sínai meg a Hóreb pusztájába űzte őket, miután levágatta az orruk hegyét, hogy könnyűszerrel felismerhetők legyenek, ha megint az az ötletük támadna, hogy Egyiptomba jönnek fosztogatni. Mindez igen valószínű.

Diodórosz helyesen jegyzi meg, hogy a tolvajokat olyan vidékre száműzték, ahol nem lelhetők föl az élet kényelmi eszközei, és igen nehéz ételt és italt találni. Ilyen ez a szerencsétlen vidék a pharami pusztától Eber környékéig.

A levágott orrúak nagy üggyel-bajjal szerezhettek némi vizet egy-egy ciszternából, vagy egy-egy kutat használhattak, ahol a víz sós és fertőzött, és skorbutot vagy leprát okoz. Hálót is készíthettek, mint Diodórosz mondja, hogy fürjre vadásszanak. Valóban, megfigyelték, hogy minden évben megszámlálhatatlan csapatokban kelnek át a fürjek a Vörös-tenger fölött, és ebbe a sivatagba tartanak. Eddig a pontig semmi nincs történetünkben, ami valószínűtlen volna, ami ellen lázadoznék az értelem.

Ám ha ebből arra kívánnak következtetni, hogy e levágott orrúak a zsidók atyái, s hogy a fosztogatáshoz szokott gyermekek apránként benyomultak Palesztínába és meghódították az ország egy részét, úgy olyat tesznek, ami keresztények számára megengedhetetlen. Tudom, ezen a nézeten van Maillet, a konzul, a tudós Fréret, Boulanger, Herbert, Bolingbroke, Toland. Ám jóllehet feltevésük összefér a dolgok közönséges, evilági rendjével, szent könyveink egészen más magyarázatot adnak a zsidók eredetére: Ábrahám, Terach, Nachor, Szerug, Reu és Peleg útján a káldeusoktól származtatják őket.

Igaz, a Kivonulás könyve szerint az izraeliták, mielőtt ebben a sivatagban éltek volna, ellopták az egyiptomiak ruháit és edényeit;[69] és a pusztában fürjekkel táplálkoztak; ám ha ily módon van is némi hasonlóság a Szentírás és Szicíliai Diodórosz egyiptomi könyvekből merített elbeszélése között, ez soha nem jogosít fel arra, hogy kijelentsük: a zsidók egy rabló horda leszármazottai, és őseiknek levágták az orrát. Nem egy szerző tett rá hiú kísérletet, hogy a LXXX. zsoltárral támassza alá e profán feltevést. Itt ez áll: *a harsonák ünnepét azért alapították, hogy emlékeztesse a szent népet azon időre, amikor kivonult Egyiptomból, s amikor számára ismeretlen nyelvet hallott beszélni.*

Tehát, mondják, ezek a zsidók egyiptomiak voltak, akik meghökkenve hallották, hogy a Vörös-tengeren túl idegen nyelvet beszélnek, nem Egyiptomét; s innen arra következtetnek, hogy a zsidók azonosak lehetnek az Aktiszan király által kiűzött haramiák leszármazottaival.

Ez a feltevés elfogadhatatlan. Először is azért, mert ha a Kivonulás könyve állítja is, hogy a zsidók ellopták az egyiptomiak edényeit, mielőtt a pusztába vonultak volna, azt semmiképpen nem mondja, hogy a lopás miatt száműzettek oda. Másodszor, akár fosztogatók voltak, akár nem, akár egyiptomiak voltak, akár zsidók, semmiképpen nem érthették az Arábia pusztaságaiban, a Vörös-tengertől északra kóborló beduin arab hordák nyelvét, és a LXXX. zsoltárból sem a zsidók javára, sem ellenük nem vonható le következtetés. Bármit állított is Hérodotosz, Szicíliai Diodórosz, Manethon, Erathoszthenész a zsidók dolgában, e vélekedéseket okoskodás nélkül vissza kell vonni, ha nem férnek össze a szent könyvekben megszentelt igazságokkal. Ha e magasabb rendű igazságok komoly nehézségekre vezetnek, ha lesújtják az elménket, ennek éppen az az oka, hogy magasabb rendűek. Minél kevésbé vagyunk képesek fölemelkedni hozzájuk, annál inkább tisztelnünk kell őket.

Egyik-másik szerző azért vélekedett úgy, hogy az előzött tolvajok azonosak a pusztában bujdosó zsidókkal, mert a zsidók valamelyik ideiglenes tartózkodási helyét később *Rhinokorurá*nak, azaz

[69] Kiv. 12, 35—36.

*levágott orr*nak nevezték, s ez a hely meglehetősen közel esett a Karmel-hegyhez, Szur, Ethan, Szin, Hóreb, és Kádes-Barnea pusztájához.

Továbbá azért hiszik, hogy a zsidók azonosak voltak ezekkel a haramiákkal, mert nem volt szilárd vallásuk, s ez, mint mondják, igen jól megfelel a tolvajoknak; azt pedig, hogy a zsidóknak nem volt szilárd vallása, magából a Szentírásból vett helyekkel vélik bizonyítani.

Tilladet apát a zsidókról szóló értekezésében azt állítja, hogy a zsidó vallás csak jóval később jött létre. Vegyük szemügyre érveit.

1. A Kivonulás könyve szerint[70] Mózes Midián egyik papjának, Jetrónak lányát vette feleségül; és sehol nem olvasható, hogy a midianiták ugyanazt az Istent tisztelték volna, aki Mózesnek megjelent egy csipkebokorban, a Hóreb-hegy közelében.

2. Józsue, aki Mózes után az Egyiptomból menekülő nép feje lett, s aki alatt a zsidók vérbe és lángba borították a Jordán folyó és a tenger között elterülő kis ország egy részét, Józsue így szól hozzájuk (XXIV. fejezet): *Távolítsátok el azokat az isteneket, amelyeknek atyáitok a folyón túl és Egyiptomban szolgáltak és szolgáljatok az Úrnak... Válasszatok, kinek akartok szolgálni: azoknak az isteneknek-e, akiknek atyáitok szolgáltak a folyón túl vagy az amoriták isteneinek, akiknek most a földjét lakjátok.*

3. A Bírák könyve, teszi hozzá Tilladet apát, további bizonyítékkal szolgál arra, hogy a zsidók vallása még nem volt szilárd[71]: *Júdával volt az Úr, amikor hatalmába kerítette a hegyvidéket, de nem sikerült elűznie a síkság lakóit.*

Tilladet apát és Boulanger arra következtet ebből, hogy ama haramiák, akik a Palesztínában sűrűn található sziklaüregek mélyén leltek menedéket, két Istent ismertek el: az egyik a hegyek istene volt, a másik a völgyeké.

4. Ezekhez az állítólagos bizonyítékokhoz hozzáteszik, amit Jefte mondott az amoniták főembereinek (II. fejezet): *Amit Kemosz,*

[70] Kiv. 2, 21.
[71] Bír. 1, 19

a te istened szerzett neked, az vajon nem a tiéd-e? Ugyanígy az is a miénk, amit az Úr, a mi Istenünk szerzett.

Fréret arra következtet e szavakból, hogy a zsidók éppúgy elismerték Kemosz isteni mivoltát, mint Adonájét, s úgy vélték, hogy minden népnek megvan a maga helyi istene.

5. E veszedelmes nézetet Jeremiás szavaival is megerősítik (a XLIX. fejezet elejéről): *Miért örökölte hát Milkom (isten) Gádot?* Innen arra következtetnek, hogy a zsidók elismerték Milkom isten voltát.

Ugyancsak Jeremiásnál Isten így beszél a zsidókhoz (a VII. fejezetben): *amikor kihoztam atyáitokat Egyiptom földjéről, nem beszéltem nekik égő és véres áldozatokról.*

6. *Izajás* panaszolja a XLVII. fejezetben, hogy a zsidók több istent imádtak: *Vágyban égtek a terebintek alatt és minden zöldellő fa alatt. Csecsemőket áldoztak a völgyekben és a sziklák hasadékaiban.*[72] Nem valószínű, mondják némelyek, hogy a zsidók feláldozták volna gyermekeiket az isteneknek a helyi patakokban, a nagy kövek alatt, ha már lettek volna törvényeik, melyek tiltják, hogy isteneknek áldozzanak.

7. Bizonyítékul idézni szokták még Ámosz prófétát is, aki az V. fejezetben azt mondja, hogy a zsidók a pusztában töltött negyven év alatt soha nem áldoztak az Úrnak;[73] ellenkezőleg, mondja Ámosz, *istenetek, Moloch sátrát hordoztátok magatokkal, s Refán isten csillagát, a bálványokat, amelyeket magatok faragtatok, hogy imádjátok őket.*

8. Ez oly szilárd vélemény volt, mondják, hogy Szent István, az első vértanú az Apostolok Cselekedeteinek VII. fejezetében kijelenti: a zsidók a pusztában az égi seregeket, azaz a csillagokat imádták és Moloch sátrát hordozták magukkal, s Refán isten csillagát, hogy imádják őket.

Tudós férfiak, miként Maillet és Dumarsais, azt a következtetést vonták le Tilladet apát kutatásaiból, hogy a zsidók csak a babiloni fogságból való visszatérés után kezdték létrehozni ma is

[72] Iz. 57, 5.
[73] Ám. 5, 15.

meglévő vallásukat. Makacsul kitartottak annál a nézetnél, hogy e zsidók, mivel igen hosszú ideig rabszolgasorban éltek, s igen hosszú ideig nem volt egyértelműen elismert vallásuk, csakis egy mindenféle erkölcs és törvény nélkül garázdálkodó rabló horda leszármazottai lehettek. Ez a véleményük annál valószínűbbnek tűnik föl, hogy Aktiszan, Etiópia és Egyiptom királya ugyanabban az időben száműzött a pusztaságba egy csapat haramiát, miután megcsonkíttatta őket, amikorra a Mózes vezette izraeliták menekülését teszik; mert Josephus Flavius azt mondja, hogy Mózes hadjáratot vezetett az etiópok ellen, és amit Josephus *hadjárat*nak nevez, azt Egyiptom történetírói nyugodtan tekinthették rablóportyának.

E tudós férfiak eltévelyedéséhez az adja a végső lökést, hogy úgy találják, az izraeliták erkölcsei igen-igen hasonlatosak egy fosztogató nép erkölcseihez; nem tartották eléggé észben, hogy amaz izraelitákat maga Isten vezérelte, s ő büntette meg a kezük által Kánaán népeit. E bírálóknak úgy tűnik föl, hogy a hébereket semmiféle jog nem illeti meg Kánaán földjére vonatkozóan; ha joguk lett volna rá, úgy nem kényszerültek volna vérbe és lángba borítani az országot, melyet örökségüknek tekintenek.

E merész bírálók föltételezik tehát, hogy a héberek mindig is legfőbb mesterségüket űzték, az útonállást. Úgy vélik, hogy e nép eredetének bizonyítékait megtalálják az Egyiptom elleni szüntelen gyűlöletben, hiszen azt az országot gyűlölte, ahol levágták atyáinak az orrát, valamint számos megőrzött egyiptomi szokásban, így a vöröstehén-áldozatban, a bűnbakban, a rituális mosdásokban, a papi öltözékekben, a körülmetélésekben, a sertéshústól való tartózkodásban, a tiszta és a tisztátalan hús megkülönböztetésében. Nem ritka eset, mondják tudós bírálóink, hogy egy nép gyűlölje a szomszédos népet, amelynek szokásait és törvényeit lemásolta. Anglia és Franciaország lakossága csattanós példát szolgáltat erre a jelenségre.

Végezetül e tudós férfiak, túlságosan bízván a tulajdon értelmükben, melyben pedig mindig kételkedni kell, azt állították, hogy a héberek származásának ez a magyarázata valószínűbb, mint az a leszármazás, mellyel maguk a héberek kérkednek.

Magatok is elismeritek, mondja nekik Toland, *hogy Egyiptom-*

ból menekültetekben kifosztottátok az egyiptomiakat, hogy arannyal és ezüsttel teli edényeket és ruhákat loptatok el tőlük. A ti vallomásotok és a mi véleményünk mindössze abban különbözik, hogy szerintetek Isten parancsára követtétek el ezt a tolvajlást. De ne ítéljünk másként, csak az ész segítségével: nincs tolvaj, aki nem állíthatná ugyanezt. Olyan mindennapos dolog-e, hogy Isten temérdek csodát tesz egy csapat fosztogató kedvéért, akik elismerik, hogy meglopták uraikat? Tegyük fel, hogy a konstantinápolyi görögök elveszik a törökök egész ruhatárát és minden edényüket, majd egy pusztaságba vonulnak, s ott teljes jóhiszeműséggel misét mondanak: hiszitek-é, hogy Isten minden törököt a Propontiszba fullaszt, hogy segítse ezt a mégoly jó szándékkal elkövetett lopást?

E gyalázkodók nem érik be ezekkel a könnyen megválaszolható állításokkal; odáig ragadtatják magukat, hogy kijelentik: Mózes öt könyve csak akkortájt keletkezhetett, amikor a zsidók kezdték rögzíteni mind az ideig rendkívül bizonytalan kultuszukat. Erre szerintük Ezdrás és Nehemiás korában került sor. Bizonyítékul Ezdrás negyedik könyvét hozzák föl; ez a könyv sokáig kánoni érvénnyel bírt, de tudósaink elfelejtik, hogy a tridenti zsinat elvetette. Ibn Ezra véleményére támaszkodnak, meg egy sereg eretnek teológusra, és végül magának Newtonnak az ítéletére. De mit számít a sok eretnek és hitetlen kiabálása egy ökumenikus zsinattal szemben?

Mi több, ezek az emberek tévednek, amikor azt hiszik, hogy Newton Ezdrásnak tulajdonította Mózes öt könyvét; Newton úgy hiszi, hogy szerzőjük vagy inkább összeállítójuk Sámuel volt.

Ugyancsak nagy istenkáromlás az is, amit némelyik tudós állít, hogy Mózes, ahogyan lefestették, soha nem létezett, hogy bölcsőjétől a haláláig egész élete puszta kitalálás, a Bacchusról szóló régi arab mese utánzása, melyet átvettek a görögök, tőlük pedig a zsidók. Bacchust, mondják ezek a szerzők, a vízből mentették ki; Bacchus száraz lábbal kelt át a Vörös-tengeren; seregét egy tűzoszloppal vezette; törvényeit két kőtáblára írta; fejéből sugarak indultak ki. E megfelelések nyomán felteszik, hogy a zsidók Bacchus régi hagyományát tulajdonították Mózesüknek. A görögök írásait Ázsia-szerte ismerték, a zsidók gondosan elrejtették írásaikat más népek szeme elől. E vakmerő emberek valószínűnek tartják, hogy Lót felesége,

Edith, Euridiké története nyomán válik sóbálvánnyá, hogy Sámson Herkules utánzata, és hogy Jefté lányának feláldozásával Iphigénia feláldozását másolja. Azt állítják, hogy e pallérozatlan nép, mely soha semmilyen mesterséget nem talált föl, mindent a feltaláló népektől kellett átvegyen.

Mindeme rendszereket könnyűszerrel romba dönthetjük; elegendő kimutatnunk, hogy Homérosz kivételével valamennyi görög szerző később élt, mint Ezdrás, aki összegyűjtötte és rendezte a kánoni könyveket.

E könyveket Kürosz és Artaxerxész korában gyűjtötték össze, tehát még Hérodotosz, a görögök első történetírója előtt. De nemcsak Hérodotoszt előzik meg: Mózes öt könyve Homérosznál is jóval korábbi.

Ha megkérdezik, hogy ez oly régi és oly isteni könyvek miért maradtak ismeretlenek a népek előtt egészen addig, amikor az első keresztények elterjesztették Ptolemaiosz Philadelphosz alatt készült görög fordításukat, úgy azt felelem, hogy a Gondviselés kifürkészése nem a mi dolgunk. Úgy tetszett neki, hogy a hitelesnek elismert régi emlékek csodákról tudósítsanak, s hogy e csodák minden nép elől rejtve maradjanak, míg újra megvilágosodásra nem kerül sor. A kereszténység tanúságot tett a mózesi törvény mellett, melyre ráépült, s amely megjósolta az eljövetelét. Legyünk alázatosak, imádkozzunk, imádjuk Istent, és ne vitatkozzunk.

Epilógus

Ezek voltak nagybátyám utolsó sorai; a Legfőbb Lényben megnyugodva halt meg, biztosan tudva, hogy minden tudós tévedhet, és elismerve, hogy egyedül a római katolikus egyház csalhatatlan. A görögkeleti egyház ezt igen rossz néven vette tőle, s utolsó perceiben súlyos szemrehányásokkal illették e véleménye miatt. Bácsikámat felettébb elszomorította a dolog, s hogy békében haljon meg, így szólt Asztrahán érsekéhez: Ugyan már, ne búsuljon. Hát nem látja, hogy Önt is csalhatatlannak tartom? Legalábbis így hallottam utolsó moszkvai utamon; de az efféle, élőkről és holtakról szóló anekdotákban mindig kételkedem.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

Egy hadvezér védelmében, akit iskolaszolgák támadtak meg[74]

Miután egy becsületes pap emlékét megbosszultam, engedek a nemes vágynak, hogy bosszút vegyek Beliszariosz emlékéért is. Nem mintha azt képzelném, hogy Beliszariosz ment volt minden emberi gyengeségtől. Nyíltan bevallottam, hogy Bazin apát túlságosan is csúfondáros szellem volt, és hajlok rá, hogy Beliszarioszt igen becsvágyó és olykor kegyetlen embernek tartsam, nagy fosztogatónak, s hol ügyes, hol meg ügyetlen udvaroncnak, ami csöppet sem ritka dolog.

Semmit nem kívánok eltitkolni a nyájas olvasó elől. Tudja ő jól, hogy Silverius, Róma püspöke és Hormisdas római püspök fia a gótok királyától, Theodatustól vásárolta pápaságát. Tudja, hogy Beliszariosz megfosztotta Silveriust pápai tógájától, lovászruhába bújtatta és a liciai Patara börtönébe zárta, abban a hiszemben, hogy az elárulta őt. Tudja, hogy ugyanez a Beliszariosz négyszáz, darabonként tizenkét unciát nyomó arany márkáért eladta a pápaságot egy Vigilus nevű alszerpapnak, s hogy a bölcs Justinianus végül Palmaria szigetére vitette meghalni a jó Silverus pápát. Ezek csak apró udvari hercehurcák, a panegiristák számon sem tartják őket.

Justinianus és Beliszariosz feleségei a birodalom legszemérmetlenebb szajhái voltak. Beliszariosz legnagyobb hibájának azt tartom, hogy nem tudta vállalni a felszarvazott férj szerepét. Ura, Justinianus ezen a téren sokkal ügyesebb volt. Egy utcai csepűrágónőt, egy közönséges utcalányt vett el, aki a nyílt színen adta oda magát a férfiaknak, és ez nem késztet arra, hogy nagy véleménnyel legyek a császár bölcsességéről, bármilyen kiváló törvényeket állíttatott össze, vagy inkább tömöríttetett csirkefogó Trebonianusával. Justinianus egyébiránt nyúlszívű és hiú, kapzsi és tékozló, vérszomjas és

[74] Vö. *Anecdotes sur Bélisaire*, melyek Mauduit abbé álnéven jelentek meg 1767 áprilisában, Marmontel *Bélisaire*-jét követően, melyet a Sorbonne cenzúrája azonnal betiltatott.

gyanakvó természetű császár volt; de értette a módját, hogy ne vegyen tudomást Theodóra mérhetetlen paráznaságáról; Beliszariosz ellenben meg akarta öletni Antonina szeretőjét. Azzal is vádolják, hogy sokat fosztogatott.

Akárhogy is, bizonyos, hogy az öreg Beliszariosz nem volt olyan vak, mint az öreg Justinianus, és élete végén felettébb jó tanácsokkal látta el, melyeket azonban a császár nem fogadott meg. Egy igen leleményes görög, aki az irodalom hanyatlásának közepette megőrizte az ékesszólás képességét, ránkhagyta Beliszariosz és Justinianus e beszélgetéseit. Mihelyt a feljegyzések megjelentek, egész Konstantinápoly el volt bűvölve tőlük. A tizenötödik párbeszéd kiváltképpen meghódította az értelmesen gondolkodó elméket.

Hogy maradéktalanul megértsük ezt az anekdotát, tudnunk kell, hogy Justinianus vén bolond volt, aki teológiai kérdésekbe ártotta magát. Odáig merészkedett, hogy 564-ben ediktumban nyilatkoztatta ki, hogy Jézus Krisztus teste érzéketlen és romolhatatlan volt, s hogy a Megváltó sem életében, sem feltámadása után nem szorult élelemre. Ediktumát több püspök botrányosnak találta. Ő azonban értésükre adta, hogy a túlvilágon örök kárhozat vár rájuk, ezen a világon pedig üldöztetés; s hogy állítását tényekkel bizonyítsa, száműzte a konstantinápolyi pátriárkát, s vele más főpapot is, miként korábban Silverus pápát küldte számkivetésbe.

Ez indította Beliszarioszt arra, hogy bölcs szemrehányásokkal illesse a császárt. Azt mondta: nem szabad ilyen könnyelműen elítélni, s még kevésbé üldöztetéseknek kitenni felebarátunkat; Isten az emberek atyja, s azok, akik valamiképp az Ő földi másai (ha szabad e kifejezéssel élnünk), helyesen teszik, ha követik a példát, amit könyörületességből ad; s nem volt helyénvaló éhhalálra kárhoztatni a konstantinápolyi pátriárkát, azzal az ürüggyel, hogy Jézus Krisztusnak nem volt szüksége élelemre.

Nincs türelmesebb, emberibb, s talán istenibb beszéd, mint amit Beliszariosz erről az ediktumról mondott. Sokkal jobban szeretem ezt a beszédet, mint a hadvezér utolsó itáliai hadjáratát, melyben bírálói szerint csupa ostobaságot követett el.

Igaz, a tudósok feltételezik, hogy ez a beszéd nem tőle származik, hogy Beliszariosz nem beszélt ilyen jól, s hogy az az ember, aki

Silverus pápát egy föld alatti tömlöc fenekére vetette és trónusát négyszáz, darabonként tizenkét unciát nyomó aranymárkáért adta el, nemigen beszél kegyelemről és türelmességről; azt gyanítják, hogy az egész beszéd közreadójától, az ékesszóló görögtől származik, akinek neve Marmontelosz. Meglehet, ám vegye tekintetbe a nyájas olvasó, hogy Beliszariosz öreg volt és szerencsétlen: ilyenkor az ember véleményt változtat, együttérzővé válik.

Élt akkoriban néhány jelentéktelen görög — irigy, pedáns, tudatlan emberek —, akik röpiratok szerkesztésével keresték a kenyerüket. Ezen állatok egyike, egy Cogeos[75] nevű férfi arcátlanul arra vetemedett, hogy Beliszariosz ellen írjon, abban a hiszemben, hogy az agg hadvezér kegyvesztett lett az udvarban.

Kegyvesztettsége óta Beliszariosz buzgó istenfélő lett; gyakran megesik, hogy a kegyvesztett udvaroncok az ájtatosságban keresnek menedéket; a nagyvezírek még ma is ebbe menekülnek, amikor, ahelyett, hogy selyemzsinórral megfojtanák, Mitilenosz szigetére száműzik őket. A szépasszonyok is istenfélővé válnak ötven év körül, kivált, ha szerfölött megcsúnyultak; és minél csúnyábbak, annál nagyobb bennük a hitbuzgalom. Beliszariosz hite igen emberi volt; azt vallotta, hogy Jézus Krisztus nem csupán némelyekért halt meg, hanem valamennyiünkért. Azt mondta Justinianusnak, hogy Isten minden ember boldogságát akarja; ebben volt még valami az udvaronc hízelgéséből, mert Justinianus éppen elég vétket vethetett a saját szemére, és Beliszariosz a párbeszédben olyan megindító képet festett az isteni könyörületességről, hogy a gonosz koronás vénember lelkiismerete igazán lecsillapodhatott.

Justinianus és Beliszariosz titkos ellenségei kerítettek hát néhány iskolamestert, akik dühödt röpiratokat szerkesztettek Isten jósága ellen. A pamfletíró Cogeos egyebek között így kiált föl röpiratának 63. oldalán: *Így tehát senki nem fog többé elkárhozni!* Ha mégis, felelték neki, hát te leszel az; vigasztalódj, barátom; legyetek kárhozottak, te és a hozzád hasonlók; és tudd, hogy egész Konstantinápoly kacagni fog az elkárhozásodon. Ah, közönséges iskolaszolgák, mit tudjátok ti, mi történik Konstantinápoly jó társaságában!

[75] Mazarin kollégium teológiaprofesszorának álneve, az *Examen du Bélisaire de Marmontel* szerzője (1723—1780).

UTÓIRAT

Egy kertész védelmében

Ugyanez a Cogeos nem kevésbé kegyetlen módon megtámadott egy kertészt a kappadókiai tartományból; azzal vádolta röpiratának 54. oldalán, hogy szó szerint ezt írta: *Vallásunk, az egész kinyilatkoztatással együtt nem egyéb, s nem is lehet egyéb, mint a tökélyre vitt természetes vallás.*

Íme, nyájas olvasóm, a galád rágalom. Ez a derék kertész a tartomány legjobb keresztényeinek egyike volt, zöldségeket ültetett, s azzal etette a szegényeket, télen pedig abban lelte örömét, hogy szeretett felebarátjának épülésére írásokat vetett papírra. Soha nem írta le e nevetséges és úgyszólván istentelen szavakat, hogy *az egész kinyilatkoztatással együtt* (az ilyen kifejezésben mindig van valami megvetés), ez az ember *az egész latinságával együtt*, ez a bíráló *az egész kacatjával együtt*. A kertész szövegében egy szó sincs, ami a leghalványabb összefüggésben volna a neki tulajdonított beszéddel. Műveit összegyűjtötték, s a legutóbbi, 1764-es kiadás 252. oldalán, akárcsak az összes többi kiadásban, megtaláljuk a bekezdést, melyet Cogeos vagy Cogé oly hitványul meghamisított. Íme a hely nyelvünkön, a görög eredeti hűséges fordításában:

„Aki azt hiszi, hogy Isten kegyeskedett kapcsolatot teremteni önmaga és az emberek között, hogy szabadnak, jóra és rosszra képesnek teremtette az embereket és valamennyiüket felruházta józan ésszel, ami nem más, mint az ember ösztöne, és a természeti törvény alapja, az kétségkívül sokkal jobb vallásban hisz, mint bármely szekta az Anyaszentegyházon kívül, mert mind e szekták hamisak, míg a természeti törvény igaz. Kinyilatkoztatott vallásunk maga sem egyéb, és nem is lehet egyéb, mint a tökélyre vitt természeti törvény. A teizmus tehát a kinyilatkoztatásban még nem részesült józan ész, a többi vallás pedig a babonák által megrontott józan ész."

Ezt a helyet jóváhagyásával tisztelte meg a konstantinápolyi pátriárka és számos püspök; nincs ennél keresztényibb, katolikusabb, bölcsebb gondolat.

Hogyan merészelte hát ama Cogé kertészünk tiszta vizébe keverni hitvány mérgét? Miért akarta elveszejteni ezt a derék embert, és elítéltetni Beliszarioszt? Nem elég, hogy a legutolsó szerzők legutolsó osztályába tartozik? Még hamisítóvá is kell lennie? Nem tudtad-é, ó Cogé, hogy micsoda büntetést szab ki a törvény a hamisítás bűneire? A hozzád hasonlók rendesen éppoly kevéssé járatosak a jogban, mint a becsület elveiben. Nem olvastad Justinianus *Institutió*it a *Publicis judiciis* címszónál, meg a *Lex Corneliát*?

Cogé barátom, a hamisítás, akár a poligámia: *bűntett, akasztással sújtható bűntett.*[76]

Hallgass rám, nyomorult, lásd, mi jó vagyok: megbocsájtok neked.

Még egyszer az olvasóhoz

Olvasó barátom, a legkomolyabb tárgyakról beszéltem itt Önnek, melyek csak a tudós doktorokat foglalkoztathatják: arról, hogy miként keletkezett a világ a föníciaiak szerint, a vízözönről, a babiloni hölgyekről, Egyiptomról, a zsidókról, a hegyekről és Ninonról. Szívesebben látna egy jó komédiát, egy jó vígoperát: magam is így vagyok vele. Mulasson csak, és hagyja az iskolamesterekre a szőrszálhasogatást. Az élet rövid. Nem tehet jobbat az ember, mondja Salamon,[77] mint hogy örüljön és élvezze az életet.

[76] *Molière: Pourceaugnac úr* II. felv. XIII. kép.
[77] Préd. 3, 12.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991
Nyomdai táskaszám: 19059

Felelős szerkesztő: Barabás József
Műszaki szerkesztő: Agócs András
Kiadványszám: 2813
Megjelent 32 (A/5) ív terjedelemben
HUISSN 0071-4984